

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია
საქართველოს აკად. ს. ჯანაშიას სახელობის სახელმწიფო მუზეუმი

თეიმურაზ ბერიძე

ძველი თბილისის გარეუბნების ისტორია

გამომცემლობა „მეცნიერება“

თბილისი

1977

ნაშრომი მოიცავს იმ უბანთა და ქალაქისპირა სოფლების ისტორიას, რომლებიც ამჟამად თბილისის ფარგლებში შემოდიან და ერთიან ქალაქს ქმნიან.

საქართველოს მრავალსაუკუნოვანი ისტორიის მანძილზე მრავალი სოფელი გაშქრალა სამუდამოდ, ზოგიერთი მნიშვნელოვანი სავაჭრო-სატრანზიტო გზა შარა-გზად, ხოლო ბევრი დიდი ქალაქი დაბა-სოფლად ქცეულა. თბილისი, მიუხედავად მრავალგზის დარბევა-აწიოებისა, ყოველთვის ქალაქობდა.

თბილისის წარსულის სრულყოფილად წარმოდგენა შეუძლებელია ქალაქისპირა სოფლების ისტორიის გაუთვალისწინებლად.

ნაშრომში მონოგრაფიულადაა შესწავლილი გვიანშუასაუკუნეების თბილისის შემოგარენში მდებარე სოფელთა თუ უბანთა ეტიმოლოგია, სამეურნეო ხასიათი, მოხელენი, და სხვა.

წინასიტყვაობა

ქართულ ისტორიოგრაფიაში თბილისის შემოგარენში მდებარე სოფელთა თუ უბანთა ისტორია (ქალაქთან ურთიერთმიმართებაში) მონოგრაფიულად არავის შეუხსწავლია, თუმცა ამასთან დაკავშირებულ ცალკეულ საკითხებს თუ ფაქტებს (ძირითადად ამა თუ იმ უბნის, სოფლის დასახელების ეტიმოლოგიის დადგენას და ეკლესიების აგების თარიღს) სხვადასხვა დროს საგანგებო წერილები, გამოკვლევები უძღვნეს თეიმურაზ ბაგრატიონმა, პ. იოსელიანმა, დ. ბაქრაძემ, მ. ჯანაშვილმა, ა. ხახანაშვილმა, ი. ჯავახიშვილმა, ე. თაყაიშვილმა, ს. კაკაბაძემ, ნ. ბერძენიშვილმა, ს. ჯანაშიამ, ლ. მელიქსეთ-ბეგმა, ნ. ბადრიანიშვილმა, შ. მესხიამ, დ. გვრიტიშვილმა, შ. ჩხეტიამ, ვ. ბერიძემ, მ. ლორთქიფანიძემ, გ. ლომთათიძემ, დ. ქორიძემ, ვ. ჭაფარიძემ, ო. ჭაფარიძემ, ნ. ლომოურმა, ლ. კილაშვილმა, ო. ცქიტიშვილმა, მ. ბერძენიშვილმა და ა. შ.

შესაძლო გამეორებების თავიდან აცილების მიზნით, ქალაქისპირა სოფელთა, უბანთა შესახებ არსებული სპეციალური ლიტერატურის განხილვას საგანგებოდ გამოყოფილი ქვეთავი არ მიუძღვენით, ნაშრომში ყველას სათანადო ადგილას ვეხებით და ვიხილავთ.

წინამდებარე წიგნში ისტორიული წყაროებს (გამოქვეყნებული თუ გამოუქვეყნებელი), არქეოლოგიური, ნუმისმატიკური, კარტოგრაფიული (თბილისის გეგმები) მასალის თავმოყრის და მთლიანობაში განხილვის მეშვეობით მონოგრაფიულად შესწავლილია გვიანშუასაუკუნეების ხანის თბილისის შემოგარენის ისტორია.

აღსანიშნავია, რომ შესწავლილი სოფლებით და უბნებით არ განისაზღვრება ქალაქის სანახებში მდებარე დასახლებულ პუნქტთა რაოდენობა. ქალაქისპირა სოფლების ისტორიის კვლევისას პრინციპად გვექონდა შეგვეხსწავლა იმ სოფლებისა და იარეუბნების ისტორია, რომლებიც ამჟამად თბილისის ფარგლებში შედიან და ერთიან ქალაქს ქმნიან.

ნაწრომზე დართული ქალაქისპირა სოფლებისა და უბნების გეგმები ჩვენ მიერაა შედგენილი, ხოლო მათი გრაფიკული შესრულება ეკუთვნის აკად. ს. ჯანაშიას სახელობის სახელმწიფო მუზეუმის შუა საუკუნეების არქეოლოგიის განყოფილების მხატვარს ნათელა ველიაშვილს.

შ ე ს ა ვ ა ლ ი

X—XI სს. დასრულდა ფეოდალური ქალაქების ზრდა-წარმოშობის პერიოდი¹. ამ დროისათვის თბილისი თავისი ქალაქობის რამდენიმე ასეულ წელს ითვლიდა, რომელსაც უკან ჰქონდა მოტოვებული უცხო დამპყრობთა (ირანელთა, ბერძენთა, ხაზართა, არაბთა) არაერთგზის შემოსევა და აწიოკება, რაც ექვევარეშეა შეაფერხებდა ქალაქის ზრდა-განვითარებას. მაგრამ X ს-ში თბილისი უკვე სახელოვანი ქალაქია.

ალ-მუკადასი (X ს.) თბილისის შესახებ გადმოგვცემს: „თბილისი გორათა შორის სიმაგრეა, მას კვეთს მდინარე მტკვარი, იგი ორივე ნაპირზეა გადაჭიმული და ხილითაა შეერთებული“².

იბნ ჰაუკალი (X ს.) კი თბილისს ასე აგვიწერს: „თბილისი ქალაქია, ბაბ ულ-აბვაბზე მცირეა, მას ალიზის ორი კედელი აკვრია, სამი კარით. ეს ქალაქი ნაყოფიერია და მდიდარია იაფადღირებული სანოვაგით, რომელიც ხარისხით ბევრად უკეთესია, ვიდრე სხვა სახელმწიფოების სანოვაგე“³.

X ს. სომეხი ისტორიკოსი უხტანესი ქალაქს „...საკვირველნაშენ და საოცარ, სახელოვან და გამოჩენილ დიდ დედაქალაქს“ უწოდებს⁴.

ესაა ადრეფეოდალური ხანის დამამთავრებელი საუკუნე. ამ დროისათვის თბილისი უკვე ჩამოყალიბებული ფეოდალური ქალაქია, მის საქალაქო მეურნეობაში ხელოსნობასა და ვაჭრობასთან ერთად დომინირებული ადგილი სოფლის მეურნეობასაც უკავია.

¹ ლ. ქილაშვილი, ქალაქები ფეოდალურ საქართველოში, II, 1970, გვ. 82, ვ. გაბაშვილი, ადრეფეოდალური ხანის ახლოაღმოსავლური ქალაქი, მახლ. აღმ. ისტ-ის საკითხები, II, 1972, გვ. 19.

² СМОПМК, вып. 38 (1), 1908, с. 8.

³ СМОПМК, вып. 38 (1), 1908, с. 89.

⁴ უხტანესი, ისტორია გამოყოფისა ქართველთა სომეხთაგან, სომხური ტექსტი ქართული თარგმანით და გამოკვლევით გამოსცა ზაზა ალექსიძემ, 1975, გვ. 67.

როგორც ცნობილია, არაბებმა ქართლში თითქმის ოთხასი წელი იბატონეს. უცხო ელემენტის ასეთ ხანგრძლივად გაბატონებულ მდგომარეობაში ყოფნას არ შეეძლო არ შეეცვალა ეროვნულ-ეთნიკური სახე, გავლენა არ მოეხდინა მოსახლეობის გეოგრაფიაზე.

X—XI სს. ქართლის ამირა ფაქტიურად მხოლოდ ქალაქ თბილისის მპყრობელია — 1045 წ. თბილისის ამირა ჯაფარის გარდაცვალების შემდეგ „ქალაქის ბერების“ მოწვევით დასავლეთ საქართველოდან თბილისის „დასაქერად“ მოდის მეფე ბაგრატ IV, „მატიანე ქართლისა“ მოგვითხრობს: „წარემართა ტფილისად და მოეგებნეს ქალაქის ბერნი, დარბაზის ყმანი, ცხენოსანნი დიღმისა ველსა. და ყოველი ერი ქუეითი დაკაზმული უმედელუსა, და დედათა და მამათა სიმრავლე იყო მოედანს“.⁵ მოტანილ მონაკვეთში ქალაქის პირას ვხვდებით მეტად საინტერესო ტოპონიმს „უმედელუსა“. სამწუხაროდ, ადგილი ამ სახელწოდებით სად მდებარეობდა არ ვიცით. წყაროს მიხედვით ის დიღმის ველსა და თბილისს შორის თავსდება. ამ სახელისათვის ყურადღება მიუქცევია ივ. ჯავახიშვილს. რომელიც მხოლოდ ფაქტის აღნიშვნას სჭერდება — „ტფილისის მიდამოებში იქმნებოდა „უმედელი““⁶.

XII ს., თამარ მეფისა და დავით სოსლანის ქორწინებასთან დაკავშირებით, ქართულ წერილობით წყაროებში თბილისის შემოგარენში ჩნდება ადგილი დიდუბის სახელწოდებით: „...და მოვიდეს სრასა დიდუბისასა, სანახებსა და ტფილისისასა, და მუნ ქმნეს ქორწილი“...⁷.

გამოხდა ხანი, 1225 წელია.

ჩინგისხანისაგან დევნილი ხვარაზმის უკანასკნელი მბრძანებელი სულთანის ძალადდინი აურაცხელი ლაშქრით საქართველოს საზღარებს მოადგა.

საქართველოს მეფე გიორგი ლაშა სამი წლის გარდაცვლილი იყო. მეფობდა თამარ მეფის ასული რუსუდანი.

1226 წ. თბილისის ძალადდინის ქარით იყო გარემოცული. ქალაქის მეციხოვნენი მას თავდადებით იცავდნენ. თბილისში მცხოვრები სპარსელების გაცემით და დახმარებით დამპყრობელმა თბილისი აიღო და დაარბია. მტერმა ხელთ იგდო რა ქალაქი და

5 ქართლის ცხოვრება, I, 1955, გვ. 299.

6 ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, 1965, გვ. 34.

7 ისტორიანი და აზმანი შარავანდედანი, ქ—ს, ც—ა, 11, გვ. 47.

მისი ციხე-სიმაგრენი, მანამდე რაღაც არნახული სისასტიკე გამოიჩინა.

„უამთაღმწერელი“ თბილისს თავსდამტყდარ ამ უბედურებას მსოფლიო ისტორიაში უძებნის მავალითს და მისასადაგებელ ამბად მოაქვს იმპერატორ ვესპასიანესის და მისი შვილის, რომაელთა ჯარის მხედართმთავრის ტიტუს მიერ ქალაქ იერუსალიმის დარბევა და მისი აღგვა პირისაგან მიწისა — „და ესევეითარნი ჳირნი მოიწივნეს, რომელ არაოდეს ძუელთა სადმე წიგნთა მიერ სმენილ არს, რომელნი თანა-შეესწორებთან ქრისტეს ჳუარისა მცემლთა იუდიანთა ზედა ქმნულთა მიერ იერუსალიმისა სრულიადსა მოსპოლვასა ტიტეს და უესპასიანეს მიერ“.⁸ ამ ამბის თვითმხილველი ჳალალედინის პირადი მდივანი ან-ნა-სავი მოგვითხრობს, რომ თბილისის აღების შემდეგ სულთანს დარჩა, ზელში ჩაუფარდა საუკუნეების მანძილზე ქალაქში დაგროვილი სიმდიდრე. მისივე სიტყვით, თბილისში განძეული იმდენად ბევრი ყოფილა, რომ მისი აღწერა და გრაგნილებში შეტანა შეუძლებელი გამხდარა — «Крепость сдалась. И получил он (султан) все, что было здесь собрано веками. Всего этого не пересчитали бы пальцы самого искусного знатока, а в стопках реестров стало бы тесно от перечисления»⁹.

ჳალალედინს სცვლიან მონღოლები; ისევ რბევა, ტყვეენა და ა. შ. სწორედ ამ შემშუსერელი შემოსევების შედეგია, რომ მომდევნო ხანის თბილისი ტერიტორიალურად მცირდება.

1948—1949 წწ. ქალაქის საამხრეთით, მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე. ქალაქის ძველი ზღუდის მახლობლად, „300 არაგველის“ სახელობის ბაღის ტერიტორიაზე წარმოებული არქეოლოგიური გათხრებისას აღმოაჩინეს მეტად საინტერესო მასალა: თიხის ჳურტკლის გამოსაწვავი ჳურები, მოკიქული და მოუკიქავი ჳურტკლის ნაშთები, თონე, და სხვა. ძეგლის გამთხრელები აქ მოძიებულ მასალას XI—XIII სს. ათარილებენ¹⁰. „300 არაგველის“ ბაღის ტერიტორიაზე უფრო გვიანი ხანის მასალის არ მოძიება იმის მაჩვენებელია. რომ XIII ს. შეწყვეტილა ქალაქის ერთ-ერთი დაწინაუ-

⁸ ქართლის ცხოვრება, II, 1959, გვ. 176.

⁹ Шахинбад-Дин Мухаммед аш-Насаи. Жизнеописание султана Джалал ад-Дина Манкбурны, 1975, გვ. 168.

¹⁰ თ. ჳაფარიძე, „განჯისკარი“ 1948 წლის არქეოლოგიური გათხრის ანგარიში, მასალები საქართველოს და კავკასიის არქეოლოგიისათვის, I, 1955, გვ. 89—99. გ. ლომთაძე, არქეოლოგიური გათხრა თბილისში 1948 წლის ზაფხულში, მასალები საქართველოს და კავკასიის არქეოლოგიისათვის, I, 1955, გვ. 119—167.

რებული საწარმოს, მეთუნეობის უბნის არსებობა. ეს კი, სწორედ უკვე მოხსენიებული, ქალაქს თავს გადამზნდარ დიდი ნგრევისა და აოხრების ნაკვაღევია.

მიუხედავად ამისა, თბილისი ჯერ კიდევ XIII ს. დასასრულისათვის დიდი და გარეუბნებით გარშემორტყმული ქალაქია: «В этой земле есть прекрасный город, по имени Тифлис, окруженный предместьями и множеством твердынь... Там выделяются шелковые и многие другие ткани» — ასე აღწერს მარკო პოლო თბილისს.¹¹

XIII ს-დან მოყოღებული თბილისი, ჯერ როგორც მთელი საქართველოს, შემდეგ კი ქართლის სატახტო ქალაქი განიცდის გამანადგურებელ, შემმუსერელ შემოსეღებს.

მონღოღებს მოჰყვა თემურ ლენგის (1386—1403 წწ.) შემოსეღები, შემდეგ ჯჰან შაჰის (1440 წ.), შაჰ ისმაილის (1522 წ.), შაჰ თამაზის (1541 წ.) და ა. შ. გაუთავებელ შემოსეღებს თან სღეღდა მახლობელ აღმოსავღეთში მაჰმადიანური სახელმწიფოების მომძღღავრება, საქართველოს ერთიანი სახელმწიფოს გაუქმება (ის დაიშღალა სამ სამეფოდ, სამთავროებად და სათავადოებად), ამიერკავკასიაზე გამავალი სატრანზიტო-სავაქრო გზების გაუქმება-გადანაცღება, დასავღეთ შავიზღვისპირეთში ოსმალეთის გაბატონება, ახალი საერთაშორისო სავაქრო გზების აღმოჩენა, გაუთავებელი შინაომები, ყოვეღივე ამან ეკონომიურად, პოღლიტიკურად დააკნინა, დააჰბუნა, წელში გატეხა საქართველო.

საქართველოში ბევრი ძვეღი ქალაქისა და სოფღლის მოსახღეობა ათხეღდა, ზოგიერთი ქალაქი და სოფელი საბოღლოდ გაქრა კღღეღ.

XIII ს-ში განადგურებული, გაუჰკაციღებული თბიღისის სამხრეთით შღებარე ძვეღ ზღღუღესთან არსებული სახეღოსნო უბანი აღარ აღმღგარა, აღარ დაბრუნებია ქალაქს. აქ პირუღუე პროცესს ვხეღავთ. ყოვეღი გამანადგურებელი ლაშქრობის შემდეგ ძღღიერი და ნებიერი ქალაქისა და მისი აყვავებული, ხაღხმრავალი შემოგარენიდან ნაოხარ-ნამუსრევი რჩებოღდა. იღაჯგაწყვეტიღი მხენელ-მთესვეღი და მეომარი ერი ყვეღა იავარყოფიღი მხარის, უბნის თუ სოფღლის აღღგენას ვერ ახერხებღდა. სოფღლები ნაპარტახეღ აღღიღებად იქცეოღდნენ ხოღმე. თბიღისის ზოგი მკიღდროდ დასახღებული უბანი სამუღამჰამოდ დაცარიღებულა.

¹¹ Полневктов М., Натадзе Г., Старый Тифлис, 1929, с. 7.

XVI ს. ქართლ-კახეთის სამეფოებს შორის პოლიტიკურად და ეკონომიურად კახეთის სამეფო დაწინაურდა, რასაც აპარობებდა კახეთის მეფეთა — ალექსანდრე I-ის (1476—1511 წწ.), ლევან ალექსანდრეს ძის (1520—1574 წწ.), ალექსანდრე II-ის (1574—1605 წწ.) ირანისა და თურქეთის (ოსმალეთის) სახელმწიფოებისადმი „ლოიალური“ პოლიტიკა, მოჩვენებითი მორჩილება. ამავე დროის კახეთის პოლიტიკურად და ეკონომიურად დაწინაურებას, გაძლიერებას ხელს უწყობდა ამ სამეფოს სიახლოვე ე. წ. აბრეშუმის გზასთან; „გილან-შემახა-ასტრახანის გზა კახეთს აკავშირებდა ირანთან, რუსეთთან, ოსმალეთთან და დას. ევროპასთან“¹².

ქართლის სამეფოში მეფე ლუარსაბ I-ის (1534—1558 წწ.) დროს დაწყებული საქართველოს დამოუკიდებლობისათვის ბრძოლა არ შეწყვეტილა ლუარსაბის ძის მეფე სიმონ I-ის (1558—1600 წწ.) დროსაც. თავისთავად ქართლის სამეფოს ირანთან ბრძოლა კახეთის სამეფოს უმსუბუქებდა მდგომარეობას¹³. ირანი იძულებული იყო კახეთს მოფერებოდა, რათა ისიც არ აშლოდა.

ირანი და თურქეთი 1555 წ. დაზავდნენ და ამიერკავკასიაში თავიანთი გავლენის სფეროები კიდევ ერთხელ დაუმტკიცეს ერთმანეთს. ირანი უფრო თავისუფლად ერევა ქართლის სამეფოს საქმეებში. თბილისის ციხეში ყიზილბაში მეციხოვნეებია. ქართლის ზეფის სიმონ I-ის გაკვირვებას, გარეშე მტერთან ბრძოლას თან დაერთო მისი ძმის რენეგატ დავითის გამაჰმადიანება, ირანის შაჰმა დავითს ქართლის ტახტი დაუმტკიცა. სიმონ მეფე ახლა ყიზილბაშებთან ერთად თავის ძმასაც ებრძვის. ყოველივე ეს თავის დაღს ასვამს ქვეყნის ეკონომიურსა და პოლიტიკურ მდგომარეობას.

XVI ს. დასასრულისათვის თბილისში 10000 მცხოვრები იყო. 1590 წ. ირანის ტახტს იკავებს შაჰ აბაზი, რომლის დროსაც აღმოსავლეთ საქართველომ რამდენიმე დამანგრეველი შემოსევა განიცადა. XVII ს. დასაწყისში განადგურებული კახეთის სამეფო დიდხანს ეკონომიურად ვეღარ წამოწეულა. ხოლო რაც შეეხება ქართლის სამეფოს, რომელიც შაჰ აბაზის შემოსევებისაგან დიდად იყო დაზარალებული, შედარებით (კახეთთან) სულ მოკლე ხანში მან

¹² ვ. გაბაშვილი, XVI—XVIII სს. საქართველოს ქალაქები მახლობელი აღმოსავლეთის სავაჭრო ურთიერთობის უქუზე, ნაკვეთები მახლობელი აღმოსავლეთის ქალაქების ისტორიიდან, 1, 1966, გვ. 176.

¹³ ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, VI, 1973, გვ. 16—162.

შესძლო პოლიტიკური და ეკონომიური მდგომარეობის გამოსწორება.

ქართლის სამეფოს წინ წამოწევაში დიდი როლი ითამაშა 1632 წ. ქართლში გამაჰმადიანებული როსტომ ხანის გამეფებამ და ირან-ოსმალეთს შორის 1639 წ. დადებულმა ზავმა, რომელიც არ დარღვეულა თითქმის 90 წლის განმავლობაში.

კარგახანი იყო, რაც საქართველო ირანისა და ოსმალეთის სახელმწიფოებს შორის საქიშპო და საცილობელ პუნქტად ქცეულიყო. XVII ს. 30-იან წლებიდან საქართველოსათვის შედარებით მშვიდობიანი ხანა დგება. 1639 წ. სოფელ ზოპაბში ირანსა და ოსმალეთს შორის დადებული ზავისა და შეთანხმების შედეგად, მათ გაინაწილეს საქართველოზე თავიანთი გავლენის სფეროები. აღმოსავლეთი საქართველო დარჩა ირანის გავლენის სფეროში, ხოლო დასავლეთი საქართველო სამცხე-საათაბაგოთი — ოსმალეთს¹⁴.

სოფელ ზოპაბში დადებული ხელშეკრულება 1723 წ-მდე არც ერთ მხარეს არ დაუზღვევია, რაც საკმარისი აღმოჩნდა იმისათვის, რომ ქანცგამოცლილ და დაღლილ ერს მოეხედა. სახელმწიფომ სული მოითქვა, გავერანებული სოფლები ხელახლა მოშენდა. ქვეყნის ეკონომიურ და სულიერ ცხოვრებას აღმავლობა, გამოცოცხლება დაეტყო.

ქართლის გამაჰმადიანებული მეფის როსტომის მეფობის უამს (1632—1658 წწ.) ქვეყანას დაუბრუნდა გამუდმებული შემოსევებისაგან გახიზნული მოსახლეობა. მუშაჯელის, მწარმოებელი ძალის დაბრუნებამ, ძველი და ახალი ქალაქებისა და სოფლების ხელახალმა დასახლებამ გამოათხიზლა და აღორძინების გზაზე დააყენა ასეული წლები მანძილზე მოშლილი სამეურნეო ცხოვრება.

როსტომ მეფე მოქნილი, ჰკვიანი და წინდახედული პოლიტიკოსი იყო, მან კარგად გამოიყენა ირანსა და თურქეთს შორის დროებით დადებული ზავი. ქართლის სამეფო შენდება. მეფე ყურადღებას აქცევს სავაჭრო გზების შეკეთებას და მდინარეებზე ხიდების აგებას. მდინარე ხრამზე ძველ ნახიდურთან ააგო ქარვასლით ხიდი—„აქა არს ნახიდვარი. ამის გამო აღაშენა 3—თ მეფემან როსტომ ხიდი ქვიტიკირისა, დიდშუენიერი, რომლისა სუეტსა შინა არს სახლი შუენირი, მჭურეტი ამიერ და იმიერ მდინარისა. სიერცე ხიდისა ი—მხარი. აქათ და იქით ქციის კიდესა ზედა ფუნ-

14 ვ. ჩოჩიევი, ირან-ოსმალეთის 1639 წლის ზავი და საქართველო, ნარკვევები მახლობელ აღმოსავლეთის ისტორიიდან, 1957, გვ. 335—377.

დუკნი დიდნი და კეთილნი, თლილის ქვისანი.“¹⁵—მოგვითხრობს ვახუშტი ბაგრატიონი. როსტომის მეფობის დროსაა მდინარე ვერეზე აგებული ქვითკირის ხიდი¹⁶, რომლის შესახებაც ვახუშტი ბაგრატიონი წერს: „ვერესა ზედა არს ხიდი ქვიტკირისა“—ო, ამავე ხანებში უნდა იყოს აგებული მდინარე მტკვარზე, ქალაქის ჩრდილოეთით, ქვითკირის ბურჯებზე დაყრდნობილი ხიდი (შემდეგდროინდელი „მუხრანის“ ხიდი). ხიდების მშენებლობა მაჩვენებელია საქალაქთაშორისო, სატრანზიტო ვაჭრობისა, გამოცოცხლება ეტყობა ერთ-ერთ მნიშვნელოვან, აღმოსაუღეთიდან ნომავალ საქარავნო გზას (განჯა—შამქორი—თბილისი—გორი—ახალქალაქი...).

ფრანგი მოგზაური ტავერნიე XVII ს. მეორე ნახევრის თბილისის შესახებ ამბობს: „ტფილისს, რომელიც ქართლის სატახტო ქალაქია, კარგი მდებარეობა აქვს, საკმაოდ დიდია და კარგი გაშენებულია, აქ აბრეშუმის დიდი ვაჭრობა სწარმოებს“¹⁷.

როსტომის ეკონომიურ ღონისძიებათა შორის აღსანიშნავია ქალაქში შემოტანილ საქონელზე ერთიანი საბაჟო სისტემის შემოღება, ხშირი შემოსევების შედეგად ქალაქისპირა განადგურებული სოფლებისა და უბნების ხელახალი დასახლება, რაც ხელს უწყობდა თბილისის შემოგარენის სასოფლო-სამეურნეო და სავაჭრო-სახელოსნო უბნების ეკონომიურად დაწინაურებას. როსტომ მეფემ გარდა იმისა, რომ ქალაქის პირას, სამხრეთით სეიდების ტომი დაასახლა, მანვე სახასო სოფელ წოდორეთიდან გლეხები ავღაბარში გადმოასახლა. ქვეყნის ეკონომიური და პოლიტიკური სიძლიერე თბილისის გარეგან სახესაც დაეტყო. „როსტომმა... შეავლო ხიდისყურიდან ზღუდე კალისა ციხემდე და განჰყო ქალაქი და ციხე, მოავლო მეტეხს ზღუდე და ქმნა, ვითარცა ციხე მტკიცე ხიდიურთ...“¹⁸ მიატოვა ისინისა და ნარიყალას სამეფო სასახლეები და შიგ ქალაქში, სიონსა და ანჩისხატის ეკლესიებს შორის ააშენა ახალი სასახლე. „ქართლის ეკონომიური წინსვლა, როსტომ ხანიდან რომ დაიწყო, შაჰნავაზის დროს კიდევ უფრო სწრაფად მიმდინარეობდა... თანდათან გაჩნდნენ დაბა-სოფლები, გაცოცხლდნენ ან კიდევ ახლად წარმოიშვნენ „ქალაქები“... თბილისი კი აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში ერთ-ერთი ყველაზე მნიშვნელოვანი

15 ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა, ...ქ—ს, ც—ხ, IV I, 1973, გვ. 324.

16 ნ. კ ვ ე ზ ე რ ე ლ ი-კ ო პ ა ძ ე, თბილისის ხიდები, გვ. 54.

17 ეურ. „მოამბე“, 1898, № 6, გვ. 5.

18 ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა..., გვ. 439.

ქალაქი გახდა... ეს ქალაქი მარტო ფეოდალური ქვეყნის მმართველის სადგომი კი არ იყო, არამედ მნიშვნელოვანი ეკონომიური ცენტრიც¹⁹.

1663 წ. იტალიელი მისიონერი ანდრია ებიფანე თბილისის შესახებ წერდა: „აქ ძლიერ ბევრი ხალხია. აქაური მკვიდრის გარდა, აუარებელი ვაჭრები არიან აღმოსავლეთიდან მოსული“²⁰; ცოტა მოგვიანებით ფრანგი მოგზაური და მისიონერი ჟან შარდენი (იმოგზაურა 1672—1773 წწ.) თბილისის შესახებ წერდა: „თბილისი... ერთ-ერთი ულამაზესი ქალაქია, თუმცა ძალიან დიდი არ არის. იგი გაშენებულია მთის ძირში, რომელსაც აღმოსავლეთის მხრიდან მდინარე მტკვარი ჩამოედის... ქალაქი თბილისი მკვიდროდ არის დასახლებული. მსოფლიოს არც ერთ კუთხეში არ მოიძებნება იმდენი სხვადასხვა ჯურის უცხოელი, როგორც აქ; ისინი დიდ ვაჭრობას ეწევიან“²¹.

XVII ს. მეორე ნახევრის თბილისის ეკონომიურ სიძლიერეზე მეტყველებს ამავე საუკუნის სომეხი ისტორიკოსის ნაწარმოებში დაცული ერთი მეტად მნიშვნელოვანი ცნობა; ისტორიკოსი ზაქარია ქანაქერციელი მოგვითხრობს, რომ XVII ს. 70-იან წლებში სომეხთა კათალიკოსი აკოფა მოვალეებს შეუწუხებიათ «Каталикосу надоели многочисленные заимодавцы, поэтому, не сообщив ничего хану, он отправился в грузинский город Тифлис, надеясь собрать там деньги и покрыть ими долги.... Пробыв там несколько дней, он уплатил некоторые долги»²²... სამწუხაროდ, არა ჩანს სომეხთა კათალიკოსი ვისგან ლებულობს ამ თანხას. ადვილი დასაშვებია, რომ მას თვით ქართლის მეფეც ეხმარება.

XVII ს. შუახანებში დაწყებული ქვეყნის ეკონომიური აღმავლობა ქალაქ თბილისის მოსახლეობასაც დაეტყო. თუ აქ XVI ს. მოსახლეობა არ აღემატებოდა 10000 სულს, XVIII ს. დამდეგისათვის მას 20.000 მიულწევია²³.

XVII—XVIII სს. თბილისი მრავალრიცხოვანი და მრავალსახ-

¹⁹ ნ. ბერძენიშვილი, საქ. ისტ. საკითხები, VI, გვ. 269—270.

²⁰ მ. თამარაშვილი, ისტ. კათალიკოსისა ქართველთა შორის, ტფ., 1902, გვ. 225.

²¹ შარდენის მოგზაურობა, ფრანგულიდან თარგმნა მზია მგალობლიშვილმა, 1975, გვ. 317, 325.

²² За краиѣй Калакерци, Хроника, перевод с армянского М. О. Дарбинян — Меликян, М., 1969, с. 184.

²³ Поляевктов М., Натадзе Г., Старый Тифлис, с. 30.

ოვანი სოფლის მეურნეობით, ხელოსნობით დაწინაურებული უბნებით და მიმდებარე სოფლებით გარშემორტყმული ქალაქია. იგი კვლავ ხდება მახლობელი აღმოსავლეთის ქვეყნების საქონლის მიმღები და მიმწოდებელი ბაზა. თბილისზე გადიოდა და მის მრავალრიცხოვან სავაჭრო სადგომებში — ქარვასლებში ბინადებოდა გასაყიდი საქონელი, რომელიც ქარავნებს მოჰქონდათ დასავლეთიდან აღმოსავლეთისაკენ და პირუტყუ. ამის უტყუარი დადასტურებაა აღნიშნულ საუკუნეებში შედგენილ მზითვის წიგნებში შეტანილი და მოხსენიებული უცხო დასახელების ქსოვილების, ძვირფასი თვლების და სხვადასხვა ნაკეთობების სიმრავლე²⁴, რაც უთუოდ ჩვენში მახლობელი აღმოსავლეთის ქვეყნებთან გაცხოველებული ვაჭრობის ანარეკლია. 1736 წ. შედგენილ ქალაქში შემოტანილ საქონელზე დაწესებული „პირობის წიგნი“ ე. წ. „შართლამა“ დიდებულ მასალას იძლევა საგარეო სავაჭრო ურთიერთობათა შესახებ. „ქალაქის ბაჟის, ყაფნისა და ციხის კარის შართლამა:...

ქ. გელაქნური საპალნეზედ ი—ბ: (12).

ქ. რაც მოქალაქემ განჯიდან აბრეშუმში მოიტანოს და აზრუმისაკენ წაილოს, აქლემისა თუ ცხენისა თუ ჯორისა საპალნეზედ ც: (ორი მინალთუნი).

ქ. ლილა თავრების ლიტრაზედ ნ: (ერთი შაური)“²⁵.

აღსანიშნავია, რომ თბილისში საქონლით დატვირთული ქარავანი მხოლოდ ქალაქის სამხრეთის მხრიდან არ შემოდის. XVIII ს. თბილისის გრაფიკული გამოსახულებები — ეახუშტი ბაგრატიონის, პიშჩევიჩის და, ბოლოს, თბილისის 1800 წ. გეგმებზე „ავლაბრის კართან“ თავმოყრილი, ჩრდილოეთიდან და აღმოსავლეთიდან წამოსული გზათა სიმრავლე, აღნიშნული კარის საგარეო ვაჭრობაში ინტენსიურ გამოყენებაზე ლაპარაკობს. „ავლაბრის კართან“ მეზაჟე²⁶ დგას, ხოლო „მეკარე“ გაწეული სამსახურისათვის გარკვეულ გასამრჩელოს იღებს. „ც. ქ. ავლაბრის კარიდამ და კანეთის ბაჟიდამ. ჰავლაბრის მეკარეს უნდა მიეცეს თავისი ჯამაგირი. უნდა მიეცეს შვიდი მინალთუნი.

²⁴ მასალები საქართველოს სოციალურ-ეკონომიური ისტორიისათვის (მზითვის წიგნები), ტექსტები გამოსაცემად მოამზადა, შესავალი, ლექსიკონი და საძიებელი დაურთო მზია იაშვილმა, 1974 წ.

²⁵ შ. მე ს ხ ი ა, მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის, მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. 30, 1954, გვ. 75—76.

²⁶ საქართველოს სსრ სახ. ცენტრალური საისტორიო არქივი, ფ. 1448, № 1452.

ქ. ღვინის ბაყიღამ. უნდა მიეცეს თექვსმეტი მინალთუნი.

ქ. კაშნიკიდან. უნდა მიეცეს ორი მინალთუნი.

ქ. კახეთის ბაყიღან. უნდა მიეცეს ხუთი მინალთუნი.

ქ. სამინბაშოდან. უნდა მიეცეს ორი მინალთუნი.

ქ. ხერხეულიძევე. ეშიკაღაბაშო გიორგი, ამ სიით. ამ მეკარე ოსეფას თავისი წლის ჯამაგირი. ყველას გამოართვი და მიეც. ასე ჰქონია კულავაც განწესება. ოკდომბერს, ი. ქკს უპზ. რომელიც სტეფანე გურგინ ბეგის შვილისათვის მოგვიცია იქიდანაც იქნება მიცემა და სხვა რაც ჩვენი შემოსავალი იყოს ავლაბრის კარიღამ არ მიეცეს (მეფე გიორგი)“²⁷.

უკვე კარგახანი იყო გასული, რაც ოტომანთა იმპერიის სიძლიერე სულ უფრო და უფრო ეცემოდა. თურქეთი თანდათან კარგავდა იმპერიის დასავლეთ პროვინციებს თუ სახელმწიფოებს. ირანის სახელმწიფო ვერ იქნა და ვერ წამოიწია, შინაგანი შუღლი და შფოთი ხელს უშლიდა საერთაშორისო-საგარეო პოლიტიკაში მის უფრო აქტიურ მონაწილეობას.

ირანისა და თურქეთის სისუსტით ბუნებრივია ისარგებლებდა რუსეთის სამეფო, რომელიც XVIII საუკუნეში იწყებს თავისი დიდი ხნის სანუკვარი ოცნების განხორციელებას, კერძოდ, მახლობელი აღმოსავლეთის სავაჭრო გზების ხელში ჩაგდებათ ცდილობს მახვილი ჩასცეს ინგლისსა და საფრანგეთს. რუსეთი ირანში თავისი სავაჭრო კაპიტალის შეტანით აპირებდა ინდოეთის ბაზრის დაპყრობასაც. ამას ემსახურებოდა ვოლგა—ასტრახანის სავაჭრო გზის გახსნა. აღნიშნული გზის საშუალებით იგი ცდილობს დასავლეთი კასპიისპირეთის დაპყრობას. რუსეთი თავისი მიზნების მისაღწევად არ ერიდებოდა როგორც დიპლომატიურ ხერხებს, ასევე ძალის გამოყენებას.

ირანში თავისი პოლიტიკის გატარებაში მეფე პეტრე I-ს ყველაზე რეალურ პარტნიორად მართლმადიდებლური საქართველო მიაჩნდა. რუსეთის ხელმწიფე მახლობელ აღმოსავლეთში ლაშქრობის საბაზად იყენებენ ირანში რუსი ვაჭრების ინტერესებისა და ირანის შაჰის შერყეული ტახტის „დაცვას“.

რუსეთს ჯერს ჩრდილოეთ კასპიისპირეთში, ასტრახანში უყრიან თავს. ამავე დროს ქართლ-კახეთის სამეფოში ჩამოდიან რუსი დიპლომატები, რათა მეფე ვახტანგ VI დაითანხმონ განზრახულ ლაშქრობაში მონაწილეობის მიღებაზე.

27 საქ. სსრ. სახ. ცენტ. საისტორიო არქივი, ფ. 1448, № 8710.

ქართლის მეფეს თავისი ინტერესებიც აქვს, მას საშუალება ეძლევა რუსეთის მხარდაჭერით საბოლოოდ განთავისუფლდეს ირანის ქვეშევრდომობისაგან.

ვახტანგ მეფის მოთავეობით 30000-იანი ლაშქარი განჯისაკენ დაიძრა, სადაც ის რუსთა ჯარს უნდა შეხვედროდა, მაგრამ, როგორც ცნობილია, რუსეთის ამ ლაშქრობამ ამჯერად სასურველ შედეგს ვერ მიაღწია.

მეფის რუსეთმა კასპიისპირეთში თავისი მიზნების განხორციელება სხვა უფრო ხელსაყრელ, მოხერხებულ დროისათვის გადასდო. ხოლო ქართლ-კახეთის სამეფოები ისევ ირანს დარჩა.

ირანის პირისპირ დარჩენილ ქართლის მეფეს ვახტანგ VI-ს, ბუნებრივია, შაჰი ვერ მიუტევებდა „ლალატს“. ვახტანგს ქართლის თავად-აზნაურობაც (მისი ძმის იესეს მომხრენი) აეშალა. ასეთ ხელსაყრელ შემთხვევას არ უშვებს კახეთის მეფე კონსტანტინე I (მაჰმად ყული ხანი) და ქართლში ლაშქრობს. მაჰმად ყული ხანი ლეკთა დახმარებით 1723 წ. იღებს თბილისს. მისი ნებართვით ლაშქარი ქალაქს სამი დღის განმავლობაში არბევს და ძარცვავს.

XVIII ს. სომეხი ისტორიკოსის გადმოცემით ამ შემოსევამდე „სახელგანთქმული და მშვენიერი ქალაქი თბილისი დიდი ხნის განმავლობაში არ შეუწყუხებია მტერს და მოსვენებული იყო ომებისაგან, როგორც ყველასათვის ცნობილია, იმ ქალაქში შრომისმოყვარე ვაჭრები ცხოვრობდნენ“²⁸...

1722 წ. თურქეთი არღვევს ირანთან დადებულ საზავო ხელშეკრულებას.

1723 წ. თბილისის სანახებს მომდგარ თურქთა ჯარის სარდალს, მაღალი თანამდებობის პირს—სარასკარს, კონსტანტინე (მაჰმად ყული ხანი) სონღალულში გადასცემს ქალაქის კლიტეს.

ციხილბაშთა ბატონობა ოსმალთა ბატონობით შეიცვალა.

1724 წ. ქართლის მეფე ვახტანგ VI ქართველ დიდებულთაგან შემდგარი მრავალრიცხოვანი ამალით სტოვებს საქართველოს და მიემგზავრება რუსეთის იმპერატორის კარს, ახალი სამხედრო დახმარების მიღების იმედით.

ისევ აირია ქვეყანა.

ქალაქი ეკონომიურად სოფელზე იყო დამოკიდებული. მტერი ყოველთვის, როცა სამხედრო ძალით ვერაფერს აკლებდა, ცდი-

²⁸ ესაი ქასან ქალაღიანცი, ავღანთა ქვეყნის მოკლე ისტორია, სომხ. თარგმნა კარლო კუციამ, 1971, გვ. 38.

ლობდა ეკონომიური ბლოკადის საშუალებით გაეტეხა მისი ძლიერება. მემბტიანე პაპუნა ორბელიანი მოგვითხრობს:—„შეიკრა გზები მტრისაგან, რომ მგზავრი აღარ გაატარეს, აღარც ზემო-ქართლიდამ ჩამოუშვეს და აღარც ახალ-ციხისა ქვეყნიდამ ქარავეანი, ამით ქალაქს თბილისს ძვირობა შეიქმნა და ხალხი დიახ შეწუხდენ“²⁹.

მტერი ქალაქის ეკონომიურად დაძაბუნების, დასუსტების მიზნით, ქალაქში მისასვლელი გზების ბლოკირება-ჩაკეტვის გარდა აოხრებდა, სპობდა და აწიოკებდა ქალაქისპირა სოფლებსაც. პაპუნა ორბელიანი სასოწარკვეთით აღნიშნავდა: „ლეკთა მარბიელი ჯარი... დაესხა ავ-ქალას და ქალაქის საქონელი და ნაპირის სოფლებიც სულ ლილოვებ-ზე იდგა, დაესხნენ ყველას ერთად და მრავალი საქონელი წაიღეს... მოვიდნიან ბორჩაღუ-ბაიდრელნი და ქალაქის გარეშემო მოარბივიან და წაილიან“³⁰.

მოტანილი ადგილები ნათელ წარმოდგენას გვიქმნიან იმაზე, თუ რა გასაჭირის და უბედურების მნახველნი არიან ქალაქისპირა სოფლები. აყვავებული ბაღები, ზვრები, და ხოდაბუნები ღვარცოფად მოდებული მტრისაგან ნაოხარი რჩებოდა. მტერი გამიზნულად მოქმედებდა — სოფლების მოსპობით ეკონომიურად აძაბუნებდა, ბოლოს უღებდა ქალაქს.

ქალაქისპირა სოფლების, სასოფლო-სამეურნეო რეგიონში სოფლის მეურნეობის სხვადასხვა დარგის—მებაღე-მებოსტნეობის, მევენახეობის, მესაქონლეობის და სხვათა დაწინაურებას, ხელს უწყობდა XVII ს. შუახანებში და XVIII ს. აღდგენილი ძველი ნარუალებისა და ახალი სარწყავი არხების გაქრა, საგლბრებისა და აუზების, მტკვარზე წყლის საქაჩი დოლაბებისა და ჩარხების მოწყობა.

სოფლის გლეხობა, სხვადასხვა სამეფო გამოსაღების გარდა, ფულითაც იბეგრებოდა; რენტის ნატურალურ ფორმას ნაწილობრივ ცვლის ფულადი გადასახადი. სოფლის მუშა-გლეხი იძულებული იყო მეტი ემუშავა, რათა შექმნილი ჰქონოდა პროდუქცია ქალაქის ბაზარზე გაეტანა გასაყიდად, ხოლო მოგებული ფულით შეწერილი ბეგარა გადაეხადა. ამასთან დაკავშირებით მეტად საჭირო ცნობას ვხვდებით „დასტურლამალაში“ შეტანილ ერთ-ერთ პარაგრაფში—„ქალის მწვანის ბაყი“: „ქალის მწვანის ბაყი, სადაც

29 პ ა პ უ ნ ა ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი, ამბავნი ქართლისანი, საქართველოს ცხოვრება. მეორე გამოცემა ზაქარია კიკინაძისა, 1913, გვ. 229.

30 პ ა პ უ ნ ა ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 149, 194.

ასრე გარიგებული არის: რაც გაღმა ჭალის ბაღები იყოს, ან ბატონის ყმის, ან გაცემულის კაცის, ნაყიდი თუ უსყიდი, ბაღის პატრონ-მან ქალაქს ჩვენის დიდის ბაღისათვის ოთხი კარგი მეზაღე, თავის უღუფით და ჯამაგირით, ყოველს წელწადს უნდა დაგვიჭირონ და ჩვენის ბაღისათვის აყურებინონ რომელნიც კათალიკოზის ყმანი მოქალაქეთ რომ ხარჯის მესამედში უდგენან, ისრე რომელსაც კათალიკოზის ყმათ ბაღი ჰქონდესთ, იმ რიგად სხვათ ბაღის პატრონებს ამათის ხარჯის მესამედში მოუდგებოდენ, როგორც ბაღი ჰქონდეს, იმ ანგარიშით.

კიდევ ჩვენს ქარხანაში, ყოველს დღეს, თერამეტს კონას მწვანილს ყოველის ფერისაგან მისის ბოლოკით მოსცემდენ. რომელსაც ბაღის პატრონს ამ ხარჯში გამორევა არ უნდოდეს, ის გასასყიდელს მწვანილს ნუ დასთესავს და ნურც ხარჯში მოუდგების. თუ დასთესოს—ნესვი, საზამთრო, კეტრი, ლობიო, ბადრიჯანი, ნიორი, თავი ხახვი, კომბოსტო, ჭარხალი, ამ რიგი რამ დასთესოს, თავისი საყოფი მწვანილიც დასთესოს, თორემ სხვას კი ნუ დასთესავს.

ამას გარდა, გაღმა კრწანისის ბოლოს რომ ბაღები არის, იმისას ასრე იქმოდენ: იმთაც თავისი საკმელი მწვანილი დათესონ, როგორც ამა ზეით სწერია, თუ არა, ვინც ამათში გასასყიდელს მწვანილს დასთეს ვს, თორმეტი მინალთუნი ჯარიმა უნდა გამოიღოს³¹.

XVIII ს. დასაწყისში შედგენილ საკანონმდებლო კრებულში ამ პუნქტის შეტანა მიგვანიშნებს, რომ ქალაქისპირა ჭალებში ზედმეტი, ბაზარზე გასატანი ბოსტნეულის დათესვას დიდი ხნის ისტორია უნდა ჰქონოდა. „დასტურლამალაში“ ამის აღნიშვნა მიუთითებს. რომ გლეხს საერთოდ უფლება ჰქონია გასაყიდი ჭირნახული მოეყვანა.

1804 წ. მოწყობილი კამერალური აღწერის შედეგად გამოირკვა, რომ თბილისისპირა სოფლებში ბატონისათვის განკუთვნილი გადასახადის გაღების შემდეგ, ჭარბი პროდუქცია ქალაქის ბაზარზე გაჰქონდათ გასაყიდად. სოფელ კუქიაში მცხოვრები ყმა-გლეხები, ვკითხულობთ აღნიშნულ დოკუმენტში: *...«...занимаются хлебопашеством сеют пшеницу и ячмень и избиток продают в Тифлисе»³²*. მართალია დოკუმენტი XIX ს. დასაწყისისაა, მაგრამ მასში უსათუოდ ჯერ კიდევ XVIII ს. საქართველოს სოფლების მდგომარეობაა ასახული.

31 დასტურლამალი, ქართული სამარ. ძეგლები, გამ. ივ. სურგულაძემ, 1970, 33. 546—547.

32 სცხია, ფ. 254, აღწ. 1., საქ. № 74, გვ. 37.

ქალაქისა და სოფლის კავშირი მარტო ეკონომიური ურთიერთობით, ყიდვა-გაყიდვით არ განისაზღვრებოდა. ქალაქი სოფლიდან მუშახელს იღებდა. გლეხისთვის ქალაქი დიდი „სახელოსნო“ იყო, სადაც ის სწავლობდა სხვადასხვა ხელობას და თავისი თანასოფლელისაგან იმით განსხვავდებოდა, რომ ყმა გლეხთან ერთად ხელოსანიც იყო. ქალაქში შეძენილი ხელობა მას ქალაქისაკენ იზიდავდა და იგი ყმა გლეხიდან ყმა ხელოსანი ხდებოდა. ამის ბევრი მაგალითია 1781 წ. აღწერის ნუსხაში. გარეთუბანში გიორგი, იულონ და ლეონ ბატონიშვილებს სხვადასხვა ხელობის ყმა ხელოსნები ჰყავთ. ამავე ნუსხის მიხედვით, ქალაქში საქმიანობენ კათალიკოსის ყმა ხელოსნები, ოლონდ ისინი ისევ სოფელ კრწანისის მცხოვრებლებად ითვლებოდნენ: „...ქ. ქალაქში კათალიკოსისა:

ქ. კრწანელი მესატევრე სახველა

ქ. სარაჯი ისაიას შვილი ოსეთა კრწანისში დაიწერა

ქ. მკერვალი ალავერდი კრწანისში დაიწერა

„33

ქალაქში კუკიელებიც საქმიანობდნენ:

„...“

0ქ. აქავ სახასო კუკიელი, ქალაქში მდგომი, მჩითავი გიქლა კომლი, ა, თავი ა.

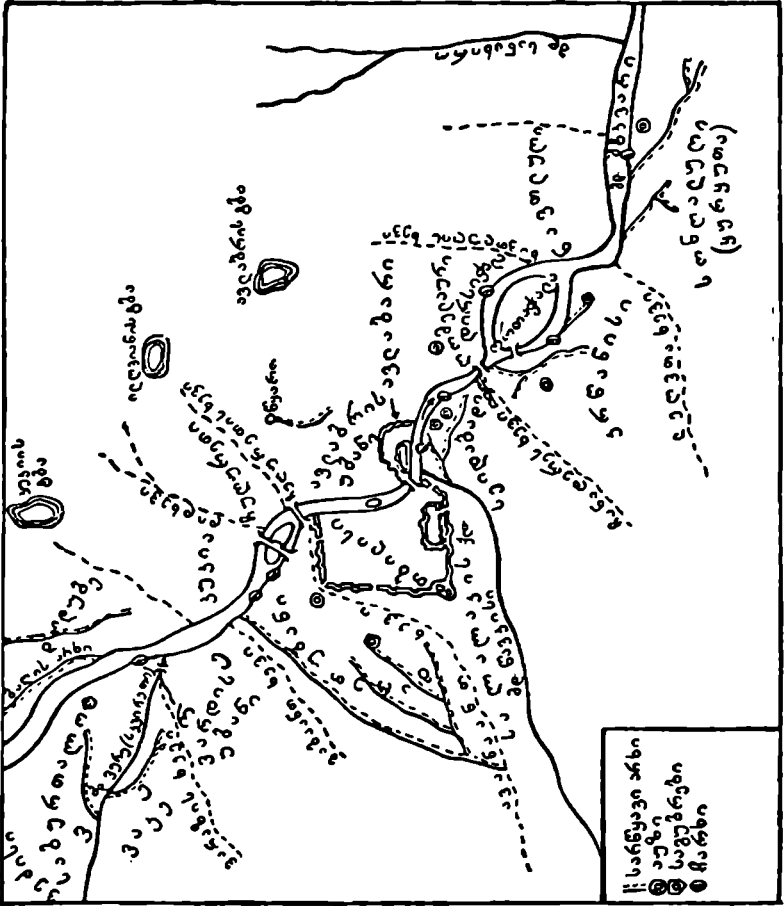
0ქ. აქავ კუკიელი, ქალაქში მდგომი, ყაზაზი მიკირტუმა კომლი ა. თავი ა.“34

ქალაქისა და სოფლის (ამ შემთხვევაში ქალაქისპირა სოფელ წავეკისზე საუბარი) ურთიერთობის საინტერესო მასალას ვხვდებით 1737 წ. შედგენილ პირობის წიგნში: „ქ. ესე წიგნი მოგართვით ჩვენ, თქვენმა მემკვიდრემ ყმამ, წავეკელმა მათიას შვილმა გიორგიმა თქვენ, ბატონს ჩვენს სარდარის შვილს, ფარსადანს.

ასე რომე მე ქალაქში გავიზარდე. ხელობა ვისწავლე. წავეკისს გვასახლებდით. მოველით, თქვენ შემოგეხვეწენით, ამიტომ რომ ქალაქში სახელო მესწავლა და უქალაქოთ ვერ დავრჩებოდი და ვერც სახელოს გავეუშვებდი. თქვენც წყალობა გვიყავით და ქალაქიდან აღარ აგვეყარეთ და ეს სამსახური დავიდევ თქვენი, რომე უნდა წელიწადში რვა მინალთუნი და სამი კოდი პური გემსახუროთ

33 ივ. ჭ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, საქართველოს ეკონომიური ისტ. ძეგლები, I, 1967, გვ. 148—149.

34 ივ. ჭ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, დასახელებული ლიტ-რა, გვ. 161.

რუკა 1. ქალაქისპირა სოფლების სარიკაყვი სისტემა (XVIII ს.).

და გაძლიო. ამისდა გარდა სხვა გამოსაღები არცარა თქვენა მთხოვოთ და არცარა თქვენმა მოხელეებმა და არც არა ქალაქის ხარჯი და გამოსაღები მე მეთხოებოდეს, და თქვენი წყალობის წიგნიც ამ გვარად მაქვს“³⁵...

გარდა იმისა, რომ სოფლებიდან ქალაქში ეკონომიური საჭიროების მიზნით მოდიოდნენ — ვაჭრობდნენ, ხელობას სწავლობდნენ. წინამოსამსახურეებად დგებოდნენ, ქალაქისპირა სოფლები, განსაკუთრებით ქვეყნის ავბედობის ქაშს, ლეკიანობით შეწუხებულნი. თბილისს აფარებდნენ თავს. 1805 წ. ერთ-ერთ დოკუმენტში ამის შესახებ პირდაპირაა ნათქვამი: „...ზოგჯერ შენს სოფელში ვიდექით და ზოგჯერ შიშის მიზეზით ქალაქსა ტფილისსა შ-ა ვიდექით და ვცხოვრობდით“³⁶...

ქალაქ თბილისსა და მის შემოგარენში მდებარე სოფლებს შორის ურთიერთობა მხოლოდ ეკონომიურ დამოკიდებულებაში — დამამზადებლისა და მომხმარებლის — არ გამოიხატებოდა. ქალაქის სანახების სოფლებზე ვრცელდებოდა ქალაქის მოურავის, მელიქის, მამასახლისის ადმინისტრაციული უფლებებიც.

უკანასკნელი დამანგრეველი შემოსევა ქალაქმა განიცადა 1795 წ. ირანის მბრძანებლის ალა მაჰმად-ხანის მრავალრიცხოვანი ლაშქარი რამდენიმე დღის განმავლობაში ძარცვავდა და ანგრევდა თბილისს. ამ შემოსევას შეეწირა ქალაქის და მისი შემოგარენის ბევრი საერო და საკულტო ნაგებობა. დამპყრობელმა კიდევ ერთხელ დაონავრებული დასტოვა თბილისი.

გამოხდა ხანი და 1801 წ. აღმოსავლეთი საქართველო რუსეთის სახელმწიფოს შეუერთა. და აი, ქვეყანაში დადგა სასურველი სიმშვიდე.

თბილისის ტერიტორიის ზრდის დადგენისათვის დიდი მნიშვნელობა აქვს ქალაქის თვითეული უბნის გაჩენის, წარმოშობის თარიღის ცოდნას. აღსანიშნავია, რომ ქალაქის შემოგარენში მდებარე თითქმის არცერთი სოფელი თუ უბანი ცარიელ ადგილზე არ გაჩენილა, არამედ თითქმის ყველა ძველ ნასახლარზეა აღმოცენებული. ამდენად, მათი ზუსტი დათარიღება შეიძლება მხოლოდ წინასწარი არქეოლოგიური გათხრების მონაცემების საშუალებით. სამწუხაროდ, თბილისის შემოგარენის არქეოლოგიურად შესწავლას ხელს

²⁵ დოკუმენტები თბილისის ისტორიისათვის (XVI—XIX სს.), წიგნი პირველი, შეადგინეს ნ. ბერძენიშვილმა და მ. ბერძენიშვილმა, 1962, გვ. 175.

³⁶ სცსია, ფ. 1449, № 539.

უშლის ამ უბნების მჭიდრო დასახლება, მაგრამ, მიუხედავად ამისა, მაინც ზოგიერთი მათგანის ტერიტორიაზე შეძლებისდაგვარად მოხერხდა არქეოლოგიური გათხრების ჩატარება (დიდუბე, ღრმა-ლელე, საბურთალო, ვეძისი, ნავთლული, „განჯიკარი“ და სხვა), რის შედეგადაც დადგინდა, რომ ამჟამინდელი თბილისის ტერიტორია (ძველი თბილისის გარეუბნები), ენეოლითიდან მოყოლებული თითქმის ფეოდალურ ხანამდე, სამოსახლოდ იყო გამოყენებული³⁷.

ნაშრომში ძირითადად შესწავლილია გვიანი შუასაუკუნეების თბილისისა და მისი შემოგარენის ისტორია, რაც გაპირობებულია ადრეფეოდალური ხანის თბილისის შემოგარენის ისტორიის შესახებ არსებული როგორც წერილობითი, ასევე არქეოლოგიური მასალის სიმცირით.

XVII ს. ქვეყნის მომძლავრების, საერთო აღმავლობის შედეგია მტკვრის მარცხენა და მარჯვენა ნაპირზე ქალაქისპირა სოფლების — ავლაბრის, ღომელაურის, ნავთლულის, დიდუბის, ჩუღურეთის, კუკიის (ახალსოფლის), კრწანისის, სონღალულის, სეიდაბადის, ვერეს, საბურთალოს, ვეძისის და სხვათა — გაჩენა. რააკვირველია, ეს ისე არ უნდა გავიგოთ, თითქოსდა ზემოთ დასახელებული სოფლები თბილისის პირას ერთდროულად გაჩნდნენ, წარმოიშვნენ.

ჩვენს ხელთ არსებულ ქართულ წერილობით წყაროებში დასახელებულ სოფელთაგან უფრო ადრე მოხსენიებულია დიდუბე, ავლაბარი, კრწანისი, ხოლო შედარებით მოგვიანებით — ვერა, ჩუღურეთი, კუკია, სეიდაბადი, სონღალუდი, საბურთალო და ა. შ.

ქალაქის ისტორიის კვლევისათვის დიდი მნიშვნელობა აქვს მისი გარეუბნების, ქალაქისპირა სოფლების — აგარაების ისტორიის შესწავლას. ასეთი „აგარაების გარეშე თბილისის, როგორც ქალაქის, წარმოქმნის ვითარება ძნელად წარმოსადგენი იქნებოდა“³⁸.

აგარაებს ქალაქის ცხოვრებაში დიდი ადგილი ეკავა, ისინი

37 დ. ქორიძე, თბილისის არქეოლოგიური ძეგლები, 1955; ვ. ჭაფარიძე, XI—XIII საუკუნეების თბილისის კერამიკა (თიხის ქურქელი) ს. ჭანაშვიას სახ. საქ. სახ. მუზეუმის შიკამბე, XVI; გ. ლომთათიძე, არქეოლოგიური გათხრები თბილისში 1948 წ. ზამთარში, მას. საქ. და კავკ. არქ. I, 1955, გვ. 119—167; ო. ტყეშელაშვილი, არქეოლოგიური დაზვერვები თბილისისა და მის მიდამოებში (1954—1962 წწ.), თბილისის სახ. ისტ.-ეთნოგ. მუზეუმის შრომები, I, 1966, გვ. 13—56.

38 ნ. ბერძენიშვილი, ძვ. თბილისის ტოპონიმებიდან (აგარანი), საქ. ისტ. საქ. I, გვ. 318.

ქალაქის კირ-ვარამისა თუ ლხინის მოზიარენი და მოჭირნახულენი იყვნენ. ყოველ უბანს ქალაქის ისტორიაში თავისი წილი უდევს. ქალაქის აღზევება თუ დაცემა გავლენას ახდენდა მის განაპირა სოფლებზე და პირუკუ. თუ გავიხსენებთ ფეოდალური ხანის სამეურნეო ხასიათს, იმდროინდელ სატრანსპორტო საშუალებებსა და ქვეყნის ცენტრის დამოკიდებულებას მის პერიფერიებთან, მივხვდებით, თუ რამდენად იყო დამოკიდებული ქალაქის სამეურნეო ცხოვრება მის ახლომდებარე სოფლებზე. ქალაქი ტერიტორიულად აზრდებოდა გარეუბნებისა და მის პირას მდებარე სოფლების ტერიტორიის ხარჯზე.

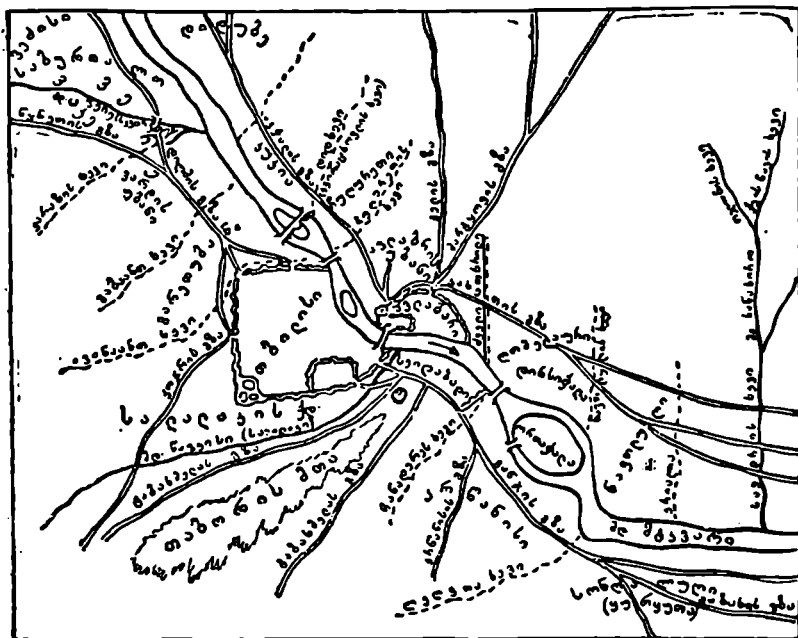
თითოეული უბანი გამოირჩეოდა თავისი საქმიანობით. არსებობდა როგორც სასოფლო-სამეურნეო, ასევე სახელოსნო დანიშნულების უბნები.

ძველი თბილისის ზოგი თანამგზავრი გარეუბანი და სოფელი დღეს უკვე ქალაქის ტერიტორიაშია მოქცეული, ზოგი კი, მოშორებული სოფელი — ქალაქის გარეუბანადაა ქცეული. თანამედროვე თბილისში შემავალი ძველი უბანი თუ სოფელი თავის არსებობაზე, წარსულზე მეტყველებს მიკროტოპონიმიკით. ქუჩების შემორჩენილი სახელწოდებები მიგვანიშნებენ რა ხელობისა და საქმიანობის იყო აქ დასახლებული ხალხი. ზოგიერთი სახელი დღეს მივიწყებულია, ქართული ენის ლექსიკიდან ან განდევნილია, ან არადა სულსა ლაფავს. ბევრი ძველი სახელწოდება აწმყოსათვის უცნაურადაა ჟღერს და არაფრის მთქმელია, და ბევრისათვის გაუგებარია, თუ რატომ ერქვა ან რატომ ჰქვია ამა თუ იმ ქუჩასა და უბანს ესა თუ ის სახელი, მაგალითად, ჩულურეთი, კუკია, ხარფუხი, სეიდაბადი, ავლაბარი, დიდუბე და სხვა. ზოგიერთმა სიტყვამ გაუძლო ისტორიის ქარტეზილს და დღევანდელი ქართულითაც კარგად გვესმის, თუ რა შინაარსის შემცველია იგი.

ძველი თბილისის გარეუბნებს, ქალაქისპირა სოფლებს ჰქონდათ და აქვთ საკუთარი ისტორიული, ეკონომიური, სოციალური. პოლიტიკური და ეთნიკური გეოგრაფია.

ძველი თბილისის მახლობლად მდებარე სოფელთა შორის ხშირია ისეთები, რომელთაც თავისი არსებობის მანძილზე საკუთარი სახელი რამდენჯერმე შეიცვალეს. საზოგადოდ დასახლებულ პუნქტთა სახელწოდებათა ცვლა დაკავშირებული იყო სახელმწიფოს საშინაო და საგარეო ფაქტორებთან. ხალხთა მიგრაციებს, როგორც ქვეყნის შიგნით, ასევე გარედან შემოსულთ, რეპატრაციას, ტყვეთა გამოსყიდვას, ახალ-ახალ კოლონიებს, ხიზნობას ხში-

რად მოჰყვებოდა (ყოველთვის თუ არა) ძველ დასახლებულ ადგილთა თუ საერთოდ ადგილთა საკუთარ სახელთა ცვლა. თბილისის შემოგარენში უცხო სახელთა გაჩენა დაკავშირებულია სხვადასხვა

რუკა 2. ქალაქისპირა სოფლები (XVIII ს.).

ეთნიკური წარმოშობის ხალხთა ჩამოსახლება-დასახლებასთან, ზოგი თავისი სოფლისა თუ ეთნიკური წარმოშობის უკვდავსაყოფად ახალ ადგილზე დასახლებისას ადგილობრივ სახელს ჯარყოფდა და თავისას აჩქმევდა. ანდა სრულიად ახალ სახელს (თავის ენაზე) შეარქმევდა ხოლმე.

ახალი დასახლებული პუნქტების გაჩენა ხდებოდა როგორც ქართული მეფეების თაოსნობით, ასევე მომხდურ-მომალეგებული და ჩვენზე გამარჯვებული მტრის მიერ, რომელიც დამორჩილებულ ქვეყანაში კოლონიებს, დასაყრდენ ძალას იჩენდა.

ქალაქისპირა სოფელთა მოხელენი

გვიან შუასაუკუნეებში სამეფო კარზე მყოფ მოხელეთა შორის, რომელთაც ქალაქის შემოგარენზეც მიუწვდებოდათ საგამგებლო ხელი, იყვნენ ქალაქის მოურავი — ტარულა და მელიქი — მამასახლისი. ესენი „გამგებელი“, „ხელისუფალი“ თანამდებობის პირნი იყვნენ, რომელთა ბრძანებით მათ მიერ წარვლენილი მოხელენი სხვადასხვა დავალებას ასრულებდნენ.

ქალაქის სანახებში მდებარე სოფლები ადმინისტრაციულად და ეკონომიურად, ადრე XV—XVI სს-მდე, სანამ ქალაქის მოხელეთა შორის მოურავის სახელო გაჩნდებოდა, ქალაქის ამირთამირას ემორჩილებოდნენ, რომელიც ამავე დროს ქართლის ამირთამირაც იყო¹.

ამირთამირა ქართული ცენტრალიზებული სახელმწიფოს სიძლიერის დროს (XII ს.) შექმნილი სახელოა.

ქალაქის მოურავის სახელო კი, რომელმაც ამირთამირა შესცვალა, საქართველოს ერთიანი სახელმწიფოს მოშლისა და დაქსაქსულობისას (XV—XVI სს.) შეიქმნა, რის გამოც თავისთავად სახელმწიფო სამოხელეო სახელოც შესაბამისად დამცირებულაა — „ქალაქ თბილისის მოურავს ევალებოდა ქალაქის მართვამას ემორჩილებოდნენ ქალაქის მოხელეები, ქალაქის სავაჭრო და სახელოსნო ორგანიზაციები, მოურავს ჰქონდა სასამართლო ფუნქცია, ევალებოდა ქალაქში წესრიგის დაცვა, გადასახადების გაწერა და აკრეფა, საქონელზე ნიხრის დადება და სხვა“².

თავის წინამორბედ ამირთამირასაგან განსხვავებით, ქალაქის მოურავს ქალაქის შემოგარენში ეკონომიური უფლებებიდან მხო-

¹ მ. ლორთქიფანიძე, ქალაქის მოხელეთა საკითხისათვის ფეოდალურ საქართველოში, მასალები საქ-სა და კავკასიის ისტორიის; წაკვ. 30, 1954, გვ. 145.

² მუსხელიშვილი, თბილისის ამირთამირობის ინსტიტუტისათვის, საქლო რუსთაველის ხანაში, 1966, გვ. 219; ქართული სამართლის ძეგლები, ტექსტები გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევები, ლექსიკონები დაურო ივ. სერგულაძემ, 1970, გვ. 807.

² ქართული სამართლის ძეგლები, 1970, გვ. 811.

ლოდ თბილისის სანახებში არსებული ბალებიდან აღებული ჰირნახულის — მოსავლის ნაწილის მიღებალა შემორჩენია; „ქალაქის მოურავის სარგოში“ პირდაპირაა ნათქვამი, რომ „ქ. ქალაქის მოურავს ქალაქის ბალებმა უნდა მოართვან: მოურავის კაცი უნდა წავიდეს და საპალნეებით ხილი უნდა მოეკრიფოს და მოერთვას, ერთი ახალ-ბალობას, რაც იმ დროს ხილი იქნება, ყოველივე უნდა მოერთვას, ერთი ახლობას, რაც იმ დროს ხილი იქნება, ყოველივე დაუკლებლად უნდა მოერთვას საპალნეებით და ერთი ყურბანობას უნდა მოეკრიფოს საპალნეებით, რაც იმ დროს არის, ყოველის ბალებიდან: ღირსიქალიდან, ორთაქალიდან, კრწანისიდან, სეიდაბათიდან, გარეუბნის ბალებიდან და ვერიდან. და სხვა ყოველის ბალებიდან“³.

გვიან შუასაუკუნეების ხანის ქართლის სოფლებს მოხელე—ტარულა ჰყავდა.

1581 წ. მეფე სიმონ I-ის (1558—1600) მიერ გაცემული წყალობის სიგელით ქართლის თავადს სოლდაშვილს ერთგული სამსახურისათვის „ქალაქის პირშია და ვერის ზევი“ ებოძა სოფლები თავის საზღვრითა, მთითა და ბარითა. ნაწყალობევის სისრულეში მოყვანას, აღსრულებას და თვალყურის დევნას მეფე, სახელმწიფოს სხვა მოხელეებთან ერთად, „ქალაქისპირის ტარულას“ და „ვერის ზევის ტარულას“ ავალებს⁴.

შ. მესხია აღნიშნავს, რომ ტარულა ქართველ სამეფო მოხელეთა იერარქიაში იკავებს მოურავის ადგილს და რომ „სატარულო“ გამოსაღები იგივე იყო, რაც „სამოურავო“⁵.

ტარულა ჩვენში ირანიდან შემოსული სამოხელეო სახელოა. ირანში ტარულა გუბერნატორის, მხარის გამგებლის თანამდებობის მქონე პირს ეწოდებოდა.

სახელო ტარულა საქართველოში XVI ს. ჩნდება და მოურავთან ერთად XVIII ს-მდე არსებობს.

კ. კუციია XVI—XVIII სს. ირანის საქალაქო წყობილების შესწავლისას, ქალაქის მმართველის — ტარულას მოვალეობად თვლის

3 ექ. თ ა ყ ა ი შ ე ი ლ ი, საქართველოს სიძველენი, ტ. 2, 1909, გვ. 523.

4 ვ. ფ უ თ უ რ ი ძ ე, ქართულ-სპარსული ისტორიული საბუთები, წ. 1955, გვ. 9—10.

5 Ш. Месхиа, Города и городской строй феодальной Грузии, 1959, с. 244—245.

6 კ. კუციია, სეფიანთა ირანის საქალაქო წყობილება, „თავჭირათ აღმუღქოს“ მიხედვით, ნარკვ. მახლ. აღმოს. ქალაქების ისტორიიდან, 1966, გვ. 103.

რიგისა და სიმშვიდის დაცვას როგორც ქალაქში, ასევე მის შემოგარენში⁶.

სეფიანთა ირანში ქალაქის ტარულას უფლებები სცილდებოდა ქალაქის ფარგლებს და გადიოდა მის სანახებში. ქართლში კი საგანგებოდ შეუქმნიათ ეს თანამდებობა — „ქალაქის პირის ტარულა“. ამ მოხელეს უექველად მის საზედამხებდევლო ქალაქისპირა სოფლებში იგივე უფლებები ექნებოდა, რაც სეფიანთა ირანის ქალაქის ტარულას, კერძოდ: წესრიგისა და სიმშვიდის დაცვა, სამოქალაქო საქმეების გარჩევა და სხვა. ქალაქისპირის ტარულა რომ დიდი სამოხელეო თანამდებობაა იქედან ჩანს, რომ საბლთში იგი „ვერის ხევის ტარულაზე“ და მელიქზე წინაა მოხსენიებული.

მელიქის სახელო ქართულ სახელმწიფო მოხელეთა შორის XVI ს. ლუარსაბ I (1534—1558 წწ.) მეფობის დროს ჩნდება.

ჩვენ ამ შემთხვევაში გვიანტერესებს ქალაქის მელიქის უფლებები ქალაქის შემოგარენზე ვრცელდებოდა თუ არა? ამ კითხვაზე დადებით პასუხსა სცემს XVII საუკუნის ერთ-ერთი საბუთი: «Повеление его величества Шаха Сулеймана. В 1669 году меликом Тифлиса и тифлисских земель (окрестных селений), покойным славным дедом нашим, был назначен Элан⁷. Утверждая его с своей стороны, в этой должности, повелеваем всем знатным и незнатным жителям тифлисских земель признавать его меликом, повиноваться его требованиям и не уклоняться от служения нашим интересам»⁸. საბუთი გაცემულია 1684 წ. აღსანიშნავია, რომ მელიქის უფლებების შესახებ იგივეს ამბობს ე. ვეიდენბაუმი — «Главным лицом в городе был повидимому, мелик. Из грузинских актов 15 и 16 столетий видно что в его ведении находился не только Тифлис, но и тифлисские земли т. е. окрестные селения. Он утверждался в должности царем»⁹.

შეიძლება მკვლევარი თავისი მოსაზრების გამოთქმისას ჩვენთვის უცნობი რაიმე დოკუმენტითაც სარგებლობდა. უფრო საფიქრებელია, რომ იგი ჩვენს მიერ ზემოთ მოტანილ საბუთს იმორწმებ-

⁷ „ელანა ქალაქის მელიქად იხსენიება 1655 — 72 წლებში“ — მ. ბერძენიშვილი, თბილისის გარეგანი სახე XVIII საუკუნეში, 1965, გვ. 41.

⁸ Д. П. Пурцеладзе, Грузинские крестьянские грамоты, крепостные и судебные акты, грамоты и письма грузинских и персидских царственных особ, Тифлис, 1882, с. 89.

და. ალ. ხახანაშვილი სიტყვა მელიქის ახსნისას ასეთ განმარტებას იძლევა: „მელიქი ტფილისის მმართველი. განაგებდა უახლოესს ქალაქთან სოფლებსაც“¹⁰. სამწუხაროდ, ალ. ხახანაშვილი და ე. ვეიდენბაუმი მხოლოდ მელიქის უფლებების ზოგადი დახასიათებით კმაყოფილდებიან.

შ. მესხია საქართველოს ფეოდალური ხანის ქალაქების ისტორიის შესწავლისას ქალაქის მოხელეთა მოვალეობა-უფლებების ჩამოთვლისას ქალაქის მელიქს აკუთვნებს შემდეგს: ქალაქში გადასახადის აკრეფა, სისუფთავისა და წესრიგის დაცვა, სახაზინო ყმა-გლეხთა აღწერა, საგანგებოდ შედგენილ წიგნში მოქალაქეთა შეტანა, სამეფო სიგელ-გუჯრებზე ხელის მოწერა და სხვა¹¹.

XVIII ს. ქალაქის მელიქ-მამასახლისის სახელმწიფოს ფინანსიური. შემოსავალ-გასავლის საკითხების მოგვარებაც ევალებოდა¹².

ქალაქის მელიქის ადმინისტრაციული უფლებების ქალაქის სანახებზე გავრცელების დამადასტურებელი მასალა მწირია, მაგრამ რაც გაგვაჩნია ისიც საქმათა, მელიქის საგამგებლო უფლებებს დასამოწმებლად.

ჩვენს ხელთ არსებული დოკუმენტური მასალა მხოლოდ XVIII საუკუნისაა.

ქალაქის გამგებელი ისაყ-ფაშა (1725—1735) ქალაქის მელიქს აშხარბეგს ავალებს, რომ მან უხელმძღვანელოს ქალაქისპირა სოფელ აელაბარში, გარეთუბანში და ქალაქის ახლოს დაპყვიღებულ გლეხების აყრას და იძულებითი წესით ავქალის ციხეში მათ დასახლებას.

„(1725—1735) ოქმი ისაყ-ფაშისა (ტფილისის) მელიქ აშხარბეგისადმი.

ქ. ვეზირი ისაყ-ფაშა ვიკადრებ. ჩვენ მაგიერად ჩვენგან პატაუცემულ მელიქ აშხარ-ბეგს ანუ უანბეთ. მერმე რაც ნუ(ს)ხა მიგვეცეს ამ ზაზა გარაყანიძისათვის ასაყრელი გლეხებისა და ქალაქისა და აელაბარში და გარეთუბანს ი(ყე)ნენ, სულ ყველანი თავისი ცოლით, შვილითა და საქონლით აყარეთ და ამ ზაზას მიაბარეთ,

10 ალ. ხახანაშვილი, საქართველოს სამეფოს მოხელენი, ეურ. „მოამბე“, 1897, № 3, გვ. 8—9.

11 Ш. Месхиа, Города и городской сурин феодальной Грузии, 1959, с. 273—275.

12 ივ. სურგულაძე, საქ. სახ. და სამართლის ისტორიისათვის, ტ. 1, 1952, გვ. 435.

რომ ავკალის ციხეში მიახსნან და იქ და(ა)სახლონ. ამის უარს ნურა-
ვინ ათქმევინებთ, თვარემ იცოდენ ვერას გზით პასუხს ვერ მოგვ-
ცემენ“¹³.

1723 წელს ოსმალებმა დაარღვიეს ირანთან დადებული სა-
ზავო ხელშეკრულება და ქართლის სამეფოს სუვერენობა ხელ-
პყვეს. ისევ აირია ქვეყანა. თბილისი და მისი შემოგარენი კიდევ
ერთხელ აიკლეს და დაარბიეს.

თბილისის კრწანისი საკათალიკოსო სოფელია, რომელიც ამ
დროს გავერანებულია. აოხრებული სოფლის მოვლა-პატრონო-
ბას ქალაქის მელიქი აშხარბეგი კისრულობს, მაგრამ ამ მძავე და
პასუხსაგებ საქმეს მან თავი ვერ გაართვა.

1725 წ. „საქართველოს მაკურთხეველმან კ-ზ პატრიარქმან
პატრონმან დომენტიმ ესე უკუნისამდე ჟამსა და დროთა გასათავე-
ბელი წყალობის წიგნი და სიგელი შეგიწყალეთ და გობოძეთ
თქვენ... თაზის შეილს აეთანდილს შეილსა შენსა პაატას... ასე და
ამა პირსა ზედა რომე ძველთაგანაც ქალაქის კრწანისის მოურაობა
თქვენი ყოფილიყო ოდეს ოსმალონი ურუმნი მოვიდნენ და დაიპ-
ყრეს ქვეყანა ჩვენი მაშინ ლაშქარმან დიდათ აღაოხრა და მელიქა
აშხარბეგა დაგვპირდა აშენებას და ცოტა ზანს იმას მივაბარეთ.
ვერც არა ააშენა უფრო აოხრდა ისევ ძველი სამკვიდრო შენი ისევ
შენვე გობოძეთ...“¹⁴

ქალაქის მელიქი უშუალოდ თვითონ არ მიდიოდა ქალაქის შე-
მოგარენში მდებარე სოფლებში, რაიმე სადაო საკითხის (გაყრა,
სყიდვა, აღწერა... სხვა) მოსაგვარებლად. ამისათვის საგანგებოდ
არსებობდნენ მოხელენი ე. წ. „საქმის მოქმედი“. ეს მოხელენი
„გამგებლის“ ბრძანების შემსრულებელნი იყვნენ¹⁵.

1751 წლის საბუთი გვამცნობს: „მელიქი საპაკას და მამასან-
ლისი პაპას სიტყვით შუა კაცათ დავსხედით ჩვენ. ორთაქალაში
ორი წვრილი ბალი იყო და ერთი პატარა დარბაზი. და ორი წვრილი
ოთახი იყო. ბალები და სახლები სიგლით არუთინასი იყო და ისევ
არუთინას მივეციით... თიბათვის, იგ. ქკს ულთ.“¹⁶ (439 წ.).

დამოწმებულ საბუთში გარკვევით არაა ნათქვამი ქალაქის მე-
ლიქი კერძოდ რომელ მოხელეს ავალებდა ქალაქისპირა სოფლებში

13 ნ. ბ. რ. ძ. ე. ნ. ი. შ. ე. ლ. ი., დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ის-
ტორიიდან, ტ. I, 1940 გვ. 218.

14 სცსია, ფ. 1450, დავთარი 34, №121.

15 ე. ვ. ბ. ბ. ა. შ. ე. ლ. ი., დარბაზის რიგის მოხელენი დასტურლამალის მიხე-
დვით, „ენიქის“ მოამბე, XIII, 1943, გვ. 163.

16 სცსია, ფ. 1450, დავ. 13, № 25.

ამა თუ იმ საკითხის მოგვარება-მოწესრიგებას, ჩვენს ხელთ არსებული სხვა დოკუმენტი ამ ხარვეზს მეტ-ნაკლებად ავსებს. „წინაშე ღთისა მე იოანე პენტელაშვილმა ასე ვიცი ამას წინათ ტერ დაკითხა მის უმაღლესობის მეფის ირაკლისაგან ოქმი მოიტანა ანჩაფანთ სტეფანას სახლები ტერ დავითასთან რომ არის ეგ სახლები ამას უნდა მოჰყიდოთო ბრძანება მელიქ ავტიქასა და ჩემზედ იყო. მელიქის მარიფათით ქეთხუდები წავასხი და ტერ დავითს მივჰყიდეთ, რაც თავისი გირაოს თეთრი იყო მივეცი და რაც გადარჩა მელიქის მარიფათით ანჩაფანთ სტეფანას მოვალეებს მივეცი და როგორც ტერ დავითას სიგელში აცხადებს. ამას გარდა ანჩაფას შვილს გარეთუბანში სამი ნაღუქარი ალაგიცა ჰქონდა უკან თავისის ოთახებით. ამათ წერილები რომ გავშინჯეთ ზემოთ ხსენებული სახლები და გარეთუბნის სამი დუქანი თავისის ოთახებით ანჩაფანთ სტეფანასაგან უწინ აბესალამანთ ჰასრათასაგან გირაოდ ყოფილა...“¹⁷ (1796).

როგორც ვნახეთ, მელიქის მიერ წარგზავნილთა შორის არიან ქეთხუდები და კალატოზისა და ხუროს ოსტატები. ქეთხუდებს მოქალაქეთა პრივილეგირებულ ფენიდან ირჩევდნენ. დავით ბატონი-შვილის სამართლის წიგნში ქეთხუდა—მამასახლისს, დარბაისელ კაცს ნიშნავს¹⁸, ქართველი ლექსიკოლოგი ნიკო ჩუბინაშვილი ასე განმარტავს: „ქევხა, ქევხუდა, ქეთხუდა, ანუ მამასახლისი, ნაცვალი სოფლია“. ეს სიტყვა ირანიდანაა შემოსული. „ოსტატა“ ისევე როგორც „ქედხუდა“, ირანიდანაა შემოსული და ხელოსანთა უფროსს ნიშნავდა¹⁹. იგი ხელოსანთა უსტაბაშია, მათი უხუცესი, მოძღვარი.

ზემოთ მოტანილ დოკუმენტში ქეთხუდებთან და ოსტატებთან ერთად იოანე პენტელაშვილიც იხსენიება, რომელსაც, როგორც ვნახეთ, დიდი უფლებები ჰქონდა.

ვინ იყო? უფრო სწორად, რა სახელო ეკავა იოანე პენტელაშვილს?

1800 წ. შედგენილი დოკუმენტით ვიცობთ, რომ იოანე პენტელაშვილი მობეითალმანეა.

„ქ. ჩვენი ბრძანება არის ჰამა ქარავ მუშრიმო და მობეითალმანეუ პენტელაშვილო მერე როგორც ნეტარ ქსენებულს ბატონს ჩვენს შენთვის სახელოები ებოძებინა და ჩვენგანაც ხომ გეზოძა ახ-

¹⁷ სსსია, ფ. 1450, დავთ. 13, №41.

¹⁸ დავით ბაგრატიონის სამართლის წიგნი, გამოსცა დ. ფურცელაძემ, 1969.

¹⁹ ნიკო ჩუბინაშვილი, ქართული ლექსიკონი, თბ., 1961.

ლა შენ ქალაქი ციხე ავლაბარი წინწყაროელნი გარეთ უბნელნი ქალაქის გარშემო და სოფლები უნდა დასწერო ვისაც ყმა უნდა იყოს გარჩევით დასწერო აგრეთვე მამულებიც უნდა დასწერო და გამოიკითხო ჩვენის ყმის ბეითალმანი მამული საქონელი თუ სხვა რამ ნივთი გარჩევით უნდა დასწერო. თუ თავად აზნაურის ყმანი ესენი შენთვის მოგვიბარებია, რაც საქვეყნო სათხოვარი იქნება როგორც ამას წინათ შენ გიწერია ისევ შენ უნდა შეაწერდე და რომელნაც უცხოს ქვეყნებიდან მოსულნი არიან და ზოგიერთებს თავიანთ თავის ყმათ დაუსახლებიათ ისიც უნდა მოიკითხო თუ ნეტარ ქსენებულის ჩვენის მამა პაპისაგან ჰბოძებიათ ან ჩვენგან ის წყალობის წიგნი ჩვენ უნდა მოგვართვან ჩვენ გავსინჯოთ და ჩვენგანაც დაემტკიცებათ რომელთაც ამ გვარი წიგნი არა აქვსთ ჩვენთვის სახასოთ უნდა დასწეროთ.

ქ. ჩვენი ბძანება არის ჰამა ქარავ მუშრიმო პენტელაშვილო იოანე მერე ქალაქის და სოფლების დაწერა რომ გვიბძანებია ქვეყანა შეიძროებულია შენი სამწერლო კომლზედ ორი შაური უნდა გამოართო მეტის გამორთმევა არ იქნება თებერვლის კვ ქვს უპმ (488) მეფე გიორგი²⁰.

შ. მესხია სამოხელეო სახელის „მობეითალმანის“ გაჩენის შესახებ წერდა: «В городах Грузии XVII—XVIII вв. царскими чиновниками являлись также т. н. «мебейталмане», распорядители выморочного имущества («бейталман»), а также имущества бежавших из города горожан и крепостных царя. Обязанностью этого чиновника являлось перечисление указанного имущества в казну или передача его тем лицам, у которых имелся на то соответствующий приказ царя. «Мейейталмане» подчинялся мелк-мамасахлиси и совместно с ним производил выдачу тому или иному лицу выморочного имущества»²¹.

საქართველოში გაუთავებელმა შემოსევებმა, ნგრევამ, აოხრებამ, რბევამ, გავერანებამ ბევრი ადგილი — სოფელი, უბანი, გაათეითალმანი, გააპარტახა, ვერანა გახდა. ამის შედეგია, რომ XVII—XVIII სს. ქართულ ენაში ჩნდება სიტყვები: პარტახი, ვერანა. ბეითალმანი, სწორედ ამ უკანასკნელიდან არის ნაწარმოები მობეითალმანე. მაგრამ სიტყვა „ბეითალმანის“ შემოსვლისთანავე, ვფიქრობთ, არ შეიქმნებოდა თანამდებობა — მობეითალმანე. ეს სახე-

²⁰ სცსია, ფ. 1448, № 9711.

²¹ III. Месхиа, Города..., გვ. 296.

ლო გვიან არის წარმოშობილი, კერძოდ XVIII ს. ბოლო მეოთხედში. და თუ ეს ასე არაა ტერმინი თავის ასახვას პოვებდა XVIII ს. დასაწყისის ისეთ საკანონმდებლო ძეგლში, როგორც „დასტურლამალაა“. „დასტურლამალაში“ სიტყვა ბეითალმანი ნახსენებია. სახლთხუცესის სარგოსთან დაკავშირებით—„კარი 41. სახლთხუცის სარგოს რიგისა... დარბაისელნი, ეფისკოპოზნი თუ სახასო აზნაურიშვილი, თუ გლები, თუ მოქალაქე, რომ ამოვარდეს, იმათის ბეითალმანის (ათისთავის) ნახევარი სახლთხუცისა არის“...²².

როგორც ვნახეთ, მობეითალმანე საგანგებო დავალებით იგზავნება ქალაქისპირში. მობიითალმანე ე. წ. „კარით წარვლენილი“ მოხელეა. თუმცა იგი მეფის დავალებით ასრულებს სხვადასხვა სამუშაოს: სახლების აზომვა-დაგეგმარება, ბეითალმანის — უპატრონო სახლკარის აწერა და სხვა.

იოანე ბაგრატიონს XVIII ს. დასასრულის ქართლ-კახეთის საშეფოს სახელმწიფოებრივი რეფორმის პროექტში — „სჯულდებაში“ შეტანილი აქვს ასეთი პუნქტი: „67—იყოს უფროსი მამულების, მცოდნე მიჯნებისა, სოფლებისა და მთებისა, ტყისა და მინდვრებისა, თუ ვის რაოდენი მამული აქვთ, ანუ რაოდენი საკომლო ადგილნი, რომ დროსა მამულის ცილობისასა, ესე განურჩევდეს რიგით ყოველთა და ანუ განსყიდვის დროს ერთმან მეორის მამული არ შერიოს მეორისთანა. ამის დაკითხვით გაიყიდებოდეს და ან გაყიდული მამული ხელმეორედ სხვას არ მიყიდოს.

ამასვე ეკითხებოდეს ბეითალმანი მამული“²³.

ამ პუნქტში მობეითალმანე მოხელის უფლებების გაზრდაზე უნდა იყოს ლაპარაკი. საინტერესოა, რომ პენტელაშვილს—სახელმწიფო მოხელეს, მწერალს — მუშრიბს, მობეითალმანეს კიდევ ჰამაქარას უწოდებენ საბუთის შემდგენელნი. ეს სიტყვა ორნაწილიანი, შემდგენილი სიტყვაა. كَر هَمه — ჰამე ქარე ნიშნავს-за все берушиися, на все руки мастер — (همه მრ. كَر هَمَه—სულ, ყველაფერი, თითოეული; كَر

— საქმიანი, деловой, деловой) ყოვლის მცოდნე და მართლაც, როგორც ზემოთ ვნახეთ, მობეითალმანე დიდად განსწავლული, გაწაფული, საქმის მცოდნე პირი უნდა ყოფილიყო.

ვ. გაბაშვილი აღნიშნავს, რომ „საქართველოს სამოხელეო წყობილებაში ადგილი ჰქონდა ერთ საყურადღებო მოვლენას. ხში-

22 დასტურლამალი, ქართული სამართლის ძეგლები, გამოც. ივ. სურგულაძემ, 1970, გვ. 646.

23 იოანე ბაგრატიონი, სჯულდება, 1957, გვ. 19.

რად ერთი ხელისუფალის ხელში გაერთიანებული იყო რამდენიმე სახელო“²⁴. არც ქალაქის სანახებში მდებარე სოფლები წარმოადგენდა გამოწვევის, აქაც გვაქვს შემთხვევები, როცა ერთი და იგივე პირს ორი სამოხელეო თანამდებობა უკავია.

1708 წელი — სოფ. კრწანისის მოურავი და ხასადარი ავთანდილ თაზიშვილია²⁵.

ასევე — ავლაბარში იოსებ ყორანაშვილი დედოფლის მოურავი და მილახვარია. მოლარე პეტრე სოფელ კუკიისა და ავლაბრის მელაღეა;

ეშიკალა-ბაშს სიმონ მაყაშვილს გიორგი ბატონიშვილი 1781 წ. ავლაბარში მსახლობელ ლორელ სომეხთა მოურავობას უბოძებს²⁶ და სხვა.

სამეფო და ადგილობრივ მოხელეთა და მოსამსახურეთა შორის, რომლებიც ქალაქისპირა სოფლებში გვხვდებიან, არის: მოურავი, ხასადი, მამასახლისი, მილახვარი, ზედამხედველი, მელაღე, მეკულუხე, მეკარე, მებაჟე, ყარაული, ჯილავდარი, მენავე, მეთევზე, მეჩანგლე და სხვა.

მოურავი ჰყავდათ მეფეს და დედოფალს, ბატონიშვილებს, კათალიკოსს და ცალკე ფეოდალებს.

ამა თუ იმ სოფლის მოურავის სამოხელეო ვალდებულება არ იცვლებოდა იმის მიუხედავად, თუ ვის ემსახურებოდა იგი. მოურავი ვისაც ეკუთვნოდა, იმის წინაშე იყო ის ანგარიშვალდებულნი.

მოურავის ფუნქციებში შედიოდა: თავის სამეურნეო მამულში ადმინისტრაციული და ეკონომიური საკითხებს მოგვარება და წარმოება, „ამაში მას ეხმარებოდნენ ნაცვალი და მამასახლისი.“²⁷

მოურავი ბატონის — მეფის თუ ფეოდალის შემდეგ თავის საგამგებლო ტერიტორიის ზრული ბატონ-პატრონია. იგი სოფლის შიგნით სადაო საკითხების გამრიგე-მოსამართლეცაა — „დასტურლამალში“ პირდაპირ არის ნათქვამი, რომ „რომელიც სოფლის კაცი ერთი-მეორეს უჩიოდეს, იმის სამართალი მოურავმან ქნას“²⁸.

მოურავი არა მარტო სოფლის შიგნით სადავო საკითხების მომ-

24 ვ. გაბაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 163.

25 სცსია, ფ. 1450, დავთ. 25, № 143.

26 საქართველოს სიძველენი, II, 1909, გვ. 550.

27 ივ. სურგულაძე, საქ. სახელმწ. და სამართლის ისტ. I, 1952, გვ. 394—409.

28 დასტურლამალი, ქართული სამართ. ძეგლი, გამოსც., ივ. სურგულაძე, 1970, გვ. 617.

გვარებელია, არამედ სოფელთა შორის ამტყდარი დავის ერთ-ერთი მთავარი მომწესრიგებელთაგანიცაა.

1756 წელი — „განჩინება კრწანელებისა და თელეთელების სამამულო დავაზე. ქ. კრწანელები და ამილახორის თელეთელები სამძღვარზე ლაპარაკობდნენ. ჩვენ, ამილახორი ბატონი ამირანდო, და ერთობილნი მცხეთელი, სახლთხუცესი მალალაძე გიორგი, მოლარეთხუცესი გედეონის ძე პა(ა)ტა და კრწანისის მოლარე თაზი შვილი პა(ა)ტა, წავედით და გვერდით ვიახელით ერთობაღნა უფროსნი კაცნი კრწანელები და ეგრეთვე თელეთელები უფროსნი კაცნი მუვედით, გავსიჩქეთ, ვილაპარაკეთ, ერთმანეთში რაც დავა გქონდა და იყო, ფიცს ესევ ვარჩიეთ და ერთმანეთის ნებართვით ასე განვსაზღვრეთ და გავარჩიეთ და სამძღვარი დავდევით“²⁹.

მოურავობა მემკვიდრეობითი იყო. ქართლის კათალიკოსი ქრისტეფორე 1657 წ. კრწანელ თაზის შვილებს უმტკიცებს სოფლის მოურავობას და წყალობის სიგელში უწერს: „...და ძველთაგანაცა თქვენი სამკვიდრო ყოფილიყო სოფელი კრწანისი სამოურაოდ და ჩვენცა სიგელითა ამით დაგიმტკიცეთ და მოგიბოძეთ კრწანისის მოურაობა...“³⁰.

იოანე ბაგრატიონს „სჯულდების“ № 15 მუხლში ნათქვამი აქვს: „რადგან გვარით არის სახელო, ვინც მოკვდეს და მერე მის შვილსა. ძმასა და ბიძაშვილსა მიეცეს მისივე სახელო“³¹. ამის შედეგია, რომ ჩვენში ზოგი გვარი სახელოს სახელიდანაა ნაწარმოები, წარმოშობილი — ნაცვლიშვალი, გზირიშვილი, მამასახლიაშვილი, მუჯირი და სხვა.

ქალაქის შემოგარენში მსახლობელ საბატონო-სახასო და საკათალიკოსო ყმა გლეხებს თავ-თავიანთი მოურავი ჰყავდათ. უკვე ვთქვით, რომ ავლაბარში ჩამოსახლებულ ლორელ ყმა კლესთა მოურავობა 1781 წ. გიორგი ბატონიშვილმა თავის ლალას — გამზრდელს, ეშიკ-ალაბაშს, ქიზიყის მოურავს სიმონ მაყაშვილს უწყალობა. 1798 წ. უკვე ქართლ-კახეთის მეფე გიორგი XII მას ავლაბარში ჩამოსახლებულ ერევნელ სახასო ყმა გლეხთა მოურავობას უწყალობებს — „ერდგულს ყმას მირზა აფრასიობას და შვილთა და მომავალთა სახლისა შენისათა. ასე, რომ ამ შენს ერდგულად ნამსახურობას მივხედეთ და ვინებეთ და გიბოძეთ ავლაბარში მდგომის ჩვენის სახასო ერევნელების მოურაობა ყოვლის

29 დოკუმენტები თბილისის ისტ. I, 1962, გვ. 217.

30 სესია, ფ. 1450, დავთ. 34, № 120.

31 იოანე ბაგრატიონი, სჯულდება, 1957, გვ. 9.

თავის სამართლიანის სარგოთი და სარგებლობითა გვიბოძებია შენ-
თვის და ისინიც რიგაანად შენის სიტყვის მორჩილნი და გამგონე-
ნი უნდა იყვნენ ჩვენს სამსახურზედ და შენც იმათს მოვლას და შე-
ნატებას და გაძლიერებას უნდა ეცადო“³².

XVIII ს. გამუდმებულმა ომებმა და ლეკ-აბრაგთა ძარცვა-
გლეჯამ ქვეყანას ილაჯი გაუწყვიტა — გამოუღლია. ბევრი სოფელი
აიყარა და გაიხიზნა. ქვეყანა განიცდიდა მუშახელის, მწარმოებელი
ძალის უკმარობას, ნაკლებობას; ამიტომ საჭირო შეიქნა უცხო
ქვეყნიდან შემოყვანათ გლეხობა. ეს იყო მეტად საჭირო სახელმ-
წიფოებრივი მნიშვნელობის ღონისძიება, ურომლისოდაც ქვეყნის
ეკონომიურად წინ წამოწევა შეუძლებელი იქნებოდა. ამ ღონის-
ძიებას ემსახურებოდა გიორგი ჭერ ბატონიშვილის (1781), ხოლო
შემდეგ უკვე მეფედ მყოფის (1798) მიერ ლორედან და ერეკნიდან
სომხური მოსახლეობის ქალაქის მახლობლად, ავლაბარში დასახ-
ლება. ამიტომაც, რომ მეფე გიორგი XII საგანგებოდ ხაზს უსვამს
და აფრთხილებს ავლაბარელ სომეხთა მოურავს, რომ იგი უნდა ეცა-
დოს ერეკნელთა „მოვლას“, „შენატებას“ და „გაძლიერებას“.

სოფლის მოურავს სხვა საქმეებთან ერთად ყმა გლეხთა დასახ-
ლებაც ევალება. დარეჯან დედოფალი თავის მიღახვარს, ავლაბარ-
ში სადედოფლო მამულის მოურავს იოსებ ყორღანიშვილს და ავ-
ლაბარის მამასახლისს ავალებს: „ქ. ავლაბარის მოურავო მიღახვარო
ყორღანოვო იოსებ და ავლაბარის მამასახლისო. მერე ეს გოგიტელა
იმერელი რომ ამდენი ხანია აქ ავლაბარში ჩვენს ყმათ სახლობს და
ჭერ ამისთვის მამული არ გვიბოძებია ახლა ამასა გწერთ რომელიც
ამ არზით ჩვენს ყმას მამულიშვილს გოგიას ხომ დუქნის ადგილიც
ექნებოდა ისიც მოიკითხეთ და ამას მიეცით თუ ის ვერ უბოვნოთ
სხვა დუქნის ადგილი მოუძებნეთ და ისე მიეცით, და იმ გვარათ აქ
ავლაბარში ერთი საკომლო ასე შეუსრულეთ და მიაბარეთ სამკვი-
დროთ და საბოლოოთ ასე გვიბოძებია“³³.

მოტანილი საბუთით ავლაბარში დედოფლის მოურავისა და მა-
მასახლისის ფუნქციებშია სახლ-კარისა და დუქნის ადგილის გამო-
ძებნა და მიცემა. აქაც დედოფლის ესოდენ დაინტერესება მოსული
კაცის დასახლებით, უსათუოდ, ეკონომიური თვალსაზრისითაა ნა-
კარნახევი. ავლაბარში გოგიტელასთვის დუქნის ადგილის მიცემა
გვაფიქრებინებს, რომ იგი უნდა იყოს ან ხელოსანი; ანდა: ვაჭარი.

32 სცსია, ფ. 1448, № 9699.

33 სცსია, ფ. 1448, № 9709.

მოურავი გაწეული სამსახურისათვის მისთვის განკუთვნილ გამარჯვლოს „სამოურაო“ იღებდა.

1750 წ. კრწანელები თავიანთ მოურავს პაატა თაზიშვილს პირობის წიგნს აძლევენ. საბუთის მიხედვით კრწანელები „სამოურაო“ გამოსაღებს კისრულობდნენ:

„მოურავს პაატას და ძმასა თქვენსა მგალობელს, — ასე რომე კონბლის თავს წელიწადში ექვსაბას — აბაზი სამოურაო მოგცემდეთ და კიდევ წელიწადში კონბლზედ თითოს კოდს ქერს მოგცემდეთ და კიდევ ჩვენის შეძლებით კონბლზე თითოს ქერს მოგცემდეთ და კიდევ ჩვენის შეძლებით კონბლზე თითოს ქერს პურს სასთვლოთ გაქმევდეთ და ამას გარდა სააღდგომო თქვენთ საიასაულე გვაპატიეთ და თითო შაურსა საშობ(ა)ოთ მოგცემდეთ და რომელიც მარტებული იყოს შესამყრელო და გასამყრელო, საქერივო და საჩექმე, ჩვენ სულ — ხელერთპირად კრწანელი დიდმა და მცირემ ეს პირობა დაგიდევით და არ მოგიშალო“³⁴.

მოურავის შემოსავალი — გამოსაღები „სამოურაო“, ყოველ სოფელში ერთი და იგივე არ იყო. იგი დამოკიდებული იყო თვით მოურავის საგამგებლო სოფლის ეკონომიურ შეაძლებლობაზე. რაც შეტად ღონიერია ეკონომიურად სოფელი, მით უფრო დიდია „სამოურაო“ გამოსაღები.

მეფე ფეოდალია, დიდი მამულის მქონებელი მეპატრონეა. იგი თავისი საკუთრებიდან საჩუქრებისა თუ ფეშქაშების სახით ზერებს, ხოდაბუნებს და სოფლებსაც კი გასცემდა. მაგრამ მას კიდევ ჰქონდა საკუთრივ მამული, რომელსაც თვითონვე ამუშავებდა, უფრო სწორად. ამუშავებინებდა სამეფო-სახასო ყმა გლეხებს. საიდანაც იღებდა შემოსავალს, ამ სამეფო მამულის მოვლა-პატრონობა. ზედამხედველობა, ანგარიშსწორება ხასადარს ევალებოდა. „ჩვენის სახასოს სოფლების ხასადრებმან, თუ პურისამან თუ ქერი-სამან, ყველამ ენკენისთვის გასვლამდის ანგარიში მისცეს, რომ შევიტყოთ რა მოსულა, რომ იმისი ფიქრი ვქნათ, თორემ თუ ამ დროს ანგარიში გასცილდა, ხასადრობაც დადვას და იმ წლის თავისი სარგოცა“...³⁵. ე. ი. იგი ანგარიშვალდებულია, საანგარიშო დრო კი რეგლამენტირებული, რის დარღვევის შემთხვევაში ხასადარი ცო-

³⁴ დოკუმენტები საქ-ს სოც-რი ისტ-ის, ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით, I, 1940, გვ. 349—350.

³⁵ დასტურლამალი, ქ. ს. ძ., 1970 წ., გვ. 523.

ვებს თავის სახელოს — თანამდებობას და წლიური სარგოც ერთმევა.

ხასადარი ადგილობრივი მოხელეა, იგი თავის საგამგებლო მამულზე ზის. ხასადარს არ ევალებოდა სოფლის შიგნით თუ მის გარეთ გლუხებს შორის რაიმე სადაო საკითხის მოგვარება, მედიატორობა. მოსამართლეობა.

ხასადარი მამასახლისის და ნაცვალის რანგის მოხელეა, მას მათთან ერთად უფლება აქვს ბეგარით ისარგებლოს.³⁶ „ხასადარის სარგო ბატონის სამეხრეოსი და ღალის ათისთავის ნახევარი. კომლზედ ღალის გამომღებს სამ-სამი ლიტრა ქერი. მალის გამომღებზედ თავზედ შვიდ ფულ ნახევარი და ძღვენი. ღალის პურს ხასადარი, მამასახლისი და ნაცვალი ერთად უნდა სქამდენ“³⁷.

მეფე თავის საკუთარ ყანებს, საძოვრებს და ა. შ. იჯარით გასცემდა. იჯარით გაცემულ მეფის მამულს ხასადარი არ უდგას და, ბუნებრივია, იგი არავითარ გასამრჯელოს არ იღებს³⁸.

ხასადარი ჩვენ საკვლევ ქალაქისპირა სოფელთა შორის მხოლოდ ორ სოფელში — კრწანისსა და ავლაბარში გვხვდება.

კრწანისის მოურავის სახელო სამემკვიდროდ ეკავათ თაზიშვილებს. გვარის შიგნით ურთიერთცილობა ჰქონდათ ამ თანამდებობის, აახელოს დაკავებზე. ერთ-ერთი ასეთი დავა 1708 წელს ამტყდარა, კრწანისის მოურავობას ერთმანეთს ეცილებოდნენ ავთანდილ და ზაალ თაზიშვილები. მეფის ბრძანებით შეკრებილმა საშსჯავრომ ასეთი გადაწყვეტილება მიიღო: „...ასე რომე ავთანდილ ყოველ წელიწადში ოცს მარჩილს ზალს მისცემდეს და მოურავობა და ხასადრობა კრწანისის ავთანდილს ქონდეს“³⁹.

სამწუხაროდ, ავლაბრის ხასადართან დაკავშირებით მწირი მასალა მოგვეპოვება. საბუთებში, სადაც ავლაბრის ხასადარია მოხსენიებული, იგი სიგელის (1697—1713 და 1713 წწ.) შედგენის თანდამსწრე პირია. ესაა მათიაშვილი ოტია⁴⁰.

მეფე ვახტანგ VI-ის მიერ გაცემული სიგელი — „ბრძანება მე-

36 ივ. ს უ რ გ უ ლ ა ძ ე, საქ-ს სახ-ის და სამართლის ისტ-ის, ტ. I, 1952, გვ. 211—216.

37 დასტურლამალი, ქ. ს. ძ., 1970, გვ. 588.

38 დასტურლამალი, ქ. ს. ძ., 1970, გვ. 567.

39 სცსია, ფ. 1450, დავთ. 25, № 143.

40 სცსია, ფ. 1450, დავთ. 4, № 183.

ფისა ვახტანგ VI-ისა 1703—1709. ჩვენი ბრძანება არის ავლაბრის ხასადარო. მერე ეს თათარაშვილი რამაზა ჩვენდა უბრძანებლად არავ ავყარო. თუ ვისმე ქართული აქონდეს, ჩვენ მოგვახსენოს, თორემ ნურვის დაანებებთ“⁴¹. დამოწმებული საბუთიდან ჩანს, რომ ხასადარს ადმინისტრაციული უფლებებიც ჰქონია.

ჩვენს ხელთ არსებული საბუთებით დგინდება, რომ დარეჯან დედოფალს ავლაბარში თავისი კუთვნილი, სადედოფლო მანუღლი ჰქონდა, რომლის ზედამხედველს, საფინანსო და სამეურნეო საქმეთა მწარმოებელს მილახვარი ეწოდებოდა.

მილახვარის სახელო XVIII ს. მეორე ნახევარში შექმნილი თანამდებობაა. იგი ადგილობრივი სახელოა.

მილახვარი ჰყავდა — მეფეს, დედოფალს, ბატონიშვილებს და ცალკე მემამულეებსაც — თავადებს.

აღსანიშნავია, რომ 1781 წ. მოსახლეობის აღწერის სიაში. გარეუბანში იულონ ბატონიშვილის ყმა გლეხთა შორის მოხსენიებულია „ქ. შანშე მილახვარი“.

XVIII ს. ბოლო მეოთხედში დედოფლის მილახვარის სახელო იოსებ ყორყანაშვილს ეკავა.

ავლაბრის მილახვარს სამეურნეო და ადმინისტრაციული საქმეების გარდა სააღმშენებლო საქმეებიც ევალებოდა. დარეჯან დედოფალი იოსებ ყორყანაშვილს 1797 წ. ავლაბარში ზეთის სახდელს უწყალობებს. „ჩვენ საქართველოს დედოფლამან დადიანის ასულმან დარეჯან თქვენ ჩვენს მილახვარს იოსებ ყორყანოვს ავლაბრის გაკეთებისა და აქაურის ჩვენის სასახლისა და ეკლესიის აშენებაზე შენის დიდის გარჯისა და ღვაწლდადების სამუქფო და წყალობა გიყავით და გიბოძეთ... სამკვიდრო მამულად ავლაბარში ტფილისის გალავნის კარს გვერდით ისევ შენისავე გარიჯით ჩვენს საკუთარს ადგილას შენგანვე გაკეთებული ზეთის სახდელი თავის შეწავალგასავლითა და სახლის წინ რაც ცარიელი ადგილია ტფილისის გალავნის კედლამდინ“⁴².

გამასახლისის ინსტიტუტი საქართველოში ადრეულ ხანაში ჩნდება და მას დიდი ხნის ისტორია აქვს. გვიანი შუასაუკუნეების სოფლის მამასახლისის თავისი უფლებებით დიდად იყო დაშორებული თავის წინაპრისაგან. იგი მხოლოდ მოხელეა, რომელსაც ძი-

⁴¹ სცხია, ფ. 1450, დავთ. 4, № 1663.

⁴² სცხია, ფ. 1450, დავთ. 23, № 32.

რითადად გლეჯებისაგან ირჩევდნენ. მამასახლისი სხვა გლეჯბრისა-
გან ვანსხვავებით თავისუფლდებოდა გადასახადისაგან.

მამასახლისობა, ისე როგორც სხვა სამოხელეო თანამდებობა, მეკვიდრობითი იყო. ანტონ კათალიკოსი სოფელ კრწანისის მამასახლისის გიორგის 1755 წ. აძლევს წყალობის წიგნს: „ძველთა-
განაც თქვენის სახლისა იყო კრწანისის მამასახლისობა და აწ ახლა
ჩვენცა სამკვიდროთ და საბოლოოთ გიბოძეთ ჩვენის სოფლის კრწან-
ისის მამასახლისობა“⁴³.

საზოგადოდ, სოფლის მამასახლისის მოვალეობას შეადგენდა:
მონაწილეობა მიედო სოფლის მართვა-გამგებლობაში, სოფლის მო-
ხელეებს დახმარებოდა გადასახადის აკრეფაში და სხვა.

ქალაქისპირა სოფლის მამასახლისის საქმიანობის აღმნიშვნელი
დოკუმენტური მასალა მეტად მწირია. ერთი შემთხვევაა, როცა და-
რეჯან დედოფალი ავლაბრის მოურავს იოსებ ყორღანიშვილს და
ავლაბრის მამასახლისს უბრძანებს: ყველა ღონე იხმარონ, რათა
ვინმე იმერელ გოგიტელას ავლაბარში გამოუძებნია სამოსახლო და
დღქნის ადგილი⁴⁴. დანარჩენ შემთხვევაში ქალაქისპირა სოფლის
მამასახლისი საბუთის შემდგენლის თანდამსწრე პირია და როგორც
მოწვეუ ხელს აწერს დოკუმენტს, მაგალითად, „ვეძელი მამასახლისი
დავით“⁴⁵. და სხვა. XVII ს. ერთ-ერთ სიგელში ავლაბრის მეღალეა
ნახსენები⁴⁶.

1795 წელი. ქართლ-კახეთის მეფე ერეკლე II-ის ბრძანება:
„ქ. ჩვენი ბძანება არის დირსიქალის ბაღების პატრონებო და მე-
ბაღეებო. მერე დირსიქალის უსტაბაშს ნიკოლოზს რომელიც უსტა-
ბაშობას შეეცილება და ან მიზეზი შეიქნება უსტაბაშობის წართმე-
ვისა ფიცით ვბძანებთ ასი თუმანი, რომ არ წაჟარტვათ ორმოცდა-
ათს თუმანს კი წაჟარტმევთ მებაღეებო გაფრთხილებით რომ
ამაზედ ამას არა აწყენინოთ რა თორემ სწორეთ ასე აღეასრულებთ.
და ვერც იპატიებთ ამ ჯარიმას. ხათრიჯამნი იყავით. ივნისის. ი ქვ.
უპგ“ (1795). აღნიშნულ სიგელს 1800 წ. ხელმეორედ მეფე გიორგი
XII ამტკიცებს — „ქ. ჩვენ სრულიად ქართლის და კახეთისა და
სხვათა მეფე გიორგი ამ წყალობასა და სანატრელის მამი ჩვენისა
ბოძებულს წიგნს ვამტკიცებთ ივნისის. ქვ. უპ“⁴⁷.

43 სსსია, ფ. 1448, № 226.

44 სსსია, ფ. 1448, № 9709.

45 სსსია, ფ. 1450. დავთ. 46, № 140.

46 თბილისის ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ფ. H—14966.

47 სსსია, ფ. 1448, № 8711.

ესაა პირველი შემთხვევა, როცა ქალაქის შემოგარენში მებაღეთა უსტაბაშს ვხვდებით, რაც ქალაქისპირის სოფელთა თუ უბანთა მოხელეთა ისტორიის შესწავლისათვის მეტად იშვიათ ცნობას იძლევა. მებაღეთა უსტაბაშს ევალეზობა მებაღეთა მეთვალყურეობა. ჭირნახულზე ნიხრის დაწესება, ჭირნახულის დროულად აღება და სხვა.

ყარაულს ქვეყნის უშიშროებისა და დაცვის საკითხში მეტად მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავა. სიტყვა ყარაული ჩვენში შედარებათ გვიან შემოვიდა, მან შესცვალა ადრე არსებული სპარსული ტერმინი დარაჯი, თუმცა მისი საბოლოო განდევნა ვერ შესძლო.

ადრე თუ დარაჯი და ყარაული, ძირითადად, მაინც ლაშქრობასთან, ლაშქრის მოძრაობასთან, მის უსაფრთხოებასთან იყო დაკავშირებული. გვიანშუასაუკუნეებში (XVIII ს.) ლეკთა გამუდმებულ შემოსევებს, მოულოდნელი თავდასხმების თავიდან აცილების მიზნით, როგორც ჩანს, მუდმივი საყარაულოები დაუწესებიათ ქალაქის სანახებში.

ყარაულის ძირითად მოვალეობას შეადგენდა საყარაულოდ მიჩენილი გზის, ხეობის და ველ-მინდვრისთვის თვალყურის დევნა და საჭიროების შემთხვევაში (მტრის მოახლოება თუ მისი მოძრაობა-გადაადგილება) თავისიანებისათვის შეტყობინება, რათა მათ თადარიგი დაეჭირათ. ერთ-ერთი წყარო ყარაულის მოვალეობას ასე განიხილავს: — „შენ იცი შეყრა გზისა, გზები დაიცივით, თქვენ ქენით კაი რიგათ ყარაულობა, თუ ჭარი ნახოთ გვაცნობეთ და არა დაიჭირეთ“⁴⁸.

ყარაული ეყენათ ყველა მნიშვნელოვან საქარავნო-სატრანზიტო გზაზე და ხეობაში. თბილისს ყოველი მხრიდან საგანგებოდ გამოყოფილი ყარაული ედგა, რომელსაც ქალაქისპირა მორიგის ხელფასიდან ეძლეოდათ ფულადი გასამრჩელო.

„ქ. ბატონო მანუჩარ მდივანო ავლაბრის ყარაულებს ჩიფჩიუ მამადას და იმის ამხანაგებს მორიგის თეთრიდამ ერთი თუმანი მიეც ღვნობისთვის. ა. ქკ უოე“⁴⁹. (1787). სკვირეთის. შემდეგი დროის ვერეს ხეობას მომდევნო ხანაშიც არ დაუკარგავს თავისი პირუანდელი მნიშვნელობა, როგორც ქალაქთან მისასვლელ ერთ-ერთ სტრატეგიულ გზას. ვერის ხევისა და ქალაქის პირის მორიგიდან საგანგებოდ გამოყოფილი ყარაული ეყენა. „ქ. ლაშქარნივისებო ვერის ხევის ყარაულის ღთისას შვილს ქალაქის პირის მორიგიდამ სა-

⁴⁸ პარიზის ქრონიკა, გვ. 27.

⁴⁹ სცსია, ფ 1448, № 4837.

ში მორიგე მიეცით ერთის თვეს იყარაულონ, აპრილის ივ. ქკს—
ლოე. ერეკლე⁵⁰ — (1787).

ქალაქს სამხრეთიდანაც ეყენა ყარაული. მართალია, ამის შესახებ ადრეული ხანის რაიმე წერილობითი ცნობა არ გაგვაჩნია, მაგრამ ამ ხარვეზს ავსებს XIX ს. პირველი მეოთხედის ერთი საბუთი.

1819 წ., როცა დღის წესრიგში დადგა სოფ. ხარფუხის ქალაქთან შემოერთების საკითხი, საქართველოს სამხედრო გუბერნატორის მოვალეობის შემსრულებელმა გენერალ-მაიორმა ხოვენმა ამიერკავკასიის მთავარმართებელ ერმოლოვისადმი წარდგენილ რაპორტში—პატაკში, სოფ. ხარფუხის თბილისთან მიერთების ერთ-ერთ პირობად წამოაყენა: «Естьли только жители деревни сей будет выставлять по прежнему в летнее время одного караульного против лезгинь и платить по 5 руб. серебромъ в месяц за выставляемых на казачьи посты обывательских лошадей»⁵¹.

დამოწმებული დოკუმენტით დგინდება, რომ ქალაქს ლეკთა წინააღმდეგ ყარაული აგრეთვე სამხრეთის მხრიდანაც ჰყოლია გამოყოფილი. ყარაულში, ისევე როგორც მორიგე ჯარში, გამოსვლა რიგრიგობით ხდებოდა ერთი თვის ვადით. „...ქ. ლაშქარნივისო მანუჩარ ამ ყარაულებს ეს ხუთი თუმან ნახევარი თუ აპრილის მორიგის თეთრი იყოს დარჩომილი იქიდამ მიეცი და თუ აპრილსა არ იყოს მაისის მორიგიდამ გაუტივე სამადლო მიეცი აპრილის. ივ. ქკს უოდ“⁵² ერეკლე (1786). ყარაულობა ხდებოდა, როგორც ქვეითად, ისე ცხენით⁵³.

ფარდა ამისა საყარაულო-საგანგაშო, სასიგნალო კოშკები, თვალსაჩინოების მიზნით, მომადლო ადგილს იდგმებოდა—შენდებოდა.

საყარაულო კოშკები საგანგებო ადგილს იკავებდა ხუროთმოძღვრულ ანსამბლშიც როგორც ციხე-სიმაგრის, ასევე საეკლესიო თუ სამონასტრო კომპლექსში.

1720 წ. შედგენილ დავით გარეჯის მონასტრის საყარაულო კოშკის პროექტზე არსებულ წარწერაში არის ასეთი აღვნიშნა: „მეოთხე გუნბათში, ზარი დაიკიდება, რომ ოდეს ყარაულჴან ნახოს

50 სცსია, ფ. 1448, № 1488.

51 სცსია, ფ. 7, აღწერა 1, საქ. № 826.

52 სცსია, ფ. 1448, № 1336.

53 სცსია, ფ. 1448, № 1487.

მტერი ანუ სხვა მომავალი მონასტერში. დარეკდეს. რომ ის იყოს ნიშანი შეტყობინებისა“⁵⁴....

როგორც ჩანს, ყარაულის გამოყვანა, სამეთვალყურეო ადგილზე დაყენება, მიჩენა, სამხედრო საქმეების მწარმოებლის მოხელის ლაშქარნივისის კომპეტენციაში, უფლებებში შედიოდა. ყარაულობა სახელმწიფოებრივი მნიშვნელობის საქმეა, ვალდებულებაა, ამიტომაც, რომ მათი გამოყოფა და მათზე გასამრჩელოს გაცემა, უშუალოდ მეფის მითითებით ხდება, რომელსაც ლაშქარნივისი ასრულებს. ყარაულობა მუდმივი სამსახური არაა, იგი მორიგეობით ხდება, ამდენად, ის უფრო სავალდებულო სამხედრო სამსახურსა გავს. თუმცა შეიძლება ყარაული ზედსახელიც გამხდარიყო, როგორცა გვაქვს გარეთუბანში XVIII ს. ბოლოს სამების ეკლესიის აღმშენებლის პეტრე აღნიაშვილ ყარაულად წოდებულთან.

XVII ს. საკანონმდებლო ძეგლებში ყარაული გვხვდება. „დასტურლამალაში“, ქვეთავში „დიღმისათვის“ დიდმელებს სხვა საქმეებთან ერთად ევალებათ მუხათგვერდის ყარაულობა“...⁵⁵

იოანე ბაგრატიონი ყარაულების უფროსს „ყასიდბაშს“ უწოდებს, რომელსაც დიდი უფლებები აქვს — „იყოს უფროსად (ყასიდბაში); ესე იგი გამსტრობელი, ამის ხელქვეშ იყვნენ ყარაულნი მთებსა და მინდვრისანი. ესე მისცემდეს რიგსა და თერთსაც საყარაულოს ეს მოკრეფდეს და მისცემდეს მათ: აგრეთვე უცხოს ქვეყნებში ამას ჰყვანდეს სარწმუნო კაცნი მეთვალენი თეთრით. რომ მუნებურს მტრისას თუ მოყვრის მოქმედებას ქეშმარიტებით შეიტყობდეს“⁵⁶. აქ ყარაული არა მარტო ადგილობრივ მოქმედებს, არამედ იგი უცხო ქვეყანაში მზევრავის მოვალეობასაც ასრულებს.

ქალაქისპირა სოფლებში მეფის, დედოფლის თუ ბატონ-შვილის მოხელეთა გარდა გვხვდება სხვადასხვა დარგის, საქმიანობის შემსრულებელი მოსამსახურე თუ მსახური.

1781 წ. მოსახლეობის აღწერის წესხაში, სოფელ ნავთლულში გვხვდება „დედოფლის ჭილაყდარი იმნაძე“⁵⁷.

ჭილაყდარი წარმოება სპარსული სიტყვიდან — ჭილავი, რაც ალვირის, საყბეურებთან ხელის წასაყლებ და სადავის გამოსაბ-

54 ვ. ბერიძე, XVIII ს. ქართველ ხუროთმოძღვართა ნახაზები, საქართველოს სახ. მუზეუმის მოამბე, XIV, 1947, გვ. 223,

55 ქართული სამართლის ძეგლები, გამოსც. ივ. სურგულაძემ, 1970, გვ. 718.

56 იოანე ბაგრატიონი, სჯულდება, გამოსცა ივ. სურგულაძემ, 1957, გვ. 19.

57 საქართველოს ეკონომიური ისტორიის ძეგლები, ივ. ჭავჭავაძის მიერ, ტ. I,

მელ რგოლს ნიშნავს. ჭილავედარი ცხენზე მჯდარ დიდებულს ცხენს უმაგრებდა, აღვირის საყბურთან ხელი ჰქონდა წავლებული და ისე მიუძღვებოდა. ქართველ ლექსიკოლოგს ნიკო ჩუბინაშვილს სიტყვა ჭილავედარი ასე აქვს ახსნილი — „ჭილავედარი — ჭილავეის დამკერი ცხენით მიმავალთა დიდებულთა“.

1781 წ. აღწერის ნუსხის მიხედვით გიორგი ბატონიშვილს ქალაქში „ჭილავედარი ყაზარა“ ჰყავს, ხოლო ციხეში კი „ალა ბეგა ჭილავედარი“.

ორთაქალაში მტკვარზე ნავი შუშაობდა. 1782 წლის ერთ-ერთ ნასყიდობის სიგელში ორთაქალის ბაღის მეოთხე მიჯნად არის „კარი წყლისაკენ პირი საცა ნავი მუშაობს“...⁵⁸ ნავი მტკვარზე გადასვლისათვის იყო განკუთვნილი. „ქ. ბატონიშვილმა ლეონმა მელიქ ავეტაქადამ ბარათით ხუთი მინალთუნი მოატანინა, ეს იმისი დანახარჯის სია... ქ. ორთაქალის მენავეს მივე“...⁵⁹ ე. ი. ორთაქალის ნავს ემსახურებოდა მენავე. დამოწმებული საბუთით ძნელია იმის თქვა, მენავე ლეონ ბატონიშვილს ეკუთვნოდა თუ არა.

ორთაქალაში საბუთის შემდგენელ მოწმეთა შორის „მეთევზე ბაქარა“ არის. ეტყობა ეს საქმიანობაც გაპიროვნებული იყო. ალბათ, მის მოვალეობაში შედიოდა ორთაქალის ახალი თევზის მირთმევა მეფის კარზე და სხვ.

გარეთუბანი

ქალაქ თბილისის ჩრდილოეთით, მდ. მტკვრის მარჯვენა ნაპირს, ქალაქის მომიჯნავე ტერიტორიას გარეთუბანი ეწოდებოდა.

დღეს ქალაქისპირა ძველი სოფლების თუ უბნების ადრეული საზღვრების ზუსტი მინიშნება და განსაზღვრა ქირს, რადგანაც მათი გაჩენა-აღზევება და დაცემა-გაქრობა ყოველთვის ქვეყნის პოლიტიკურ-ეკონომიურ მდგომარეობასთან იყო დაკავშირებული.

ქალაქის სანახებში ადგილის გეოგრაფიულ სახელად „გარეთუბანი“ პირველად XVI ს., კერძოდ, 1562 წ. შედგენილ სიგელში გვხვდება: „ქ. გარეთუბანს კალოუბნის აქეთ ნასახლარი რომ არის“¹. უკვე ვთქვით, ამ სახელით განისაზღვრებოდა ის ტერიტო-

⁵⁸ სცსია, ფ. 1450, დავთ. 5, № 146.

⁵⁹ მასალები საქ. ეკონომიური ისტორიიდან, I, 1938, გვ. 65.

¹ ქართული სამართლის ძეგლები, III, 1970, გვ. 270—271.

რია, რომელიც ქალაქს ეკვროდა მდ. მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე ჩრდილო-დასავლეთიდან.

ქალაქის შემოგარენში ადგილის საკუთარ სახელად „გარეთუბანი“ როდის გაჩნდა ჩვენ არ ვიცით. მაგრამ ეს იმას არ ნიშნავს, რომ ადრე ქალაქს გარეთუბნები არ გააჩნდა. ძველ ქართულ ლიტერატურულ და ისტორიულ ძეგლებში ქალაქ თბილისთან დაკავშირებით გვხვდება სიტყვა „გარეთუბნის“ სინონიმები — „გარეშე ქალაქისა“, „ქალაქის მიდამო“, „ქალაქის სანახები“.

„გარეთუბნის“ შესატყვისი ყველა ზემოთ ჩამოთვლილი სახელი ზოგადად ქალაქისპირა ადგილს აღნიშნავდა და საკუთრივ ქალაქის რომელიმე ცალკე ადგილზე მხარეს არ ეკუთვნოდა. მაგრამ XVI ს. სიგელში მოხსენიებული „გარეთუბანი“ უკვე ადგალის, საკუთარი გეოგრაფიული სახელია.

ვახუშტი ბაგრატიონი თავის თანადროულ ქალაქზე ლაპარაკისას „გარეთუბანს“ თბილისის ერთ-ერთ შემადგენელ ნაწილად ასახელებს².

თეიმურაზ ბაგრატიონი ეხება რა ძველი თბილისის უბნებს. გვაძენობს, რომ „კალა ესე ადგილი არს ტფილისის გალავნის გარეთ: გარეთუბანს რომ უწოდებენ. იქა სადაც შვირედი საყდარისა არს წმიდის გიორგისა. რომელსაცა სახელდების წა გიორგი კალოუბნისა“³...

ვახუშტი ქალაქის აღწერისას ამბობს, რომ იგი შედგებოდა ტფილისის, კალასა და ისინსაგან⁴. კალას საკუთრივ თბილისისაგან ყოფდა წავკისის წყალი (თბილისი მდებარეობდა წავკისის წყლის მარჯვენა ნაპირზე, ხოლო კალა მარცხენა ნაპირზე).

VI ს. მეფე დაჩი ვახტანგის ძემ მამის ანდერძისამებრ სატახტო ქალაქი მცხეთიდან თბილისში გადმოიტანა და ქალაქის „ზღუდენიც განასრულა“. ამის შემდეგ ქალაქის ტერიტორია იზრდება, როგორც ჩანს, უფრო მისი ჩრდილო-დასავლეთით მდებარე ტერიტორიის — „გარეთუბნის“ ხარჯზე, რადგანაც VI—VII სს. აქ სიონის კათედრალური ტაძარი შენდება. „საეპისკოპოსო კათედრალის აგება ქალაქის ტერიტორიის გარეთ. გარეთუბანში არ შეიძლებოდა. ის ქალაქის ტერიტორიის შიგნით უნდა ყოფილიყო. ისე

² ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა..., გვ. 338.

³ თ ე ი მ უ რ ა ზ ბ ა გ რ ა ტ ი ო ნ ი, ტფილისისათუა, 1838, სანქტ-პეტერბურგი, მ. ბროსეს კოლექცია, E—82, (E—156). ლენინგრადის აზიის ხალხთა ინს-ტი.

⁴ ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა..., გვ. 338.

რომ, ქალაქის ტერიტორია იმ დროისათვის დღევანდელი სიონის უბანს უკვე გაცილებული იყო⁵. ასევე შ. მესხია ქალაქის ზღუდის ფარგლებში ათავსებს სიონის ტაძრის თანადროულ (წმ. მარიამის, ზარის) ანჩისხატის ეკლესიასაც.

სიონი რომ თავიდანვე ქალაქში აიგო, კარგად ჩანს თვით ძველ მემატრიანეებთან. „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ქრონიკი მოგვითხრობს: „...გუარამ ერისთავმან დადგა საძირკუელი... ტფილისისა დიდის(ა) ეკლესიისა (სიონისა — თ. ზ.)“. ჭუანშერი პირდაპირ გვამცნობს, რომ VII ს. „განასრულეს აღშენება ტფილისის სიონისა“. იგი მოგვითხრობს, რომ ვახტანგ გორგასალი და სპარსთა მეფე დაზავდნენ, რის შედეგად სპარსელები „უკუდგა რუსთავად, და გამოვიდის იგინი განთიად და დადგეს ველსა კალაისასა. რამეთუ ტფილისი სოფელი და კალაიცა მოოჯრებულ იყო მაშინ. ხოლო მეფე ვახტანგ დადგა ჭაქუს, და შეკრბეს მასვე ველსა ორნივე მეფენი“⁶.

დამოწმებული ადგილით ირკვევა, რომ რადგანაც „ტფილისი სოფელი და კალაიც მოოჯრებული იყო“, მოსალაპარაკებლად შედენი ერთმანეთს ველზე შეხვდნენ. ეს ველი კი „კალასია“.

სად უნდა ყოფილიყო „კალას“ ველი?

შ. მესხია შემოზღუდულ „კალას“ ტერიტორიას განსაზღვრავს და ციტადელიდან წამოსულ-ჩამოზღუდულ კედლების მიმართულუბას აღწერს. მკვლევარის მიხედვით დედა-ციხიდან ორი კედელი ეშვებოდა მტკვრის მიმართულებით, ერთი „წავკისისწყლის“ მარჯვენა ნაპირს ჩამოუყვებოდა, მეორე კი „პირველის პარალელურად მიემართებოდა ქვემოთ და თავდებოდა მტკვრის ნაპირზე, იქ სადაც დღეს მეტეხია და ავლაბრის ხილით მტკვრის მარჯვენა და მარცხენა ნაპირი ერთმანეთს უერთდება“⁷.

„კალას ველი“, ბუნებრივია, უნდა მდებარეობდეს დედაციხის — ციტადელის მეორე კედლის აქეთ — ჩრდილოეთით. ეს შეიძლება სიონისა და ანჩისხატის ეკლესიის მიდამოებია (მაგრამ, როგორც ზემოთ ვნახეთ, ორივე ეკლესია „ტფილისში“ დგას), ანდა ავანანთი ხევის მარცხენა ნაპირს ტერიტორიაა, შემდგომი ხანის „გარეთუბანი“. ამავე მოსაზრებას მხარს უჭერს გარეთუბანში შემორჩენილი მიკროტომონიმი „კალოუბანი“, რომელიც სემანტიკურად „კალასთან“ უნდა იყოს დაკავშირებული.

5 შ. მესხია, ...თბილისის ისტორია, 1958, გვ. 30,

6 ქართლის ცხოვრება, ტ. I. 1955, გვ. 181.

7 შ. მესხია, ...დასახ. ნაშრ., გვ. 29.

პლ. იოსელიანი „კალოუზნის“ წმ. გიორგის საყდრის შესახებ წერს, რომ ეკლესიის აგების დრო და ამშენებელი არაა ცნობილი, მაგრამ ერთი კი უდავოა, რომ ძველი თბილისის ქალაქობის ადრეულ პერიოდს ეკუთვნის⁸. ჩვენ არ ვიცით მკვლევარს თავისი მოსაზრება რა წყაროზე აქვს დაფუძნებული.

ახლა, როცა მიახლოებით მაინც ვიცით ქალაქის ჩრდილოეთი კედლის მდებარეობა, გასარკვევია მას ჰქონდა კარი დატანებული თუ არა?

ისტახარი ძველი თბილისის მხოლოდ სამ კარს ასახელებს, ტაბარი (X ს.) კი ხუთ კარს და მათ სახელებსაც გვამცნობს. ესენია: „კარის კარი“, „რაბადის კარი“, „სოლდებილის კარი“, „მცირე კარი“, „მაიდანის კარი“. არაბ გეოგრაფოსის მიერ ჩამოთვლილი ქალაქის ხუთი კარიდან ამ შემთხვევაში გვინტერესებს „რაბადის კარი“. როცა შ. მესხია ჩამოთვლილ თითოეულ კარს ქალაქის ზღუდეში მიუჩენს თავთავიანთ ადგილს, ამბობს: „რაბადის ანუ ციხის კარი“ ციხეს აკავშირებდა ქალაქთანო.

ო. ცქიტიშვილს, ტაბარის ცნობიდან გამომდინარე, „რაბადის კარი“ მდინარე მტკვრის მარცხენა ნაპირზე გადააქვს და სოლდებილში ათავსებს.

ლ. ჭილაშვილი ქალაქ არტანუჯის რაბადზე მსჯელობისას შესაჯერებელ ლიტერატურაზე დაყრდნობით ხსნის სიტყვა „რაბადის“ რაობას და ასკვნის, რომ გულისხმობს არა „გამაგრებულ ადგილს“, არამედ გარეუბანს; ხოლო აქედან გამომდინარე, მკვლევარი თბილისის „რაბადის კარს“ თარგმნის „გარეუბნის კარად“⁹.

ტერმინი „რაბადა“ ადრეშუასაუკუნეებში იხმარებოდა ქალაქის გარეუბნის, ქალაქის გარეთა კედლის, სახელოსნო, სავაჭრო ანდა სასოფლო-სამეურნეო უბნის აღსანიშნავად. რაბადა შეიძლება ყოფილიყო ზღუდეშემოვლებული და შემოუზღუდავიც¹⁰. ამასთან დაკავშირებით გვინდა აღვნიშნოთ, რომ არც ერთ მკვლევარს, რომელიც კი შეხებია ტაბარის მიერ ჩამოთვლილი ხუთი კარის ქალაქის ზღუდეში განლაგების საკითხს, ქალაქის ჩრდილო-დასავლეთ

⁸ Пл. Иоселиани, Описание древностей города Тифлиса, 1868. 33. 81.

⁹ ლ. ჭილაშვილი, ქალაქები ფეოდალურ საქართველოში, ტ. II, 1970, 33-107.

¹⁰ В. В. Бартольд. К истории Мерва, соч., IV, 1966, гл. 173—174; Его же, Историко-географический обзор Ирана, соч. VII, 1971, гл. 42; А. М. Беленицкий, И. Б. Бентович, О. Г. Большаков, Средневековый город Средней Азии, 1973, гл. 43, 135, 177.

კედლისათვის ყურადღება არ მიუქცევია, არ ვიცით, ეს მოხდა ნებისით თუ უნებლიედ.

ატ-ტაბარი თბილისის ზღუდეში დატანებული ხუთი კარის ჩამოთვლისას საათის ისრის მიმართულებას მიჰყვება. არაბი გეოგრაფოსი იწყებს თბილისის სამხრეთ-აღმოსავლეთით მდებარე კედელში დატანებული „მაიდნის კარი“-თ. შემდეგ ასახელებს: სამხრეთით მდებარე „კარის კარს“, ჩრდილო-დასავლეთით მდებარე „მცირე (პატარა) კარს“, ჩრდილოეთ კედელში დატანებულ „რაბადის“ ანუ „გარეთუბნის კარს“ და ბოლოს „სოლდებილის კარს“.

რასაკვირველია, ტაბარის დასახელებულ ქალაქის კართა რიცხვი — ხუთი, სიზუსტისა და სისრულის მხრივ სანდო არაა. მაგრამ ძნელი დასაჯერებელია, რომ ქალაქის აღმწერს, რომელიც არა მართო კართა რაოდენობას, არამედ მათ სახელებსაც ჩამოთვლის, შეუმჩნეველი დარჩენოდა თბილისის ჩრდილო-დასავლეთით და ჩრდილოეთით მდებარე კედელი. ასევე დაუჯერებელია, რომ იმ დროს — IX—X სს.—ამ მხარეს ქალაქს ყრუ კედელი ჰქონოდა.

ძველი წერილობითი წყაროები „კალას უბანზე“, შემდეგდროინდელ „გარეთუბანზე“, მისი ტერიტორიის განსახლებაზე არაა გვამცნობენ. ამ უბანში საგანგებოდ არქეოლოგიური კვლევა-ძიებაც არავის უწარმოებია. აღნიშნულ ხარეებს ავსებს აქ შემთხვევით აღმოჩენილი ნუმიზმატიკური თუ კერამიკული მასალა¹¹. სხვადასხვა დროს მიწის სამუშაოებისას აღმოჩენილი მონეტებია: ბაქტრიული ძვ. წ. ა. II—I სს. (საინვ. № 319, კეცხოველს ქ.), სასანურ-ქართული VII ს. (საინვ. № 64, სოლოლაკი), სელჩუკური (საინვ. № 6795—6797) და რუსუდან მეფის — 1227 წ. (საინვ. № 133).

დ. კაპანაძე აღნიშნავდა, რომ „ქალაქის პირას მოპოვებული ძველი მონეტა აუცილებლად გამოიყენებოდა სააღებმიცემო საშუალებად. აქ მოძიებული მონეტები ადასტურებენ, ჯერ ერთი, რომ აღებულ პერიოდში ესა თუ ის ადგილი დასახლებული იყო და, მეორეც, სოფლების ქალაქთან ეკონომიურ და სავაჭრო კავშირს, ასევე დგინდება თუ რა ფართობზე იყო განსახლება“¹².

ყოველივე ზემოთ თქმულის შემდეგ ჩვენი მოსაზრება, რომ ტაბარის მიერ ნახსენები „რაბადის კარი“ ანუ „გარეთუბნის კარი“

¹¹ გ. ლ მ თ ა თ ი ძ ე, თბილისის არქეოლოგიური შესწავლილობა, ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, V, ნაკვ. I, 1960.

¹² Д. Капанадзе, Город Тбилиси по монетам, найденным на его территории, рукопись, 1968.

თბილისის ჩრდილოეთ კედელში დატანებული კარიბჭეა, რეალურობას მოკლებული არ უნდა იყოს.

როგორც უძვე ვთქვით, თბილისის „გარეთუბანი“ პირველად XVI ს. გაცემულ წყალობის წიგნში გვხვდება. ამის შემდეგ, თითქმის საუკუნენახევარი, გარეთუბნის შესახებ დოკუმენტური მასალა არ მოიძებნება. სამაგიეროდ, XVIII ს. გარეთუბნის შესახებ ცნობები მრავლადაა, როგორც იმ დროის სიგელ-გუჯრებში, ასევე სპეციალურ ლიტერატურაში. დოკუმენტური მასალა ერთნაირი სასიათისაა და ძირითადად ისინი ეხება გარეთუბნის მამულების ყიდვა-გაყიდვას: „ნებითა შეწევნითა... ნასყიდობის წიგნი და სიგელი დაგიწერეთ და მოგეციოთ ქართველმა შერმაზანაშვილმა იობ შვილმა ჩემმა დემეტრემ შენ თურქისტანაშვილს ბოქაულთხუცესს... ასე რომე დამეჭირა და მოგყიდე ჩვენი ალაღად ნასყიდი გარეთუბანში სასახლის ალაგი და ერთი სახლი დადგმული თავის შესავალ გასავლითა ერთი გვერდი საზენაქრო ციციშვილის ზაზას და ქაიხოსროს თუმანიშვილის სამძღვრამდინ ქვევით რევაზ ხერხეულიძის მიდგამდი წინ გედევან აბაშიძის ნასყიდის სახლის სამძღვრამდინ უყან საგურისაყენ დიდი ფლატო რომარის ეს ასე ყოველის კაცის უცილებლად მოგვიყიდი... დაიწერა თებერვლის კბ: ქკ უზ“¹³ (1719). კიდევ: — „ნებითა და მლთისათა... მკვიდრი ნასყიდობის წიგნი და სიგელი დაეაწერინე და მოგეცი მე მეწუღიანთ ფარსადანას შვილმა ყაზარამ სახლისა ჩემმა მომავალმა ყოველმა თქვენ ბაყალი ლალაზარას შვილებს სტეფანას არუთინას... ჩემის ნებითა და ნება წადილობით შემოგვეაქრე და მოგყიდე თქვენზე ვანქის საყდრის წყლის კარის უბანში დედის ჩემის მზითევეში მოცემული სახლკარი... დაიწერა ესე სიგელი ენკენისთვის გასულს ქკს უნი“¹⁴ (1772 წ.).

XVIII ს. I მეოთხედის გარეთუბნის ტერიტორიის განსახლებაზე და მისი საზღვრების დადგენაში გვეხმარება გრაფიკული გამოსახულება—ვახუშტის მიერ შედგენილი „თბილისის 1735 წლის გეგმა“. გეგმის მიხედვით ამ უბნის საზღვრები დღეს ასე უნდა წარმოვიდგინოთ: აღმოსავლეთით — მდ. მტკვარი, სამხრეთით და სამხრეთ-აღმოსავლეთით — დადიანის, პუშკინის და ბარათაშვილის ქუჩები (ძველად ამ უკანასკნელი ქუჩების — პუშკინის და ბარათაშვილის ადგილას ავანანთ — სოლოლაკის ხევი იყო), დასავლეთ-

¹³ სცხია, ფ. 1450, დავთ. 10, № 98.

¹⁴ სცხია, ფ. 1450, დავთ. 19, № 55.

თით — მთაწმიდა და ჩრდილოეთით — ჯორჯიაშვილის ქუჩის მი-
დამოები. 1772 წელს თბილისისკენ მომავალი გიულდენშტედტი
ანბობს, რომ დიდმიდან ვერის ხიდამდე მისვლას ნახევარი საათი
დასჭირდაო, ხოლო „ხიდიდან ჩვენ გადაეუხვიეთ სამხრეთ-აღმოსავ-
ლეთით და 1/2 საათში ვიყავით თბილისის გარეუბანში — გარეთ-
უბანში“¹⁵. თუ გავითვალისწინებთ, რომ მოგზაური ცხენით მოდი-
ოდა, გზადაგზა მიდამოსაც ათვალიერებდა, მაგ., ვერის ხიდის შემ-
დეგ ხედავს და აღწერს დიდუბის ციხე-გალავანს¹⁶. გარეთუბანი
ვახუშტის შემდეგ დიდად არ უნდა გაზრდილიყო, ანდა სულაც არ
გასცდენია მის პირვანდელ საზღვარს, ამჟამინდელ ჯორჯიაშვილის
სახელობის ქუჩის მიდამოს.

გეგმით ვახუშტის დროინდელი გარეთუბანი მჭიდროდაა დასა-
ხლებული. ამაზე მეტყველებს დოკუმენტზე დატანილი საცხოვრ-
ისის აღმნიშვნელი უჯრედების სიმჭიდროვე და სიხშირე. გეგმის მი-
ხედვით, მოსახლეობა ქალაქის გალავნის სიახლოვეს ზის. მჭიდროდ
დასახლებული ტერიტორია აწინდელ ფურცელაძის სახელობის ქუ-
ჩამდე აღწევდა. დაუსახლებელია სოლოლაკის უბანი, სადაც გაშე-
ნებულია მეფის (№ 40), დედოფლის (№ 39), მამასახლისის (№ 38),
თბილელის (№ 42) ბაღები.

აქვე გვინდა აღვნიშნოთ, რომ 1803 წელს დარეჯან დედოფალი
თავის ასულს თეკლა ბატონიშვილს მზითევეში აძლევს გარეთუბან-
ში მდებარე „დედოფლის“ ბაღის ნაწილს. სოლოლაკში „ბაღები
მეტწილად მეფის ოჯახისა იყო, ნასყიდობის ობიექტად ისინი არცა
ქცეულან და ამიტომ არც დოკუმენტურ მასალაში ასახულან“¹⁷.

ვახუშტის თბილისის გეგმაზე გარეთუბანში, შემდეგდროინდელ
სოლოლაკის უბანში, „კოჯრის ჭზის ხელმარცხნივ, ე. ი. სამხრეთით,
დაახლოებით იმ ადგილას, სადაც დღეს მახარაძის ქუჩა ენგელსის
ქუჩას უერთდება“¹⁸, დატანილი აქვს ოთხკუთხა ნაგებობა تراس-ის
სახელით, ამართ-ემართ სპარსული სიტყვაა და შენობას, ნაგე-
ბობას ნიშნავს. პიშჩევიჩი „თბილისის 1785 წლის გეგმაზე“ დაახ-
ლოებით იგივე ადგილზე მდგარ ნაგებობას „საქართველოს მეფეს
ძველი რეზიდენციის ნანგრევებს“ უწოდებს. ახლა ძნელია იმის

¹⁵ გიულდენშტედტის მოგზაურობა, I, 1962, გვ. 61.

¹⁶ თ. ბერიძე, ძველი თბილისის მიკროტოპონიმიკიდან, დიდუბე, ქუჩან.
„მნათობი“, 1971, № 8.

¹⁷ მ. ბერძენიშვილი, თბილისის გარეგანი სახე XVIII საუკუნეში,
1965, გვ. 54.

¹⁸ იქვე, გვ. 54.

დადგენა, თუ პიშჩევიჩი თბილისის გეგმის შედგენისას რა წყაროთი სარგებლობდა.

ვახუშტის გეგმის მიხედვით, გარეთუბნის დანარჩენ ტერიტორიაზე დატანილია ეკლესიები, სასაფლაოები, საასპარეზო მოედანი — ყაბახი, ქალაქელების და თვით გარეთუბნელთა ბალები და სხვ.

ვახუშტი ბაგრატიონის გეგმაზე აღბეჭდილია XVIII ს. I მეოთხედის თბილისის გარეთუბანი.

ცნობილია, რომ ოსმალებმა — ურუმებმა თბილისი აიღეს და ააოხრეს 1723 წ. თურქთა შემოსევას, ბუნებრივია, ვერც ქალაქის მკიდროდ დასახლებული გარეთუბანი გადაურჩებოდა. ამ ამბავს მალაღებელი ბევრი საბუთია შემორჩენილი — „მერმე ურუმობაში გარეთ უბანი დააქციეს და ის თქვენი სახლიც დაიქცა“¹⁹, კიდევ — „მოგვიდე გარეთუბანში ჩემი მამული მიწა ნაოხარი ალაგი“²⁰ (1737): ქართლის გამგებელი ისაყ-ფაშა (1724—1735) ქალაქის მელიქ აშხარ-ბეგს უბრძანებს, რომ გარეთუბნიდან გლეხები „თაჯისის ცოლით, შვილითა და საქონლით აყარეთ“ და ავქალის ციხეში „მიასხითო“²¹.

ჩვენში თურქობას ბოლო მოეღო 1735 წ. ამის შემდეგ ისევ იწყება გარეთუბნის დასახლება, გახიზნული მოსახლეობა ბრუნდება და ა. შ. 1781—1782 წწ. „ქ. მისის სიმაღლის ბრძანებით ქალაქი აიწერა ავლაბრით და გარეუბნით“. აღწერის ნუსხით ირკვევა, რომ გარეთუბანში სახლობდა 550 კომლი — „ფნ. ქ. გარეთუბანი“²².

გარეთუბანში სახლები ჰქონდათ: არაგვის ერისთავს (ვახუშტი, გეგმა № 35. იდგა საქართველოს მუზეუმის შენობის ადგილას), ციციშვილებს № 32 (უნდა მდგარიყო ოფიცერთა სახლის მახლობლად), ყაბახის მახლობლად აბაშიძეებს, ხერხეულიძეებს, თუშანიშვილებს²³. აღსანიშნავია, რომ მაღალი ფენის წარმომადგენელთა სამოსახლოები გარეთუბნის უკიდურეს ჩრდილოეთ მხარესაა და ცალცალკე დგანან, ერთმანეთის მოშორებით, მაშინ, როცა მოსახლეო-

19 სცსია, ფ. 1450 დაეთ. 33, № 303.

20 სცსია, ფ. 1450, დაეთ. 29, № 135.

21 დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ისტორიიდან, ტ. I, 1940, გვ. 208.

22 ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიური ისტორიის ძეგლები, I, 1967, გვ. 140.

23 ვ. ბერიძე, მე-18 საუკუნის თბილისი ვახუშტის გეგმის მიხედვით, ანალები, I, 1947, გვ. 133.

ბის დაბალი ფენა ქალაქის კედლის სიახლოვესაა და მათი კარ-მი-
დამო ერთმანეთზეა მიჯრილი.

გარეთუბანში სახლობს სხვადასხვა დარგის ხელოსანი: მეჩახმა-
ხე, მკედელი, მესანთლე, მკუპრავი, კალატოზი, ბაყალი, ფეიქარი, მე-
ქურქლე, მებაგურე, მღებავი, სარაჯი და სხვ. უკვე ვთქვით, რომ გარ-
ეთუბნის ტერიტორიის დიდი ნაწილი ბალ-ვენახებს ეკავათ, რომელ-
თა მორწყვაც ხდებოდა საგანგებოდ გამოტანილი არხებით, საგუბარ-
სა და აუზებში დაგროვილი წყლით და ხევებიდან და კლდიდან გამო-
ტანილი მიღებით. „თბილისის 1800 წლის გეგმაზე“ დატანილია გარ-
ეთუბნის ბაღების მოსარწყავი ორი არხი — «Водяной ровъ изъ реч-
ки цавкисы — для пушения воды в сады»: აღნიშნული არხით ირ-
წყებოდა დედოფლისა და მამასახლისის ბაღები. არხს ჰქონია რამ-
დენიმე განტოტება. გეგმაზე ასევე აუზი-რეზერვუარია დატანილი, სადაც
უნდა დაგროვილიყო არხიდან წამოსული წყალი. მეორე არხი — «Вод-
яной ровъ речки цавкисы для пушения по садам воды», სარწყავ
წყალს აწვდიდა სხვა ბაღებს.

გარეთუბანში ბალთა სიმრავლე მოითხოვდა მოსახლეობას შო-
რის წყლის განაწილების მკაცრ ნორმირებას. ამიტომ ნასყიდობის
წიგნში ყოველთვის მითითებულია „წყლის რაჰსათი“, ე. ი. წყლის
რიგი, ჭერი.

„დასტურლამალის“ ერთ-ერთ პარაგრაფში, „ბატონის ბალის
წყლის გარიგება“-ში ვხვდებით ასეთ ადგილს: „ანჩისხატის დეკა-
ნოზი მხატვარი გრიგოლ და მისი მამა იოსებ შემოგვეხვეწა გარეთ-
უბნის თავის პატარა ბალისათვის წყლის ბოძებას, და ამასაც წყალს
მისცემდეთ, როდესაც გარეთ-უბნის ბაღები მოირწყოდეს; ჩვენი
მომხსენებელი და აზნაურიშვილია, ამისათვისაც პატივ გვიცია
წყლის ბოძებით“²⁴.

გარეთუბანში ვერ ვხვდებით ადგილობრივი დანიშნულების
ადმინისტრაციულ მოხელეებს. გამონაკლისს წარმოადგენს გარეთ-
უბანში მოსახლე კათალიკოსის კუთვნილ ყმა გლეხთა მოურავი. ან-
ტონ პირველი კათალიკოსი 1767 წელს გიორგი მაღალაძის სახელ-
ზე გასცემს სიგელს: „...შენთვისაც ისე გვიბოძებია ტფილისის ქა-
ლაქს... თუ გარეთუბანს მსახლობელთა ჩუენის ეკლესიის ყმათა შემ-
კვიდრეთა თუ მოსულთა, და ან დღეის იქით მოვიდნენ და ჩუენის
ყმანი შეიქმნენ, — ამათ ყოველთა მოურაობა და გამრიგეობა“.

24 ქართული სამართლის ძეგლები, 1970, გვ. 549.

1765 წ. შედგენილ საპატრიარქო ყმათა ნუსხაში გვხვდება „მინთიკა გზირი“²⁵.

როგორც ჩანს, გარეთუბანი მთლიანად დაქვემდებარებული იყო ქალაქის ადმინისტრაციას. მაგ., ყველგან, სადაც კი საქმე ეხება სახლის აგებას, გასაყიდი სახლის შეფასებას თუ ბალის გაშენებას, ქალაქის მელიქი აგზავნის თავის ნაიბს — მოადგილეს, ანდა ქალაქის კალატოზთა ოსტატს²⁶, ასევე მობეიტალმანეს და სხვ.

ქალაქის მოურავს გარეთუბნის ბალებიდან ისევე, როგორც ქალაქის სხვა უბნებიდან ყოველწლიურად თავისი წილი-სარგო ერგებოდა.

გარეთუბანში ქალაქელებს და ადგილობრივ მოსახლეობას მტკვარზე წისქვილები აქვთ აშენებული. „ბატონი შაჰნავაზ ხანის წიგნითა და ბძანებით ვანქის ქვეშ წისქვილები ავაშენეთ ექუსი წისქვილი“²⁷ (1725წ.). გარეთუბანი, გარდა სასოფლო-სამეურნეო პროდუქციისა, ქალაქს აწვდიდა თიხის ნაწარმსაც — აგურს, კრამიტს და კერამიკას — თიხის ჭურჭელს.

გარეთუბანში თიხის წარმოების ინტენსიურობაზე მეტყველებს აქ არსებული ქურხანები — ქუზხანები, ქარხნები, სააგურები — აგურხანები. „გარეთუბნის ნასახლარის ნიშანი და სამზღვარი ერთი გვერდი პენტელაანთ სახლისა და ქურხანის კედელი...“²⁸ (1767). „გარეთ უბანში ყაბახის ქვეშ აგურის ხანას ზემოთ...“²⁹ (1801), „გარეთუბანში საქურტლის ქარხანა თავის შიგნითისა ოთახით რომ არის შიგ ოთხი ქურა გამართული“³⁰ (1802). აგურხანის მეპატრონეა მეკოკიშვილი, მექურტლეა — იოანე პენტელაშვილი.

მიუხედავად იმისა, რომ გარეთუბანი ქალაქს აწვდიდა თავის ნაწარმს, ის თავისი მრავალრიცხოვანი სახელოსნოებით, დუქნებით, ქარვასლებით, ბაზრით და რასტაბაზრით თვით წარმოადგენდა დამოუკიდებელ ბაზარს.

„რასტაბაზარი“ სპარსული სიტყვაა და ერთმწკრივად განლაგებულ დუქანთა რიგს ეწოდებოდა. გარეთუბნის რასტაბაზარი ქაშვეთის ეკლესიის სიახლოვეს ყოფილა: „ამ დუქნების ნიშანი ქვემოთ მხარე სირაჯი პაპია, ზემოთ მხარე ქაშვეთისაყენ ზემო მხარის მო-

25 სსსია, ფ. 1449, № 2330.

26 სსსია, ფ. 1448, №6675.

27 სსსია, ფ. 1450, დავთ. 8, № 107.

28 სსსია, ფ. 1450, დავთ. 5, № 152.

29 სსსია, ფ. 1450, დავთ. 14, № 54.

30 სსსია, ფ. 1450, დავთ. 54, № 163.

მეჩნავე აღარავინ დარჩა დიდი ხნის ხარაბა იყო წინ რასტა ბაზარი, პირდაპირ მელიქისა და კოკოწიანთ ღუქნები³¹.

ვახუშტის გეგმაზე № 37-ით დატანილია „ბეჟანას ქარვასლა“, რომელიც ვ. ბერიძის აზრით, უნდა მდგარიყო ამჟამინდელ ქალაქის საბჭოს ადგილზე³². 1751 წ. შედგენილ ნასყიდობის წიგნში მოხაენიებულა ღამბარაანთ ქარვასლა³³. 1755 წ. შედგენილი „განჩინება ანტონ I-ისა მალალაძეთა ვაყრის საქმეზე... ქ. ტფილის(ს) ქალაქს ქაშოეთთან ქარვასლის ალაგი, რაც წილი უძეს“³⁴.

გარეთუბანში ხელოსნობის სხვადასხვა დარგის (ძირითადად მეთუნეობა, მეაგურეობა და ა. შ) დაწინაურებას სოფლის მეურნეობასთან — მებაღეობასთან ერთად ხელს უწყობდა ამ უბნის ქალაქთან მჭიდრო კავშირი. მაგრამ ძირითადად მაინც გარეთუბნის, როგორც სასოფლო-სამეურნეო და სავაჭრო-სახელოსნო უბნის დაწინაურებაში მთავარი მნიშვნელოვანი როლი ითამაშეს აქ გამავალმა საქალაქთაშორისო, სავაჭრო-სატრანზიტო, საქარავნო გზებმა. გარეთუბანში გამოდიოდა თბილისის ჩრდილო-დასავლეთ გალავანში დატანებული სამი კარი — „კოყრის“, „შუა ანუ დიღმის“ და „ქვემო ანუ წყლის“.

„კოყრის კარი“ მდებარეობდა დღევანდელი ლესელიძის ქუჩის დასაწყისთან, აქედან იწყებოდა გზა კოჯრისაკენ, ხოლო იქიდან კი სამშვილდეზე გავლით თრიალეთსა და სომხეთში.

„შუა ანუ დიღმის კარი“ მდებარეობდა ამჟამინდელი პუშკინისა და ბარათაშვილის ქუჩათა შესაყარზე; აქედან იწყებოდა ერთ-ერთი მთავარი სატრანზიტო გზა — თბილისი — გორი — ახალქალაქი და ასევე გზა თბილისი — ეინვალი და აქედან რუსეთისაკენ.

„ქვემო ანუ წყლის კარი“-დან, „დიღმის კარი“-დან და „კოჯრის კარი“-დან წამოსული ერთ-ერთი გზა თავს იყრის (ვახუშტის გეგმით) ქაშვეთის ახლოს.

აღსანიშნავია, რომ ქალაქის კარიდან წამოსული არც ერთი გზა ბაღებზე არ გადის.

როგორც აღვნიშნეთ, ქალაქის სამივე კარიდან წამოსული გზა თავს იყრდა ქაშვეთთან, საიდანაც იწყებოდა ერთ-ერთი მთავარი საქარავნო გზა. შეიძლება ამანაც განაპირობა ის, რომ სწორედ ქაშ-

31 სცსია, ფ. 1448, № 5645.

32 ვ. ბერიძე, დასახ. ნაშრომი. ანალები 1, 1947, გვ. 135.

33 სცსია, ფ. 1449, № 135.

34 ქ. ს. ძ., IV, 1972, გვ. 440—441.

ვეთანაა გარეთუბნის საეპრო ცენტრი — რასტაბაზარი, ქარვას-
ლა, ღუქნები და სხვ.

1795 წ. ალა-მაჰმად ხანის შემოსევამ თბილისთან ერთად მისი გარეთუბანიც იმსხვერპლა. „გარეთუბანი: ჩემი დედის ზითვენი მო-
ტანილი სახლი მქონდა და ალა-მაჰმად ხანის დროს დამწვარ იყო“³⁵. ამ შემოსევის შემდეგ ქალაქსა და გარეთუბანს თავსგადანჯდარი ამბებინს ამსახველი მასალა მრავლადაა. შემოსევის მომდევნო ხა-
ნაში შედგენილ საბუთებში ჩნდება „ნასახლარი“, „ნაოხარი“, „ბე-
ითალმანი“ ადგილები.

ალა-მაჰმად ხანის შემოსევის შემდეგ თბილისს აღარ განუცდია უცხო დამპყრობთა შემოსევები. სულ მცირე შესვენებაც კი საკმა-
რისი აღმოჩნდა, რომ ქალაქი ისევ განახლებულყო და მოღონი-
რებულიყო. შესაბამისად გარეთუბანიც იწყებს დასახლებას.

1797—1799 წწ. იოანე ბატონიშვილის მიერ შედგენილ სოფელ-
თა ნუსხაში ვკითხვლობთ: „ქ. გარეთ უბანი მოსახლენი“, ე. ი. ამ
დროს გარეთუბანი მოშენებულა.

გარეთუბანში რამდენიმე მიკროუბანი იყო, რომელთა ახელი წარმოშობილია აქ მცხოვრებ პირთა სახელისა და გვარისაგან ანდა აქ მდგარი ხუროთმოძღვრული ძეგლის სახელწოდებიდან. ასეთებია მუხრანბატონის უბანი, წყლის კარის უბანი, ცხაპურას უბანი, ბო-
შის უბანი, ორბელიანების უბანი, კალოუბანი. ვანჭისუბანი და სხვ.

„ქვემო კართან“, მტკვრის ახლოს ქალაქის გალავანში დატანე-
ბულ ბურჯთან მიშენებული იყო მუხრანბატონების ორსართულია-
ნი სასახლე (ამჟამად ჩახრუხაძისა და ბარათაშვილის ქუჩათა შესა-
ყართან). მუხრანბატონების მფლობელობაში იყო მდ. მტკვრის სიახ-
ლოვეს სოლოლაკის ხევის ვალმა და გამოღმა მამულები, რის გამოც ამ ტერიტორიას მუხრანთუბანი შეერქვა. ხევე გადებული იყო ხი-
დი. რომელიც იმავე სახელს ატარებდა (ვახუშტისთან № 23-ითაა აღნიშნული „მეიდნის კარი ხიდით.“). XX ს. 10-იან წლებში მტკვარ-
ზე ერთმალაინი ხიდის აშენების (არქიტ. პატონი) შემდეგ, ხევე გა-
დებული ძველი ხიდის გამო, მასაც მუხრანის ხიდი ეწოდა (აწინდე-
ლი ნ. ბარათაშვილის სახელობის ხიდი).

ორბელიანთა უბანი მოიცავდა ამჟამინდელ „საზღვარგარეთის ქვეყნებთან მეგობრული ურთიერთობის კავშირის საზოგადოების სახლის“ მიდამოებს მდ. მტკვარამდე. როგორც ვახუშტის გეგმიდან ჩანს, ეს ადგილი სახასოა, რადგანაც აქაა „მეიდანის სასახლე“ (№ 27), „სასაპარეზო“ (№ 28), „საბაზიერო მეფისა“ (№ 30).

შემდგომში ეს ადგილი თეიმურაზ მეფემ 1751 წ. რევაზ ორბელიანს უწყალობა³⁶. მოგვიანებით ეტყობა ორბელიანებმა გარეთუბანში თავიანთი მამული გააფართოვეს, კერძოდ, მტკვარზე კუნძულიც მათია; ვახუშტისთან ის აღნიშნულია—№ 65 (ახალი ბაღი მებიდანისა).

საბუთებში ასევე გვხვდება „წყლის კარის უბანი“³⁷. სახელი თვით უჩვენებს თავის ადგილმდებარეობას. იგი ქალაქის გალავანში დატანებული ამავე სახელწოდების კარის მახლობლად იღო.

ქალაქის გალავანთან, ბურჯთან სახლი ჰქონდა ვინმე ცხრაპურას. რის გამოც მის სამოსახლო მიდამოებსაც ეს სახელი შეერქვა „ცხრა პურანთ უბანში“³⁸.

ასევე, საბუთებში თითქმის მთელი XVIII ს. და XIX ს. 10-იან წწ. გვხვდება „ბოშის უბანი“. იგი, საბუთების მიხედვით, „შუა კარის“ მიდამოებში უნდა ყოფილიყო³⁹.

ხუროთმოძღვრული ძეგლებით გარეთუბანი მეტად მდიდარია. აქაა ქართული მართლმადიდებლური და სომხურ-გრიგორიანული ეკლესიები, ხოლო XIX ს. მათ ემატება რუსული მართლმადიდებლური და კათოლიკური ეკლესიები.

ქართული ეკლესიებია: კალოუბნის წმ. გიორგის ეკლესია. ქაშვეთის წმ. გიორგის ეკლესია. სამების ეკლესია, მთაწმიდის ეკლესია. სომხურებია: ვანქის, ქაშთან, თეკენემის, ზირკინანთ.

კალოუბნის ეკლესიის აგება, როგორც უკვე ვთქვით, თბილისის ქალაქობის ადრეულ ხანასთანაა დაკავშირებული: «Церковь калоубани св. Георгия кем и когда она была построена — неизвестно. Но древность ея, восходящая к началу основания Тифлиса, неоспорима. Этот древний памятник церковнаго зодчества, с его, для нашего времени, не правильностью архитектуры, разломан в 1850 году. На его развалинах, усердием перся Иосифа Назморадзе, явилась другая более в широком размере»⁴⁰.

კალოუბნის ეკლესია იდგა აწინდელ კინოთეატრ „რუსთაველის“ ადგილზე. სამწუხაროდ, ამ საინტერესო ტოპონიმის შესახებ ძალიან მცირე ცნობები მოგვეპოვება. პირველად ჩვენს ხელთ არსებულ წერილობით წყაროებში ის გვხვდება 1560 წ. შედგენილ

36 დოკუმენტები თბილისის ისტორიისათვის, I, № 191.

37 სცსია, ფ. 1450, დავთ. 19, № 55.

38 სცსია, ფ. 1450, დავთ. 20, № 81.

39 მ. ბერძნიშვილი, დასახ. ნაშრომი. გვ. 50.

40 П. Иоселиани, Описание древностей г. Тифлиса, 1868, с. 81.

სიგელში — „ტფილის:ქალაქს: ერთო სასახლე: კალოსუბანს: წინ შარამდინ“⁴¹, ხოლო 1715 წ. სიგელით კი ვიგებთ, რომ „გარეთუბანს კალობანი წმინდის გიორგის საყდრის თვისის მამულით ზუმბული-ძეთ სამკვიდრო არის“⁴².

დავით კარიჭაშვილის კატალოგში „კალოსუბანის“ ეკლესიის შესახებ წერია: „გარეთუბანისავე შინა არის ეკლესია წმინდისა და ძლევამოსილისა მთავარმოწამისა გიორგისა, 23-სა დღესა ზედა აპრილის თვისისა, სახელითა ქალაქისა ამის ძველის სახელით კალოსუბანისად წოდებულისათა, თუმცა უგუმბათო, მაგრამ რომელიმე ნაწილი ხის კერით დახურვილი არსადა ჰჩანს დრო და აღმაშენებელი მისი. და ადგას პატარა სამრეკლო ზარებისა გუმბათიანი. ამას ეკლესიასა შინა არიან ორნი მღვდელნი, აქა შეკრება დღესასწაულობად დიდი ერი, თუმცა არა თუსსა დღესა. აქა სწავლობენ მრავალნი ყრმანი კითხუასა წიგნთასა და წერასა“⁴³.

ქაშვეთის წმ. გიორგის ეკლესია ვახუშტის გეგმაზე დატანილია № 33-ით. ის წერილობით წყაროებში ჩვენ პირველად გვხვდება 1440 წ. შედგენილ სიგელში: „მოგეციო ქაშოეთანა მკუილრი საყდრის მ:წა სავენაქე და აშენო ასრე და ამა პირსა“⁴⁴. ქაშვეთის აშენების ლეგენდა მას იმ 13 სარიელ მამათაგან ერთ-ერთის სახელს უკავშირებს, რომელიც საქართველოში ქრისტეს რჯულს საქადაგებლად VI ს. ჩამოვიდა⁴⁵. ეტყობა, მრავალჯერ აშენებულა და შეკეთებულა. პლ. იოსელიანი XIX ს-მდე მოღწეულ ეკლესიის აგებას გვი ამილახვარს მიაწერს და თარიღად 1754 წ. ასახელებს⁴⁶, ხოლო კარიჭაშვილისეული კატალოგი კი—1754 წ.⁴⁷ აწინდელი ძეგლი ამილახვრების თაოსნობით XX ს. 10-იან წლებში აიგო, კერძოდ 1910 წ.

გარეთუბანში მთაწმიდაზე დგას წმიდა დავითის ჰახელობის ეკლესია. ლეგენდა ლაპარაკობს, რომ დავით გარეჯელი სირიიდან მოსვლისას აქედან ქადაგებდა ქრისტეს რჯულს. XIX ს-მდე მოლ-

41 ს ა რ გ ის კ ა კ ა ბ ა ძ ე, ისტორიული საბუთები, II, 1913, გვ. 45.

42 ს ც ს ი ა, ფ. 1450, დავთ. 31, № 138.

43 ლ ე ო ნ მ ე ლ ი ქ ს ე თ-ბ ე გ ი, მასალები ტფილისისა და „სომხეთის“ სიძველეთა ისტორიისათვის, „ჩენი მეცნიერება“, 1918—1923, № 1. გვ. 87.

44 ს ა რ გ ის კ ა კ ა ბ ა ძ ე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 7.

45 ივ. ჭ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართველი ერის ისტორია, I, 1960, 366—370; კ. კ ე კ ე ლ ი ძ ე, ებოულები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, I, 1956, გვ. 19—50.

46 П. Иоселиани, ნაშრომი, გვ. 77.

47 ლ. მ ე ლ ი ქ ს ე თ-ბ ე გ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 87.

წეული ეკლესიის აგებას XVI ს. მიაწერენ. ის აუგიათ 1542 წ. ბერად შეზღვარ დავით და ნიკოლოზ გაბაშვილებს. ეკლესიას ჩვენამდე თავდაპირველი სახით არ მოუღწევია. ამჟამინდელი ეკლესია XIX საუკუნისაა.

გარეთუბნის მეოთხე ქართული ეკლესია არის „სამების“ ტაძარი. რომელიც 1790 წ. პეტრე აღნიაშვილს, ყარაულად წოდებულს, აუგია, 1853 წ. მას სამრეკლო მიაშენეს⁴⁸.

ვანქის ეკლესიის (მას ფაშა-ვანქსაც უწოდებდნენ — ფაშის მონასტერი) აგების ზუსტი თარიღი არ იციან. ლეონ მელიქსეთ-ბეგი სომხურ წერილობით წყაროებში მოხსენიებული ისტორიული პირების სახელთა მოშველიებით ძეგლს XIV—XVI სს. აგებულად მიიჩნევს⁴⁹. პლ. იოსელიანი კი XVI საუკუნით ათარიღებს⁵⁰. ამჟამად ეკლესიიდან დარჩენილია გვიანი ხანის—XIX საუკუნის სამრეკლო. აი, სწორედ ადგილმაც, უბანმაც ამ ეკლესიის გამო მიიღო თავისი სახელი — ვანქის უბანი, რომელიც მოთავსებული იყო მუხრანთუბანსა და ორბელიანების უბანს შორის, მდ. მტკვრის ნაპირზე.

სომხურ-გრიგორიანული ქაშთანთ ეკლესია უნდა იყოს ვახუშტის გეგმაზე № 36-ით დატანილი „სომხის საყდარი“⁵¹. იგი იდგა ამჟამინდელი რუსთაველის პროსპექტზე მეტროს სადგურ „ლენინის მოედნის“ პირდაპირ.

ზირკინათ წოდებული წმ. გიორგის სომხურ-გრიგორიანული ეკლესია XVIII ს. ძეგლია. ის იდგა აწინდელი „ზარია ვოსტოკას“ რედაქციის უკან⁵². კარიკაშვილის კატალოგში ვხვდებით ასეთ ცნობას — „ვერისაყენ მიმავალის გზის დაწყებასავე. მარცხნივ, გზას ზემოთ, პირდაპირ კომაროვსკის სახლების ადგილსა თანა არს ეკლესია უგუმბათო სახელსა ზედა წმინდისა გიორგისასა. ზირკინანთ საყდრად წოდებული, აღშენებული მოქალაქეთა ყამაზოვთაგან წელსა 1717-სა“⁵³.

თევენამის ეკლესია (სომხურად ნიშნავს თუ ვიცოცხლე — მს *ისნაო*) XVIII ს. ძეგლია, იგი იდგა დღევანდელი ბარათაშვილის ქუჩაზე.

48 ლ. მელიქსეთ-ბეგი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 87.

49 ლ. მელიქსეთ-ბეგი, ტფილისის ვანქის დაარსების საკითხისათვის, ტფილისის უნივერსიტეტის შოამბე, 1924, IV.

50 П. Г. Иоселиани, დასახ. ნაშრომი, გვ. 232.

51 მ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 51.

52 იქვე, გვ. 44.

53 ლ. მელიქსეთ-ბეგი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 93.

უკვე ვთქვით, რომ დარეჯან დედოფალმა თავის ქალიშვილს თეკლას მზითევეში გარეთუბანში მდებარე ე. წ. „დედოფლის“ ბაღი მისცა.

ორი ათეული წელი იყო გასული, რაც საქართველოს მეფეთა. ბაგრატიონთა საგვარეულო რუსეთს იყო გადასახლებული; ამდენივე ხანი იყო გასული, რაც ქართლ-კახეთის სამეფო მეფის რუსეთის იმპერიას შეუერთდა. აღმოსავლეთ საქართველო რუსეთის ერთ-ერთ გუბერნიად ითვლებოდა, ხოლო თბილისი კი — გუბერნიის ცენტრად.

საქართველოს რუსეთთან შეერთების შემდეგ ქალაქი თბილისი სწრაფად იწყებს ზრდას, მდ. მტკვრის აუოლებით, ჩრდილოეთ მხარეს, გარეთუბნის ტერიტორიის ხარჯზე. აქ შენდება რუსი ხელისუფლების ადმინისტრაციული დანიშნულების შენობები — შტაბის კორპუსის შენობა, ჰაუბტვახტი, მეფისნაცვლის სასახლე და ა. შ. XIX ს. 20-იან წლებში სოლოლაკში ჯერ კიდევ ბაღებია. აი, რას წერს თეკლა ბატონიშვილი რუსი ხელისუფლებისადმი ერთ-ერთ განცხადებაში:

„1823 წ. მარტს არზა მიცემული თეკლე ბატონიშვილისა... თქვენო აღმატებულებაჲ. მოწყალეჲ ხელმწიფეჲ!

...მეორესაცა თხოვასა ამას ვჰყოფ აღმატებულებისადმი თქვენისა: გარეთუბანს არს ბაღი ჩემი. რომელიცა მაქვს მოცემული განსვენებულისა დედისა ჩემისა დარისაგან და დამტკიცებული უმაღლესითა უქაზითა დროსა მთავარ მმართველად ყოფილის კნიაზ ციციანოვისასა. ბაღსა ამას აქვს განწესებული სოლოლაკიადმ წყალი ღრამატითა განსვენებულთა მშობელთა ჩემთაგან. მაგრამ ცხრა წელი არს რა ფრიად მცირედა ეძლევა და სხვა მიღებულ არს ბაღთა მათთვის, რომელნიცა არა ყოფილან დროთა შინა მეფეთათა და აწ შენდებიან, ხოლო მცირედიცა იგი წყალი, რომელიცა დამთბილ არს ბაღისათვის ჩემისა უამსა მას საჭიროსა. ოდესცა უნდა მოხმარებულ იქმნას სასარგებლოდ მისსა. მიაქვსთ სხვა და სხვათა შენობათათვის“⁵⁴.

გარეთუბნის ბაღები იჩეხება და მას იკავებს მაღალი ფენის წარმომადგენელთა სახლები, ძირითადად ბურჟუაზია.

XIX ს. გარეთუბანში ქართველ დიდებულთა ბაღების ადგილზე ჩნდება ტოპონიმი — ადგილის სახელი სოლოლაკი.

⁵⁴ დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ისტ-დან, ტ. 11, გვ. 255.

გარეთუბანში ადგილის სახელად სოლოლაკის გაჩენა დაკავშირებულია სოლოლაკის, ანდა, როგორც მას უწოდებდნენ, სალალაკის წყალთან და ამავე სახელწოდების ქედთან თუ მთასთან.

სალალაკის ხევი თაბორის მთისა და ნარიყალის გამყოფია. ვახუშტი ბაგრატიონი გადმოგვცემს, რომ „...კალასა და ტფილისს ჰყოფს სალალაკის წყალი, რომელიც გამოდის წავკისისა და კოჭრის მთებსა, სამხრით და აღმოსავლეთით უდის კალის და დასავლით თბილისს“, ხოლო რაც შეეხება თვით სალალაკის ხევს, ვახუშტი ბაგრატიონი მის შესახებ ასე წერს: „კალას არს ციხე, ნაშენი მადალს კლდესა ზედა, და ჩამოზღუდვილი სალალაკის—ქევი მტკუჩამდე, სალალაკის — ხევის კარს უწოდებენ განჯისკარად“. ესე იგი, ვახუშტის დროს, XVIII ს. პირველ მეოთხედში სალალაკის ხევი და სალალაკის წყალი ქალაქის სამხრეთით მდებარე ხევსა და წყაროს ეწოდებოდა. ეტყობა, სალალაკის ხევში მომდინარე წყალს ვახუშტისავე დროს მეორე სახელიც ჰქონია, რადგანაც მისსავე შედგენილ „თბილისის 1735 წლის გეგმაზე“ № 53-ით აღნიშნულია სოლოლაკის ხევში მომდინარე „წავკისის წყალი“.

XIX ს. შედგენილ თბილისის რუკებსა და გეგმებზე წავკისის ხევში მომდინარე წყალს ორი სახელით აღნიშნავენ: „წავკისი ანდა სალალაკის წყალი“. შემდგომში მდინარემ სახელი „სალალაკი“ დაკარგა და „წავკისი“ დაიმკვიდრა, თუმცა მდინარის ქვემო წელზე თბილისელი დაბადების — მეტყავეების მიერ აქ არსებული აბანოებიდან გამომდინარე გოგირდოვან ცხელ წყალში ტყავის დამუშავება-გამოყვანის გამო „დაბახანკა“, ანდა „დაბახანის წყალი“ შეერქვა. 1756 წ. საბუთში ვკითხულობთ: „...ამისი სარწყავი წყალი განჯისკარს ზეიდამ დაბახანის ზევიდამ წყალი წამოვიყვანე მილით...“⁵⁵. სალალაკის ხევს „ლეღვა ხევისაც“ უწოდებდნენ და ახლაც უწოდებენ.

XIX ს. მეორე ნახევრიდან სალალაკის — სოლოლაკის ხევის სახელი დაიმკვიდრა გარეთუბანში მდებარე „ავანანთ ხევმა“ და, შესაბამისად, მის ზემო წელზე მიმდებარე ტერიტორიამაც.

სოლოლაკის ხევი იწყებოდა ამჟამინდელი დავითაშვილის სახელობის ქუჩიდან, გაივლიდა აწინდელ ლენინის სახელობის მოედანს და ჩაუყვებოდა ამჟამინდელ პუშკინისა და ბარათაშვილის სახელობის ქუჩებს და მდინარე მტკვარს შეერთვოდა მარჯვენა მხრიდან, ბარათაშვილის ხიდის მახლობლად.

⁵⁵ მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის, I, 1938, გვ. 256.

გარეთუბნის ამ ნაწილის, სოლოლაკის უბნის განაშენიანება დაიწყო XIX ს. მეორე მეოთხედიდან, ხოლო მისი ტერიტორიის ინტენსიური ათვისება იწყება სოლოლაკის ხევის გადახურვის შემდეგ XIX ს. 60—70-იანი წლებიდან. ჩნდება სოლოლაკის სახელწოდების ქუჩა (ამჟამინდელი კიროვის სახელობის ქუჩა). გარეთუბნის ამ ნაწილში ბალ-ვენახების არსებობაზე კი მიგვანიშნებდა სახელი „ბალის“ მატარებელი ქუჩა (დღევანდელი ენგელსის სახელობის ქუჩა).

ამგვარად, გარეთუბანი ქალაქის სასოფლო-სამეურნეო და სახელოსნო უბანი იყო.

პირე – პირა

(სკვირეთი – სკორეთი)

ქალაქ თბილისს ჩრდილო-დასავლეთიდან გარეთუბნის შემდეგ სოფელი ვერე-ვერა ესაზღვრებოდა.

ქალაქის შემოგარენში პირველად სიტყვა „ვერე“ ხევის სახელად — „ვერისახევი“ XIII ს. გვხვდება.

აღნიშნულ ხევში მოედინება მდინარე ვერე, რომელიც მტკვარს მარჯვენა მხრიდან შეერთვის.

მდინარე ვერეს ქვემოწელზე, მტკვრის სიახლოვეს, XVIII ს. წერილობით წყაროებში და სპეციალურ ლიტერატურაში იხსენიება სოფელი ვერე (ვერა). როდის გაჩნდა აქ სოფელი ამ სახელით, ან ზუსტად სად მდებარეობდა, არ ვიცით. თბილისისკენ მომავალი მოგზაური და მეცნიერი, ბოტანიკოსი გიულდენშტედტი ქალაქის სანახების აღწერისას მხოლოდ „ვერის ხიდს“ ახსენებს, სოფელ ვერეს შესახებ კი არას ამბობს. ეს გვაფიქრებინებს, რომ დასახელებული პუნქტი, ყოველ შემთხვევაში ამ დროს მაინც, ხიდიდან მოშორებით დასავლეთით უნდა ყოფილიყო (შეიძლება ვივარაუდოთ დღევანდელი უნივერსიტეტის მიდამოები).

ადრეული ხანის ვერეს შესახებ თითქმის არაფერი ვიცით. ხარვეზს რამდენადმე ავსებს ძველ „ვერაზე“ მდგარი და დღევანდლამდე მოღწეული ხუროთმოძღვრული ძეგლი „ლურჯი მონასტერი“. ეკლესია აგებულია XII—XIII სს. მიჯნაზე. ეს ის პერიოდია, რო-

ცა თბილისი ერთიანი, ძლიერი საქართველოს დედაქალაქია. იგი დიდი და ნებიერი ქალაქია, რომლის ტერიტორია სამხრეთიდან ჩრდილოეთისაკენ დიდ ფართობზეა გადაჭიმული. შ. მესხია გამოთქვამდა მოსაზრებას, რომ „ლურჯი მონასტერი“ თავდაპირველად, ტაძრის აგებისთანავე, ქალაქის ფარგლებში იყო მოთავსებული.

„ლურჯი მონასტრის“ სამხრეთ კედელში დატანებულ კარის ტიმპანზე (კარის დამაგვირგვინებელ ქვაზე) არსებულმა ცხრასტრიქონიანმა წარწერამ შემოგვინახა როგორც ეკლესიის ძველი სახელი (წმიდა ანდრია). ისე იმათი ვინაობა, ვისი თაოსნობითაც იგი აუგიათ. ესაა ერისთავთ-ერისთავი, ქართლის ამირთ-ამირა აბულასანი. ძმა ქართლის მთავარეპისკოპოსოფილი ვასილ იობის ძის. ტაძარი ვასილს თავის საგვარეულო „საძვალედ“⁷¹ აუგია, ე. ი. „წმიდა ანდრიას“ ეკლესია საგვარეულო სამარხი ყოფილა.

ცნობილია, რომ ამირთა-ამირას სახელო მეფის კარზე განვითარებული შუა საუკუნეების საქართველოში ერთ-ერთი უდიდესია: მის მპყრობელს ხელი ქალაქის სანახებზეც მიუწვდებოდა. ეეჭვობთ აბულასანს თავისი „საძვალე“ ქალაქის ფარგლებში აეგო. ადვილი დასაშვებია, რომ ვერეს — სკორეთის ხევი ამირთა-ამირას სამემკვიდრეო მამულია, რომელიც უმოკლესი გზით შიდა ქართლს აკავშირებდა თრიალეთთან. ჰოდა, მან, როგორც ამ ხევის მფლობელმა, მის ქვემო წელზე საგვარეულო „საძვალე“ ააგო.

XVI ს. მეფე სიმონ I-ის მიერ გაცემულ სიგელში მოხსენიებულია „ვერის ხევის“ ტარულა.

ცალკე სოფლის სახელად „ვერე“-ს ვხვდებით XVIII ს. იგი საგაბაშვილო მამულია.

გაბაშვილთა გვარს თბილისის პირას პირველად XVI ს. ვხვდებით, კერძოდ მთაწმიდაზე წმ. დავითის სახელზე აგებულ ეკლესიასთან დაკავშირებით. 1542 წ. შედგენილი საბუთის მიხედვით აქ ეკლესია აუგიათ ძმებს — ნიკოლოზ და დავით გაბაშვილებს.

ვერეს ადრეული სახელია სკვირეთი, სკორეთი.

ვახუშტი ამბობს: „ხოლო კოყორის ჩრდილო კერძ არს სკვრეთის მდინარე, აწ წოდებული ვერე; გამოსდის დიდგორის მთას. მოდის აღმოსავლით, ერთვის მტკუარს დასავლიდამ, ტფილისის ჩრდილოდ კერძ. შესართავსა ზედა არს ლურჯი მონასტერი“⁷².

71 ვ. ბერიძე, „ლურჯი მონასტერი“, ქართული ხელოვნება, II, 1948, გვ. 47.

72 ვახუშტი, აღწერა..., გვ. 329.

პირველად სკვირეთს ლეონტი მროველთან ვხვდებით, როცა იგი მოგვითხრობს ქართლის სამეფოს ადრეულ ისტორიაზე. ქართველთა ეთნარქს ქართლოსს ხუთი ვაჟი ჰყავდა და თითოეულს თავისი საგამგებლო ქვეყანა—მხარე მისცა. მეხუთე ვაჟს გაჩიოს წილად ხვდა „ორბის ციხე და სკვრეთი მდინარითგან ვიდრე თავადმდე აბოცისა“⁷³. შემდეგ მემატიანე ფარნავაზ მეფესთან დაკავშირებით მეფის მიერ მხარეთმპყრობელთათვის საგამგებლო ტერიტორიების ჩამოთვლისას გადმოგვცეს, რომ „მეოთხე გაგზავნა სამშუღლის ერისთავად. და მისცა სკვრეთისა მდინარითგან ვიდრე მთამდე, რომელ არს ტაშირ და აბოცი“⁷⁴.

სკვირეთის ხევზე იდო, დიდგორისა და მანგლისის ხევზე გავლით, თრიალეთში მიმავალი ერთ-ერთი უმოკლესი გზა. „მატიანე ქართლისა“ გვამცნობს, რომ „იყო მას ჟამსა ერისთავად კლდეკართა რატი, და ჰქონდა ციხე ატენისა და ქართლისაგან მტკუარსა სამხრით კერძო ყოველივე, თრიალეთი, მანგლის — ჯევი და სკვრეთი“⁷⁵. ეს X საუკუნეში მოხდა.

კლდეკარის ერისთავის „ასეთი მფლობელობა, რა თქმა უნდა, ამ სამფლობელოს ნაწილების დამაკავშირებელ გზებს გულისხმობდა და მათ ემყარებოდა“⁷⁶ — დაასკვნის ნ. ბერძენიშვილი.

აქვე გვინდა აღვნიშნოთ, რომ სკვირეთის, შემდეგი დროის ვერეს ხეობამ მომდევნო ხანაშიც არ დაკარგა თავისი მნიშვნელობა, როგორც ერთ-ერთმა სტრატეგიულმა გზამ. მას საგანგებოდ გამოყოფილი მეომართა ჯგუფი, ე. წ. ყარაული უთვალთვალებდა, რომ ამ გზით მტერი მოულოდნელად თავს არ დასხმოდა ქართველთა ჯარს და, უპირველეს ყოვლისა, ქალაქ თბილისს. „ქ. ლაშქარნივისებო ვერის ხევის ყარაულს ღთისიას შვილს ქალაქის პირის მორიგიდამ სამი მორიგე მიეცათ ერთის თვეს იყარაულონ. აპრილს, ივ. ქკს უოე ერეკლე“⁷⁷. საბუთი შედგენილია 1787 წ. დამოწმებული საბუთი იმითაცაა საყურადღებო, რომ ქალაქისპირს თავისი მორიგე ჯარიც ჰყოლია.

73 ქართლის ცხოვრება, I, 1955, გვ. 9.

74 იქვე, გვ. 24.

75 იქვე, გვ. 276.

76 ნ. ბერძენიშვილი, გზები რუსთაველის ეპოქის საქართველოში, 1966, გვ. 43.

სკვირეთი უამთაღმწერელთან ორჯერ გვხვდება, ოღონდ „სკორეთის“⁷⁸ ფორმით.

თამარ მეფის შვილისშვილის, მეფე დავით VII-ის შვილს დიმიტრი მეორეს (თავდადებულს, მეფობდა 1271—1289 წწ.) სამი ცოლი ჰყავდა. ტრაპიზონის მეფის კომნენოსთა ასულთან შეეძინა ოთხი ვაჟიშვილი: დავით, ვახტანგ, ლაშა, მანოველ და ერთი ასული რუსუდანი. მეორე ცოლთან სორდალასთან „თათრის ასულსა თანა ძენი ორნი, ბადურ და იადგარ, ასული ჭიგდა“. მესამესთან, სარგის ჯაყელის ძის, ბექას ასულთან შეეძინა ერთი ძე გიორგი, მეფობაში (1314—1346 წწ.) „ბრწყინვალეს“ ზედსახელით ცნობილი.

ურდოში მიმავალ დიმიტრი მეფეს თან წაუყვანია ვაჟიშვილი დავითი: ხოლო იმის შემდეგ, რაც ყაენის ბრძანებით „წარკუთეთეს მეფეს დიმიტრის თავი“, მისი მრავალრიცხოვანი ოჯახი დაშლილა და მიმოფანტულა. მამის სიკვდილის შემდეგ დავითი ურდოში დარჩენილა ტაჩარ ნონთან, ვახტანგს მთიულეთისთვის შეუფარებია თავი, ლაშა და მანოველ დედოფალს ზღებთან, რომლისთვისაც სარჩოდ „სკორეთის ხევი“ მიუციათ.

დიმიტრის მეორე ცოლი სორდალა „წარვიდა სახლსა მამისა მისისასა თათარში“, ხოლო სარგის ჯაყელის ძის ბექას ასული — სამცხეს, მამასთან.

ყაენის სურვილის თანახმად იმერეთიდან გადმოიყვანეს დავით ნარინის შვილი ვახტანგ მეფე და თბილისში (1289—1292) გაამეფეს.

უამთაღმწერელი გადმოგვცემს, რომ მიღხედავად ამისა „...დედოფალი... დაშთა სკორეთს“ (კომნენოსთა ასული). დიმიტრი მეფის ცოლის, დედოფლის სკორეთში დარჩენა იმაზე მიუთითებს, რომ აქ სასახლე, მეფეთა სადგომი ყოფილა. „სკორეთი“ ერთ გარკვეულ პუნქტს არ ერქმეოდა, იგი კრებით ხანელად ჩანს ისევე, როგორც მისი შემცველი მოგვიანო ხანის „ვერე“.

სიძნელესთან არის დაკავშირებული ადგილის მეორე სახელის „ვერეს“ ეტიმოლოგიის დადგენა და ახსნა. რამდენადაც ვიცით ამ სახელის ახსნა სამეცნიერო ლიტერატურაში თეიმურაზ ბატონიშვილს უცდია, მაგრამ მისი განმარტება მეტისმეტად გულუბრყვილოა. იგი ამბობს:

77 სცხია, ფ. 1448, № 1488.

78 ქართლის ცხოვრება, II, 1959, გვ. 292—293.

„ვერა უკუთქმითი ქართული სახელი არისო“⁷⁹, ე. ი. „ვერ ამოვალ“, „ვერ ნახავ“ და ა. შ. ამ სიტყვას პლ. იოსელიანი ასე ხსნის: «Вера в устах народа, или правильнее Верс, есть древнее местечко или предместие города. Название это, созвучное слову «Иверия», ввело некоторых в этимологическую ошибку. Подъ такими названием известны две другия местности въ Грузин: около Атени, карталинского ущелья, и въ Сквирети»⁸⁰.

სოფელ ვერეს საზღვრებზე XVIII ს. სიგელ-გუჯრებში დაცული ცნობები კონკრეტულად არას გვაძეცნობენ. დადგენილი მტყნები უფრო ქალაქთან ახლოს მდებარე საგაბაშვილო მამულს ეხება, ვიდრე კონკრეტულად სოფელ ვერეს. ამ დროს (XVIII ს-ში, შეიძლება XVII ს-შიც) ვერე უფრო ზოგადი სახელი იყო და მოიცავდა ამჟამინდელ საბურთალოს, დელისს, ვაკეს (აღსანიშნავია, რომ ჩამოთვლილი ადგილების განსახლება-განაშენიანება, უკვე მეტად დენეჯერ, იწყება XIX—XX ს-ში. ამ მოსაზრებას მხარს უნდა უჭერდეს ვახუშტის „აღწერაში“⁸¹ მოთავსებული სოფლების სია. იქ, სადაც ვერის ხევის სოფლებია ჩამოთვლილი, სოფელი ვერე მოხსენიებული არაა (ასევე არაა ნახსენები სოფლები: საბურთალო, ვაკე, დელისი).

XVIII ს. ვერე შემოიფარგლებოდა სამხრეთიდან გაბაანთხევით (ამჟამინდელი ელბაქიდის დაღმართი, გაბაშვილის ქუჩის ნაწილი), დასავლეთიდან სემიონოვკის დასახლებით, ჩრდილოეთიდან—საბურთალოთი⁸², აღმოსავლეთიდან მტკვარით.

თუ რა ტერიტორიაზე მიუწვდებოდათ ხელი გაბაშვილებს, გვამცნობს XVIII ს. სიგელ-გუჯრები: „ქ. ესე წიგნი მოგეც მე გაბაშვილმა, რევაზმა შენ, გაბაშვილსა სამადავლესა, დაეთასა. ასე რომ დამეპირა და ჩემი მესამედი წილი მამული გირაოთ მოგეცი ვერეს გაღმა ქექოტი, საბურთალა, გრდელისი, თხილოვანა“⁸³,

79 თ ე ი მ უ რ ა ზ ბ ა გ რ ა ტ ი ო ნ ი, ტფილისისათუს, 1838, სანკტ-პეტერბურგი, მ. ბროსეს კოლექცია, E—82 (E—156), ლენინგრადის აზიის ხალხთა ინსტიტუტი.

80 П. Иоселиани: Путевые записки от Тифлиса до Мухета, 1871, 33-21.

81 ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა..., 1941.

82 თუმცა საბურთალო XX ს. 10-იან წლებშიც საგაბაშვილო მამული იყო.

83 სცსია, ფ. 1448, № 4469.

„მოგვიდე ჩემი წილი რომელიც საგაბაშვილოში მქონდა იმისი ნახევარი... საბურთალო მინდვრამდის“⁸⁴, ან კიდევ, „მოგვიდე ჩემი მამული საგაბაშვილოში მეექვსედი ვერას გამოლმა თუ ვერას გაღმა. საღამდინაც საგაბაშვილოს მამულის სამძღვარია... თავისი საწყლას პიროთი მთითა, ბართა, ველითა, ვენახითა და სასაფლაოთი“⁸⁵. გარდა გაბაშვილებისა, ვერაზე მამულები ჰქონდათ თვით ებრელებსა და ქალაქელებსაც. აქ გაშენებული ბალ-ვენახები ირწყვება მღონარე ვერედან გამოყვანილი არხებითა და რუებით, აგრეთვე საგუბრებიდან და აუზებიდან გამოყვანილი მილებით. „...ჩვენი სამკვიდრო მამული ვერეზე მიწა სარწყავში“⁸⁶, ანდა „...ზემოთ რუმდინ მოგვიდეთ“⁸⁷.

ვერაზე ბალ-ვენახებისა და ყანების გარდა ბევრი წისქვილიცაა. მათი მფლობელები არიან: ქალაქის მელიქი დარჩია, თბილელი, ორბელიანები, მელიქიშვილი, ყორღანაშვილი და სხვ. ვერაზე და საერთოდ ქალაქის სიახლოვეს წისქვილთა სიმრავლე მაჩვენებელია მათი სარფიანობისა. წისქვილი დიდ შემოსავალს იძლეოდა, ამიტომაც მისი მეპატრონე იყო არა მარტო უბრალო მოქალაქე, ანდა უაქარი. მის მესაკუთრეობას არ თავილობდნენ მეფენი და თავადაზნაურობაც.

დოკუმენტის — „ქალაქის მოურავის სარგოს“ მიხედვით, ქალაქის მოურავს თავისი წილი ვერის ბალებიდანაც ერგებოდა.

ვერეს ხუროთმოძღვრული ძეგლებიდან დღესაც დგას „ლურჯი მონასტერი“. როგორც ვთქვით, თავდაპირველად იგი „წმ. ანდრია“ მოციქულის სახელობაზე აუგიათ, შემდეგ რამდენჯერმე გადაუკეთებიათ და გუმბათის ლურჯი შორენკეცით მოპირკეთების გამო „ლურჯი მონასტერი“ შეერქმევია. 1872 წ. არქიტექტორ ჩიჟოვის პროექტით ეკლესიას გუმბათი დაადგეს, მანამდე კი ადგილობრივი რუსი ხელისუფლების მიერ ეკლესია დენტის საწყობად იყო გამოყენებული.

ვერაზე მდგარა კიდევ ერთი ეკლესია, რომლის ნანგრევებს XIX ს. 70-იან წლებამდე მოუღწევია. ეკლესიის შესახებ მეტად საინტერესო ცნობას გვაწოდის 1877 წ. ეურნალ „დროება“-ში მო-

84 სესია, ფ. 1450, დავთ. 55, № 35.

85 სესია, ფ. 1450, დავთ. 39 № 51.

86 სესია, ფ. 1448, № 4303.

87 სესია, ფ. 1448, № 4129.

თავსებული „დღიური“: „ერთი ვერის მცხოვრებისაგან მივიღეთ ჩვენ შემდეგი შენიშვნა, რომელზედაც ჩვენი არხეოლოგიურ საზოგადოების ყურადღებას მივაქცევთ: ვერაზედ, ღენერალ ყორღანოვის სახლების გვერდით, პატარა ტიტლიკანა გორაზე სდგას ერთი რგვალი კედელი, რომელსაც ექნება სიმაღლე საყენ ნახევარი და სიგანე ირგვლივ სამი საყენი. აქ მოდიან მრავალი დედაკაცები, ლოცულობენ, სამთელს, საკმეველს და ნაირ-ნაირ ნიეთებსა, ფულებს სწირავენ და ვის მიაქვს ყველა ესენი კაცმა არ იცის. ამბობენ, რომ ამ ორმოცი წლის წინათ ამ ალაგას ძველი ეკლესია და ხალხი დადიოდა თურმე და ლოცულობდა. შემდეგ, მიწის თხრის დროს, კედლები ჩამოუქცევიათ და პატრონობაც აღარავის გაუწევია. აქ ერთი პატარა გათლილი ქვა უპოვნიათ, რომელზედაც წერებულა: „ამენ-და ესე წმ. ესტატეს ეკლესია ღვთისაგან კურთხეულისა და ამაღლებულისა საქართველოს დედოფლის თამარის ბრძანებით“⁸⁸.

სამწუხაროდ, აღნიშნულ წარწერას ვერ მივაკვლიეთ,

ამ ძეგლის შესახებ პლ. იოსელიანსაც აქვს ნათქვამი, რომ იგი „ლურჯი მონასტრის“ მრევლისათვის იყო აგებულიო⁸⁹.

ძველ ვერაზე გადიოდა ქალაქიდან წამოსული „დიღმის გზა“ — ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი საქალაქთაშორისო და საქარავნო გზა (ლენინის სახელობის ქუჩა). იგი გადიოდა ვერის ხეივანზე, ქვითა და ქართული აგურით ნაგებ ოთხმალიან „ვერის ხიდზე“, რომლის შესახებაც ვახუშტი ბაგრატიონი ამბობს: „ვერესა ზედა არს ჯიდი დიდი ქვიტიკირისა“⁹⁰. იგი XVII ს. 40—50-იან წწ. აუგია თბილისის ზარაფის ხოჯა ბეჰბუდას⁹¹ (თავად ბებუთაწვილების წინაპარს).

ვერის ხიდი XIX ს. უკვე ვეღარ აკმაყოფილებდა მზარდ სამომხსლო მოთხოვნილებას და ამიტომ იგი ჯერ 1850 წ. შეაკეთეს. 1856 წ. კი ხიდის ქვის ძველი პარაპეტი — შემომზღუდავი კედელი მოხსნეს და ხის ტროტუარებითა და მოაჯირებით შეცვალეს. რაკი ეს ხის ტროტუარი და მოაჯირი ხიდის კედლებს გარეთ გამოდიოდა, ხიდი გაფართოვდა და მისი გამტარუნარიანობა გაიზარდა. ვერის ძველი ხიდის სიგრძე 70 მ, სიგანე კი დაახლოებით 6 მ იყო. ვერის ძველმა ხიდმა, როგორც მოქმედმა 1932 წლამდე იარსება.

⁸⁸ უტრნ. დროება, 1877 წ., № 12, გვ. 1.

⁸⁹ Пл. Иоселиани, Описание древностей..., 1868, გვ. 54.

⁹⁰ ვახუშტი, აღწერა..., გვ. 338.

⁹¹ ნ. კვეციანი, თბილისის ხიდები, 1958, გვ. 10.

გმირთა მოედნის რეკონსტრუქციასთან დაკავშირებით 1931—1932 წწ. დიდმის ძველი გზა აიწია და ვერის ძველი ხიდის გვერდით სამთალოვანი ქვის ახალი ხიდი აიგო.

მეორე გზა, რომელიც ვერაზე გადიოდა, წყნეთის გზა (ამჟამინდელი მელიქიშვილის ქუჩა და ი. ქაქვაძის გამზირი) იყო.

ქალაქის ზრდასთან ერთად თანდათან ქალაქის ფარგლებს გარეთ გაქონდათ აგურის გამოსაწვავი ქარხნები. ძველ ვერაზე, ვარდისუბანში, აგურის გამოსაწვავი ქარხნების არსებობაზე მეტყველებს აქ არსებული ქუჩა, რომელიც აგურის სახელს ატარებდა (ამჟამინდელი მელიქიშვილის ქუჩა, მოგვიანებით „აგურის ქუჩა“ აწინდელ ბაქრაძის სახელობის ქუჩასაც ეწოდებოდა).

აგურის საწვავი ქარხნები შემდგომში, ჩვენი სატუქუნის 40-იან წწ. ვაკეში მოქმედებდნენ.

XIX ს. ძველი ვერეს — საგაბაშვილოს ტერიტორიაზე ჩნდება რამდენიმე სოფლური დასახლება — ვარდისუბანი, ვაკე და საბურთალო.

ვარდისუბანს⁹² ეკავა ვარაზისხევის მარჯვენა მხარე — ყოფილი „ვერის ბაზრისა“ და ახლანდელი ფილარმონიის მიდამოები, და აღწევდა „სემიონოვკის“ დასახლებამდე. ამ ადგილას სოფელ ვარდისუბნის არსებობაზე მიგვანიშნებდა ამავე სახელწოდების ქუჩა, აწინდელი სიმონ ჭანაშვიას სახელობის და „ვარდისუბნის მთა“, ახლა „სემიონოვკის დასახლება“ (ძველი ვერის სასაფლაო).

ვაკე, თბილისის უბანი, ისე როგორც ვარდისუბანი, პირველად ქალაქის სანახებში XIX ს. ჩნდება.

ვაკე ვარაზისხევის მარცხენა მხარეს სოფელ ბაგებამდე არსებულ ტერიტორიას ეწოდებოდა. სახელი ვაკე ადგილმა დაბალი, დაცემული მდებარეობის გამო მიიღო.

XIX ს. ქალაქის ტერიტორია იზრდება ძირითადად ჩრდილოეთით და ჩრდილო-დასავლეთით. ეს პროცესი არც XX ს. შეწყვეტილა, ამიტომ ქალაქის გარეთუბანში არსებული აგურისა და კრამიტის გამოსაწვავი ქარხნები ვაკეში გადაქონდათ.

ვაკე ქ. თბილისის 1907 წ. შემოღებულ⁹³.

⁹² არის მოსაზრება, რომ ადგილს სახელი ვარდისუბანი შეერქვა აქ არსებული ასკილის ბუჩქნარის გამო.

⁹³ სცსია, ფ. 254, აღწ., 3, საქმე № 7159, ფურცელი 15.

ვარდისუბნისა და ვაკისაგან განსხვავებით, საბურთალო XVIII ს. შედგენილ წყაროებში გვხვდება. „საბურთალო „დასტურლამალში“ დიღომთან დაკავშირებითაა მოხსენიებული „კარი 28, დიღმისა და მისის მოხელეებისა“. ქვეთავში „დიღმის გამოსაღები“ წერია — „საბურთალოს ზერებს პური კოდი 36. სხვა ჯერ არ დადებულა“⁹⁴.

აღნიშნულ დროს წერილობით წყაროებში სახელ საბურთალოს მსაზღვრელად თან ახლავს სიტყვა ველი, მინდორი. ესე იგი, ამ დროს (XVIII ს.) საბურთალო, როგორც დასახლებული პუნქტი არ არსებობდა. ვახუშტი ბაგრატიონი საბურთალოს ასე აგვიწერს: „მის (ვერეს—თ. ბ.) სამხრით არს ველი საბურთალისა. ამას შინა ყოფილა რუ, ვერიდამ მოტანილი, და აწ უმისოდ უნაყოფო არს“⁹⁵.

მაშასადამე, საბურთალოს ველი ირწყვებოდა მდინარე ვერედან გამოტანილი რუს საშუალებით, რომელიც. ეტყობა, ქვეყნის ავბედობის უამს მოიშალა, რადგანაც იგი ვახუშტის დროს უკვე აღარ მოქმედებდა.

საინტერესოა, რომ საბურთალოს ველი განვითარებულ შუასაუკუნეებში (XI—XIII სს.) მკიდროდ ყოფილა დასახლებული, რაზეც მეტყველებს აქ შემთხვევით აღმოჩენილი ნუმისმატიკური მასალა — მონეტები, თიხისა თუ ლითონის ნივთები.

საბურთალოს ველის განსახლება (ვინ იცის მერამდენეჯერ) XIX საუკუნეში დაიწყო. XX ს. (1900 წ.) ერთ-ერთ საბუთში ვკითხულობთ: «...вновь образованного поселка за чертою Тифлиса под названием «Сабуртало.»⁹⁶

საბურთალო მეტისმეტად მრავალეროვანი უბანი იყო. აქ ცხოვრობდნენ ქართველები, რომლებსაც ძირითადად დუქნები ჰქონდათ და მებაღეობას ეწეოდნენ (დუქნები ჰქონდათ არჩვადე გიორგის, როსტიაშვილ დათიკოს და სხვ.).

ქართველების გარდა ცხოვრობდნენ მოლოკანები (ძირითადად მეეტლეები იყვნენ, ასევე მესაქონლეობას ეწეოდნენ — თბილისს რძით ამარაგებდნენ), აისორები — მეთუღუხჩეები (წყლის მზიდავები), პოლონელები, ებრაელები, სომხები, აზერბაიჯანელები.

94 ქართული სამართლის ძეგლები, 1970, გვ. 598.

95 ვახუშტი, აღწერა..., გვ. 339.

96 სესია, ფ. 192, აღწ. 9, საქმე № 751.

საბურთალო ქალაქს შეუერთდა 1917 წლის დეკემბერში.
მას ეკავა 82 დესეტინა მიწის ფართობი, სადაც იდგა ერთი
ქართული მართლმადიდებლური ძველი ეკლესია⁹⁷.

ვეძისი

ქალაქის შემოგარენში, მის უკიდურეს ჩრდილო-დასავლეთით, XVIII ს. მდებარეობდა სოფელი ვეძისი (სამწუხაროდ, აღრეული ხანის სოფელ ვეძისის ისტორიის შემცველ ცნობებს ვერ მივაკვლიეთ). აღებულ ხანაში ვეძისს სამხრეთით და აღმოსავლეთით უშვალოდ „საგაბაშვილო“ ემიჯნებოდა, ხოლო დასავლეთით და ჩრდილოეთით — ნახშირგორისა და დიდმის მამულები (ამჟამად სოფელ ვეძისის მამულის ადგილი კანდელაკის სახელობის ქუჩას და მის მიმდებარე ტერიტორიას უკავია).

სახელი ვეძისი წარმოშობილია მლაშე წყლიდან. ძველ ქართულში „ვეძა წყარო ბუნებითა მლაშეს“ ნიშნავს¹.

სამწუხაროდ, სოფელ ვეძისის შესახებ მეტად მწირი ცნობები მოიძებნება და ისიც მხოლოდ XVIII საუკუნისაა.

XVIII ს. 20-იან წლებამდე ის სახასო-სამეფო მამულად ჩანს. 1723 წ. გაემუღი წყალობის სიგელით, ქართლ-კახეთის ტახტის მპყრობელს მეფე კონსტანტინეს ციციშვილებისათვის უბოძებია ვეძისი: „...მეფეთ მეფემან და თვით კელმწიფემან ქართლისა და კახეთისა მპყრობელმან ერეკნის ბეგლარ ბეგმან და შამშადილუსა და ყაზახის ხანმან, პატრონმან კონსტანტინემ... ესე ამიერთ უკუნისამდე უამთა და ხანთა გასათავებელი მტკიცე და უცვალებელი წყალობის წიგნი და ნიშანი შეგიწყალეთ და გიბოძეთ თქვენ ჩვენთა ერთგულთა და წესისაებრ მრავალ ფერად თავ დადებით ნამსაჯურთა, ჩვენის მორკმისა და შემომატების მოჭირნეს დიდ

⁹⁷ სცსია, ფ. 192, აღწ. 9, საქმე № 751, გვ. 10, 15, 179.

¹ ნ. ჩუბინაშვილი, ქართული ლექსიკონი, თბ., 1961.

გვართა და დიდებულთა ჩვენთა, ციციშვილს ედიშერს და შვილსა თქვენსა... სოფელი ვეძისი“²...

მოგვიანო ხანის, 1733 წ. შედგენილი ნასყიდობის წიგნით ვიგებთ სოფელ ვეძისში მოსახლე რამდენიმე ყმა გლეხის გვარს და სოფლის მამასახლისის ვინაობას: „ქ. ნებითა და შეწევნითა: „ნასყიდობისა წიგნი: და: სიგელი: მოგვე: მე: ვეძელმა: ზაქუტას: შვილმა: ...შენ: ფონდუას: შვილს: ...მოგვიდუ: ვეძის: ჩემი: ქვემო: ვენაკი: სამძღვარი: ზეით: გზის: პირამდის: თავს: ნიგოზს: უკან: თავის: სალობითა: ქვემოთ: ბაჩურას: შვილის: სამძღვრამდის: ბოლოს: აზნაის: შვილის: გზამდის: თავის: საწინახლითა: თავისის: გზითა: შესავალ: გასავლითა: და: მანითა: და: ყოვლის: მისის: სამართლიანის: სამძღვრითა: ამ: თათრობას: კულუხი: შენ: აძლივო: თუ: ქართველობა: მოვდეს: კულუხი: არაინ: გთხოვოს: პასუხი: მე: მივეცე: ზაქუტას: შვილმა: ...ამის მოწამენი: კაცთაგან: ციცი: შვილი: მამასახლისი: დავით: ვეძელი: ხუცის: შვილი: რამაზ: ...ქართველი: ბაყალ: ბეჟანა: სიონის დეკანოზის: შვილი: მიქელ: მე სიონის კანდელაკს დამიწერია: დაიწერა: ესე: წიგნი: მარტის: დამდევს: ქ კოს: უკა“³.

ყურადსაღებია, რომ აღნიშნული ნასყიდობის სიგელში ზაქუტას შვილი ვენახის მყიდველ ფონდუას შვილს აფრთხილებს: „...ამ: თათრობას: კულუხი: შენ: აძლივო“, ...და „თუ: ქართველობა: მოვდეს: კულუხი: არაინ: გთხოვოს“... მაშასადამე, ღვინოზე გადასახადი — კულუხი სოფელ ვეძისსათვის, თუ მხოლოდ პირადად ზაქუტას შვილისათვის „თათრებს“ შეუწერიათ. ეს უნდა მომხდარიყო 1723 წ. შემდეგ, როცა თურქებმა დაიპყრეს ქართლი.

სოფელი ვეძისი ციციშვილების ბოძებული მამულია, მაგრამ აქ მოსახლე ყმა გლეხებს ფლობდნენ: თარხნიშვილები, სოლოლაშვილები, თუმანიშვილები...

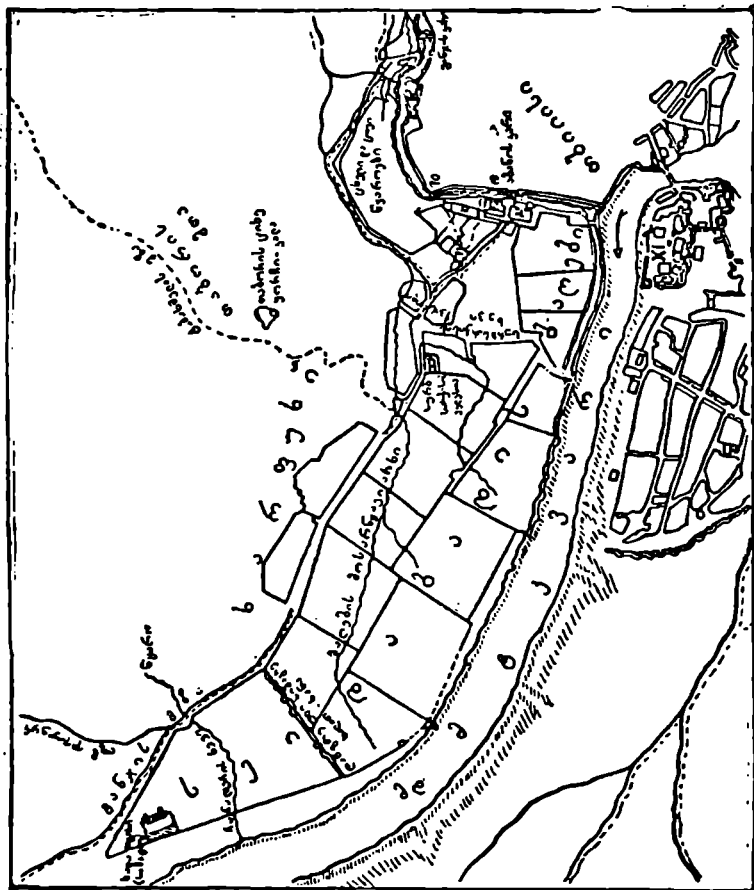
უკვე ვთქვით, სოფელ ვეძისის ისტორიის ამსახველი მასალა მეტად მწირია. მაგრამ რაც გაგვაჩნია, იმითაც შეიძლება ითქვას, რომ სოფელს თავისი ბალ-ვენახებით ქალაქის სასოფლო-სამეურნეო რეგიონში გარკვეული ადგილი ეკავა.

სეიდაბადი

ქალაქ თბილისის უახლოესი უბანი სამხრეთით იყო სეიდაბადი. ტერიტორიამ, რომელიც ამ სახელს ატარებდა, რამდენიმეჯერ შეი-

² სსსი, ფ. 1449, № 327.

³ სსსი, ფ. 1448, № 1106.

რუკა 4. სოფ. სეილაბი (XVIII ს.).

ცვალა სახელწოდება. მისი თავდაპირველი სახელი იყო „ტფილისი“, შემდეგ „სეიდაბადი“, ხოლო სულ ბოლოს კი „ხარაფუხი“.

საუკუნეების მანძილზე ადგილის სახელთა ასეთი ცვლა საქართველოს, კერძოდ თბილისის, თავს გადამხდარ ამბავთა გამოძახილია.

ჩვენს ქვეყანაში შემოსული მტერი ფეხის მოსაკიდებლად ქმნიდა კოლონიებს; ისინი იქმნებოდა მეზობელ სახელმწიფოდან ლტოლვილთა თუ ხიზანთა მიერ. ბევრმა ასეთმა ჩამოსახლებულმა ტომმა თავისი თვითმყოფადობა შეინარჩუნა და დღევანდლამდე მოაღწია, ზოგი კი ადგილობრივ ხალხში აირია. გათქვიფა, ასიმილირებულ იქნა. ესა თუ ის ადგილი თავის სახელს იღებდა ამა თუ იმ ხალხის სადაურობის — წარმომავლობისდა მიხედვით.

თბილისი ქალაქობის პირველ საუკუნეებში სამი ნაწილისაგან — „ტფილისი, კალა და ისნი“ — შედგებოდა¹.

შემდეგ, გვიან თბილისის ამ შემადგენელი ნაწილების სახელებს მეორადი სახელები, სინონიმები გასჩენიათ. ვახუშტი საიმჟამინდელ ქალაქ თბილისის აღწერისას გადმოგვცემს: „ხოლო აწ უწოდებენ ოთხთავ ქალაქთა აწ ტფილისს და განყოფით: კალას-ტფილისსა, ტფილისს—სეიდაბადს და ისნს—აელაბარს, და გარეთუბანი არს ტფილისისა. მსახლობელნი არიან ცხესა და სეიდაბადს სპარსნი მოჰმადიანნი“².

თეიმურაზ ბაგრატიონი თბილისის აღწერისას ამბობს, რომ „ტფილისი უწინარეს ვახტანგ გორგასლანისა იყო მცირეს სოფლებად დაყოფილი: ესე იგი: ...სოფელი აბანოების ხევს გაღმა ყოფილა სეიდაბადის ბაღები რომ არის იქ, ტფილს წყლებს ახლო. და იმ სოფელს ტფილისი რქმევია, და იქაც მცირედნი ქართველები მდგარანს“³. ვახუშტი და თეიმურაზ ბაგრატიონები ძველი თბილისის ერთ-ერთი შემადგენელი ნაწილის—„ტფილისის“ მეორე, გვიან გაჩენილ სახელად სეიდაბადს ასახელებენ.

საუკუნეების მანძილზე ქ. თბილისის ტერიტორია ტოპოგრაფიულად დიდ ცვლილებებს განიცდიდა. რამდენადაც „მყარია“ ქალაქის ჩრდილო-დასავლეთი ნაწილი — „კალა“, იმდენად ცვალებადია ქალაქის მეორე უბანი — „ტფილისის“ ტერიტორია. „ტფილისის“ უნდა კავებოდა მდინარე წაკისის მარჯვენა ნაპირი, დღე-

1 ვახუშტი, აღწერა..., გვ. 333.

2 იქვე, გვ. 338.

3 თეიმურაზ ბაგრატიონი, ტფილისისათვის, 1838, ЛОИВ. Ф. Е—82

ვანდელი „თათრების სასაფლაოსა“ და აბანოების უბნის ტერიტორია მტკვარამდე. შემდეგ კი, როცა ქ. თბილისი იქცა გაერთიანებული, ძლიერი სახელმწიფოს საქართველოს დედაქალაქად, მისი ტერიტორიაც შესაბამისად უნდა გაზრდილიყო. ქალაქის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ტერიტორიას მიუღწევია აწ შემორჩენილი ძველი ქალაქის ე. წ. „განჯის კარამდე“.

ქალაქის სამხრეთ კედელში დატანებული იყო ორი კარი — „განჯის“ და „აბანოს“. ვახუშტი თბილისის აღწერისას მოგვითხრობს: „კალა არს ციხე, ნაშენი მაღალს კლდესა ზედა, და ჩამოზღუდვილი სალალაკის — ჭევი მტკურამდე. სალალაკის — ჭევის კარს უწოდებენ განჯისკარად... მეფემან როსტომ, ჩამოზღუდა კალა ციხიდან ხიდის ყურამდე და მისცა სპარსთა“⁴.

მასასადამე, როსტომ მეფეს აუგია ქალაქის სამხრეთი ზღუდე, რომელიც ჩამოზღუდული იყო ციხიდან — ნარიყალიდან ხიდამდე. ახლა ძნელია იმის თქმა, აქ მანამდე არსებული კედელი როსტომ მეფემ განაახლა, თუ ახალი ააგო, ყოველ შემთხვევაში, ერთი რამ ნათელია, რომ ეს სამუშაო მისი მეფობის დროსაა ჩატარებული. მოტანილი მონაკვეთის მიხედვით ქალაქის სამხრეთ კედელში მხოლოდ ერთი კარია — „განჯის“. ვახუშტისეულ „თბილისის 1735 წლის გეგმაზეც“ მხოლოდ ერთი კარია — „განჯის“ (№ 76). მკვლევარის მიერ მეორე კარის არმოხსენიება გვაფიქრებინებს, რომ იგი გამიზნული იყო ქალაქის გარეუბანში — „სეიდაბადში“ გასასვლელად. პლ. იოსელიანი მას ხომ „სეიდაბადის კარს“ უწოდებს კიდევ. ამ კარის დანიშნულების მეორეხარისხოვნებაზე გიულდენშტედტიც ლაპარაკობს.

შ. მესხია, არაბი ისტორიკოსის ტაბარის (X ს.) ცნობაზე დაყრდნობით, ჩამოთვლის რა საიმპერიულ თბილისის ზღუდეში დატანებულ 5 კარს, აღნიშნავს, რომ აღნიშნული ხუთი კარიდან ორი კარი — „კარის კარი“ და „მოედნის კარი“ დატანებული ჰქონია თბილისის სამხრეთ-აღმოსავლეთ კედელს. „მოედნის კარი“, როგორც ირკვევა, ციხის მოედანს (შემდეგდროინდელი „თათრის მოედანი“) აკავშირებდა ძველ თბილისთან (შემდეგდროინდელი აბანოების უბანი). „კარის კარი“ სამხრეთის კედელში თბილისის უმთავრესი კარი იყო. იგი აკავშირებდა თბილისს სამხრეთისა და აღმოსავლეთის ქალაქებთან, მათ შორის ქალაქ კართან (ყარსთან),

⁴ ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა..., გვ. 334.

საიდანაც უნდა იყოს წარმოშობილი თვით ამ კარის სახელწოდებაც⁵.

აქედან ჩანს, რომ ძველთაგანვე თბილისის სამხრეთ კედელში დატანებული ორი კარიდან ერთი ადგილობრივი მნიშვნელობისაა, მეორეს კი სატრანზიტო, საქალაქთაშორისო მნიშვნელობა ჰქონია. ვახუშტის მიერ ნათქვამი — როსტომ მეფემ შემოზღუდაო ქალაქი სამხრეთიდან, ამ ძველი კედლის აღდგენაზე უნდა მიუთითებდეს და, ტრადიციისამებრ, ძველად არსებული ორი კარი ისევ იქ დაატანეს, ოღონდ სახელი შეუცვალეს: „კარის კარს“ დარქმევია „განჯის კარი“, ხოლო „მოედნის კარს“ — „აბანოს კარი“.

1948 წ. „განჯის კართან“ წარმოებულმა არქეოლოგიურმა კვლევა-ძიებამ წარმოაჩინა XI—XIII სს. მდიდარი მასალა⁶. ამ ტერიტორიაზე კერამიკული თუ ნუმიზმატიკური, შემთხვევით თუ საგანგებოდ აღმოჩენილი მასალა XI—XIII სს-საა. XIII ს-დან მოყოლებული საქართველო და მისი დედაქალაქი განიცდიან დამანგრეველ შემოსევებს, რის გამოც ქალაქის ტერიტორია მცირდება. გამუდმებულ ნგრევას, ქალაქის ტერიტორიის შემცირების გარდა, მოჰქონდა მკვიდრი მოსახლეობის გაწყვეტა, გახიზვნა და ტყვედ წასხმა. რასაც თან ერთვოდა, როგორც თვით ქალაქში, ასევე მის სანახებში, ეთნოსის ცვლა.

ქალაქის ტერიტორიის შემცირების შედეგად მისი ძველი შემადგენელი უბანი—„ტფილისი“ შეთხელებულა, ანდა გაუკაცრიელებულა და XVII ს. იგი უკვე თბილისის გარეუბანია „სეიდაბადად“ წოდებული. საიდან განჩნდა თბილისის ტოპონიმში ეს უცხო სახელი? მივმართოთ ისევ ვახუშტი ბაგრატიონს: „აქ (ტფილისს — თ. ბ.) დახსნა შასეფიმ სეილნი, მის გამო სპარსნი უწოდებენ სეიდაბადს...“ ეს მომხდარა XVII ს-ში შაჰ-აბას I მეფეიდრის შაჰ-სეფის (1629—1642) დროს. როცა საქართველოს პოლიტიკური სიმძლავრე დიდი ხანია შერყეულია, ხოლო მისი დედაქალაქის — თბილისის ეკონომიური და ტერიტორიული ზრდა-განვითარება დამცრობილი და შეჩერებულია. ამ დროს ქალაქის სამხრეთით მდებარე უბნის „ტფილისის“ მოსახლეობა ან აყრილია, ანდა იმდენად შეთ-

5 შ. მესხია, დ. გვრიტიშვილი, თბილისის ისტორია, 1958, გვ. 34.

6 ძეგლის გამთხრელები გ. ლომთათიძე და ო. ჭაფაროძე აქ მოპოვებულ მასალას XI—XIII საუკუნეებით ათარიღებენ. მარინე მიწიშვილს ძეგლის ქვედა თარიღი IX საუკუნეში გადააქვს. („განჯისკარის“ კერამიკული საბელონოს. თარიღისათვის, ეურ. „საბჭოთა ხელოვნება“, № 10, 1975, გვ. 60—64).

ხელებულია, რომ მის ტერიტორიაზე მაჰმადიანთა ტომის სეიდებს დასახლება შესაძლებელი ყოფილა, რის გამოც ამ უბანმა თავისი პირვანდელი სახელი დაკარგა და დაერქვა სეიდების უბანი ანუ „სეიდაბადი“.

ჭერ კიდევ შაჰ-აბას I, რომელიც „საქართველოს მიმართ ყველაზედ თანმიმდევრული ყიზილბაში იყო. მისი მოღვაწეობა ამიერკავკასიაში და, კერძოდ საქართველოში, თურქმან-ყიზილბაშ მომთაბარეთა მიერ ქართული მიწების მიტაცებისათვის ბრძოლას ახალ ეტაპს მოასწავებდა“⁷, გავერანებული ქართლ-კახეთის ტერიტორიაზე ასახლებდა თურქმანულ-ყიზილბაშური მოდგმის; ტომებს. სეფიანთა შაჰების მიერ აღმოსავლეთ საქართველოს მიმართ გატარებულ პოლიტიკაში მთავარი იყო ქართული ფეოდალური მიწისმფლობელობის შეცვლა „ირანულ-ყიზილბაშური მიწისმფლობელობით“. შაჰ-აბასი ამიერკავკასიაში, და კერძოდ საქართველოში, დიდი რაოდენობით ასახლებდა ყიზილბაშურ ტომებს, რათა აქაური ქვეყნების ინტენსიური მეურნეობის ადგილზე ექსტენსიური მეურნეობის გავრცელება-დამყარებით ეკონომიური საწინდარი შეექმნა ირანის პოლიტიკური ბატონობისათვის“⁸. მიუხედავად შაჰ-აბასის მრავალგზის ლაშქრობისა, მან თავის საწადელს ვერ მიაღწია, აღმოსავლეთ საქართველოში ქართული ფეოდალური მიწისმფლობელობა ვერ შეცვალა „ირანულ-ყიზილბაშური მიწისმფლობელობით“. პაპის პოლიტიკას აგრძელებდა შაჰ-სეფი, რომელმაც „წესაღ აქცია ქართველი მეფის მაჰმადიანობა, რაც XVII ს. 30-იანი წლებიდან დაწყებული XVIII ს. 40-იან წლებამდე გაგრძელდა“⁹.

პირველი ქართველი მაჰმადიანი მეფე იყო ქართლის მეფის სიმონ I-ის ძმის დავითის (1562—1579) უკანონო შვილი ხოსრო-მირზა. მეფობაში როსტომის სახელით ცნობილი.

ხოსრო-მირზა შაჰის კარზე დიდი გავლენითა და ნდობით სარგებლობდა, მას „აქუნდა ყულარადასობა ყეენისა, მოურაობა ისპაანისა და ნიკვიდა ყეენი ურიცხუსა, და უხმობდა მამად“¹⁰. როს-

7 ნ. ბერძენიშვილი, აღმოსავლეთ კახეთის წარსულიდან, საქართველოს ისტორიის საკითხები, III, 1966, გვ. 266.

8 ე. გაბაშვილი, უნდილანთ ფეოდალური სახლი XVI—XVII სს. ირანში (ქართული წყაროების მიხედვით), მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიის საკითხები, II, 1972, გვ. 78.

9 იქვე, გვ. 83.

10 ვახუშტი, აღწერა..., გვ. 438.

ტომის მეფობის (1632—1658) დროს ბევრი ქართული სამოხელეო სახელო შეიცვალა სპარსულთ. როსტომს ქართლში წამოყვა ქართველ დიდებულთა შრავაღრიცხოვანი ამაღა. ვახუშტი გადმოგვცემს, რომ „ამან როსტომ მოიყვანა ყოველნი ტყუენი საქართველოჲსანი სპარსეთიდაჲ ჭიმამადიანებულნი...“ მართალია, ჩვენს ხელთ არსებული არც ერთი მემკვიდრე ამის შესახებ პირდაპირ ცნობას არ გვაწოდის, მაგრამ შეიძლება ვივარაუდოთ (ისევე ვახუშტიზე დაყრდნობით), რომ შაჰ-სეფის როსტომისათვის გამოეყოლებინა სეიდების მოდგმის ხალხიც თბილისის მახლობლად დასასახლებლად. ეს უფრო პოლიტიკური აქტი იყო, ვიდრე ეკონომიური. ქართლ-კახეთის მამამდიან მეფეს სატახტო ქალაქის ერთ-ერთ მისაღჯომთან დასაყრდენი უნდა ჰყოლოდა და ა. შ.

ამის თაობაზე საყურადღებო მოსაზრება აქვს გამოთქმული ეპლ. იოსელიანს: «Очень вероятно, что Ростомъ, наименованный царем Грузии Шахомъ-Сефомъ расположился на время въ виду Тифлиса и раскинута была на этой высоте палатка войска Шаха-Сефа, от имени которого и вся местность около бань въ Тифлисе занятая имъ, также получила название Сейдабада.»¹¹

თბილისის ზღუდეს სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან ორი კარი ჰქონდა დატანებული — „განჯისა“ და „აბანოსი“. აი სწორედ ამ მეორე კარის, „აბანოს“ და ამავე სახელის მქონე ხიდის საშუალებით, რომელიც გადებული იყო წავეისის ხეზე, სეიდაბადი უკავშირდებოდა ქალაქს. აბანოს კარიდან გატანილ გზა დღეს ასეა წარმოსადგენი: აბანოების ქუჩა, ახუნდოვის ქუჩა, ტაგიზადეს ქუჩა (ყოფილი სურბ-სარქისის), სეიდაბადის მოედანი (ამჟამად ვანო ხუციშვილის სახელობის), შემდეგ იხევე ტაგ-ზადეს (დღეს ბოლნისის) ქუჩა¹².

პლ. იოსელიანი ქალაქის 7 კარს ასახელებს, აქედან პირველს „აბანოს კარს“, „სეიდაბადისას“ უწოდებს: «Первая ворота от начала стены с южной стороны Тифлиса, именовалась Сейдабатским.»¹³

XVIII ს. დოკუმენტში „ქალაქის მოურავის სარგო“ ვკითხუ-

11 Пл. Иоселиани, Путевые записки от Тифлиса до Алталы, Тифлис, 1850, გვ. 6.

12 მ. ბერძენიშვილი, თბილისის გარეგანი სახე XVIII საუკ., 1966, გვ. 38.

16 Пл. Иоселиани, Описание древностей г. Тифлиса, 1866, გვ. 255—256.

ლობთ, რომ მოუტრავს „§5. ქ. აბანოს კარზედ და განჯის კარზედ, თუ სხვის კარზედ, თუმანზე ხუთი შაური ბაყი რომ ყოფილა, ოთხი შაური ბატონისა არის და ერთი შაური მოურავისა“...¹⁴

„აბანოს ხიდის“ შესახებ საინტერესო ცნობას გვაწვდის ჩვენში სამოგზაუროდ ჩამოსული გიულდენშტედტი (1772): „სონლალუ-ლიდან თბილისს მოვალწიეთ განჯისკარით, რადგანაც აბანოს ხილი გატეხილი იყო, ეს არის ამჟამად ჩვეულებრივი გზა, რომლითაც ქარაევანი მოდის, რადგან ხილი აბანოს მდინარეზე მხოლოდ მსუბუქი კომუნიკაციისათვისაა განკუთვნილი¹⁵. ე. ი. „აბანოს ხილი“ მხოლოდ ფეხით მოსიარულეთათვის და „მსუბუქი კომუნიკაციისათვის“ ყოფილა განკუთვნილი.

სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან მომავალი ქარაევანი ქალაქში „განჯის კარით“ შემოდიოდა. „განჯის კარი“ „აბანოს კარის“ მაღლა, ქალაქის კედელში დატანებული იყო დაახლოებით იქ, სადაც დღეს ბოტანიკური ბაღის შესასვლელია¹⁶. ქალაქის კარის აქ არსებობაზე მიგვანიშნებს ბოტანიკური ბაღის შესასვლელთან ამჟამად არსებული ხიდის ახლოს წავკისის წყალში მდებარე, ძველი ხიდის დღეაბით ნაგები ბურჯების ნაშთი.

გიულდენშტედტის ნაშრომში სახელ „სეიდაბადს“ არ ვხვდებით, მაგრამ, სამაგიეროდ, მოგზაური გვაწვდის აღნიშნული უბნის მეორე სახელს: „...ადრე ქვედა გარეუბანი, აბანოების ქვევით იყო ქალაქი თბილის ქალაქი“¹⁷. ე. ი. სეიდაბადს „ქვედა გარეუბანი“ ეწოდებოდა. მისი ტერიტორიის ერთ-ერთ ნაწილს, კერძოდ, მის ჩრდილოეთით მდებარე წავკისის წყლის მახლობელ ნაწილს კი „აბანოს უბანი“. მოგზაური „ქვედა გარეუბნის“ აღწერისას ამბობს: „ქალაქის ქვემოთ, ახლოს მასთან და მტკერის მარჯვენა ნაპირზე, არის თბილი წყაროები და მათთან საზოგადო აბანოები ორივე სქესისათვის. აბანოების ქვემოთ არის წინაქალაქი, გარეთუბანი, ან უფრო უკეთ ძველი თბილისი. ქალაქისა და გარეთუბნის გარშემო არის მნიშვნელოვანი ვენახები და ხილის ბაღები, რომლებიც მდინარის ქვევით აღწევენ 5 კერსამდე, და პატარა წისქვილებისა და არხების

14 საქართველოს სიძველენი, II, 1909, გვ. 523.

15 გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, გ. გელაშვილის რედაქციით, ტ. I, 1962, გვ. 85.

16 მ. ბერძენიშვილი, თბილისის გარეგანი სახე XVIII საუკუნეში; გვ. 5, 37.

17 გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, I, გვ. 87.

საშუალებით ირწყვებიან მტკვრის წყლით. ბალებთან და მათ ქვე-
მოთ არის აგრეთვე ხორბლის პატარა ყანები¹⁸.

ვახუშტის მიერ შედგენილი „თბილისის 1735 წლის გეგმის“
მიხედვით, სერდაბადი შემდეგნაირად შემოიფარგლება: ჩრდილოე-
თიდან — ქალაქის სამხრეთის ზღუდით და წაყვისის ხევით, აღმო-
სავლეთიდან — მდინარე მტკვრით, სამხრეთიდან — ქალაქის სამ-
ხრეთით მდებარე ძველი ზღუდით (ე. წ. განჯის კარი) და დასავლე-
თიდან — თაბორის მთით.

ამავე გეგმის თანდართულ ექსპლიკაციაში რუკაზე დატანილი
პირობითი ნიშნების ახსნაში სერდაბადი ორჯერაა აღნიშნული.
ერაზხელ № 47-ით „ტფილისის ბალი სერდაბადის“, რომელიც გაშე-
ნებულია მტკვრის მარჯვენა ნაპირის გაყოლებით, ხოლო მეორე აღ-
ნიშვნაა ქართული ასო ი-თი — „სერდაბადი ანუ ტფილისი“, თუ
პირველი აღნიშვნა (№ 47) ბალებს ეკუთვნოდა, მეორე აღნიშვნა
(ი) საცხოვრისის აღმნიშვნელი უჯრედებით აქ მჭიდრო დასახლება-
ზე მიგვანიშნებს.

ვ-ს ეკუთვნოდა სერდაბადის ბალ-ბოტნები?

გამოქვეყნებული თუ გამოუქვეყნებელი. გასამყრელო თუ ნას-
ყიდობის სიგელ-გუჯრების მიხედვით, სერდაბადის ბალების მფლო-
ბელები იყვნენ: ქალაქის მელიქი დარჩია. თავადი სუმბათაშვილე-
ბი, მირიმან მირიმანოვი, მეფის კარის „თათრულის წიგნის მწე-
რალს მირზა ალაარაში“. სერდაბადის ბალების მესაკუთრენი, გარ-
და თბილისის მცხოვრებლებისა, იყვნენ კრწანისელები და ბევრი
სხვა.

გარდა ხეხილის ბალებისა, სერდაბადში ზერებიც ყოფილა გა-
შენებული. ამის შესახებ საინტერესო ცნობას გვაწვდის 1790 წ.
შედგენილი ერთ-ერთი ნასყიდობის სიგელი. სადაც ვხვდებით ასეთ
სიტყვებს: მოგვიღეთ სერდაბადში მდებარე ბალ-ვენახი „ტაგარ¹⁹
ქვევრითა“ და „მარან საწნახლითა“.

სერდაბადის ბალები ირწყვებოდა მდინარე მტკვრისა და წაყვი-
სის წყლის საშუალებით, საიდანაც საგანგებოდ გაყვანილი იყო სარ-
წყავი რუები. საბუთებში გვხვდება ბალი „... თავის შესავალ-გასავ-
ლითა თავის ჩარხითა და რუსმულითა“²⁰.

18 გიულენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, I, გვ. 89.

19 ტაგარი — ახალ დაწურული ტბლის ჩასადინარი აუზი საწნახლის
ქვეშ, ნ. ჩუბინაშვილი, ქართული ლექსიკონი, 1961.

20 სესია, თ. 1450, დაეთ. 1, № 8134.

1800 წ. შედგენილ თბილისის გეგმაზე დატანილია მდინარე წაყვისიდან საგანგებოდ გაყვანილი სარწყავი არხი.

სეიდაბადში სარწყავი არხებისა და რუების გარდა, ბაღებთან მოწყობილი ყოფილა საგანგებოდ გაჭრილი წყლის რეზერვუარი-საგუბარი და აუზი: „ბაღები თავის საგუბრით“, „ეს ბაღი თავისის აუზისა და სოლააკის წყლის რასათით“²¹. არხებიდან წყლის მოხმარება წესისა და რიგის მიხედვით ყოფილა. თითოეულ ბაღს თავის მისაგდები წყალი ჰქონია, რომლის ხმარებაც მკაცრი განრიგის მიხედვით ხდებოდა. ამიტომ ძველი მეპატრონე ბაღის გაყიდვის დროს მყიდველს — ახალ მეპატრონეს საგანგებოდ აფრთხილებს და არკვევს თავისი ბაღის მორწყვის განრიგში: „...ეს ჩემი ბაღი თავისის ნიშნებითა და თავისის სამძღურითა და თავისის წყლითა, როგორც ყულავც ამას წინათ გქონდათ წყალი ყველამ თავისის რიგითა და თავისის ანგარიშითა ისე უნდა ყველამ თავისი რიგით წყალი წაიღოს, ორი დღე ბარაბასია, ოთხი დღე ბეჟანასია, სამი ჩვენ ორთავე ძმის არის, ეს წყალები რომ არის ყველამ თავისი წილი უნდა წაიღოს“...

„ქალაქის მოურავის სარგო“-ს მიხედვით, ქალაქის მოურავს, ქალაქისპირა მდებარე ბაღებიდან ყოველწლიურად აღებული ჰირნახულიდან თავისი წილი ერგებოდა. საბუთში ქალაქის შემოგარენის დასახელებულ ბაღებს შორის სეიდაბადიცაა ნახსენები: „ქ. ქალაქის მოურავს ქალაქის ბაღებმა უნდა მიართვან... მოკრეფილი ხილი... ყოვლის ბაღებიდამ... სეიდაბადიდამ“²²...

XVIII ს. შედგენილ საბუთებში სეიდაბადის ბაღებში საცხოვრისის— შენობების მისანიშნებელი რამდენიმე ცნობაა: „ამ ბაღში შენობა ჩავაგდევი...“²³ (1736 წ.), „ქ. ოთახი გავაქეთე თავის დერეფნით“²⁴ (1753 წ.) და სხვ.

სეიდაბადი სპეციალურ ლიტერატურაში XVIII—XIX სს. მომხდარ ამბებთან დაკავშირებით რამდენჯერმე გვხვდება.

ვახუშტი, კახთა მეფის კონსტანტინეს (მაჰმად-ყულიხანი) მიერ ქართლისა და, კერძოდ, თბილისის აოხრებასთან და აღებასთან დაკავშირებით (1722) სეიდაბადს რამდენჯერმე ახსენებს.

თელეთთან ბრძოლაში გამარჯვებული ბაქარი თბილისისკენ

21 სცსია, ფ. 1449, № 477.

22 მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის, ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით, I, 1938, გვ. 34.

23 სცსია, ფ. 1450, დავთ. 53, № 136.

24 სცსია, ფ. 1450, დავთ. 33, № 281.

მოდის. უკან მომავალს გზაში „კახ-ლეკნი და ყიზილბაშნი“ დახვდნენ. მომხდურებს ბაქარი შეუტევს, ნაწილს ამოწყვეტს, ხოლო გადარჩენილნი „ლტოლეილნი შევიდნენ სეიდაბადსა შინა. ხოლო ბაქარ მოვიდა ტფილისს“. შემდეგ მოვლენები სწრაფად ვითარდებიან. ბაქარი ღამე თავს დაესხმის თაბორის ციხეს და იკავებს მას. სეიდაბადს თავშეფარებული მაჰმად-ყულიხანი დილით კონტრშეტევაზე გადადის და თაბორის ციხეს ისევ იკავებს, მერე თაბორის ციხე ისევ ბაქარს უპყრია. ლტოლეილი კონსტანტინე ახალი მაშველი ჯარის საშოვნელად კახეთს მიდის, „ხოლო მეფე მოადგა სეიდაბათიღამ ციხეს და დამშუღდა ფრიალ... მერმე მოვიდნენ და გრეთუნენ მეფესა ყოველნი წარჩინებულნი კახნი სეიდაბადსა შინა“²⁵. შემდეგ რაც მოხდა, საყოველთაოდ ცნობილია. კონსტანტინე მაჰმად-ყულიხანი დაქირავებული ლეკთა ჯარით შემოუტევს (უკვე შერამდენეჯერ) თბილისს და იმარჯვებს.

სეხნია ჩხეიძე 1722 წ. ამბების თხრობისას აღნიშნავს: „ავლაბრის მხრიდან გამოვიდა კახი ბატონი და დადგა სეიდაბადსა და გასდვა ხიდი ხალვათ გარსა ბოლოს, დაიჭირეს თაბორი“²⁶. ამ ამბებთან დაკავშირებით სეიდაბადს ომან ხერხეულიძესთანაც ვხვდებით²⁷.

დამოწმებული ადგილებიდან ისე ჩანს, რომ სეიდაბადს ქალაქის სამხრეთ მისადგომთან მნიშვნელოვანი სტრატეგიული ადგილი უკავია. აქ მზადდება და აქედან იწყება ქალაქის ერთ-ერთი ფორტ-პოსტის თაბორის ციხეზე შეტევითი ოპერაციები, ასევე სეიდაბადს დაკავებით დატულია თბილისზე და თაბორზე მისასვლელი გზა.

1632 წლიდან მოკიდებული პირველი ქართველი მეფე, რომელიც ქრისტიანული წესით ეკურთხა, თეიმურაზ მეორე იყო. ეს მოხდა 1744 წ.

ირანის შაჰმა ნადირმა თეიმურაზ II ქართლის მეფედ დაამტკიცა, ხოლო მისი ძე ერეკლე II კი კახეთის მეფედ.

შამა-შვილი „ტირით გაეყარნენ ერთმანერთსა“ — მეფე ერეკლე II თავის საგამგებლო ქვეყანას კახეთს წაბრძანდა, ხოლო მეფე თეიმურაზ II კი „მობრძანდა ქალაქს იმ ღამეს იდგა სეიდაბადში“²⁸, — მოგვითხრობს პაპუნა ორბელიანი.

25 ვახუშტი, აღწერა..., გვ. 503.

26 სეხნია ჩხეიძე, ცხოვრება მეფეთა, გვ. 36.

27 ომან ხერხეულიძე, მეფობა ირაკლი მეორისა..., გვ. 141—142.

28 პაპუნა ორბელიანი, ამბავი ესე ქართლისანი, საქ. ცხ. 1913, გვ.

აჯი-ჩალაბის შვილისა და განჯის ხანის წინააღმდეგ ბრძოლის შედეგ მუფე ერეკლე II და თეიმურაზ II ქართლში ბრუნდებიან. სონლალულში გაჩერებული მუფეები ყაზახ-ბორჩალუს ამბებს აგვარებენ. შემდეგ „დაიბარეს ხუთად-ბეგ განჯის ხანის დის-წულა. რომელი იყო ქალაქს თბილისს მზეველად, გაისტუმრეს განჯას და შემობრძანდნენ ქალაქს, ჩამოხდნენ სეიდაბადში, გაიხადეს ფეხო ორთავ მუფეთა და სულ ქართველთა და კახთა დარბაისელთა, პატრიარქის ანტონი სამღვდელო დასით წინ წამოუძღვა და ეგრე მობრძანდნენ სიონს ეკლესიაში და სამადლობელი პარაკლისი გარდაიხადეს“²⁹.

პაპუნა ორბელიანი თბილისს სეიდაბადისაგან არა ჰყოფს. იგი ამბობს: „შემობრძანდნენ ქალაქს, ჩამოხდნენ სეიდაბადში“.

სეიდაბადს კიდევ ერთხელ ვხვდებით თეიმურაზ ბატონიშვილის ნაშრომში. ისტორიკოსი მოგვითხრობს 1795 წლის სექტემბრის თვეში ალა-მაჰმადხანის შემოსევის ამბებს: „ხოლო დღესა სამშაფათსა, ია-სა, რიცხვსა ენკენისთსა (რომელ არს სეკედემბერ) განვიდა თვთ მუფე ყოვლითა მხედრობითა თუსითა ბრძოლად სპარსთა და დაადგინნა მხედრობანი თუსნი დასასრულსა სეიდაბადს ბაღთასა (რომელსა სეიდაბათს უხმობენ), დაადგინნა და განჰყვნა იგინი ხუთ ნაწილად: ა. მარჯვენასა მხარესა დაადგინნა შვილისშვილი თუსი — მუფის ძე დავით, რომელიცა ზემოთ გზით ტფილისად შევალს და გზასა მას შეეყრებიან გზანი სოლალაკისა და ტაბახმელისანი და ეგრეთვე სეიდაბათსა საშვალცა გარდმოვლის ბორჩაყალისა კერძ მუხით გზა იწრო და შეეყრების იგიცა ქვემოთა გზასა ტფილისისასა“³⁰.

მოტანილი მონაცემთიდან ირკვევა, რომ მუფე ერეკლეს ჯარი სეიდაბადის ბაღის ბოლოს დაუბანაკებია, ხოლო, როგორც ცნობილია, ერეკლე მუფემ ალა-მაჰმადხანს ბრძოლა გაუმართა კრწანისის ველზე, მაშასადამე, სეიდაბადის ბაღებს იქეთ იწყებოდა კრწანისის ველი. ასევე ირკვევა, რომ ერეკლე მუფემ თავის შვილაშვილს ჩააბარა მეტად საპასუხისმგებლო პუნქტის, კერძოდ, თბილისში შემავალი გზის — „ზემოთას“ დაცვა, რომელსაც უერთდებოდა კიდევ ორი გზა — სოლოლაკისა და ტაბახმელისი. ამ გზებს დიდი სტრატეგიული მნიშვნელობა ჰქონდათ. იმ შემთხვევაში, თუ

²⁹ პ ა პ უ ნ ა ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი, ამბავი ესე ქართლისანი, საქ. ცხ. 1913, გვ. 201.

³⁰ თ ე ი მ უ რ ა ზ ბ ა გ რ ა ტ ი ო ნ ი, დავით ბაგრატიონის ისტორია, 1972, გვ. 33—34.

მტერი მათ ხელში ჩაიგდებდა, მას გზა ეხსნებოდა ქალაქისაკენ. ადამიანი, მოგვითხრობს თეიმურაზ ბაგრატიონი, „ტფილისის ციხით სეიდაბადის გარდამოსავლთა გზათა ზედა ესროდა სპარსთა, რათა ვერა უძლონ შემოსვლა ტფილისს...“³¹

სეიდაბადის გვიანი სახელი ხარფუხია. იგი თაბორის მთის აღმოსავლეთ კალთას ეწოდებოდა. ეს სიტყვა სომხურია, ადგილმა აღნიშნული სახელი მიიღო თაბორის მთის ძირში, გორხანის ახლოს (თათრების სასაფლაო) მდგარი საკულტო დანიშნულების მქონე ქვის გამო, რომელზეც ხატი იყო მისვენებული. ხარფუხი სომხურ ენაზე ნიშნავს სურდოს. ჰოდა, სწორედ სურდომეყრილი ბავშვები თბილისელ ქრისტიან მცხოვრებლებს ნიჰყავდათ აღნიშნულ ქვასთან. მლოცველებს შესაწირავად თან მიჰქონდათ ქსოვილისაგან შეკერილი თოჯინა, რომელსაც მხარზე პატარა ხურჯინი ჰქონდა გადაკიდებული, ხოლო ხურჯინის ჯიბეებში შაქრის ნატეხები ელაგა. აი. ასეთი გასამრჯელოთი ბავშვის მშობელი ცდილობდა წმიდა ხატის გულის მონადირებას და ბავშვის განკურნებას (წმიდა ქვასთან სურდოიანი ბავშვების გარდა ყოველანაშველით დაავადებულნიც მიჰყავდათ).

ხარფუხი (სეიდაბადი) XIX ს-ში სოფლად იხსენიება. სოფლის სახელად ხარფუხის წარმოშობის დრო არაა ცნობილი. სავარაუდოა, რომ, იგი XVIII ს. დასასრულსა და XIX ს. დასაწყისში გაჩნდა.

ხარფუხ-სეიდაბადს, როგორც სოფელს, XIX ს. დიდხანს აღარ უარსებია. საქართველოს მთავარმართებლის გენერალ ერმოლოვის დროს (1816 — 1827 წწ.), კერძოდ 1819 წ. ის ქ. თბილისს მიუერთეს. საქართველოს ცენტრალურ სახელმწიფო საისტორიო არქივში დაცულია საბუთი, სადაც ლაპარაკია სოფ. ხარფუხის ქალაქთან მიერთების მიზეზების შესახებ. ესაა სამოქალაქო გუბერნატორის მოვალეობის შემსრულებლის გენერალ-მაიორ ხოვენის მიმართვა მთავარმართებელ ერმოლოვისადმი. აქედან ვიგებთ, რომ ხარფუხი 1811 წ. თბილისის საქალაქო პოლიციისადმი დაქვემდებარებული. 1819 წლისათვის სოფ. ხარფუხში 34 კომლი სახლობს (143 სული). იმასთან დაკავშირებით, რომ იგი თავშესაფარია უდოკუმენტო პირთათვის და, ასევე, აქ უცხოეთიდან ჩამოსულთ მოაქვთ საქონელი, რომლის შესახებაც პოლიციამ არაფერი იცის, შემდგომში გაუგებრობის თავიდან აცილების მიზნით, საჭირო იყო სოფ.

³¹ თეიმურაზ ბაგრატიონი, დავით ბაგრატიონის ისტორია, 1972, გვ. 37.

ხარფუხის თბილისთან შეერთება. რის შემდეგაც, ხარფუხელებს რჩებოდათ შემდეგი მოვალეობანი: ნათესაობით უნდა გამოეყვანათ ლეკთა წინააღმდეგ ერთი ყარაული და ყოველთვიურად 5 მანეთი ვერცხლით გადაეხადათ კაზაკთა პოსტისათვის განკუთვნილი ცხენის შესანახად³².

ამავე წლის (1819 წ.) 15 მარტს მთავარმართებელი ერმოლოვი ხოვენისადმი საპასუხო წერილში თანხმობას აცხადებს სოფ. ხარფუხის ქალაქთან შეერთებაზე, ოღონდ იგივე პირობებით, რა პირობებიც წამოყენებული ჰქონდა ხოვენს. ამავე დროს ხარფუხელები თავისუფლებოდნენ ყოველგვარი საქალაქო გამოსაღებისაგან.

მიუხედავად იმისა, რომ ხარფუხი 1819 წ. თბილისს შეუერთეს, იგი რამდენიმე ათეული წლის განმავლობაში, ჩვენს ხელთ არსებული მომდევნო ხანის თბილისის გეგმებზე (1843 — 1859)³³ სოფლად მოიხსენიება. ისიც აღსანიშნავია, რომ სოფ. ხარფუხს ძველი სახელით — სეიდაბადითაც იხსენიებენ ხოლმე (1828 წ.)³⁴

საკითხის დადგენაში, თუ რა მატერიალური კულტურის ძეგლები იყო და ახლაც არის სეიდაბადის ტერიტორიაზე, გვეხმარება როგორც წერილობითი წყაროები, ასევე XVIII—XIX სს. თბილისის რუკები და გეგმები.

1701 წ. თბილისში ჩამოსული ფრანვი ბოტანიკოსი და მოგზაური ტურნეფორი მეტად საინტერესო ცნობას გვაწვდის სეიდაბადის შესახებ, კერძოდ კი, ამ დროს აქ მდგარი სასახლის შესახებ: «Мы совершили также прогулку в загородный дворец князя, который расположен в том предместьи Тифлиса, через которое идет дорога в Турцию. Этот дворец замечателен тем, что перед ним устроено место для пытки дыбою — (ძელზე გასმა, საბრძოლელა — თ.ბ.). Около этого дворца прекрасные сады, содержимые в гораздо лучшем порядке, чем в Турции»³⁵.

პლ. იოსელიანმა აღნიშნული სასახლის შესახებ არაფერი იცის, იგი სხვის ცნობას გვაწვდის: «Дворец в Сейдабаде. Он был у подшошвы крепости. Об нем пишет Делапорт»³⁶.

ამჟამად მიწისზედა შემორჩენილი ნაგებობებია: ქალაქის სამხრეთ-აღმოსავლეთით ძველი ზღუდის ნაშთები, სურბ-სარქისის ეკ-

32 სკლია, ფ. 7, აღწ. 1, № 826.

33 ЦГВИА, ф. ВУА, д. 22663, 22666.

34 ЦГВИА, ф. ВУА, д. 22662.

35 Полневков М., Натадзе Г., Старый Тифлис, 1929, გვ. 29.

36 П. Иоселиани, Описание..., გვ. 250.

ლესიის კედლები და წმ. ნიკოლოზის სახელობის ბერძნული ეკლესია.

ქალაქის ძველი ზღუდის ნაშთები მდებარეობს „300 არაგველის სახელობის ბაღის“ სამხრეთით, ე. წ. „საზამთროს ბაღების“ მახლობლად (ამჟამინდელი ქუჩისაშვილის სახელობის ქუჩის ბოლოს და თბილისის 75-ე საშუალო სკოლასთან). კედელი ნაგებია ქვითა და აგურით. ზღუდის თითოეული ქვა მოთავსებულია ქართული აგურისაგან საგანგებოდ შეკრულ ჩარჩოში. შემორჩენილი კედლის ნაწილი XVII—XVIII სს-ით თარიღდება³⁷. აღნიშნული კედლის აგების თარიღად ლ. კილაშვილი IX ს. მიიჩნევს.

როგორც გ. ლომთათიძე გადმოგვცემს ამ ადგილს საღარაუდოდ „განჯის კარი“ უწოდეს³⁸. აღნიშნულ ძეგლზე და აქ მოპოვებულ არქეოლოგიურ მასალაზე ჩვენ არ შეგვიძლება რაღაც მასზე დაწერილებით ლაპარაკი აქვთ დამოწმებულ ავტორებს.

1800 წ. თბილისის გეგმის შემდგენილს ჩუიკოს ქალაქის აღნიშნულ კედელთან წარწერა აქვს: «Развалинное крепостное строение — Халат-хан называется»³⁹. შ. მესხია Халат-хан-ს ორი სიტყვის ნაზავად მიიჩნევს. პირველი სიტყვა მას განმარტებული აქვს, როგორც ქართული ხალანი-ხალამი — პირფართო თიხის ჭურჭელი, ხოლო მეორე კი სპარსულია خا — სახლი, ე. ი. ჭურჭლის სახლი. შ. მესხია აქ წარმოებული არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგად მოპოვებულ მასალაზე დაყრდნობით ასკვნის, რომ „ექსპედიციამ გამოავლინა თიხის ჭურჭლეულობის გამოსაწვავი 6 „ქართული ქურა““. ამრიგად, არაფითარი ექვი არ შეიძლება არსებობდეს, რომ XII—XIII სს. თბილისის ამ უბანში თავმოყრილი იყვნენ თიხის ჭურჭლის მკეთებელი ოსტატები და ამიტომაც ამ უბანს ძველად „ხალან-ხანას“ უწოდებდნენ⁴⁰. მისგან მოშორებით, სამხრეთით „ჩანადერის“ ხევია, რომლის დასავლეთით წყაროა. ამ ხევში დღესაცაა წყარო და აქ მცხოვრები ხარფუხელები თავიანთ თავს „წყაროს უბნელებს“ უწოდებენ. „ჩანადერში“ ორი სიტყვაა მოცემული. იგი თურქული წარმოშობი-

³⁷ ი. ჯ ა თ ა რ ი ძ ე, 1948 წ. არქეოლოგიური გათხრების ანგარიში, მასალები საქართველოს და კავკასიის არქეოლოგიისათვის, I, 1955, 90.

³⁸ გ. ლ ო მ თ ა თ ი ძ ე, არქეოლოგიური გათხრა თბილისში 1948 წლის ზამთარში, მასალები საქართველოს და კავკასიის არქეოლოგიისათვის, I, 1955, გვ. 124.

³⁹ ШГВИА, ф. ВУА, д. 22660.

143—144.

⁴⁰ დ. გ ე რ ი ტ ი შ ვ ი ლ ი, შ. მ ე ს ხ ი ა, თბილისის ისტორია, 1952, გვ. 143—144.

საა და ნიშნავს წყლის ან წყლიან ხევს: جاي — წყალი, وادى —

ხევი⁴¹. გეგმაზე აღნიშნულია ცხელი და ცივი წყლის წყაროები, რომლებიც განკუთვნილი იყო აქ არსებული აბანოებისათვის. აბანოები განლაგებულია წავკისის წყლის მახლობლად. აქვეა ქვის ხიდი. ამ ხიდთან ერთდება ორი გზა, წამოსული განჯის კარიდან და აბანოს კარიდან. ქვის ხიდი გადებული ყოფილა სურბ-სარქისის ხევზე. ხევის სამხრეთით სურბ-სარქისის სახელობის ეკლესიაა. სწორედ ამ ეკლესიის სახელს ატარებდა ხევიც. სეიდაბადის ბაღებს რწყავდა საგანგებოდ გაჭრილი თხრილი, რომელიც წყალს მდ. წავკისიდან იღებდა. ბაღებს ორად — დასავლეთ და აღმოსავლეთ ნაწილად ჰყოფს განჯის გზა, რომელიც ზემოთ აღნიშნული სურბ-სარქისის ხევზე გადებული ქვის ხიდისაქენ მოემართება. გზას წარწერა აქვს: «Ганжинская дорога на кого сходять дороги от многих персидских городов сия дорога и из Анадолии». განჯის გზას დასავლეთიდან ერთვოდა — «Дорога в деревню Табахмелы». აღსანიშნავია, რომ ამ ძველი გზის ადგილზე დღეს მდებარე ქუჩა „ტაბახმელის“ სახელს ატარებს, და დღესაც ტაბახმელელი ქალაქში რძისა და მწვინის გასაყიდად აღნიშნული გზით დადიან.

ვახუშტის „თბილისის 1735 წლის გეგმაზე“ სეიდაბადის ბაღების ბოლოს, ხევს იქით, სამხრეთ-აღმოსავლეთით დატანილი აქვს შემოზღუდული პუნქტი. ზღუდეში თითქოსდა რაღაც შენობაც უნდა იდგეს. ამ ადგილს ეწოდება ხალათ-კარი (მ. ბერძნულში), ხოლო ე. ბერიძის წაკითხვით — „ხალათ გარი“⁴². „ხალათკარი“ და „ხალათ გარი“-ც დღეს გაუგებარი შინაარსის მატარებელი სიტყვებია. ამ გაუგებრობის გარკვევაში გვეხმარება სეხნია ჩხეიძე.

უკვე ვთქვით, რომ სეიდაბადს მდგომი მაჰმად-ყულიჩხანი გადის „ხალვათ გარსა ბოლოს“. აქ იგი გასდებს ხიდს და დაიკავენს თაბორს. ისტორიკოსი ზუსტად არას ამბობს, თუ სად მდებარეობდა „ხალვათ გარსი“. კონტექსტიდან ცნობილია, რომ იგი სეიდაბადშია, ანდა მის მახლობლად, ხოლო რაც შეეხება სიტყვის შინაარსს, იგი ასეთია: „ხალვათ გარ“-ი სპარსული სიტყვაა და ორი სიტყვის

ნაზავს წარმოადგენს. პირველი خَلْوَت (ხალვათ) — ნიშნავს განმარტობულს, ცალკე მდგომს, ცარიელა შენობას, მეორე კი گَار (გარ) — სადგურს, გასაჩერებელ ადგილს. ე. ი. ხალვათ გარი

41 შეიძლება ამ სიტყვაში ქართული საჩადინარეც დავინახოთ.

42 ანალები, I, 1947, გვ. 135.

(حَلَوَاتِ گار) ნიშნავს განცალკევებულ, ცალკე მდგომ, ანდა ცარიელ სადგომს.

მოვიშველიოთ ისევ ვახუშტის „თბილისის 1735 წლის გეგმა“, სადაც სეიდაბადის ბაღის ბოლოს № 48-ით აღნიშნულ შემოზღუდულ პუნქტს ხალათ-კარი (მ. ბ.), თუ სალათ-გარი (ვ. ბ.) ეწოდება. მოტანილ სიტყვებში პირველი ნაწილი ხალათ-სალათ შინაარსობრივად გაურკვეველია, მეორე ნაწილი კი (გარ) ვ. ბერიძისეული უფრო მიესადაგება სეხნია ჩხეიძისეულ „ხალვათ გარას“, რაც, როგორც აღვნიშნეთ, ცალკე მდგომ სადგურს ნიშნავს. ინტერესმოკლებული არ უნდა იყოს ის ამბავიც, რომ მოგვიანო ხანის, XIX ს. თბილისის რუკებზე და გეგმებზე ამ ადგილზე დგას Таможня — საბაჟო სადგური.⁴³ საბაჟოს მახლობლად მდინარე მტკვარზე 1850 წ. ძველი ხიდის „კახეთის“ ადგილას ააგეს (არქ. რაისი) ახალი ხიდი, რომელსაც მეფისნაცვალ მიხეილ ვორონცოვის საპატივსაცემოდ „ვორონცოვისა“ უწოდეს, შემდეგ მას მნაცაქანოვის ხიდს უწოდებდნენ. პლ. იოსელიანი ამის შესახებ გადმოგვცემს: «Мост Кахетинский (კახეთის ხიდი) он существовал там же, где в 1850 году построен новый деревянный тифлисским гражданином Мнацакановым»⁴⁴.

სეიდაბადში, ამჟამინდელ ი. გრიშაშვილის ქუჩაზე, იდგა სურბ-სარქისის სახელობის სომხურ გრიგორიანული ეკლესია. დღეს ამ ეკლესიის რამდენიმე კედელია შემორჩენილი. კედელზე გვიანო ხანის საცხოვრებელი ოთახია დაშენებული.

ლეონ მელიქსეთ-ბეგის მიერ გამოქვეყნებულ დ. კარიკაშვილის კატალოგში დაცულია სურბ-სარქისის ეკლესიის აშენების დრო და ამშენებლის ვინაობა. „აბანოების ხიდს გაღმა, დიდის შარაგზის აღმართის ასავალის დასრულებამდე, არის სხვადასხვა შენობა და სადგომები და მათ შორის ეკლესია წმინდისა სარგისისა. ეკლესია ესე არს აღმშენებელი ტფილისის მეშვიდედ მუხლად აღწერილისა ახალშენისა ნორაშენის ეკლესიის შინა დეკანოზის ტერ-სოქიაზისაგან წლისა 1737. ამასვე ეკლესიასა შინა არის ნაწილი წმინდისა სარგისისა სასწაულთა მოქმედი და დღესასწაულობენ დღესა ამა წმინდისასა მეზვერისა და ფარისეელის გვარის შაბათსა დღესა, და

⁴³ დღესაც ძველი ხარფუხელები ამ ადგილს „დამოქნიას“ უწოდებენ.

⁴⁴ П. Иоселиани, Описание древностей... გვ. 257.

მკვლენ მას შინა ფრიადი სიმრავლე ერისა და უმეტეს დედათა სიმრავლე“⁴⁵.

აწინდელ, შემორჩენილი ეკლესიის აღმოსავლეთ კედელში ჩასმულ მარმარილოს ფილაზე ორენოვანი — ქართულ-სომხური წარწერაა: „აღვაშენე და შეეწირე ოთახი ესე წმინდის სურბ სარქისის ეკლესიისათვის თელავის მოქალაქე იავორ არუთინას ძე ოსკანიაჲ მოსახსენებლათ სულს და მშობლებიას ჩემისა“. იგივეა სომხურ ენაზე. სომხურ წარწერაში თარიღია 1883 წელი.

მეორე ხტროთმოდგრული ძეგლი, რომელიც დგას სეიდაბადში. არის წმ. ნიკოლოზის სახელზე აგებული ბერძნული ეკლესია. იგი გვმზათიანია; აგურით ნაგები. ეკლესია დგას ი. გრიშაშვილისა და ეფრემ მცირეს სახელობის ქუჩებს შორის, მომალლო ადგილას. ეკლესიის აღმოსავლეთ და დასავლეთ კედლებში ჩასმულ ფილაზე არსებული წარწერებიდან ვიგებთ ტაძრის აგების დროს — 1853 წელი.

აღმოსავლეთი კედლის ფასადზე, კარის მალა, რუსულ და ქართულ ენაზე წერია: «Храмъ Во имя св. Чудов: Царств: Импе: Нико: I-го при Намест:кн:Воронцо:и при:Экзар:Исидоре:попечени-емъ:Благоч Протопер Василия:Андриясопо конче:При Импе:Алекса:Нико I-го 1856 г». მის გვერდით ქართულად წერია: „ტაძარი ესე წმინდის საკვირველთ-მოქმედისა დაწყებული 1846-სა წელსა მეფობასა იმპერატორის ნიკოლოზისა პირველისა ნამესტნიკობისა ვორონცოვისასა და ექსარხოსისასა არხიეპისკოპოსისასა (...) ქმნა 1854 წელსა შენებასა იმპერატორის ალექსანდრე მეორისასა: საზოგადოებისა შეწირული საფასითა შეკრებილითა დეკანოზისა და ბლალოჩინია: ვასილ ანდრიანსაგნითა“.

დასავლეთ კედელზე, კარის მალა რუსულ-ბერძნული წარწერაა. რუსული წარწერა: «Храмъ Гречес. во имя Чудотв. Николая. со-ор. 1853 г. въ царствов. Императора Николая I-го при Намест-нике К. Воронцова и экзарх. Исидоре попечением. Благоч. Протойер. Василия Андрианова». ამას მოსდევს ბერძნული წარწერა, რომელიც რუსულის იდენტურია.

როგორც ვხედავთ, ეკლესიაზე არსებულ წარწერებში ძეგლას აგების სხვადასხვა თარიღია, ქართულში — 1854, რუსულში (აღმ.

⁴⁵ ლეონ მელიქსეთ-ბეგი, მასალები თბილისისა და „სომხეთის“ სიძველეთა ისტორიისათვის, „ჩვენი მეცნიერება“, 1, 1923, გვ. 93.

კედ.) — 1856, მეორე რუსულ წარწერაში — 1853 წ. (დასავლეთი კედელი). დღეს ეკლესია გაუქმებულია (შიგ მოთავსებულია საქართველოს თეატრალური საზოგადოების საწარმოო კომბინატის მექანიკური საამქრო).

ეკლესიის უზოში რამდენიმე საფლავია. ერთ-ერთი საფლავის ქვაზე არის ეპიტაფია: «Личный почетный гражданин Николай Алексеевич Гуляевъ (Ктиторъ сей церкви) 13 апр. 1864 г. 8 янв. 1913 г.» აღნიშნული ეპიტაფიიდან ვიგებთ, რომ ეკლესიის ამშენებელი-ქტიტორი (ეტყობა ხელმეორედ) ყოფილა საპატოო მოქალაქე ნიკოლოზ ალექსანდრეს ძე გულიაევი.

ახლა რაც შეეხება აბანოებს.

სეიდაბადის ჩრდილოეთ რაიონს წავყისის წყლის მარჯვენა ნაპირზე პატარა ლოკალურ ადგილს აბანოების უბანი ერქვა და ამჟამადც ასე მოიხსენიებს მას თბილისის ძველი მოსახლეობა. თვით ქალაქის სახელის წარმოშობაზე ლეგენდაც ამ ცხელ წყაროებთანაა დაკავშირებული. ძველად უცხო თუ შინაური, მტერი თუ მოყვარე ქალაქში შემოსულისთანავე ნიაშტრებდა საწვეყნოდ განთქმულ თბილისის გოგირდოვან აბანოებს. რომელთა წესახებაც ჩვენთან მყოფ არც ერთ მოგზაურს არ დაუშურებია საჭები სიტყვა [იბნ ჰაუკალი (X ს.), იაკუთი (XIII ს.), ალ-ბაქუვი (XV ს.), ევლია ჩელები (XVII ს.), ისკანდერ მუნში (XVII ს.), ვასილ გაგარა (XVII ს.) და სხვ.]

თბილისის თითოეულ აბანოს თავისი საკუთარი სახელი ჰქონდა. აბანოები კერძო პირებს ეკუთვნოდა: ერეკლე მეფეს, თბილელს. ორბელიანებს, სუმბათაშვილებს, მელიქიშვილებს და სხვ.

ამგვარად, სეიდაბადში წარმოებული არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ თუ შემთხვევით აღმოჩენილი კერამიკული მასალით დგინდება, რომ ამ უბანში XI—XIII სს. არსებობდა კერამიკული საწარმო. წერილობითი წყაროების მიხედვით, აქედან ძველი მოსახლეობის გაწყვეტის თუ აყრის შემდეგ ეს უბანი ხელმეორედ XVII ს. დასახლებულა, რომლის მოსახლეობაც სოფლის მეურნეობას მისდევდა.

თაბორის ციხე

თბილისი მდებარეობით ტაფობს წარმოადგენს, რომელიც მთავორებით არის შემოფარგლული. თითოეული მთავორა თავისი სა-

ხელით წინაქრისტიანულ თუ ქრისტიანულ რელიგიასთან არის დაკავშირებული და ისინი გორა-სამლოცველოები უნდა ყოფილიყო. ჩვენი მოსაზრების სისწორეში დავრწმუნდებით, თუ ამ გორათა სახელებს გავიხსენებთ. მდინარე მტკვრის მარცხენა ნაპირზე, ქალაქის ჩრდილო-აღმოსავლეთით მდებარეობს მახათა (გეხთა მთა), სადაც წმიდა ილიას (ელიას) სახელობის საყდარი იდგა: კვირაცხოვლის გორა (კვირია): კვირიკობის გორა: მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე, ქალაქის დასავლეთით: მთაწმიდა, უძოს მთა. სადაც წმ. გიორგის სახელობის ეკლესიაა და სამხრეთით თაბორის მთა.

ამჟერად ჩვენი ყურადღება გვინდა თაბორის მთაზე შევჩეროთ.

თაბორის მთა თრიალეთის ქედის ერთ-ერთ განტოტებას ეწოდება. იგი თბილისის სამხრეთით, სოლოლაკის ქედის პარალელურად მდებარეობს (სოლოლაკის ქედიც თრიალეთის ქედის ერთ-ერთი განტოტებაა). თაბორის მთისაგან სოლოლაკის ქედს წავყისის წყალი ჰყოფს (ლეღთა ხევი, დაბახანა).

წმინდა მთის — თაბორის სახელი ქართულ მიკროტოპონიმიაში, ისევე როგორც საყოველთაოდ ცნობილი სახელები — ბეთლემი, სიონი, ათონი, ქრისტიანულმა რელიგიამ შემოიტანა.

სულხან-საბა ორბელიანი სიტყვა „თაბორს“ ასეთ განმარტებას აძლევს: „თაბორს სლვა სულისა: თაბორი — რჩეული, განა უმანკო“.

ქრისტეს გაღმერთებაში, ან უფრო სწორად, მის ლეგენდარულ ბიოგრაფიაში, ისევე როგორც ბეთლემის გამოქვაბულს, სადაც ქრისტე დაიბადა, მდ. იორდანეს, სადაც ქრისტე იოანე ნათლისმცემლის ხელით მოინათლა, თაბორის მთასაც თავისი ადგილი უკავია. ქრისტემ თაბორის მთაზე იერუსალიმში თავის ხანმოკლე „ცხოვრების“ მანძილზე მრავალ სასწაულმოქმედებათა შორის ერთი სასწაულიც მოიმოქმედა: მან აქ სახე — ფერი იცვალა თავის მოწაფეთა წინაშე, რითაც ერთხელ კიდევ „დაამტკიცა“ თავისი ღმერთკაცობა.

„ცხოვრება ილარიონ ქართველისა“-ში ილარიონ ქართველმა, რომელიც დავით გარეჯის უღაბნოში მოღვაწეობდა, გადაწყვიტა მოენახულებინა წმინდა ადგილები, მონასტრიდან მან თანამგზავრად ერთი ძმა-ბერი გაიყოლა „და წარემართა წმინდად ქალაქად იერუსალმად“. გზად მიმავალნი ხიფათს გადაეყრებიან, მაგრამ ილარიონის სასწაულმოქმედება მათ ყოველგვარი გასაჭირიდან იხსნის. იგი წმიდა მთა თაბორზე მიდის, სადაც, გაღმოცემის თანახმად, ქრისტემ ფერი იცვალა: „და ერთი მათგანი წარჰყვა ვიდრე მიწევ-

ნამდებ მთასა მას წმიდასა თაბორსა, ვინამ იგი ფერი იცვალა დიდებით ქრისტემან, ღმერთმან წინაშე წმიდათა მოწაფეთა თჳსთა“¹.

თაბორის მთის შესახებ მეტად საინტერესო ცნობას გვაწვდის ქართველი პილიგრაში ტომოთე გაბაშვილი, რომელმაც მთელი წინა აზია XVIII ს. 50-იან წლებში მონინახულა. სხვა წმიდა ადგილებთან ერთად ტომოთე გაბაშვილი წმიდა მთას, თაბორსაც ეწვია და „იყო ახლოდ მთა თაბორი, სადაც უფალმან ფერი იცვალა, კლდე მალალი, წითელი და ზედა მონასტერი დიდი, ხოლო გვეტყოდნენ, ვითარმედ თაბორის მონასტერი და ოთხი ეკლესია ნაზარეთს ქართველთაგან არსო აღშენებულნი, რაჟამს ვახტანგ გორგასლან დაიპყრო იერუსალიმი“².

მოტანილ მონაკვეთში ყველაზე საინტერესო ის არის, რომ. გადმოცემის თანახმად. თაბორის მთაზე ქართველთა მონასტერი — სავანე ყოფილა, რომელიც ვითომდა ვახტანგ გორგასალის დროს აუგიათ.

ქართველი მემატიანე ჭუანჭერი მოგვითხრობს, რომ ვახტანგ გორგასალი, სანამ ინდოეთში სალაშქროდ სპარსთა მეფეს ხოსროს მიეხმარებოდა დედისა და დის ხუარანძეს თხოვნით, იერუსალიმს წასულა სალოცავად. „შევიდეს და ილოცეს წმიდასა აღდგომასა, და მოილოცნეს ყოველნი ადგილნი წმინდანი და შეევედრენ წმიდასა აღდგომასა, შეწირეს შესაწირავი დიდი და წარმოვიდეს ანტიოქიას“³.

როგორც დამოწმებული ადგილიდან ჩანს. ვახტანგ გორგასალს, დედისა და დის თანხლებით, იერუსალიმის წმიდა ადგილებში მხოლოდ ულოცია და შესაწირი შეუწირავს (შეიძლება შენაწილებით შემდეგ ქართული მონასტერი ააგოს).

მართალია, მემატიანე ცალკე თაბორზე არას ამბობს, მაგრამ საგულისხმოა, „მოილოცნეს ყოველნი ადგილნი წმინდანი“ თაბორის მთასაც მოიცავდეს. თუ რატომ შეეჭერდით ასე დაწვრილებით ვახტანგ გორგასალის მიერ იერუსალიმის წმიდა ადგილებში სალოცავად მოგზაურობაზე, ამის შესახებ საუბარი ქვემოთ გვექნება.

თბილისის თაბორის მთაზე ციხეც იდგა და ეკლესიაც. თუ პირველ ხუროთმოძღვრულ ძეგლზე შედარებით მრავლად მოგვე-

¹ ცხოვრება ილარიონ ქართველისა, ძვ. ქართ. აგიოგრაფ. ლიტ. ძეგლები, წ. II (11—17 სს.) თბ., 1967, გვ. 13.

² ტ ი მ ო თ ე გა ბ ა შ ვ ი ლ ი, მიმოსვლა, გამოსაცემად მოამზადა ელ. მეტრეველმა, თბ., 1956, გვ. 67.

³ ქართლის ცხოვრება, I, 1955, გვ. 186.

პოეზია წერილობითი მასალა, მეორეს შესახებ მწირი ცნობები შე-
მოკვრჩა.

ცნობილია, რომ VIII ს. პირველი ნახევრიდან თბილისში, ქართლის ერისმთავართან ერთად (მისი ზელისუფლება არაბებმა IX ს. დამდევს გააუქმეს) ზის არაბი მოხელე — ამირა. თბილისის ანირა ქართლის ქვეყანაში მდგომარეობის სრული ბატონ-პატრო-
ნია. იგი კრეფს ხარკს, ქვეყნიდან გამოჰყავს მოლაშქრენი და სხვ. თბილისის ამირას ზელისუფლება ქართლზე ვრცელდებოდა, შემ-
დეგში მისი საგამგებლო ტერიტორია თანდათან მცირდებოდა და ბოლოს მხოლოდ თბილისსა და მის მიდამოებს მოიცავდა.

საქართველოში ბოლო ედებოდა ქვეყნის სამთავრო-სამეფოე-
ბად დაქუცმაცებას, სახელმწიფო ერთიანდებოდა ერთი მეფის, ქარ-
თული გვირგვინის გარშემო. 978 წ. ბაგრატ III ქართლისა და აფ-
ხაზეთის ერთიანი სახელმწიფოს შეეფა.

თბილისი ჭერჭერობით მაჰმადიანი ამირას ხელში რჩებოდა. სწორედ ბაგრატ III-ის მეფობიდან, X ს. მეორე ნახევრიდან იწ-
ყება ბრძოლა თბილისის მაჰმადიან დამპყრობთაგან განთავისუფ-
ლებისათვის.

გიორგი I ბაგრატის ძემ (1014—1027) მთელი ძალ-ღონე მოძა-
ლებული ბიზანტიის მოგერიებას შეაღია.

თბილისისათვის ბრძოლა ბაგრატ IV-ის დროს (1027—1072) განაზღდა. პირველად 1032 წ. ძლიერმა ფეოდალებმა — ქართლის ერისთავმა ივანე აბაზის ძემ და კლდეკარის ერისთავმა ლიპარიტ ლიპარიტის ძემ მუხათგვერდს შეიპყრეს თბილისის ამირა და მოჰ-
გვარეს მცირეწლოვან მეფეს, მაგრამ სხვადასხვა მიზეზის გამო ბაგრატ IV-ემ თბილისის ამირა გაათავისუფლა და თბილისი ისევ მას დაუბრუნა.

მეორედ, 1037 წ. მეფის ლაშქრის მიერ ალყაშემორტყმული თბილისიდან გასაპარავად გამზადებული ამირა ისევ ქართველი ფე-
ოდალების ჩარევითა და ზეგავლენით გადაიჩა. ბაგრატ IV-ემ თბი-
ლისის ალყა მოხსნა. ამის შედეგად მეფესა და კლდეკარის ერისთავს ლიპარიტ ლიპარიტის ძეს შორის ურთიერთობა გაფუჭდა და ბო-
ლოს მტრობაში გადაიზარდა კიდევ. და როცა თვით მეფე 1045 წ. თბილისის ამირას გარდაცვალების შემდეგ, ქალაქის ბერების შე-
მოთავაზებით თბილისში შევიდა, ამას ახლა თვით კლდეკარის ერისთავი აღუდგა წინ.

აი, სწორედ ამ ამბებთან დაკავშირებით, პირველად ქართულ ისტორიულ წყაროში ვხვდებით თბილისის თაბორს.

ზევით უკვე აღვნიშნეთ, რომ თბილისის ანჩრა 1045 წ. გარდა-
 ცვალა და ქალაქის გამგებლობა გადავიდა ე. წ. „ქალაქის ბერების“
 ხელში. ისინი ქალაქის ნოქალაქეთა სოციალურად და ეკონომიკ-
 რად დაწინაურებულ ჯგუფს წარმოადგენდნენ, საქართველოს მე-
 ფის მომხრენი იყვნენ, რადგანაც „ბერები ქართველ მეფეში ხედავ-
 დნენ მთარველს და არა ბატონს“. ამიტომ, როგორც კი „ბერები“
 ჩაუდგნენ ქალაქის მმართველობას სათავეში, დასავლეთ საქართ-
 ველოში მყოფ მეფეს წარმომადგენლები გაუგზავნეს. მეფემაც არ
 დააყოვნა და თბილისისაკენ გამოსწია. მეფეს ქალაქის მისადგო-
 მებთან. დიღმის ველზე, „ქალაქის ბერები“ და მრავალი ხალხი და-
 ხვდა. იგი დიდი ზარ-ზეიმით ქალაქში შეიყვანეს, „კლიტენი ქალა-
 ქისანი“ გადასცეს, ამირას დარბაზში დასვეს, მაგრამ მას მაინც დას-
 კირვებია ციხის აღება „და აღილო ციხე ქალაქისა“. მეფეს თავი
 დამშვიდებულად რომ ეგრძნო და თბილისი მტკიცედ სჭეროდა, სა-
 კირო შექმნილა ქალაქის შემოგარენში. სამხრეთ და სამხრეთ-დასავ-
 ლეთით მდებარე თბილისის დამცველ სიმაგრეთა თუ ციხე-კოშკთა
 კომპლექსში შემავალი კიდევ ორი ფორტის ძალით აღება. „...და
 აღილო... ორნივე კოშკნი წყალყინისანი და თაბორი“⁴. ამ კოშკების
 აღების შემდეგ მეფემ შიგ „...ლაშქარნი თუსნი და ერისთაუნე“ ჩაა-
 ყენა. ჯერი თბილისის აღმოსავლეთის მხარის დამცველ ციხეზე —
 ისანზე მიდგა, მაგრამ ისნელთა მდგარი წინააღმდეგობის გამო მე-
 ფემ ის ვერ აიღო. შეიძლება საქმე სულ სხვანაირად დამთავრებუ-
 ლიყო, კლდეკარის ერისთავი ლიპარიტ ლიპარიტის ძე საქმეში რომ
 არ ჩარეულიყო. ბაგრატ IV იძულებული გახდა გასცლოდა თბი-
 ლისს.

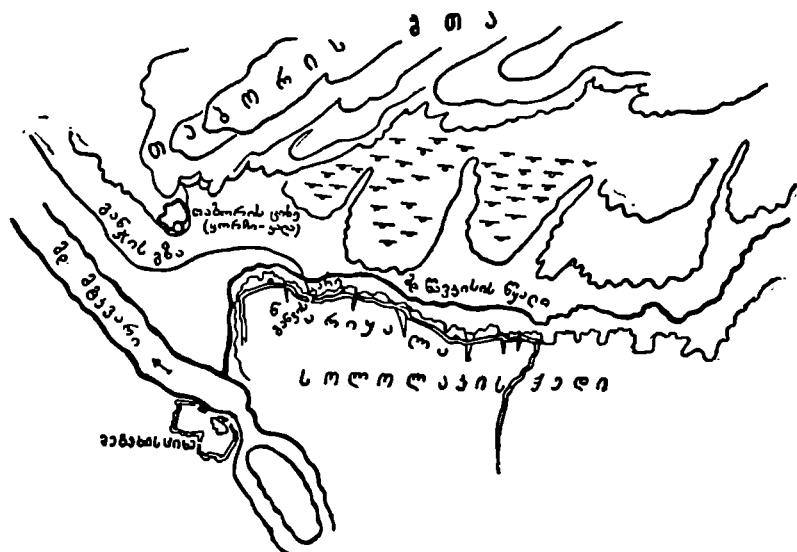
თაბორი, ზევით მოთხრობილი ამბების შემდეგ, კარგახანს
 ჩვენს თვალსაწიერს მიღმაა.

XVIII ს. საქართველოში პოლიტიკური შინააშლილობა ასუს-
 ტებდა ქვეყანას, ყაენი უფრო მეტად ერეოდა ქართლ-კახეთის სა-
 შინაო საქმეებში. თბილისის ციხეში ყიზილბაში მეციხოვნეები იღ-
 გნენ.

კახეთის მეფე კონსტანტინე სპარსეთის კარის აგენტის როლს
 ასრულებდა, იგი ყაენთან ასმენდა ვახტანგ VI-ეს. სეხნია ჩხეიძე
 შოგვითხრობს: „გაგზავნა კახმა ბატონმა ყაენ-თან კაცი და შეას-
 მინა მეფე ვახტანგი: „ამა-ზე არის მტერი შენიო და ეყმო ხელმწი-
 ფესა რუსეთისასა; ამოსწყვიტა რჯულისა თქვენისა მოსაენიო, მი-
 ბოძე საქართველო, გიახლო ქართლისა და კახეთისა ჯართა და

⁴ ქ-ს. ც-ა, 1, 1955, გვ. 299—300.

ესძლიო მტერთა შენთაო“⁵. ამასაც არ ჯერდებოდა, თვით კახთა ჯარით იბრძოდა ქართლის მეფის წინააღმდეგ. 1723 წ. კონსტანტინე კახთა მეფე თბილისის ასაღებად იბრძვის; დაიკავა ავლაბარი, ვადმოვიდა მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე და აიღო თაბორის ციხე.

რუკა 5. თბილისის დამცველი ციხეები (XVIII ს.).

თბილისი ალყაშემორტყმულია, მისი ბედი თითქმის გადაწყვეტილია, მაგრამ იმარჯვა ქართლის მეფის ჯარმა, თაბორის ციხე ისევ მათ დაიკავეს — „შეპარნენ თაბორსა ჯარი ქართველთა, აიღეს თაბორი, დაესხა მეფე ვახტანგ დილასა განთიადისასა კახს ბატონს, ბძანებითა ღუთისათა გაემარჯვა“⁶.

თაბორის ციხის დაკარგვის შემდეგ მამად-ყულჩხანი იძულეზული იყო თბილისს დროებით გასცლოდა. თბილისის ციხე კონსტანტინე კახთა ბატონის ძმას და ვახტანგ VI-ის სიძეს თეიმურაზს ეკავა. კახთა ბატონმა დაიჭირა მარბეველი ლეკთა ჯარი და ისევ შემოღტია თბილისს. ვახტანგ VI დამარცხდა. კონსტანტინემ თბილისი საძარცველად ლეკთა ჯარს მისცა.

⁵ ს ე ხ ნ ი ა ჩ ხ ე ი ძ ე, ცხოვრება მეფეთა, საქ-ს ცხოვრება, მეორე გამოც. ზ. კიკინაძის მიერ. 1913, გვ. 35.

⁶ ს ე ხ ნ ი ა ჩ ხ ე ი ძ ე, დასახ. ნაშრ. გვ. 36.

1723 წ. ქართლში ყიზილბაშები ოსმალებმა შეცვალეს.

დამარცხებისა და თბილისის დაკარგვის შემდეგ, ვახტანგ VI-ეს ქართლში აღარ ედგომება. იგი დიდი ამალით რუსეთის იმპერიის კარს მიდის. მას თან ახლავს ვახუშტი ბატონიშვილი. ეტყობა, ზემოთ აღწერილი ბრძოლის დროს უნდა დანგრეულიყო თაბორის ციხე, სხვანაირად ვერ გავიგებთ ვახუშტის სიტყვებს: „აქ, თაბორს. ყოფილა ციხე. არამედ აწ შემუსრვილი არს“⁷.

როგორც ჩანს, რუსეთში მიმავალ ვახუშტის თაბორის ციხე დაქცეული დაუტოვებია. ამავე დროს ვახუშტისავე შედგენილ თბილისის 1735 წ. გეგმაზე თაბორის მთაზე № 49-ით აღნიშნულია „მთაბორი“, სადაცა დგას ნაგებობა. გეგმის მიხედვით ძნელია გადაჭრით თქმა, ეს ნაგებობა ეკლესიაა თუ ციხე. უფრო სავარაუდოა, რომ მივიჩნიოთ იგი ციხედ და მის გალავანში მოთავსებული — ეკლესიად.

თბილისის სანზრეთი მხარის დამცველი თაბორის ციხის დიდ მნიშვნელობაზე ის ფაქტიც ლაპარაკობს, რომ 1723 წ. ამბების შემდეგ იგი მალე აღუდგენიათ. და, აი, უკვე 1729 წ. ერთ-ერთ საბუთში იხსენიება როგორც „...ციხესა მთაბორისას“⁸.

ოსმალებს აღმოსავლეთ საქართველოში დიდხანს არ უბოგინათ, უკვე 1735 წ. 6 ღვინობისთვის (ოქტომბერს) სპარსთა ჯარით თამაზ-ხანი (1736 წ. მულანში შაჰად კურთხევის შემდეგ ნადირ შაჰი) თბილისშია. თამაზ-ხანი თბილისში სომხეთიდან, ერევნის მხარის საქმეების მოგვარების შემდეგ მოდის. მას თან ახლავან ქართველი დიდებულები — გივი ამილახვარი, მუხრან-ბატონი, ქაიხოსრო ავალიშვილი. ქართლს მომავალი თამაზ-ხანი ალექსანდრეს, სარდალ ასლამაზ ხანს და ალაყული-ბეგ ამირეჯიბს ავალებს, რომ მათ თბილისში 8.000 თუმანი ხარჯი აკრიფონ, სოფლებიდან 3.000 თუმანი, პური ათასი ხარკირი ერთი ხარვარი, ათი კოდი, ხოლო ქართლ-კახეთიდან 2.000 მოლაშქრე გამოიყვანონ. ასევე თამაზ-ხანმა თეიმურაზ კახთ ბატონი ცოლ-შვილით თბილისს დაიბარა. მაგრამ თეიმურაზმა ხანის ბრძანება არ შეასრულა და ოჯახით ფშავს შეეფარა, თამაზ-ხანის თანამგზავრი ქართველი დიდებულები კი მას გზიდან გაეპარნენ და მიიმალნენ. ყოველივე ამან გაანაწყენა, გაამძინვარა თამაზ-ხანი. „მოვიდა ქალაქს თამაზ-ხანი დიდისა დიდებითა,

7 ვახუშტი, აღწერა..., გვ. 334.

8 ქრონიკები, ტ. III, გვ. 122; საინტერესოა, რომ სახელი თაბორი ზოგ შემთხვევაში დეეტომოლოგიაციის განიციდის, უფრო სწორად, მას ქართული ქლერადობა ეძლევა ასო მ-ს სახელის წინ დასმით.

გაუშალეს მოქალაქეთ ფიანდაზი ციხის კარიდამ ალაყაფის ჩარდა-
ხამდის. დადგა ჩარდახში და შიგნით არამი დააყენა⁹. ამ ზარ-ზე-
ნიმით მიღებამ საქმეს ვერ უშველა, ქართველ თავადიშვილთა
საქციელს თამაზ-ხანი შტრისძიებით აღევსო. შტრისძიებას ვერ ას-
ცდენია ქ. თბილისის ზრახვათა მოზიარე თაბორის ციხე. სეხნია
ჩხვიძე გვაუწყებს, რომ თამაზ-ხანმა „დააქცია ციხე გორისა, ქა-
ლაქს თაბორი“, დამრბევი ჯარი გაუსია ზემო ქართლს, არაგვის ხე-
ობას, ქსანს, მტკვრის ხეობას. ამ დამსჯელი ექსპედიციის შედეგად
ბევრი ევლესია და მონასტერი დაიჭვა. მტერმა ქართლის სოფლე-
ბი დაარბია.

1747 წლამდე ქართველებს მხოლოდ თბილისი ეკავათ, მეტე-
ხის ციხე, თაბორის ციხე და ნარიყალა ყიზილბაშებს ეპყრათ. აღ-
ნიშნული ციხეების მტრის ხელში ყოფნა ყიზილბაშებს და ქართ-
ლის ტახტის მაძიებელს აბდულაბეგს (მეფე იესეს ძეს) საშუალებას
აძლევდა ქალაქში მყოფნი შიშში და ძრწოლვაში ჰყოლოდათ. და
აი, საჭირო გახდა ამ ციხეების განთავისუფლება.

ნარიყალას აღება შეუძლებელი იყო, თუ ქალაქის კიდეც ორ
დამცველ ციხეს — ჩრდილოეთიდან მეტეხს და სამხრეთიდან თა-
ბორს მტრისაგან არ გაათავისუფლებდნენ.

როგორც უკვე აღვნიშნეთ, მეტეხსა და თაბორს მეტად სტრა-
ტეგიული ადგილი უკავია ქალაქის დაცვაში. მეტეხი მტერს ძლიერ
ჰქონდა გამაგრებული, ამიტომ მეფე ერეკლემ ამირანდო ამილ-
ხორს გორიდან დიდი ზარბაზანი ჩამოატანინა. ერეკლე ჯარით თა-
ბორის მთაზე ავიდა და ციხის ახლოს თბრილი-სანგარი გააჭრევი-
ნა. როცა მეფე ერეკლემ ნახა, რომ თაბორის ციხე ძნელი ასაღები
იყო. ზარბაზანი თაბორზე ამოატანინა. დააყარეს ყუმბარები
თაბორის ციხეს და ქართველთა ჯარმა იერიში მიიტანა ციხეზე. სი-
მაგრისათვის ციხის მცველებს ციხისათვის მიწით სავსე ტონრები
შემოეწყობათ. თუმცა ციხეს მცირერიცხოვანი ჯარი იცავდა, მათ არ
შეუწყვეტიათ თავგანწირული დაცვა, სანამ ქართველები შიგ ცი-
ხეში არ შეუტყვიდნენ. ციხე აიღეს, ზოგი ცოცხალი მოჰგვარეს
ერეკლე მეფეს, ზოგსაც თავი წაავდებინეს, ამის შემდეგ ერეკლე
მეფემ „დააყენა მუშა ფრიადი, შემოაფლო სწრაფად გალავანი თა-
ბორის ციხეს და დააყენა ჯარი კახთა, აგრეთვე რომელი იყო სან-
გარი ჯარისა იქაც დაადგმევიანა კოშკი მაგარი და შეაყენა კაცნი მი-

⁹ სეხნია ჩხვიძე, დასახ. ნაშრ. გვ. 47.

სანდონი, თითონ ჩაბძანდა ქალაქს გამარჯვებული და იურჯა საქმე ციხისა“¹⁰.

თაბორის ციხის შემდეგ გაათავისუფლეს მეტეხის ციხე და ბოლოს ნარიყალაც (1748).

კრწანისის ბრძოლას ქართველი ხალხის მრავალსაუკუნოვან ეპოპეაში მნიშვნელოვანი ადგილი უჭირავს. სპარსეთის შაჰმა ალა-მაჰმად-ხანმა 1795 წ. სექტემბრის დასაწყისში შუშის ციხეს ალყა მოხსნა. განჯის გზით საქართველოსკენ გამოემართა და მრავალრიცხოვანი ჯარით თბილისის მახლობლად სონლალულში დაბანაკდა.

10 სექტემბერს ყაენის მრავალრიცხოვანი ლაშქარი თბილისის ასაღებად დაიძრა, ერეკლე მეფე მცირერიცხოვანი ჯარით მომხდურს მომზადებული დაუხვდა. პირველი დღის ბრძოლა ქართველთა გამარჯვებით დამთავრდა. ალა-მაჰმად-ხანი უკან აპირებდა გაბრუნებას. მოლაღატეებმა (იოსებ ყორღანიშვილმა და არტემ არარატიანმა) ერეკლე მეფის მიერ დაკავებული ალა-მაჰმად-ხანის ელჩი გააპარეს, რომელმაც თავის მბრძანებელს მოახსენა საქმის ვითარება (ქართველთა მეფეს მცირე ჯარი ჰყავსო).

11 სექტემბერს ალა-მაჰმად-ხანმა ყიზილბაშებს უკან მოუყენა მათი მოძულე თურქმანების ნასახჩ-ბაშების 6.000 რაზმი და ბრძანა, ყოველი უკან გამობრუნებული ყიზილბაში მოეკლათ. მოძალეტულ მტერს თაბორს მდგარი დავით ბატონიშვილის ზარბაზნები მუსრს ავლებდა — „მედგრად ამუშავებდა დავით ბატონიშვილი ზარბაზნებს თაბორის აყოლება კლდოვანი სერაი და მუსრს ავლებდა სპარსთა რაზმებს“¹¹.

ქართველთა თავგანწირვამ საქმეს ვერ უშველა. რიცხოობრივმა უპირატესობამ თავისი გაიტანა, მტერმა გაიმარჯვა. მაშინ, როგორც თვით აშბის მომსწრე დავით ბატონიშვილი გადმოგვცემს, „მედვის ქემ დავითმა შთაყარა კეცსა შინა საგუბრისათა ზარბაზანი იგი. რომელცა აქენდა მას თაბორის კერძო, რათა არ დაუშოთეს სპარსთა, და ესრეთ განარინა... აღიღეს ტფილისი, და მოწვეს“¹².

ალა-მაჰმად-ხანმა თბილისთან ერთად თაბორის ციხეც დაანგრია. სულ მალე, 1801 წ. ქართლ-კახეთის სამეფო გაუქმდა და რუსეთის იმპერიას შეუერთდა. ძლიერი „მფარველის“ კალთას შეფარებულ ქართველთა სახელმწიფოს დედაქალაქი დამცველ ციხეებს

¹⁰ ვაკუნა ორბელიანი, ცხოვრება მეფეთა, საქ. ცხოვრება, მეორე გამოც. ზ. ქიქინაძის მიერ, 1913, გვ. 149.

¹¹ ქრონიკები, III, გვ. 431.

¹² დავით ბატონიშვილი, ახალი ისტორია, 1941, გვ. 23—24.

აღარ საქიროებდა. თაბორის ციხე აღარ აღუდგენიათ, მეტეხის ციხე კი ერპოლოვის თვითმმართველობის (1816—1827) დროს სატუსალოდ გადააქეთეს.

ჩვენს მიწა-წყალზე დამპყრობლური ომებით უცხო ელემენტის ხანგრძლივ გაბატონებას არ შეიძლება თავისი შედეგი არ გამოეღო და გავლენა არ მოეხდინა ქვეყნის პოლიტიკურ მდგომარეობასა და მოსახლეობის ეროვნულ-ეთნიკურ სახეზე.

ამ ხვედრს ვერც თაბორის მთა გადაურჩა. მასაც უჩინდება უცხო სახელი — კორჩაყალა, ყორჩიყალა. თაბორის მთა აღნიშნული სახელით გვხვდება 1776 წ. შედგენილ წყალობის სიგელში: — „ჩვენი ბრძანება არის იედიგარა შვილო სადუხ ბეგ მერე შენის თხოვნით, რომ გვთხოვეთ კორჩაყალის გორაზედ ნაოხარი ადგილი არის თავი ერთი ხევის პირზე და ბოლო ახალ ნაშენს ბალამდისინ სიგანე სლუ-სარქისას შარაგზა და ყორჩაყალის ძირამდისინ გვიბოძებია შენთვის და სოლოლაკის წყლის ნობათით ბალის გასაკეთებლათ... დაიწერა ქრისტეს შობის კ¹³ს უად“¹³ (464).

რუსი მოხელის მიერ შედგენილ თბილისის 1800 წ. გეგმაზე დართულია თაბორის მთა, სადაც დგას «Разоренное укрепление Корча-Кала»¹⁴.

გეგმაზე დატანილი ნახაზის მიხედვით თუ ვიმსჯელებთ, თაბორის ციხე მდგარა მთის უკიდურეს ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში. გეგმის ნახაზით, თაბორის ციხე მთის რელიეფს მიჰყვება, კედლებში დატანებული აქვს ორმხრივ შეკრული მრგვალი ფორმისა და ციხის მხრიდან გახსნილი რამდენიმე ბურჯი, საერთოდ, ციხის ფორმაზე რაიმე კონკრეტულის თქმა კირს.

საინტერესოა თაბორის ციხის სახელი ყორჩი-ყალა. თაბორის ციხეს ამავე სახელწოდებით იხსენიებს თბილისის ისტორიის მკვლევარი პლატონ იოსელიანიც — „Крепость фанбор (თაბორი) или Корчи Кала (ყორჩი-ყალა). Она была со стороны юга-Тифлиса и защищала южные или Ганджистские (განჯის კარი) ворота города. Во дни славы, она была обстроена каменными стенами“¹⁵.

ყორჩი-ყალა აღმოსავლური სიტყვაა და დამკველ, მკველ ციხეს ნიშნავს. ეს მეორე, ზედსახელი თაბორის ციხეს როდის და ვინ შეარქვა, არ ვიცით. პლ. იოსელიანი აღნიშნულ ნაშრომში (იქვე) თაბორის

13 სცსია, ფ. 1449, № 161.

14 ЦГВИА. ф. ВУА, д. 22660.

15 Платон Иоселиани, Описание... 1866, г. 33. 253.

მთაზე, ციხის გარდა, ეკლესიის არსებობაზეც ლაპარაკობს: «...и на плоской ея вершине была построена церковь Преображения Господня...» ამის შემდეგ ისტორიკოსი მოგვითხრობს თაბორის ციხეს თავს გარდამხდარ ამბებს.

მკვლევარის ცნობა საინტერესოა იმით, რომ იგი თაბორის ეკლესიის სახელს გვაწვდის. საყდარი ღვთის „ფერიცვალების“ სახელზედ ყოფილა აგებული (გავიხსენოთ, რომ ქრისტემ თაბორის მთაზე იცვალა ფერი). ტაძრის სახელი ერთხელ კიდევ ადასტურებს ჩვენს მოსაზრებას, რომ სიტყვა „თაბორი“ ძველი თბილისის მიკროტოპონიმში ქრისტიანულმა რელიგიამ შემოიტანა და რომ იგი ქალაქის ერთ-ერთი პირველი ძირძველი ტოპონიმაა.

თაბორის ეკლესიაზე ლაპარაკობს ისტორიკოსი მოსე ჭანაშვილი: „ტაძარი სახელსა ზედა ყველა ურვეულთა ნუგეშისმცემლისა თაბორის გორაზედ... გაოხრებული ტაძარი“¹⁶.

როგორც აღვნიშნეთ, თაბორის ციხე ვერ აღადგინეს ქვეყნის პოლიტიკური მდგომარეობის გამო, ხოლო, რაც შეეხება საყდარს, რუსეთის საფარქვეშ შესვლამ და 1811 წ. ქართული ეკლესიის ავტოკეფალობის დაკარგვამ განაპირობა ტაძრის ნანგრევებად დატოვება, რომლის ნაშთიც დროთა სვლამ სულმთლად წარხოცა.

ჩვენს ხელთ არსებულ წერილობით წყაროებში და სპეციალურ ლიტერატურაში ყველაზე ადრეული ცნობა თაბორის ეკლესიის შესახებ გვხვდება 1392 წ. შედგენილ საბუთში—“... ტფილისის იქით ლელვის ხევი, ჩამოვარდება თაბორის ეკლესიის ჩამოსწვრივ წყლისპირამდისინ...“¹⁷, და სრულიად საქართველოს მეფის ალექსანდრე I-ის (1412—1443 წწ.) 1429 წ. გუჯარში.

როდის უნდა შერქმეოდა თბილისის მახლობლად მდებარე მთას თაბორი და როდის უნდა აეგოთ მასზე ციხე და ტაძარი?

მართალია, თბილისის თაბორი ქართულ ისტორიულ და აგიოგრაფიულ ძეგლებში X და XI სს-ში გვხვდება, მისი გაჩენა უფრო ადრეა სავარაუდო.

ბაგრატ IV „ქალაქის ბერებს“ 1045 წ. თბილისში რომ არ მიეწვიათ, ალბათ, თაბორის შესახებ ქართულ წყაროებში კიდევ დიდხანს არა დაიწერებოდა-რა. ასეთმა ბედნიერმა შემთხვევამ შემოგვინახა თბილისის თაბორის სახელი.

¹⁶ მოსე ჭანაშვილი, საქ. დედაქალაქი ტფილისი, ქუთაისი, 1899, გვ. 184.

¹⁷ ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. 1, 1970 გვ. 176.

რასაკვირველია, ჩვენ არ შეგვიძლია დაბეჭითებით იმის მტკიცება, თითქოს თბილისის სანახებში სახელი თაბორი ვახტანგ გორგასლის, ანდა მისი მემკვიდრის დროს გაჩენილიყო, მაგრამ ერთი კი ცხადია, რომ იგი აღრეულ ხანაში უნდა წარმოშობილიყო.

ამგვარად, ზემოთ მოტანილ „მკლე“ წყაროებზე დაყრდნობით, შეგვიძლია გავაკეთოთ დასკვნა, რომ თაბორის მთა არამარტო სტრატეგიულად მნიშვნელოვანი პუნქტი იყო, არამედ იგი გორა-სამლოცველოც ყოფილა.

1972 წ. ი. გრიშაშვილის სახელობის თბილისის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული სახელმწიფო მუზეუმის თაოსნობით თაბორის მთაზე ჩატარდა არქეოლოგიური გათხრები. ექსპედიციის მიერ ჯერ-ჯერობით მიკვლეულია თაბორის ციხის ნაშთი. მიუხედავად იმისა, რომ ციხის კედლები თითქმის სულ მოშლილია, მისი გეგმის წაკითხვა მაინც ხერხდება, ციხე არაა დიდი ზომის, იგი ზუსტად ისეთია, როგორი სახითაც დატანილი აქვს თბილისის 1800 წ. გეგმის შემდგენელს.

კრწანისი

სოფელი კრწანისი თბილისის სამხრეთით, მდ. მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე მდებარეობდა. პირველად ქალაქის მახლობლად კრწანისი გვხვდება 1392 წ. შედგენილ მცხეთის საკათალიკოსო სითარხნის გუჯარში — „ქალაქს ვაქრებთა კრწანისი“¹. წყაროებში კრწანისი რომ არ გვხვდება, იმას ხომ არ ნიშნავს, რომ ის იყო ქალაქის „აგარანში“ შემავალი ერთ-ერთი სოფელი ანდა დაბაა?

მეფე ალექსანდრე I, დიდად წოდებული, 1429 წ. გაცემული სიგელით სვეტიცხოველს ხელმეორედ სწირავს ქალაქისპირა სოფელ კრწანისს.

¹ ქართული სამართლის ძეგლები, III, 1970, გვ. 176.

ნ. ბერძენიშვილი ქალაქის შემოგარენის „აგარანზე“ თუ „აგარაებზე“ საუბრისას წერს, რომ სახელი „აგარანი“ გულისხმობდა ქალაქის გარშემო მდებარე სოფლებს, ე. ი. ეს იყო მათი კრებითი სახელი. „აგარანს“ სოფლებს თუ დაბებს თავისი საკუთარი სახელებიც ჰქონდათ. — ძველი თბილისის ტოპონომიკიდან (აგარანი), საქართველოს ისტორიის საკითხები, I, 1964, გვ. 318.

დამოწმებული ზაგელი მრავალმხრივ საყურადღებო მასალის შემცველი დოკუმენტია. აღსანიშნავია, რომ კრწანისი თავდაპირველად „მეტეხის ღ-ის მშობელს“ შეწირული სოფელია—იგი მეტოქია.² ამასთან დაკავშირებით შეიძლება ვიფიქროთ, რომ სოფელი კრწანისი მეტეხის ღვთისმშობლის ეკლესიისათვის შეუწირავს XIII ს-ში მეფე დიმიტრი თავდადებულს. უამთაღმწერელი გადნოგვეცემს — „მეფემან დაიწყო სიბასა წარსვლად, და აღაშენნა ქუეყანანი მოოკრებულნი. ამანვე აღაშენა პალატა შინა მონასტერი, ისანთა, საყოფელად მეტეხთა ღმრთისმშობელისა, და შეამკო განგებითა დიდითა, და შესწირნა სოფელნი და ზუარნი, და განუჩინა მონაზონთა საზრდელი და სამოსელი, და განაგო განგებითა კეთილითა“³.

უკვე ვთქვით, რომ სიგელი მეტად მნიშვნელოვანი წყაროა კრწანისის ადრეული ხანის ისტორიის შესწავლისათვის. ჯერ ერთი, ვიგებთ, რომ იგი ხელმეორედ შეუწირავთ სვეტიცხოველისათვის, რომელიც მოშლილიყო ქვეყანაში არსებული „უამთა ვითარებისაგან“. მოშლის მიზეზი ნათელია — ესაა თემურლენგის ურდოების რვაგზის შემოსევები; აქვე დასამახსოვრებელია, რომ სოფელს „საწყლისპირო“ აქვს, რომელიც შემდგომში გამოგვადგება კრწანისის პალატზე საუბრისას და, რაც მთავარია, ვადგენთ ძველი კრწანისის საზღვრებს: სამხრეთიდან და სამხრეთ-დასავლეთიდან მას ესაზღვრება ხატის თელეთი და შინდისი, ჩრდილოეთიდან, თაბორის ეკლესიის ჩამოყოლებით, ლელეთა ხევი (წავეკისის წყალი, დაბახანა), და აღმოსავლეთიდან მდ. მტკვარი.

თუ მომდევნო ხანაში გვიანობამდე (XIX ს.) სოფ. კრწანისის სამხრეთი, სამხრეთ-დასავლეთი და აღმოსავლეთი (აქაც თითქოს ნომინალურად ჩნდება ახალი პუნქტი ორთაქალის სახელით) საზღვრები მყარია, ამას ვერ ვიტყვით სოფლის ჩრდილოეთ საზღვარზე.

XVI—XVII სს. კრწანისი ტერიტორიულად მცირდება, მოსახლეობაც კლებულობს. ამის მიზეზია არაერთგზის აღნიშნული გამუდმებული შემოსევები. ქალაქის შემოგარენის სხვა სოფლების ხვედრს კრწანისიც იზიარებს, ყველაზე კარგად კი ეს მის ჩრდილოეთ საზღვარს დაეტყო. ამ მხარეს სოფელი შესამჩნევად იხევს სამხრეთისაკენ და ძველი, ე. წ. „განჯის კარს“ გაცდენილია იმიტომ, რომ

² სცსია, ფ. 1449, № 557.

³ ქ-ს ც-ა, 11, გვ. 272.

უკვე XVII ს. 30-იან წლებში ირანის მპყრობელი შაჰ-სეფი ლელვთა ხევის მარჯვენა ნაპირზე და თაბორის ქედის აღმოსავლეთ კალთაზე ასახლებს სეიდების ტომს.

ქალაქის სანახებში მდებარე სოფელთა შორის არც კრწანისია გამოჩინებული და ისიც XV ს-დან მოყოლებული XVII ს-მდე საბუთებში აღარ გვხვდება.

და, აი, 1657 წ. წყალობის სიგელი გვამცნობს, რომ კათალიკოსმა ქრისტეფორემ პაატა თაზიშვილს კრწანისის მოურავობის სახელს უბოძა. სიგელით ირკვევა, რომ ძველთაგანვე სოფ. კრწანისის მოურავები თაზიშვილები ყოფილან⁴.

კრწანისის საკათალიკოსო მამულია. მეფე როსტომი, კათალიკოს ქრისტეფორეს თხოვნით, 1658 წ. სვეტიცხოველს ხელახლა შესწირავს თბილისის მეტეხის ღვთისმშობლის ტაძარს და სოფელ კრწანისს — „შემოგწირეთ მეტეხთა ღვთის მშობლის ტაძარი და მისი შეწირული სოფელი კრწანისი“⁵. ამავე სიგელით ქართლის მეფე სოფელ კრწანისს ათავისუფლებს — ათარხნებს ყოველგვარი სამეფო გამოსაღებისაგან — „ამ წესით გვითარხნებია რომე არაფერი საჩვენოს სათხოვარი და გამოსაღები არა ეთხოვბოდეს რა“.

კრწანისის ისტორიის შემცველი გვიანი დოკუმენტური მასალა ძირითადად აქ არსებული ბალ-ვენახების ყიდვა-გაყიდვასა და წყალობით გაცემას ეხება — „ჩემი მკვიდრი ბალი მოეყიდნათ შენთვის“⁶ (1769), „მოგყიდე ჩემი მამა პაპას ნაქონი, და ნასყიდი მამული კრწანისის ბოლოს ბალი“⁷ (1778), „კრწანის ჩვენი მამეულობაჲ ვენახი გექონდა შენს ვენახთან ჩვენის ნება ყოფლობით მოგვეყიდეთ ის ჩვენი სამკვიდრო ვენახი“⁸ (1807).

ამ სოფლის მოურავის და მამასახლისის სახელოების ბოძება და ჩამორთმევა კათალიკოსის უშუალო კომპეტენციაში შედის, თუმცა ზოგჯერ აღნიშნულ სახელოებს მეფეც ამტკიცებს.

ფეოდალურ საქართველოში კათალიკოსი ერთ-ერთი უდიდესი და უმდიდრესი ფეოდალია. საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში არსებულ საკათალიკოსო მამულს მეთვალყურეობას და ზედამხედველობას უწევენ კათალიკოსის მოხელენი — სახლთუხუცესი, მოურავი, გზირი, ნაიბი, ნაზირი, მამასახლისი და სხვ.

4 სესია, ფ. 1450, დავთ. 34, № 120.

5 ქრონიკები, II, გვ. 472—473;

6 სესია, ფ. 1450, დავთ. 6, № 159.

7 სესია, ფ. 1450, დავთ. 7, № 80.

8 სესია, ფ. 1448, № 6720.

სახელოების გაცემის გარდა, კათალიკოსი უფლებამოსილია თავის კუთვნილ მამულში ცალკეული მესაკუთრენი ანდა მთელი სოფელი ათარხნოს — გაათავისუფლოს საკათალიკოსო გამოსაღებისაგან. 1780 წ. კათალიკოსი ანტონ I სითარხნის სიგელს აძლევს ყორღანაშვილ ოსეფას და მის ძმისშვილებს — „მათი უმაღლესობა ჩვენი სძალი დედოფალი დარეჯან შუა-შემობძანდა და ორთაქალას შენის ბალის სითარხნე ინება, ჩვენც ნება დაეართევიტ და გვითარხნებიხარ ყოვლის ჩვენის სათხოვრისაგან“⁹. აქვე გვინდა აღვნიშნოთ, რომ ბაღების გათარხნება ეკლესიის შემოსავალს იზღუდავდა. ამცირებდა, რომ მოტანილ სიგელებშივე კათალიკოსი იძულებულია აღნიშნოს: „ამ ყორღანას შვილის ოსეფას ბალს გარდა, რომელიც სხუა ბაღები არის, იმათი გათარხნება არ იქნება, ამისათვის, რომ ეკლესიის შემოსავალსა მრავალ რიგად აკლდება“.

მიუხედავად ასეთი განცხადებისა, ეტყობა, კათალიკოსი მაინც გასცემდა კრწანისსა და ორთაქალაში მდებარე ბაღების სითარხნის სიგელებს. როგორც ჩანს, ამას ისეთი მასიური ხასიათი მიუღია, რომ 1790 წ. ანტონ II კათალიკოსს საგანგებო განჩინება-განაწესი გამოუცია: „ესე განჩინებითი წერილი დავსდევ მტკიცე და უცუბელი, რათა ნიადაგ და შემდგომითი შემდგომად ესრეთ იყოს, ჰგებოდეს, და დაიდუას წინაშე ყოველთა ღმრთა და მცირედთადმი, რომელიცა შესამატად დიდისა ეკლესიისათვის ესაჩეთ, და განვაჩინეთ, რომელიც ეკლესიის მამულები ვასყიდულა, და იმ მამულებისაგან გამოსავალი კულუხები აზატობით გათარხნებულა, რომელთამე პირუტლთა მოსაყდრეთა ჩუშნთაგან, ესე სითარხნე კრწანისისა და ორთაქალის ბაღებისა სრულ ერთობით მოგვიშლია, ამისთვის რომ ეკლესიისათვის დიდი დანაკლისი იყო ამ ბაღების სითარხნე, და ჩუშნც ამისთვის შლად კელეყავით, და ესრეთ განვაწესეთ, რათა ამიერთგან დიდსა სამეუფოსა ეკლესიასა ჩუშნსა სრულებით და უკლებულად ნიადაგ წელიწადს რაგუარადაც ძუშლადგან დებულებაჲ ყოფილა, იმაგურად თავისი ბეგარა და კულუხი ისევ უკლებლად მოერთმეოდეს ეკლესიასა ძუშლისა და ახალისა: გათარხნებულის ბაღებისაგან, რომელიც რომ მოვშალეთ“¹⁰.

მიუხედავად ასეთი მკაცრი განჩინებისა, 1809 წ. გაცემული სიგელით ანტონ II კათალიკოსი ორთაქალის ბალის ერთ-ერთ მფლობელს სითარხნეს აძლევს, ათავისუფლებს ყოველგვარი საეკ-

⁹ სცსია, ფ. 1450, დათვ. 6. № 62.

¹⁰ სცსია, ფ. 1449, № 2335.

ლესიო გამოსაღებისაგან — „კითარცა ყოფილხართ თარხანი ბა-
ლის გამოსაღებისაგან მითვე სითარხნით უნდა მკვიდრობდეთ არა
კეთხოებ არა კულუხი, არა ბეგარა, არა სხვა ნივთი სათხოვარი“¹¹.

კრწანისში სხვადასხვა მოხელეა: მოურავი, ხასადარი, მამასახ-
ლისი, მებეგრე, მეკულუხე, ზედამხედველი. წერილობით წყაროებ-
ში კრწანისის მოურავი პირველად გვხვდება ქრისტეფორე კათა-
ლიკოსის მიერ 1657 წ. გაცემულ წყალობის წიგნში. საბუთი ზე-
ვით ერთხელ უკვე დავიმოწმეთ, ამიტომ აქ მას აღარ მოვიტანთ.
ჩვენ მხოლოდ იმას აღვნიშნავთ, რომ კრწანისის მოურავობის სახე-
ლო სამემკვიდროდ ებოძათ აზნაურიშვილ თაზიშვილებს, რომლებ-
საც ძველთაგანვე ეს სახელო ეკავათ და მათ ის არ მოშლიათ XIX
საუკუნეშიც. მხოლოდ ერთხელ, ისიც თურქ-ოსმალებთან დაკავ-
შირებით თაზიშვილებს დროებით ჩამორთმევიათ ეს სახელო და
სულ მალე ისევ დაბრუნებით¹².

კრწანისის მოურავობის სახელოს მემკვიდრეობით გადაცემას
გვარის შიგნით უმტკივნეულოდ და შეხლა-შემოხლის გარეშე არ
ჩაუვლია. ეტყობა, თაზიშვილებს შორის ამ საკითხის თაობაზე ამ-
ტყდარი აყალპაყალი და ვაჭრობა იმდენად სერიოზული ყოფილა,
რომ მათ დასაშოშმინებლად და შესარიგებლად საჭირო გამხდარა
კათალიკოსის ჩარევაც კი — „დავსხედით ჩუენ, ბატონის შვილი
კზი დომენტი, სრულ ერთობილნი ეპისკოპოზნი და ერთობილანი
მცხეთელნი, გვერდ ვიახელენ თაზიშვილი ავთანდილ და იმისი ძმის
წული ზალ, სახელოზედ სარჩლობდნენ“¹³. სარჩელის განხილვის
შემდეგ ავთანდილ თაზიშვილს ერგო მოურავობის სახელო (1705 წ.).
ეტყობა, ეს საქმე ამით არ დამთავრებულა და მას 1708 წ. „ბატო-
ნიშვილი სახლთუხუცესი პაპუა და წინამძღვარი ონოფრე და ნაზი-
რი ედიშერ ბატონის ბძანებით სამართალი უყავით თაზის შვილს
ავთანდილს და ზალს. ამასწინად დიასამიძის კოზის იოვანე დროს
გაყრილიყვნენ“¹⁴. დამოწმებული საბუთიდან ჩანს, რომ გვარის გაყ-
რის დროს შესაბამისად ყველაფერი (უძრავ-მოძრავი ქონება) იყო-
ფა. სახელოს გაყოფა არ შეიძლებოდა, მასზე პრეტენზიას აცხადე-
ბდა გაყრილი ოჯახის ორივე მხარე. როგორც ვნახეთ, გვარის შიგ-
ნით ეს საკითხი ვერ გადაიჭრა და ამიტომ საქმეში ჩაერია კათალი-

11 სცსია, ფ. 1450, დავთ. 51, № 246.

12 სცსია, ფ. 1450, დავთ. 34, № 121.

13 სცსია, ფ. 1450, დავთ. 25, № 142.

14 სცსია, ფ. 1450, დავთ. 25, № 143.

კოსი, როგორც ამ სახელოს გამცემი. ამჯერადაც კრწანისის მოურავობა მიეცა თაზიშვილ აეთანდილს, სამაგიეროდ მეორე მხარეს, ზაალ თაზიშვილს აეთანდილი ყოველწლიურად უხდიდა ოც მარჩილს. საინტერესოა, რომ აეთანდილს კრწანისის მოურავობასთან ერთად ებოძა ხასადრობაც — „მოურავობა და ხასადრობა კრწანისისა აეთანდილს ქონდეს“. ეს ერთადერთი შემთხვევაა, როცა კრწანისში ხასადარი გვხვდება. საერთოდ კი ხასადრი ქალაქისპირა სოფლებში პირველად XVII ს. დასასრულს ავლაბარშია დამოწმებული. როგორც ცნობილია, ამ სახელოს მქონე მოხელეს ევალებოდა მხოლოდ სამეფო, უფრო სწორად, მეფის კუთვნილი ზოდანუნიბისა და ზვრების მეთვალყურეობა. ის მხოლოდ მეფეს ჰყავს და, ამდენად, კრწანისში ხასადრის სახელოს არსებობა მეტად მნიშვნელოვანია. ეტყობა, 1708 წ. გამოტანილ დადგენილებას სულ ბოლომდე ვერ გადაუწყვეტია თაზიშვილების საგვარეულო დაეა, კერძოდ, მოურავის სახელოს მემკვიდრეობის საკითხი. შეიძლება ამ სახელოს გარშემო ამტყდარ დაეას შეეწირა კიდევ კათალიკოსი ნიკოლოზ ხერტელისძე. აი ამის შესახებ რას მოგვითხრობს პაპუნა ორბელიანი: „უკეთურმა და ღწითის შემცოდემ, იუდის მსგავსად აღშფოთებულმან თამაზის შვილმა ტარიელ, ერთის უბრალოს მიზენისა-თვის სცა კათალიკოზს ნიკოლოზს სატევარი ზაკვით და მოკლა. ეგრევე ორი ყულუხჩი ხმლით ზედ დააკაფა, თავის ბიძაშვილი პაატა, ფრიად დააწყლულა. შეწუხდა მეფე, ვითაც მართებდა, თითონ ეშმაკის უბოროტესი ტარიელ დაიქირეს და მოკლეს, ძმით ცოლ-შვილით სულ აიკლეს: წაასვენეს წმიდა გვამი პატრიარქისა დიდსა ეკლესიასა საპატრიარქოსა მცხეთას“¹⁵. ეს მოხდა 1744 წ.

კრწანისის მოურავის სახელო მემკვიდრეობითია და ერთი გვარის წარმომადგენელთა ხელშია, რასაც ვერ ვიტყვით სოფლის მეორე მოხელის მამასახლისის შესახებ. საბუთში უმეტეს წილად მამასახლისი მხოლოდ სახელით გვხვდება. რამდენიმე შემთხვევაა, როცა ამ მოხელის გვარსაც ვხვდებით — ბეჟულაშვილი გიორგი (1725)¹⁶, დავითაშვილი გოგია (1735)¹⁷, სოლომანოვი შიკირტუმა

¹⁵ პაპუნა ორბელიანი, საქართველოს ცხოვრება, ზ. კვიციანიძის მეორე გამოცემა, 1913, გვ. 92.

¹⁶ სცსია, ფ. 1450, დავთ. 13, № 29.

¹⁷ სცსია, ფ. 1448, № 1097.

(1812)¹⁸; სახელებიდან ვხვდებით—ანტონ (1761)¹⁹, ავეტიქა (1805)²⁰.

1765 წ. შედგენილ საბუთში მოხსენიებული „ქ. კრწანელი გზირი ასატურა“²¹ კრწანისში მეღალე და მეკულუხეცაა. 1799 წ. კათალიკოს ანტონ II-ის მიერ აზნაურიშვილ ოთარ მგალობელ ანთაძისადმი გაცემულ წყალობის წიგნში ვკითხულობთ: „...ასე რომ ნეტარად ხსენებულს კათალიკოსს ანტონს, კრწანისის მეღალობა და მეკულუხობა ებოძებინა სიგელით, და ალა-მამადხან რომ მოვიდა და ქალაქი მოაოხრა, სხვა ნივთიც მრავალი რამ დაგვარგოდა, და ის წყალობის სიგელიც დაგვარგოდა, მოხველ და შენის ნებათხოვნისამებრ წყალობის სიგლის გაახლებას დაგვეაჯე ჩვენც ვისმინეთ ვედრება თქვენი და გიბოძეთ კრწანისისა და ორთაქალის მოღალობა და მეკულუხობა“²².

ისევე როგორც მეკულუხე და მეღალე, სოფ. კრწანისსა და ორთაქალას ზედამხედველიც ერთი ჰყავთ — „მისს მალალ ყოვლად უსამღვდელოესობის მცხეთის მიტროპოლიტის საქართველოს და იმერეთის ექსარხოზის ვარლამის ბძანებით კრწანისის და ორთაქალის ზედამხედველი მუშრიბი სოლომან. ამ წერილის მოწამე ვარ“²³ (1814).

კრწანისში მოხელეებთან ერთად სხვადასხვა დარგის ხელოსანსაც ვხვდებით: ხარაზს, მკერვალს, მესანთლეს, ფეიქარს და სხვ. ხელოსნობის განვითარებას აქ ხელს უწყობდა ქალაქის სიახლოვე. კრწანელი ხელოსანი სოფელში დამზადებულ ნაწარმის ნაწილს, ალბათ, თბილისის ბაზრისთვის ამზადებდა. მაგრამ ძირითადად კრწანისი რჩებოდა სასოფლო-სამეურნეო უბნად. „ქალაქის მოურავის სარგოთი“ მოურავს ყოველწლიურად ქალაქისპირა სხვა ბაღების მსგავსად კრწანისისა და ორთაქალის ბაღებიდან თავისი წილი ერგებოდა.

კრწანისში ბაღები ჰქონდათ ქალაქელებს და მეფის ოჯახის წევრებსაც — ბატონიშვილებს.

„დასტურლამალში“ ზაგანგებო პარაგრაფი აქვს დათმობილი „ქალაქის მწვანილის ბაჟის“ საკითხს. აქ ლაპარაკია იმ ვალდებუ-

18 სცსია, ფ. 1450, დავთ. 44, № 121.

19 სცსია, ფ. 1450, დავთ. 6, № 158.

20 სცსია, ფ. 1450, დავთ. 52, № 70.

21 სცსია, ფ. 1449, № 2331.

22 სცსია, ფ. 1448, № 8883.

23 სცსია, ფ. 1449, № 2260.

ლებებზე, რაც ეთხოვებოდათ გალმა ჭალის მეპატრონე-მებალებს: რა რაოდენობის ბოსტნეული უნდა ჩაებარებინათ ყოველდღიურად მეფის ქარხანაში; მათ ეკრძალებოდათ გასაყიდი მწვენილის დათესვა. აქვე ვიგებთ, თუ რა სახის ბოსტნეული მოყავდათ ბალებში — „თუ დასთესოს—ნესვი, საზამთრო, კიტრი, ლობიო, ბადრიჯანი, ნიორი, თავი ხახვი, კომბოსტო, კარხალი, ამ რიგი რამ დასთესოს, თავისი საყოფი მწვენილიც დასთესოს, თორემ სხვას კი ნუ დასთესავს“. მოტანილ პარაგრაფში ხაზგასმითაა აღნიშნული: „ამას გარდა, გალმა კრწანისის ბოლოს რომ ბალები არის, იმისას ასრე იქმოდენ: იმათაც თავისი საკმელი მწვენილი დათესონ, როგორც ამ ზეით სწერია, თუ არა, ვინც ამათში გასასყიდელს მწვენილს დასთესავს, თორმეტი მინალთენი ჭარიმა უნდა გამოიღოს“²⁴.

დამოწმებული ადგილი მრავალმხრივია საყურადღებო, მაგრამ ამ შემთხვევაში გვინდა შევჩერდეთ მხოლოდ ერთ საკითხზე. როგორც ვნახეთ, აქ ზოგადად იყო ლაპარაკი ქალაქის გალმა ჭალის ბალებზე. იგივე მითითება ეძლევათ აქეთა ჭალის მეპატრონეებსაც — „კრწანისის ბოლოს რომ ბალები არის, იმისას ასრე იქმოდენ“. საბჭოთაში ჭალის თუ ბაღის მისანაშენებლად, ორიენტირად კრწანისის ზოხსენიება გვაფიქრებინებს, რომ ეს უნდა იყოს მოგვიანო ხანის ორთაქალა. გვინდა აღვნიშნოთ, რომ თბილისის სანახებში გეოგრაფიულ სახელად „ორთაქალა“²⁵ XVIII ს. მეორე მეოთხედში უნდა გაჩენილიყო. ასეთი მოსაზრების გამოთქმის უფლებას გვაძლევს ვახუშტი ბატონიშვილი, რომელსაც თავის ერთ-ერთ რუკაზე ორთაქალის ადგილზე დატანილი აქვს „ჭალის ბაღი“²⁶. ამასთან დაკავშირებით ჩნდება ერთი საცთური, რა კავშირშია ჭალა/ორთაქალა და კრწანისი. ჩვენს ხელთ არსებულ დოკუმენტურ წყაროებში ორთაქალა, როგორც ცალკე ერთეული, იშვიათად გვხვდება. ის უფრო ხშირად სოფელ კრწანისთანაა მოხსენიებული — „ჩვენს სოფელს კრწანის ორთაქალას“²⁷, „გიბომძეთ კრწანისის ორთაქალას“²⁸ და ა. შ. უკვე ვთქვით, რომ მათ ერთი ზედამხედველი, მეღალე და მეკულუხე ჰყავთ, და არა მარტო ეს მოხელეები, არამედ მოურავიც და მამასახლისიც — „ჩვენი ბრძანება არის ორთაქალის და კრწა-

24 ქართული სამართლის ძეგლები, 1970, გვ. 546—547.

25 ორთაქალა ორწილადი სიტყვაა და ნაწარმოებია თურქულიდან ორთა—

ORTA შუა (середина) — Древнетюркский словарь, Л., 1969, გვ. 371. ე. ა. შუაქალა.

26 ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ფ. Н—2079.

27 სსსია, ფ. 1449, № 1076.

28 სსსია, ფ. 1450, დაეთ. 24, № 5.

ნისის მოურავო და მამასახლისო“²⁹, „კრწანისის მოურავი და გალობელი იოსებ კრწანისისა და ორთაქალის მამასახლისი ანტონა“ და ა. შ.

უკვე ვთქვით, რომ კრწანისი თბილისის აგარანის ერთ-ერთი სოფელია. ნ. ბერძენიშვილი აგარებთან დაკავშირებით ტერმინ „დასოს“ შინაარსისა და მისი ადგილსამყოფელის დადგენისას „აგარათა ჭალასაც“ ეხება. მკვლევარი „დასოს“ და „აგარათა ჭალას“ ლოკალურ ადგილს უძებნის და მათ კაბენის ეკლესიასთან (კოეორი) ათავსებს. ჩვენ ამ შემთხვევაში გვიანტერესებს „აგარათა ჭალა“. და აი, ნიკო ბერძენიშვილი გამოთქვამს მოსაზრებას, რომ „აქ ჩვენ იმ დებულებიდან გამოვდივართ, რომ „აგარათა ჭალა“ უშუალო ნაწილია „აგარანის“, როგორც „ტერიტორიულ-სამეურნეო ერთეულის“, მაგრამ სავარაუდებელია სხვაგვარი ვითარებაც. „აგარათა ჭალას“ იქნება ამ დროს „აგარანთან“ კავშირი არც ჰქონდეს. შეიძლება „აგარათა ჭალა“ უფრო ძველი დროის გეოგრაფიული სახელი იყოს, როცა ცნება „აგარანი“ ფართო იყო, ჯერ კიდევ ერთი დაბისა და ციხის სახელად არ ქცეულიყო, არამედ კრწანისიდან შინდის, ტაბახმელას, კოჯორს (და კიდევ სხვა?) — ყველას საერთოდ ეწოდებოდა. ასეთი ვითარების გათვალისწინებით „აგარათა ჭალა“ აწინდელ ორთა ჭალაშიც თავისუფლად მოთავსდებოდა“³⁰.

ჩვენ ნ. ბერძენიშვილის მეორე, სავარაუდოდ გამოთქმული მოსაზრება უფრო მართებულად მიგვაჩნია, რაც, როგორც ვნახეთ, გვიანი ხანის დოკუმენტური მასალითაც მტკიცდება. „აგარათა ჭალა“, ტრადიციისამებრ, შემორჩა კრწანისს, ეს უბრალოდ განაპირობა კრწანისის გეოგრაფიულმა მდებარეობამ. ის ძველ „აგარანში“ შემავალ დაბათა შორის უშუალოდ ემიჯნებოდა „ჭალას“ და ეს ძველი „მემკვიდრეობაც“ მას დარჩა (თუ უნდა დარჩენოდა?).

ორთაქალის ბაღები კრწანელთა გარდა ეკუთვნოდათ: „ქ. ჭალაქს სამინბაშოს იჯარის შემოსავალი და მისი ერთი-ორთაქალის ბაღი მეფის ძეს იულონს ეჭირა“³¹. „ქ. ორთაქალის სამინბაშო ბაღი“ მეფე ერეკლე II-ეს თავისი ძისათვის იულონისათვის უბოძე-

29 სცსია, ფ. 1449, № 1456.

30 ნ. ბერძენიშვილი, ძველი თბილისის ტოპონიმიკიდან (აგარანი), საქართველოს ისტორიის საკითხები, I, 1964, გვ. 322—25.

31 სცსია, ფ. 1448, № 7723.

32 სცსია, ფ. 1448, № 777.

ბია³². ორთაქალაში ბალი ჰქონდათ: ყორღანაშვილს³³, თავლიდარ ოპანეზას, მამასახლის ანტონას, გზირ გიქუას³⁴შვილს და სხვ.

ქართლის უკანასკნელი მეფის გიორგი XII-ის სიკვდილისა და მისი მემკვიდრის დავით ბაგრატიონის რუსეთში გადასახლების შემდეგ მათი კუთვნილი ორთაქალის ბალები გადაეცა ფირცხალაურ დოსითეოს არქიეპისკოპოსს, რომელიც მერე შეისყიდა თბილისელმა სომეხმა ტერ-შიმოვანოვმა.

კრწანისის და ორთაქალის ზვრები, ბაღა-ბოსტნები, ბალები ირწყევებოდა რუებით, ჩარხის წყლით, საგანგებოდ მოწყობილ საგუბრებში ჩამდგარი თუ დაგროვილი წყლით, მტკვარზე წყლის საქაჩი დიდი ბორბლები — დოლაბებიც ყოფილა მოწყობილი — „თავისი წყლის გზა დოლაბაზურის რუსნუღლითა“³⁴. გაყიდულ ბაღს თან ახლავს „თავისი რასათის წყალი და ჩარხი“³⁵, „ერთი ჩარხი ერთის თავისის რასათის თავისის რუთა“³⁶, ბალები ხშირ შემთხვევაში ერთმანეთისაგან ქუჩითაა გამიჯნული.

ორთაქალის ბალებში ნისვლა მდინარე მტკვრის მარჯვენა ტოტზე გადებული, კოფოებზე შემდგარი ხის ხიდის საშუალებით შეიქმნებოდა; ასევე, ორთაქალაში გადასვლა ნავით ხდებოდა, რომელსაც ემსახურებოდა საგანგებოდ მიჩენილი მენავე. 1781 წ. შედგენილ ერთ-ერთ საბუთში გვხვდება ორთაქალის მენავე, მეორე საბუთში (ისევ ორთაქალას ეხება, 1782 წ.) კი პირდაპირ არის ნათქვამი: „...საცა ნავი მუშაობს“³⁷. მენავის პირდაპირი მოვალეობა იყო მებაღეების, ბაღის მეპატრონეებისა და სხვათა გადაყვანა. აღნიშნულ სამუშაოში მენავე მისთვის განკუთვნილ გასამრჯელოს იღებდა.

ამგვარად, კრწანისი ქალაქის „აგარაში“ შემავალი და XIV—XV სს. საქართველოს მეფეთა მიერ სექტიცხოველს შეწირული სოფელია. აქედან მოყოლებული XIX საუკუნემდე იგი საკათალიკოსო მამულია. თუმცა კრწანისში ბალები მეფის ოჯახის წევრებს და ქალაქელებსაც ჰქონდათ.

სოფ. კრწანისი, ორთაქალასთან ერთად, ქალაქის შემოგარენში მდებარეობდა და თავისი სარწყავი სისტემით (რუ, რუსხმული, ჩარ-

33 სცსია, ფ. 1450, დავთ. 6, №62.

34 სცსია, ფ. 1450, დავთ. 8, № 122.

35 სცსია, ფ. 1450, დავთ. 8, № 117.

36 სცსია, ფ. 1450, დავთ. 6, № 156.

37 სცსია, ფ. 1450, დავთ. 5, № 146.

ბი) ბალ-ვენახებით და ბაღჩა-ბოსტნებით წარმოადგენდა ერთ-ერთ დაწინაურებულ სასოფლო-სამეურნეო რაიონს.

ყურყუთა

(სონღალული)

თბილისის მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე სამხრეთის მხრიდან ესაზღვრება ყურყუთა, შემდეგი დროის სოფ. სონღალული.

სოფ. სონღალულის სახელი XVII—XVIII საუკუნეების სიგელ-გუჯრებში და ისტორიულ ლიტერატურაში სხვადასხვა ფორმით გვხვდება — ყურყუთა, სონღალუხი, სოღალუხი, სონღალული, სოღანლული. ბოლო დროს მას საკუთარ სახელად სოღანლული დაემკვიდრა.

სახელი სოღანლული უცხოა — თურქულია და ქართულად სახახვეს თუ სახახვეთს ნიშნავს.

ჩვენ აქ, ერთი შეხედვით, თითქოსდა უცნაურ მოვლენასთან არ უნდა გვქონდეს საქმე, მით უმეტეს, რომ მსგავსი სახელები ჩვენში მრავალადაა; გასარკვევია როგორ მოხდა, რომ ყურყუთას, შემდეგდროინდელ სონღალულს, სახახვეთი ანუ სოღანლული შეერქვა?

ამ კუროზს თუ ლაფსუსს ჯერ კიდევ ისტორიკოსი პლატონ იოსელიანი გაუოცებია: «Выезжая из Тифлиса, первым местом древнего населения является село Соганлуги, постоянно страдавшее от нападения враговъ и защищавшее узкий проходъ по правому берегу р. Кура, Тифлис в 10 верстах от него. Не могу объяснить, когда и от чего дано название Соганлуги, означающее на татарском языке место лука¹ — ასე წერდა თბილისიდან სომხეთის ახტალაში მიმავალი მკვლევარი. მოტანილი მონაცემებიდან ჩანს, რომ პლ. იოსელიანი გაკვირვებას გამოთქვამს სოფლის სახელწოდების გამო.

სოფელი სონღალული თბილისის სამხრეთით მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე მდებარეობდა. სონღალულს თბილისისაგან თელეთის მთა ჰყოფდა. თელეთის მთის აღმოსავლეთი კალთა მტკვრისაკენ ეშვებოდა და მდინარესთან ქმნიდა პატარა გამავალ ყელს—კოჩიღორს,

¹ П. Иоселиани, Путевые записки отъ Тифлиса. до: Ахталы. Тиф., 1850, გვ. 4.

და, აი, სწორედ ამ ვიწრო ყელით უკავშირდებოდა სონლალული ქალაქს, უფრო სწორად, ამ ვიწროებში გამავალი სატრანზიტო-საქარავენო გზით, ე. წ. „განჯის გზით“. ისე გამოდიოდა, რომ სონლალული თბილისის სამხრეთის მისაღვომებთან სწორედ ამ გზის ერთ-ერთი ჩამკეტი პუნქტი იყო.

როგორცა ჩანს, ყურყუთა-სონლალული ქალაქის შემოგარენში ერთ-ერთი მოსაცდელი, საპაემნო—შესახვედრი ადგილია.

პლ. იოსელიანი გადმოგვცემს, რომ ძველად სონლალულს „გზის კარს“ უწოდებდნენ. «В древности оно (სონლალული — თ. ბ.) именовалось Гзис кари (გზის კარი) или вратами дороги, ведущей к Тифлису. У других называются Куркути (ყურყუთა)“.

სონლალულის საზღვრებს ვადგენთ 1848 წ. შედგენილი რუკით². აღნიშნულ რუკაზე ორი სონლალულია — პატარა და დიდი, რომლებსაც ერთმანეთისაგან შულავრის გზა ჰყოფს.

პატარა სონლალულზე შულავრის გზა გადიოდა, რომელსაც ყაზახი—განჯის გზა უერთდებოდა (თბილისი — სონლალული — ყაზახი — შამქორი — განჯა), შულავრის გზა, რომელიც კუმისის ტბას სამხრეთის მხრიდან ჩაუვლიდა (აღსანიშნავია, რომ დღეს ეს გზა კუმისის ტბას ჩრდილოეთის მხრიდან ჩაუდის) ნაწილი იყო დმანისზე გამავალი ცნობილი დიდი საქარავენო გზის — ნახიდური—დმანისი—ლორე. დღესაც ამ გზით თბილისი უკავშირდება სომხეთს. შულავრის გზის განტოტება უერთდებოდა მეორე დიდ საქარავენო გზას — დებედისას. როგორც ვხედავთ, სონლალული სამხრეთიდან და აღმოსავლეთიდან თბილისში მომავალი სატრანზიტო-საქარავენო გზების მნიშვნელოვანი კვანძი იყო. საინტერესოა გავიხსენოთ ისიც, რომ სონლალულთან სარვანისად წოდებული ტოპონიმი, რაც, ვახუშტის გადმოცემით, „მეფეთ აქლემთა“ სადგომს ნიშნავს. სამხრეთით „ყოჩის ქვის“ სახელით პატარა გორაა, ხოლო მის სამხრეთ-დასავლეთით სანგრის გორა. სონლალულს დასავლეთიდან ესაზღვრება და კეტავს ხანლუხდარეს მეორე ხევი, რომელიც სათავეს აღმოსავლეთით იღებს და მის დასავლეთით ყაზახის გზამდე აღწევს.

სონლალული შემოიფარგლებოდა ლელვის ხევით, ტაშხარყანათი, მტკვრით, შულავრის და ყაზახის გზებით, ყოჩის ქვით, სანგრის გორით; ხანლუხდარეს მეორე ხევით, ამილახვრების თელეთით, ტალის (თალის) ქვის და ისევ ლელვის ხევით.

ამგვარად, სონლალულს ეკავა წყლისპირეთი, მტკვრის მარჯვე-

2 Подробная карта окрестностей г. Тифлиса, 1848.

ბი) ბალ-ვენახებით და ბაღჩა-ბოსტნებით წარმოადგენდა ერთ-ერთ დაწინაურებულ სასოფლო-სამეურნეო რაიონს.

ყურყუთა

(სონღალული)

თბილისს მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე სამხრეთის მხრიდან ესაზღვრება ყურყუთა, შემდეგი დროის სოფ. სონღალული.

სოფ. სონღალულის სახელი XVII—XVIII საუკუნეების სიგელ-გუჯრებში და ისტორიულ ლიტერატურაში სხვადასხვა ფორმით გვხვდება — ყურყუთა, სონღალუხი, სოღალუხი, სონღალული, სოღანლული. ბოლო დროს მას საკუთარ სახელად სოღანლული დაემკვიდრა.

სახელი სოღანლული უცხოა — თურქულია და ქართულად სახაზვეს თუ სახახვეთს ნიშნავს.

ჩვენ აქ, ერთი შეხედვით, თითქოსდა უცნაურ მოვლენასთან არ უნდა გვკონდეს საქმე, მით უმეტეს, რომ მსგავსი სახელები ჩვენში მრავლადაა; გასარკვევია როგორ მოხდა, რომ ყურყუთას, შემდეგდროინდელ სონღალულს, სახახვეთი ანუ სოღანლული შეერქვა?

ამ კუროზს თუ ლაფსუსს ჯერ კიდევ ისტორიკოსი პლატონ იოსელიანი გაუოცებია: «Выезжая из Тифлиса, первым местом древнего населения является село Соганлуги, постоянно страдавшее от нападения враговъ и защищавшее узкий проходъ по правому берегу р. Кура, Тифлис в 10 верстах от него. Не могу объяснить, когда и от чего дано название Соганлуги, означающее на татарском языке место лука¹ — ასე წერდა თბილისიდან სომხეთის ახტალაში მიმავალი მკვლევარი. მოტანილი მონაცემებიდან ჩანს, რომ პლ. იოსელიანი გაკვირვებას გამოთქვამს სოფლის სახელწოდების გამო.

სოფელი სონღალული თბილისის სამხრეთით მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე მდებარეობდა. სონღალულს თბილისისაგან თელეთის მთა ჰყოფდა. თელეთის მთის აღმოსავლეთი კალთა მტკვრისაკენ ეშვებოდა და მდინარესთან ქმნიდა პატარა გამავალ ყელს—კოჩრიდორს,

¹ П. Иоселиани, Путевые записки отъ Тифлиса до Ахталы. Тиф., 1850, გვ. 4.

და, აი, სწორედ ამ ვიწრო ყელით უკავშირდებოდა სონღალული ქალაქს, უფრო სწორად, ამ ვიწროებში გამავალი სატრანზიტო-საქარავენო გზით, ე. წ. „განჯის გზით“. ისე გამოდიოდა, რომ სონღალული თბილისის სამხრეთის მისადგომებთან სწორედ ამ გზის ერთ-ერთი ჩამკეტი პუნქტი იყო.

როგორცა ჩანს, ყურყუთა-სონღალული ქალაქის შემოგარენში ერთ-ერთი მოსაცდელი, საპაემო—შესახვედრი ადგილია.

პლ. იოსელიანი გადმოგვცემს, რომ ძველად სონღალულს „გზის კარს“ უწოდებდნენ. «В древности оно (სონღალული — თ. ბ.) именовалось Гзис кари (გზის კარი) или вратами дороги, ведущей к Тифлису. У других называются Куркути (ყურყუთა)“.

სონღალულის საზღვრებს ვადგენთ 1848 წ. შედგენილი რუკით². აღნიშნულ რუკაზე ორი სონღალულია — პატარა და დიდი, რომლებსაც ერთმანეთისაგან შულავრის გზა ჰყოფს.

პატარა სონღალულზე შულავრის გზა გადიოდა, რომელსაც ყაზახი—განჯის გზა უერთდებოდა (თბილისი — სონღალული — ყაზახი — შამქორი — განჯა), შულავრის გზა, რომელიც კუმისის ტბას სამხრეთის მხრიდან ჩაუვლიდა (აღსანიშნავია, რომ დღეს ეს გზა კუმისის ტბას ჩრდილოეთის მხრიდან ჩაუდის) ნაწილი იყო დმანისზე გამავალი ცნობილი დიდი საქარავნო გზის — ნახიდური—დმანისი—ლორე. დღესაც ამ გზით თბილისი უკავშირდება სომხეთს. შულავრის გზის განტოტება უერთდებოდა მეორე დიდ საქარავნო გზას — დებედისას. როგორც ვხედავთ, სონღალული სამხრეთიდან და აღმოსავლეთიდან თბილისში მომავალი სატრანზიტო-საქარავნო გზების მნიშვნელოვანი კვანძი იყო. საინტერესოა გავიხსენოთ ისიც, რომ სონღალულთან სარვიანისად წოდებული ტოპონიმი, რაც, ვახუშტის გადმოცემით, „მეფეთ აქლემთა“ სადგომს ნიშნავს. სამხრეთით „ყოჩის ქვის“ სახელით პატარა გორაა, ხოლო მის სამხრეთ-დასავლეთით სანგრის გორა. სონღალულს დასავლეთიდან ესაზღვრება და კეტავს ხანლუხდარეს მეორე ხევი, რომელიც სათავეს აღმოსავლეთით იღებს და მის დასავლეთით ყაზახის გზამდე აღწევს.

სონღალული შემოიფარგლებოდა ლეღვის ხევით, ტაშხარყანათი, მტკვრით, შულავრის და ყაზახის გზებით, ყოჩის ქვით, სანგრის გორით; ხანლუხდარეს მეორე ხევით, ამილახვრების თელეთით, ტალის (თალის) ქვის და ისევ ლეღვის ხევით.

ამგვარად, სონღალულს ეკავა წყლისპირეთი, მტკვრის მარჯვე-

² Подробная карта окрестностей г. Тифлиса, 1848.

ნა ნაპირის ქალები და თელეთის (ამილახვრების) მახლობელი ველ-
მინდვრები.

პირველად სონდალულის ადრეული სახელი „ყურყუთა“ სპარსე-
თში გიორგი სააკაძის წასვლასთან დაკავშირებით გვხვდება. ეს იმ
საყოველთაოდ ცნობილ დროს ემთხვევა, როცა ქართლის მეფის
ლუარსაბ II-ის კარზე აღზევებული და განდიდებული გიორგი სა-
აკაძის მდგომარეობით გაგულისებულნი და შურით აღვსილი ქართ-
ველი ძირძველი დიდებულების შეჩენით, ქართლის მეფე გიორგი
თარხან-მოურავის დაპატიმრებას და მოკვლას გადაწყვეტს. დიდი
მოურავი გაიგებს მეფის განზრახვას და თავისი მახლობლების თან-
ხლებით უცხოეთში იხიზნება.

გიორგი სააკაძე ღამით ლილოებზე გავლით თბილისს ჩრდ-
აღმოსავლეთიდან ჩაუვლის, მტკვრის ფონით ყურყუთას გაევა და
აღჯაყალას მიდის. აქედან დევნილი თბილისის მოურავი ირანის
მზრძანებლის შაჰ-აბას I-ის კარს ეახლება.

ეს 1612 წ. მოხდა.

მოტანილი ამბავი აღწერილი და გალექსილი აქვს XVII ს. ქარ-
თველ მოღვაწეს, გიორგი სააკაძის ნათესავს, თბილისის მიტრო-
პოლიტს იოსებ სააკაძე-თბილელს (1681).

„რადან ვაგრძელებ, წავედით, მე ცოლ-შვილითა ვიარე;
გზა წარველეთ საგურამოსი და არე მათი ვიარე.
ლილოს პირს ჩაველ, ლოქინის ხეებში დაუტოარე,
ყურყუთას ფონი მზად დაგვხვდა, ჩვენთვის არ დასანთქმია რე!“³

ბერი ეგნატაშვილი თბილელის მონათხრობს იმეორებს. შეიძ-
ლება მემატაიანე ამ ამბის წერისას აღნიშნულ პოემას თავის წყაროდ
იყენებდა, ანდა ხელთ სხვა საბუთი ჰქონდა.⁴

ადრეულ წყაროებში მოხსენიებული ყურყუთა ისე ჩანს, რომ
ადგილას სახელი უნდა ყოფილიყო და არა დასახლებული პუნქტის
სახელწოდება. ეტყობა ადგილის საკუთარი სახელი შემდეგში დასა-
ხლებულმა პუნქტმა ბუნებრივად მიიღო და შეისისხლხორცა.

როგორც ცნობილია, როსტომ მეფის გარდაცვალების (1658 წ.)
შემდეგ ირანის შაჰი აბას II ქართლის ტახტს ვახტანგ V შაჰნავაზად
წოდებულს აძლევს.

ამ ამბავთან დაკავშირებით სეხნია ჩხეიძისა და „პარიჯის ქრო-

³ იოსებ თბილელი, დიდ-მოურავიანი, თბ., 1897, გვ. 28.

⁴ ბერი ეგნატაშვილი, ახალი ქართლის ცხოვრება, ქ-ს ც-ა, ტ. II,
გვ. 391.

ნიკის“ თხრობა ერთმანეთს მიჰყვება. ოლონდ სეხნია არაფერს ამბობს, თუ სად მიიღო შაჰნავაზმა შაჰის რაყამი, ხოლო „პარიჯის ქრონიკა“ კი გვამცნობს, რომ სარდალ პაპუნა ციციშვილის ხელით გამოგზავნილი შაჰის რაყამი და ხალათი ვახტანგ V-ემ სონღალულში მიიღო:

„პაპუნა საახალწლოდ მოვიდა, სოღანლუხს ჩავიდა და ყაენის ხალათი ჩაიცვა, რაყამი თავზე დაიჭირა, ისე შემოვიდა ქალაქში, მეფე გაათათრეს“⁵...

მოტანილ მონაკვეთში ყურადსაღებია ის, რომ ვახტანგ V შაჰის რაყამსა და ხალათს სონღალულში იღებს. ეს წესი მომდევნო ხანაშიც გრძელდებოდა.

ჟან შარდენს, რომელმაც ჩვენში 1672 წ. იმოგზაურა, აღნიშნული წესისათვის ყურადღება მიუქცევია. მოგზაური ამ წესს ასე აღწერს და განმარტავს: „...სამხრეთის მხრიდან მთის ფერდობზე დიდი ციხე დგას. მასში მეცხოვნეებიცა და მცხოვრებლებიც მხოლოდ და მხოლოდ წმინდა სპარსელები არიან... საქართველოს მთავარი, როდესაც ხელმწიფის წერილებსა და საჩუქრების მისაღებად, ჩვეულებისამებრ, ქალაქის კარიბჭის გარეთ გადის ღოღამე, მან ციხის შუაგულში უნდა გაიაროს, რადგანაც სპარსეთიდან თბილისში შემოსვლა მხოლოდ და მხოლოდ ამ ციხის გავლით შეიძლება. დარწმუნებით შეიძლება ითქვას, რომ მთავარს აქ გავლის დროს მუდამ იმის შიში აქვს, არ შემიპყრონო, ვაი თუ ციხისთავს საიდუმლო ბრძანება აქვს მიღებული ჩემი შეპყრობისათ. სპარსელებმა მეტად გონივრულად დაამკვიდრეს ეს წესი: საქართველოს მეფისნაცვალი და მათ სახელმწიფოში შემავალი პროვინციების სხვა მმართველები ხელმწიფის გზავნილებათა მისაღებად ქალაქგარეთ უნდა გავიდნენ, რადგანაც ეს არის უადვილესი საშუალება მათი შეპყრობისა, ყოველგვარი გართულებისა და საფრთხის გარეშე“⁶. მოგზაური არ ასახელებს შეხვედრის ზუსტ ადგილს, მაგრამ საგულვეტბელია, რომ ეს იყოს ყურყუთა — სონღალული.

როდის და ვის მიერაა ეს წესი შემოღებული, დღეს ძნელია ამის თქმა.

ჟან შარდენი სწორი უნდა იყოს, როცა ჩვენში ამ წესის შემოსვლას ირანთან აკავშირებს, მაგრამ არაა სწორი, როცა ქართველი

5 პარიჯის ქრონიკა, გვ. 64.

6 შარდენის მოგზაურობა, ფრანგულიდან თარგმნა, გამოკვლევა და კომენტარები დაურთო მზია მაგლობლიშვილმა, თბ., 1975, გვ. 317—319.

მეფის ქალაქგარეთ გაყვანას საჭიროების შემთხვევაში მისი დაპატიმრების მიზეზით ხსნის. რამდენადაც ჩვენ ვიცით, არც ერთ ქართველ მეფეს თავისი გვირგვინი თბილისის მიდამოებში გატყუების გზით არ დაუკარგავს. ირანის მბრძანებლები ამ ხერხს მოერიდებოდნენ, ჯერ ერთი, იმიტომ, რომ ამ აქტით გამოწვეული რეაქციისა ეშინოდათ, მეორეც, მათ საშუალება ჰქონდათ თავის კარზე მიწვეულ მეფეს იქვე გასწორებოდნენ.

ჩვენ ვფიქრობთ, რომ თუ მართლაც ასეთი საგანგებოდ შემოღებული წესი არსებობდა, მას მხოლოდ და მხოლოდ უნდა გამოეხატა ქართველი მეფის ვასალური დამოკიდებულება შაჰის ტახტისადმი. ეს იყო, ერთი მხრივ, სიუზერენის — ირანის ხელისუფალის, შაჰის და, მეორე მხრივ, ვასალის, ამ შემთხვევაში ქართლის მეფის, ურთიერთდამოკიდებულების გამომხატველი ცერემონიალი.

როგორც ეტყობა, მეფეს, რომლის ხელდასმაც შაჰის ნებასურვილზე იყო დამოკიდებული, უფლება არ ჰქონდა ირანის მბრძანებლის მიერ გამოგზავნილი რაყამი და ხალათი თავის სასახლეში, მეფის ტახტზე მჯდომს მიეღო. თუმცაღა შემდეგში, ეტყობა, ეს ცერემონიალი ტრადიციად იქცა და ქართლის მეფე მაღალი თანამდებობის პირს პატივისცემის ნიშნად ქალაქგარეთ სონლალულში ხვდებოდა (შეხვედრის ადგილი დამოკიდებული იყო იმაზე, თუ მგზავრი რომელი მხრიდან მოდიოდა; მაგ., ანანურიდან წამოსულ ერეკლე II-ს დიდუბეში ხვდებიან და ა. შ.). ასე იყო მაშინაც, როცა შაჰნავაზი თავის შვილს არჩილს (რომელიც სპარსეთს იყო და შაჰის სურვილისამებრ კახეთის ტახტი მიიღო) სონლალულში შეხვდა.

ირანის შაჰი ვახტანგ V-ს აიძულებს, მაჰმადიანთა წესისამებრ (მიუხედავად იმისა, რომ მას ცოლად ჰყავს როდამ ყაფლანიშვილი) ცოლად შეირთოს როსტომ მეფის ქვრივი მარიამ დედოფალი.

ვახტანგ V-ს როდამ ყაფლანიშვილთან ჰყავდა ექვსი ვაჟიშვილი — არჩილი, გიორგი, ალექსანდრე, ლევანი, ლუარსაბი, სულეიმანი და ორი ასული — ანუკა, თამარი.

შაჰნავაზის უფროსი ვაჟი არჩილი იმერეთში ხანმოკლე მეფობის შემდეგ შაჰის დანმარებით კახეთის ტახტის მფლობელია. აღსანიშნავია, რომ 1662 წ. თეიმურაზ I ასტრახადში გარდაიცვალა; ამის შემდეგ კახეთის ტახტი ეკუთვნოდა მის შვილიშვილს — ერეკლე I დავითის ძეს, მაგრამ ერეკლე I იმდროინდელი საქართველოსათვის დამახასიათებელი სასახლისა და დიდებულების ინტრიგის მსხვერპლი გახდა. იგი იძულებული შეიქნა გასცლოდა სამშობლოს და რუსეთში ეძია თავშესაფარი.

ამგვარად, როგორც ვთქვით, კახეთის სამეფოს ტახტი ხელთ იგდო ქართლის მეფის შაჰნავაზის ძემ არჩილმა.

„...კახეთის ბატონობა მისცეს (არჩილს — თ. ბ.) და შაჰნავას ხან დაარქვეს და გამოისტუმრეს და ქართლს მოვიდა, კახი ბატონი არჩილ და შაჰნავას მეფე ყურყულთს მიეგება, იქიდან ქალაქს შემოვიდნენ და ქალაქიდან კახეთს წავიდა კახი ბატონი“⁷.

ეს მოხდა 1663 წ.

1722 წ. თურქები არღვევენ ირანთან 1639 წ. დადებულ ხელშეკრულებას და იწყებენ მის წინააღმდეგ ომს. თურქთა ლაშქარი ქართლში შემოდის და აი, თურქეთის მაღალი თანამდებობის პირა—სარასკარს კონსტანტინე სონდალულში ქალაქის კლიტეს გადასცემს. ამ ფაქტს ეხვდებით იმჟამინდელ ისტორიკოსთა თხზულებებში და სხვა წერილობით წყაროებში. „...წავიდა ქალაქიდან, მიეგება სარასკარს სონდალულს, მიართვა კლიტენი ციხისანი“ (სეხნია..., გვ. 38); „...წამოიშართა სარასკარი, მოვიდა და დაიბანაკა ყურყულთას: ხოლო მსენა რა ესე მამადყულიხან... მიეგება და მიართვა კლიტენი ციხე-ქალაქისა“ (ომან..., გვ. 242); „ყურყულთას მიეგება მამადყულიხან სარასკარს, მისცა ციხე ტფილისისა“ („ქრონიკები“, III, გვ. 91).

„ქრონიკების“ სხვა ადგილას ეს ამბავი ასეა მოთხრობილი: „მოვიდნენ საღალულს. აქ 10 ივნისს მოეგება მამადყულიხან და მიართვა სარასკარსა კლიტენი ციხისანი“ (გვ. 92).

1752 წ. ქართველ მეფეებს—თეიმურაზ II-ს და ერეკლე II-ს, შაქ-სა და შირვანის ხანის აჯი-ჩალაბის თაოსნობით, განუდგნენ და აეშალნენ ქართველ მეფეთა აღრე ყმადნაფიცი ხანები. აჯი-ჩალაბი ისე გაკადნიერდა, რომ ჩვენს მეფეებს ულტიმატუმიც კი წამოუყენა, რომ მათ ხელი აეღოთ თავიანთ ყმადნაფიც მამადიანურ სახანოებზე და მხოლოდ ქართლით დაკმაყოფილებულიყვნენ. მეფეთა შემოთავაზებულ დაზავებაზეც კი ლარი თქვა. მაშინ ქართველმა მეფეებმა ქართლ-კახეთისა და დაქირავებულ ჩერქეზთა ჯარი ყაზახს შეუსიეს. შემდეგ განჯაში მოხდა გადამწყვეტი ბრძოლა, რომელიც ქართველთა გამარჯვებით დამთავრდა.

გამარჯვებული მეფეები ყაზახიდან „საქონლით სავსენი მობრძანდნენ სონდალულში, დადგნენ იქ და იქიდან განაწყვეს საქმენი ყაზახ-ბორჩალოსნი, შეუნდვეს ცთომა და აპატივეს დანაშაულნი, მოართვეს მოსართმევნი და აქებდნენ მოწყალებასა მეფეთა ჩვენთასა“ (პაპუნა, გვ. 200).

⁷ პარიჟის ქრონიკა, გვ. 67.

ომან ხერხეულიძე იმავე ამბავს მოგვითხრობს, ოღონდ თარიღად 1753 წ. ასახელებს და რომ მეფენი ყაზახიდან კი არ ჩამოვიდნენ სონღალულს, არამედ, პირიქით, ისინი ყაზახში საომრად წასვლისას ქალაქიდან ჯერ „ორნივე მეფენი ქართლ-კახეთისა და ჩერქეზების ჯარით ტფილისით განვიდნენ. რა ესენი სონღალუს შთავიდნენ მაშინ ბაიდრიდამ აჯი-ჩალაბის შვილი ალიქიმი და სხვა ხანები ვინც იყვნენ აიყარნენ და უკან გაბრუნებულნი ყაზახში მივიდნენ“ (ომან ხერხეულიძე, გვ. 258).

პაპუნას მიხედვით, ქართველი მეფენი გამარჯვების შემდეგ ჩერდებიან სონღალულში და აქედან აგვარებენ ყაზახ-ბორჩალოს და სხვა საქმეებს. ომან ხერხეულიძის მიხედვით, მეფეები, სანამ შეესივდნენ ყაზახს, სონღალულში ჩერდებიან. ამ შემთხვევაში ორივე მონათხრობი ერთმანეთს ავსებს და ჩვენთვის საინტერესო საკითხს უფრო მეტად არკვევენ, კერძოდ კი იმას, რომ სონღალული ქართლის სამხრეთ-დასავლეთის საქმეების მოგვარებაში მეტად მნიშვნელოვანი პუნქტია.

1756 წ. გორიდან წამოსული მეფე თეიმურაზ II ერეკლე II-ს სონღალულში შეხვდა. აქედან ისინი შეუდგნენ ქართლის სამხრეთ-დასავლეთ მხარეთა საქმეების მოგვარებას (პაპუნა... გვ. 206).

ჩვენს ხელთ არსებული ისტორიული წყაროებიდან, ვახუშტის გარდა, არსად არ ვხვდებით ცნობას იმდროინდელ სონღალულის ტერიტორიის განსახლების შესახებ. სონღალული XVIII ს. 40—50-იან წლებშიც დასახლებულია, წინააღმდეგ შემთხვევაში, სხვანაირად ვერ ავხსნით ასეთ ხშირ სტუმრობას ისეთი მაღალი რანგის პირებისა, როგორც ქართლ-კახეთის მეფეებია.

ვახუშტის „აღწერაში“ თბილისის სანახებში არსებულ სხვა სოფლებთან ერთად დასახლებული აქვს „ყურყუთას ობა-ა“⁸ (გვ. 195). იგი სონღალულის მოსახლეობაზე, მის ეთნიკურ შემადგენლობაზე არას გვამცნობს, გარდა იმისა, რომ სოფელთა სიაში, როგორც აღნიშნეთ, მოხსენიებული აქვს — ობა. ამ ხარვეზებს ავსებს მის მიერვე შედგენილი რუკები. მკვლევარს („ქარტა ანუ რუკა ძველათ ორის საერისთაოსი ხუნანისა და სამშვილდისა“ № 11) სოფ. სონღალულის ადგილზე დატანილი აქვს წარწერა „ობანი“. პირობითი აღნიშვნით, ორი რგოლით — 00; ხოლო სხვა რუკაზე „ქარტა

⁸ „ობა ულუსთ სადგომია“. — საბა. მისივე განმარტებით „ულუსი თურქთა ენაა, ბანაკს ჰქვიათ, თურქთ ბანაკი“. ამ განმარტებიდან ჩანს, რომ ყურყუთაში თურქთა ერთი ბანაკი(ობა) დგას.

ანუ რუკა საბარათიანო სომხითისა და საციციანოსი", № 13)⁹ სონ-
დალულის ადგილას ყოველგვარი წარწერის გარეშე დატანილი აქვს
ისევე პირობითი ნიშანი — 00.

ვახუშტის ერთ-ერთ რუკას (№ 3) თანდართულ ექსპლიკაციას
ჩვენ მიერ მოტანილ აღნიშვნებს ასეთი განმარტება აქვს —
„0—ობი, თათრის ობა“, რადგანაც დამოწმებულ რუკებზე მგავ-
სი აღნიშვნები წყვილდაა, სონდალულში ორი თათრული დასახლე-
ბა ყოფილა (მოგვიანო რუკებზე და საბუთებშიც გვხვდება ზემო
და ქვემო სონდალული, ანდა პატარა და დიდი სონდალული).

ამგვარად, ვახუშტის მიხედვით ირკვევა, რომ იმდროინდელი
სონდალული მაჰმადიანებით ყოფილა დასახლებული.

სონდალულის დასახლების საკითხის გარკვევისათვის მეტად
დიდი მნიშვნელობა აქვს ერეკლე მეფის მიერ 1765 წ. ამილახვრე-
ბისადმი გაცემულ სიგელს — პირობის წიგნს. „ქ. ესე პირობა და-
გვიცს ჩვენ მეფეს ერეკლეს თქვენ ამილახორის, რევანზისა, სალთ-
ხუცის დიმიტრისა ამილახორის შვილს იესესა და ერთობით ამილა-
ხვარის შვილებსათვის. ასე რომე სოღანლულის აშენება. ჩვენც მო-
ენდომეთ და თქვენც მოგვახსენეთ: ოცი თუმანი ციხის ასაშენებ-
ლად თქვენ მოგვეცით. და რაც მეტი დაიხარჯება ჩვენ უნდა დავ-
ხარჯოთ: იქ ჩვენი კაციც უნდა დასახლდეს და თქვენიცა. რაც სონ-
დალულში თქვენი მამულია, — ექვსს წელიწადს. ნახევარი სარწყა-
ვიცა და ურწყავიცა ნათხოვრად ჩვენ უნდა გვეპიროს. იმაში თქვენ
არც ღალა აილოთ და არცარა საქმე გქნდესთ. ექვსს წელიწადს
უკან თქვენი მამული თქვენვე უნდა დაგზრდესთ: მარტის: ი. ქკს
უნგ (მეფე ერეკლე)“¹⁰.

აღნიშნული საბუთი ნათელს ჰფენს იმდროინდელი ქართლ-კა-
ხეთის ეკონომიურ სურათს. მეფეს, რომელიც თავის კუთვნილ სო-
ფელში აგებს ციხეს, სამშენებლო თანხა არ გააჩნია. უფრო სწო-
რად, არ ყოფნის. ამიტომ იგი იძულებულია შეიამხანაგოს თავადი
ამილახვარი, რომელსაც ამ საქმისათვის 20 თუმანს ართმევს. სამა-
გიეროდ იგი მას სოფლის ნაწილს უთმობს, თვითონ „ნათხოვრად“
იქერს, ექვსი წლის ვადით.

სპეციალურ ლიტერატურაში ხშირად ეხვდებით შემთხვევებს,
როცა მტერთაგან აკლებული ბევრი სოფელი სამუდამოდ გამოქ-
რალა. სონდალული ამ ავბედობის ეპოს ბედნიერი გამონაკლისია,

⁹ ЛОЙВ, АН. ф. Р-4.

¹⁰ სცსია, ფ. 1448, № 1153.

იგი ააოხრეს, მაგრამ გამოხდა ხანი და განასახლეს. რასაკვირველია, ამაში სოფელი თავის ადგილმდებარეობას უნდა უმადლოდეს (დედაქალაქთან სიახლოვე, და მასზე გამავალი საქარაენო გზა განჯისა).

1781 წ. თბილისის შემოგარენის სოფლების აღწერის დავთრების მიხედვით სონლალულში სახლობენ — ქართველები, სომხები და მაკჰადიანები — თურქები¹¹.

სონლალულის მოსახლეობის წარმომავლობის თუ შემადგენლობის შესახებ მეტად საინტერესო ცნობას გვაწვდის იოანე ბატონიშვილის მიერ 1797—1799 წწ. შედგენილი ქართლის სოფლების აღწერის დავთარი¹². საბუთში ჩვენ ვხვდებით: „ქ. ყურყუთას ობა... ქ. სოლალული მოსახლე“. მოტანილ მონაცემთაში ორ სახელს ვხვდებით „ყურყუთას“ და „სოლალულს“. შეიძლება აღმწერის მიერ ამ ორი სახელის ხმარება განაპირობა სწორედ აქ არსებულმა ეთნიურმა სხვადასხვაობამ — „ყურყუთას ობა“ თურქულ მოსახლეობას უნდა ნიშნავდეს, ხოლო „სოლალული მოსახლე“ — ქრისტიანულს, ქართულ-სომხურს. უფრო ადრე გიულდენშტედტი აღნიშნავდა, რომ სონლალულის ციხეში „...ცხოვრობენ ქართველები“ (ტ. I, გვ. 65).

ზემოთ ვთქვით: 1781 წ. აღწერის დავთრის მიხედვით სონლალულში სომხური მოსახლეობაც ყოფილა. აქ სომხები უნდა დასახლებულნიყვნენ XVIII ს. 50-იან წლებში. ასეთი მოსაზრების გამოთქმის უფლებას გვაძლევს ჩვენს ხელთ არსებული ერთი საბუთი.

„ყ-დ უგანათლებულესო დიდო კელმწიფევ იმპერატორო აღექსანდრე პავლეს ძევ თვით მპყრობელო ს დ რუსეთისაო ყ დ მოწყალე კელმწიფევ.

ითხოვეს ერასტი ამილახვრის შვილი ორმოცდათი წელიწადია სონლალუხს ყაზახელნი სომხები ჩემს მამულში დგანან წყალობას ვთხოვ იმათი თავი როგორც გიორგი მეფეს ებოძებინოს ისე მამსახუროთ ან არადა თუ ჩემი თავი არუნდოდესთ ჩემი მამული დამიგდონ საითაც უნდოდეს იქით წაეიდნენ საქმე აღარ შექნება იმათანა ამის წყალობას ვთხოვ სეკებმბერს, ბ. ქ-კს უბთ“¹³.

მოტანილი საბუთი 1801 წ. შეუდგენიათ. საბუთიდან ჩანს, რომ ყაზახელი სომხები სონლალულს დასახლებულან აღნიშნული დოკუ-

11 ტფილისის მიდამოების სოფლების 1781 წ. ხალხის აღწერის დავთარი, ი. ვ. ქ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, საქ. ეკონ. ისტ. ძეგ., 1, 1967, გვ. 181-182.

12 ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ფ. S—3729, ფურც. 149.

13 სესია, ფ. 1448, № 7146.

მენტის შედგენამდე ორმოცდაათი წლის წინ. სწორედ მაშინ, როცა აღმოსავლეთ საქართველოში იწყება მათი ინტენსიური შემოსვლა და განსახლება.

სამეფო ქალაქის თბილისის სანახებში მდებარე ყველა სოფელი ქართლის მეფის, ანდა მისი ოჯახის წევრების — დედოფლის, ბატონიშვილების კუთვნილება იყო.

1766 წ. შედგენილი საბუთის მიხედვით, მეფე ერეკლე II-ს სონღალულის მერვედი ეკუთვნოდა— „ქ. სონღალულის კაცი. და, მერვედი მიწაწყალი ბატონისა არი“¹⁴. — ასე წერია ქართლ-კახეთის მოსამართლის ამილახვარ დემეტრეს შვილის საწილო მამულის დავთარში, რომლის პირიც 1793 წ. გადაუღია მეფის ძის ვახტანგის ბრძანებით იესე ბეგთაბეგოვს.

XVIII ს. მიწურულს სოფ. სონღალული ბატონიშვილების ხელში გადადის. იგი ხან იულონ, ხან კიდევ ფარნაოზ ბატონიშვილების კუთვნილი მამულია — „ქ. სონღალუხს სახასო და საამილახვროს მერვედი. ხან მეფის ძის იულონს ეჭირა ხან ფარნაევას“¹⁵—გვამცნობს დოკუმენტი. სხვაგან კი სონღალულზე ასე წერია: „ქ. საქართველოს მეფის ძეს ფარნაევას თავის მამისაგან ბოძებული რაც მამული და ყმა ეჭირა... ქ. სონღალუხის სოფელი“¹⁶.

უკვე ვთქვით, რომ სონღალულის ზელახლა განსახლება 1765 წ. მომხდარა, მაშინ, როცა ერეკლე მეფეს დაუწყია ციხის აშენება თუ განახლება.

სონღალულში მამულის ნაწილი თავად ამილახვრებს ეკუთნოდა.

სოფ. სონღალული ქალაქის ბაზარს სასოფლო-სამეურნეო პროდუქციით ამარაგებდა. მართალია, ამის მისანიშნებელი პირდაპირი საბუთი არ გავვაჩნია, მაგრამ სოფლის ქალაქთან სიახლოვე სონღალულელ გლეხს უკარნახებდა ქარბი პროდუქცია გასაყიდად ბაზარზე მოეტანა. გავიხსენოთ ვახუშტის სიტყვები: „მტკურის კიდებედ არს ჰალა ყურყუთა, და აწ სონღალული წოდვილი, ნაყოფიერი ყოვლითავე“. ვახუშტი მხოლოდ მტკვრის კიდებზე არსებული სონღალულის ჰალის ნაყოფიერებაზე ლაპარაკობს. იგი არაფერს ამბობს სონღალულის მიდამო ირწყვებოდა თუ არა. ამ ხარვეზს ავსებს ქართლის მეფის თეიმურაზ II-ის მიერ 1752 წ.

¹⁴ სცსია, ფ. 1449, № 854.

¹⁵ სცსია, ფ. 1448, № 7723.

¹⁶ სცსია, ფ. 1448, № 7726.

(ზოგი საბუთი 1753 წ. ფ. 1449, № 254) წყალობის სიგელი, სადაც ლაპარაკია სონლალულის სარწყავ არხზე:

„...სონლალულის ძირიდან, რომ დიდი არხი არის აღებული მას ქვემოთ მტკვრის პირზე მოხვეული ქალა და კიდევ პატარა არხი ამ არხების საზღვრები ჩვენ გავარიგეთ, ქვემოთ აღიხანა ალაქს ეძახიან, საყალტუტნოს გზა, რომ გაივლის იმ ძირიდან ზემოთ საც-ზენოა საყაზახო გზა, რომ გადმოვა და შემოივლის, ამ გზის ქვემოთ რასაც ეს არხები დაიტანა მინდორს და ქალას...“¹⁷ დამოწმებული სიგელი გვაძენობს, რომ სონლალულში მტკვრიდან ორი არხი — დიდი და პატარა — ყოფილა გატანილი.

სონლალულელები სხვადასხვა გამოსაღებით იბეგრებიან.

1796 წ. ქალაქისპირა სოფლების ბეგარის გამოსაღებ სიაში სოფ. სონლალულიც არის მოხსენიებული, საიდანაც ვიგებთ, რომ მას სამი ღრეში შეშა უნდა გამოეღო¹⁸.

ბატონიშვილების კუთვნილ მამულებში საქმიანობის აღქანუს-ხავად საგანგებოდ არსებობდა „დავთარი“. ამ „დავთრებში“ დაცული მწიერი ცნობები გვაძლევენ იმის საშუალებას, რომ ასე თუ ისე დავადგინოთ, სონლალულში სოფლის მეურნეობის რომელი დარგი იყო დაწინაურებული „მეფის ძის იულონის ნაქონის მამულის ვითარებისა წერილით... ქ. სამის დღისა საბოსტნე სონლალუსს ვახნევერე რომ ნესუ და საზამთრო დაშეთესენებია ამისი. ხარჯი არის თესლის ფასი და ხვნაზე პურის ჰმევისა სამი მინალთუნი“¹⁹; ან კიდევ—„ქქს უფ. ამ წელს ბატონის შვილების ყმიდამ და მამულიდან რაც ამილია ამას ქვეით დაიწერება... ქ. სონლალუსის ბოსტნისათვის დახარჯულა მ...“²⁰

1797—1799 წწ. ერეკლე II-ისა და გიორგი XII-ის ნებართვითა და სურვილით იოანე ბატონიშვილმა ქართლის სოფლები აღწერა. დავთარში სოფლების გარდა შეტანილია „ქ. სამოვარნი ადგილნი და სათიბნი მინდორნი და მთებნი და სანადირო ადგილნი სამეფო...“

ქ. სარვანის ქალა და ნათლულისა

ქ. სონლალულის ქალა“²¹.

17 სცსია, ფ. 1448, № 4569.

18 სცსია, ფ. 1448, №№ 1703, 1704.

19 სცსია, ფ. 1448, № 4071.

20 სცსია, ფ. 1448, № 7897.

21 ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ფ. S—3729.

მართალია, იოანე ბატონიშვილი ადგილების ჩამოთვლისას ცალ-ცალკე მათზე არაფერს ამბობს, მაგრამ ჩვენთვის ისიც საინტერესოა, რომ სონღალულის ქალა სამეფო სანადირო ადგილი, ანდა წეიძლება სათიბიც იყო. ასევე ინტერესს მოკლებული არ არის ისიც, რომ სონღალულის ქალასთან ერთად იხსენიება სარვანის ქალაქი. რომელიც მისი მომიჯნავეა.

1803 წ. ქართლ-კახეთის სამეფო სახლის იძულებითი წესიზღოვანებაში გაყვანის შემდეგ მეფისა და ბატონიშვილების კუთვნილი მამული სახაზინოა, ხოლო სოფ. სონღალულის მერვედი კვლავაც ამილახორებს უჭირავთ. „წელსა შაცხოვრისასა ჩუჰ ქართულთა ქ-კს უყვ. კათავის დ. ამას ქვეით იწერება რაც... ამილახურის ყმა და მამული არის ნასყიდი და მზითვად. ქ. სონღალუხის მერვედი კაცი მამული წყალი ჩვენი არის“²².

XIX ს. 20-იან წწ. ამილახორების კუთვნილი სოფ. სონღალულის ნაწილდება — იყოფა. „საამილახურო სოფლები ქალაქის უეზდსა და ბორჩალოს დისტანციაში რაოდენიც არის და ან როგორც განწილებულია ივენისის.

ჩუკა-სა, ქ-კს ფთ. ოთხთ მედიატორეთ. ალექსანდრე მაყაევისაგან: აზნაურის იოვანე თურქისტანოვისაგან, აზნაურის ალექსევის დავით რეკტორისაგან, და ნიკოლოზ ონიკოვისაგან, ამის ქვემოთ დაიწერება სახელდობრ.

ქ. სოფელი სონღალულის ოთხთ გაიყოს და მერმე მეოთხედებიც გაიყოფა ვის რა ნაწილი შეხუდება იმას წაიღებს“²³.

როგორც უკვე აღვნიშნეთ, სოფ. სონღალულის ნაწილი თავად ამილახორებს ეკუთვნით, ნაწილი კი საბატონიშვილოა. ამ საბატონიშვილო მამულის მოურავი ამილახვართა გვარიდან ინიშნება²⁴.

ამილახორებს ეს სახელო საქართველოს რუსეთთან შეერთების შემდეგაც სჭერიათ.

სონღალულში მიწისზედა ხუროთმოძღვრულ ნაგებობათა შორის, ძველ საბუთებში, ისტორიულ ლიტერატურაში და რუკებზე გვხვდება ციხე-სიმაგრე, ან ციხე-კოშკი და ეკლესია; ასევე დიდი და პატარა სარწყავი არხები.

სამწუხაროდ, სოფლის ეკლესიას მხოლოდ 1848 წ. რუკაზე ვხვდებით: იგი ჭვრით არის აღნიშნული. რუკაზე დატანილი რუსუ-

22 სცსია, ფ. 1448, № 7452.

23 სცსია, ფ. 1448, № 7454

24 სცსია, ფ. 1448, № 306.

ლი თავასობები P. II. იმაზე მიგვანიშნებს, რომ ეს ნაგებობა ამ დროს დანგრეულია.

სონღალულის ციხის მშენებლობა (თუ აღდგენა). როგორც უკვე ზემოთ ვნახეთ, მეფე ერეკლე II-ს 1765 წ. დაუწყია²⁵. 1772 წ. იგი დამთავრებულია. ამ დროს თბილისში ჩამოსული გიულდენშტედტი მის შესახებ გვაწვდის საინტერესო ცნობებს. მკვლევარი თავის „მოგზაურობაში“ რამდენჯერმე ასახელებს სონღალულის ციხეს. მოგზაური კახეთში მიმავალ მეფე ერეკლე II-ს თან ახლავს. გზად მიმავალი გიულდენშტედტი ყველაფერს აღწერს. რაზეც კი თვალი მიუწვდება. იგი მოგვითხრობს, რომ სოფ. ნათლულის „პირდაპირ, მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე, დგას სოფელი სონღალული, გამაგრებული ასევე კოშკით, რომელიც ეკუთვნის თავად ყაფლანიშვილს“ (ტ. I, გვ. 17).

თუ მოგზაური სონღალულის გამაგრებულ კოშკს აიგივებს სოფლის ციხესთან, მაშინ იგი ცდება მისი მეპატრონის გვარის დასახელებიას, იმიტომ, რომ ჩვენს ხელთ არსებული თვით მეფე ერეკლეს მიერ გაცემული სიგელის თანახმად, მეფემ დასახელებული ციხე თავად ამილახოვს გადასცა და არა თავად ყაფლანიშვილს.

მივყვეთ მოგზაურს. იგი ამჯერად ქვემო ქართლში მიემგზავრება. „24 მაისი. მე გავათენე მტკვრის ნაპირზე სონღალულის ციხის ქვემოთ“ (ტ. I, გვ. 67). ამგვარად, ვიგებთ, რომ სონღალულის ციხე მდგარა მდინარე მტკვრის სიახლოვეს.

თბილისში უკან მომავალი მოგზაური სონღალულის ციხეშია. სამწუხაროდ, მის აკვარგიანობაზე არას ამბობს „1/4 საათში ვიყავით სონღალულის ციხეში, 7/4 საათში კი უკვე თბილისს მივალწიეთ განჯისკართ“ (ტ. I, გვ. 85).

გიულდენშტედტის მიერვე შედგენილ „საქართველოს 1772 წ. რუკაზე“ დატანილია სოფ. სონღალული. რუკაზე სოფელს უზის გეომეტ-

25 პლ. იოსელიანი, „Путевые записки от Тифлиса до Ахтала“. ავტორი სონღალულის ციხეზე წერს, რომ იგი 1765 წ. აღდგენია მეფე ერეკლეს მეუღლეს, ე. ი. დარეჯან დედოფალს. მკვლევარი ცდება, როცა დედოფალს მიაწერს ციხის სააღმშენებლო, თუ აღსადგენ სამუშაოებს. მაგრამ აქ ანგარიშგასაწევია ის, რომ პლ. იოსელიანი 1765 წ. ასახელებს ციხის აღდგენის და არა მისი მშენებლობის დაწყების თარიღად. ძველ ქართულში აღშენება ხომ შეკეთებასაც ნიშნავდა და ეწოდებოდა მიერ გაცემულ სიგელში სიტყვა „ასაშენებლად“ უნდა ნიშნავდეს შეკეთებას, აღდგენას და არა თავდაპირველ სააღმშენებლო სამუშაოს. ასეთ მოსაზრებას მხარს უჭერს ამ საქმისათვის ამილახვარის მიერ გაცემული ფულადი თანხის სიმცირეც (20 თუმანი).

ჩიული ნიშანი ◊ , რასაც დოკუმენტს თანდართულ ექსპლიკაციაში აქვს ახსნა — Castellum habitatum -- დასახლებული ციხე-სიმაგრე²⁶.

მოსკოვის სამხედრო-ისტორიულ სახელმწიფო არქივში დაცულია გენერალ ციციანოვის (ციციშვილის) თბილისიდან განჯაში ლაშქრობის მარშრუტის 1803 წ. რუკა — «Маршрут от города Тифлиса до крепости Ганджи». ქალაქიდან გასული რუსთა ჯარი გზადაგზა სხვადასხვა დასახლებულ პუნქტში ჩერდებოდა. საბუთზე ვკითხულობთ: «Марш ноября 20-го дня от города Тифлиса до лагеря при деревне Суганлуг». ჯარის გასაჩერებელ ადგილს წარწერა აქვს: «Лагерь при деревне Суганлуг съ 20-го на 22 числа ноября».²⁷

რუკაზე რუსთა ჯარის ბანაკი აღნიშნულია მოგრძო კვადრებით. ხოლო სონდალულის ციხე წაგრძელებული ოთხკუთხედით, რომელსაც ოთხივე კუთხეში დატანილი აქვს ბურჯები; რუკის მიხედვით ბანაკი და ციხეც მდებარეობს მდ. მტკვარსა და გზას შორის.

დავით ბატონიშვილი გვამცნობს. რომ 1803 წ. სონდალულს მდგარ რუსთა გარნიზონს ლეკები დასხმიან: „კვლად მოვიდნენ სოღანლუხს და წარტყვენეს უმეტეს ორასისა რუსნი“²⁸.

ცოტა მოგვიანებით კვლავ ვხვდებით სონდალულის ციხეს²⁹.

1795 წ. სექტემბრის თვეში თბილისზე წამოსული ირანის შაჰი ალა-მაჰმად ხანი სონდალულს გაჩერდა და აქ თავისი აურაცხელი ჯარი საომრად განაწყო. „წარმომართებული ალა მაჰმად ხან მოვიდა და დაიბანაკა 30000 კაცითა სოღალულსა შინა“³⁰ — მოგვითხრობს დავით ბატონიშვილი.

ირაკლის ძე ვახტანგ ბატონიშვილის მიერ გაცემულ წყალობის სიგელში ვკითხულობთ — „სონდალუხს მდგარი ალა-მაჰმად ხანს თბილისზე წამოსასვლელი ჯარი ორად გაუყვია ერთი სოღალულას გზით წამოსულა, ხოლო მეორე ზემოთის კლდეებზედ“³¹. ამ შემოსევის შედეგად თუ რა ბედი ეწია ქალაქს, საყოველთაოდ ცნობილია: თბილისი სასტიკად აოხრდა. ხოლო სვედამწარებულმა

26 ვ. გამრეკელი, საქართველოს 1772 წ. რუკა, 1964, გვ. 41, 45.

27 ЦГВИА, ф. ВУА, д. 4276.

28 დავით ბატონიშვილი, ახალი ისტორია, 1941, გვ. 29.

29 Броневский С., Новейшие географические и исторические известия о Кавказе, ч. I, М., 1823, გვ. 89.

30 დავით ბატონიშვილი, დასახ. ნაშრ. გვ. 67.

31 სცსია, ფ. 1450, დავთ. 12, № 88.

ქართლ-კახეთის მეფე ერეკლემ თავის ახლობლებთან ერთად ანანურს მიაშურა.

ამგვარად, ჩვენს ხელთარსებული წერილობითი წყაროებით და ისტორიული ლიტერატურით მტკიცდება, რომ ყურყუთა-სონღალული თბილისის შემოგარენში, მის სამხრეთით როგორც სოფელი, დასახლებული პუნქტი უნდა გაჩენილიყო არაუადრეს XVII ს. დასასრულისა და XVIII ს. დასაწყისისა³². იგი საბატონო, სახასო სოფელია.

თბილისის სანახებში როგორც სახელოსნო, ასევე სასოფლო-სამეურნეო სოფლები და უბნები იყო. სოფ. სონღალული თავისი სარწყავი სისტემით (ორი არხით), საძოვრებითა და სათიბი ადგილებით ამ მეორე სოფელთა რიცხვს განეკუთვნებოდა, რომლებიც ქალაქის ბაზარს ამარაგებდნენ სასოფლო-სამეურნეო პროდუქციით, კერძოდ, ბოსტნეულით და ხილით.

ავლაბარი

ავლაბარი მდებარეობდა ძველი თბილისის აღმოსავლეთით მდ. მტკვრის მარცხენა ნაპირზე.

მას ქალაქის შემოგარენში მდებარე სოფელთა თუ უბანთა შორის თავისი ისტორიით, თავსგადამხდარი ამბებით ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ადგილი უკავია. სანამ უშუალოდ ჩვენი კვლევის საგანს — ავლაბარს შევეხებოდით, გვინდა აღვნიშნოთ, რომ მკვლევართა უმრავლესობა მას აიგივებს ისანთან — მეტეხთან, რაც სწორი არ უნდა იყოს. ამიტომ ამ ორი სახელის ისან-მეტეხისა და ავლაბრის ერთმანეთში არევის თავიდან აცილების მიზნით, თავდაპირველად შევეხებით „ისან-მეტეხის“ ლოკალიზაციის საკითხს.

ისანი — მეტეხი იმ უბანთა რიცხვს განეკუთვნება, რომლის შესახებაც ქართულ თუ უცხო ენაზე შექმნილ სპეციალურ ლიტერატურაში ბევრი რამ თქმულა. დაწერილა.

³² თუმცა სონღალულში მიწის სამუშაოების დროს აღმოჩნდა VI ს. ხოსრო I-ის (531—574) ერთი მონეტა (ეს ცნობა მოგვაწოდა ირ. ჯალალანიამ, რისთვისაც დიდ მადლობას ვწირავთ), რასაკვირველია, ერთი მონეტა და ისიც შემთხვევით აღმოჩენილი არ იძლევა იმის საშუალებას, რომ აღნიშნულ პერიოდში სონღალული განსახლებულად მივიჩნიოთ. მონეტა უფრო სიამღრთისოდ აქ გამავალ და მოქმედ საქარავნო გზაზე მიგვანიშნებს.

რეჯანის კომისის მახლობლად, ზოლო „სადილეგო“ — საპყრობილეა მერმინდელი „მეტეხი“-ს ადგილზე⁸.

853 წ. თბილისს მოადგა არაბეთის ხალიფას მიერ გამოგზავნილი ჯარი, რომელსაც მხედართმთავრობდა ბულა-თურქი. აღნიშნული ლაშქრობის მიზანი იყო გაურჩებული ქართლის ამირას ისაკის მოთვინიერება და დასჯა. არაბ ისტორიკოსებთან აღნიშნული დამსჯელი ექსპედიციის დროს მტკვრის მარცხენა ნაპირზე „სოლდებილის მედინა“, ე. ი. გამაგრებული ციხე „სოლდებილის“ სახელწოდებით. თბილისში ბულა-თურქის ეს ლაშქრობა საყოველთაოდაა ცნობილი. მან დაანგრია თბილისი, შემუსრა მისი ციხე-კოშკები და თვით ამირა კი სიკვდილით დასაჯა. „სოლდებილის მედინა“ ამ ლაშქრობამ იმსხვერპლა. ამის შემდგომ ცოტა დრომ განვლო და მტკვრის მარცხენა ნაპირზე „სოლდებილის“ ციხის ადგილზე IX ს. ვხვდებით ახალ სიმაგრეს ისნის სახელით, რომელიც სოლდებილთან შედარებით უფრო მაგარი ნაგებობაა და თხრილითაცაა გამაგრებული⁹.

აღნიშნული თხრილის შესახებ ცნობებს, გარდა არაბი ისტორიკოსებისა, ჩვენ სხვა წყაროებში არსად არ ვხვდებით. თუ მხედველობაში არ მივიღებთ ვახუშტის „თბილისის 1735 წლის გეგმას“ (სადაც ავლაბრის სამხრეთით აღნიშნულია თხრილი) და რუსი კარტოგრაფების მიერ შედგენილ თბილისის 1800 და 1802 წწ. გეგმებს. მათზე დატანილია წარწერა „Бывшая онная окопа“.

ისნის ძველ თხრილს საგანგებოდ ეხება ვ. ცინცაძე. თხრილთან ერთად მკვლევარი ეხება ისნის ზღუდესაც და მასში დატანებულ კარსაც.

X ს. არაბი ისტორიკოსები — ისტახარი (930) და იბნ-ჰაუკალი (977 — 978) თბილისის აღწერისას გადმოგვცემენ, რომ ქალაქი შემოზღუდულია ალიზით ნაგები ორრიგა კედლით, რომელშიც სამი კარი ყოფილა დატანებული. «Тифлис-город меньше Баб-уль-Абваба по величине. Вокруг него две†стены из глины и в них трое ворот»¹⁰. ვ. ცინცაძე მოცემულ ცნობას იყენებს და წერს, რომ «Действитель-

⁸ ლეონ მელიქსეთ-ბეგო, ძალისა—თბილისი—ფაიტაკარანი, თსუ 1500 წლის კრებული, 1958, გვ. 38.

⁹ მ. ლორთქიფანიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 164; ო. ცქიტიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 160.

¹⁰ СМОПМК, 1901 г. вып., 29, გვ. 11—15; СМОПМК, вып. 38, 1908, გვ. 89.

ნო იზ რაიონოვ ტბილსი თოგ პერიოდა თროე ვოროტ დოლჟნი ბული ბუტი თოლკო უ ისანი»¹¹.

ოტა უცნაურია, როცა ვ. ცინცაძე იბნ-ჰაუკალის მიერ მოხსენიებულ ქალაქის სამივე კარს ისანში ათავსებს და, საერთოდ, რატომ აიგივებს იგი არაბი ისტორიკოსების მიერ ნახსენებ ქალაქს ისანთან, როცა ზემოთ მოტანილი მათი მონათხრობიდან აშკარადაჩანს, რომ ისინი ისანზე კი არა, ზოგადად ქალაქზე ლაპარაკობენ.

თბილისის კართა სახელებს პირველად ვხვდებით ისევ არაბ გეოგრაფოსთან ტაბართან (X ს.). ტაბარის მიხედვით, ქალაქს ხუთი კარი აქვს (არც ეს ცნობა უნდა იყოს სრული) — „მოიდნის კარი“, „კარის კარი“, „მცირე კარი“, „რაბადის კარი“, „სოლდებილის კარი“.

შ. მესხია ტაბარის მიერ ჩამოთვლილ ქალაქის ხუთ კარს შემდეგნაირად მიუჩენს ადგილს: „მოედნის კარი“ — ციხის მოედანს (თათრის მოედანს) აკავშირებდა ძველ თბილისთან, „კარის კარი“ — სამხრეთ კედელში იყო დატანილი, „რაბადის“ ანუ „ციხის კარი“ — აკავშირებდა ქალაქთან — რაბათთან, „სოლდებილის კარი“ კი — სოლდებილს (შემდეგდროინდელ ავლაბარს) ძველ თბილისთან¹².

შ. მესხიას მიხედვით, ქალაქის ხუთი კარიდან მხოლოდ ერთია მტკვრის მარცხენა ნაპირზე. იგი გვიანი შუასაუკუნეების ქალაქის კართა განლაგებისა და სახელთა საკითხს კიდევ შეეხო: «Шестые городские ворота (ამ დროს თბილისს ექვსი კარი აქვს თ. ბ.) были расположены на левом берегу реки Куры у Авлабарской стены, и поэтому большинство источников называют их «Авлабарскими воротами», а некоторые источники «Тапштагскими воротами». Бесспорно, что отмеченные Табарн «Согдебильские ворота» соответствует именно «Авлабарским воротам»¹³. ზემოთ ვთქვით, რომ IX ს. „ისანი“ შემოზღუდულია და უნდა ვიფიქროთ ესაა ქალაქის გალავნის გაგრძელება, მდინარე მტკვრის მარცხენა ნაპირზე, ყოველ შემთხვევაში, IX საუკუნეში თუ არა, X საუკუნეში ქალაქი უკვე მტკვრის ორივე ნაპირზეა გაშენებული. აღ-მუყადასი (985 წ.) ქალაქის აღწერისას ამბობს: „თბილისი გორებს შორის არის გამაგრებული. მას მდ. მტკვარი გადაკვეთს, იგი გადაჭიმულია ორივე ნაპირზე და ხიდითაა შეერთებული“¹⁴.

11 В. Цинцадзе, Тбилиси, 1963, გვ. 37.

12 შ. მესხია... თბილისის ისტორია, 1958, გვ. 34.

13 Ш. Месхиа, Города и городской строй... გვ. 402.

14 СМОПМК, 1908, вып. 38, гв. 8.

„ისანი“ ქართულ საისტორიო წყაროებში პირველად XI ს. ვახტანგმა, 1045 წ. ქალაქის ბერების მოწვევით თბილისში შემოსული მეფე ბაგრატ IV იპყრობს მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე მდებარე ქალაქის დამცველ ციხე-კოშკებს და შიგ თავის მხედრობის აყენებს. მეფეს არ ნებდება „ისნის“ ციხე. მემპტიანე მოგვითხრობს: „ხოლო ისნელთა ჩააგდეს ჳიდი და არა მოსცეს ისნი“¹⁵, მიუხედავად ამისა მეფე გადადის მტკვარზე და დგება „ისნის ველსა“, ისნელები მეფეს დიდ წინააღმდეგობას უწევენ.

შემდგომ ხანაში „ისანში“ უკვე საქართველოს მეფეთა სასახლე დგას, სწორედ აქ გაიგო თამარ მეფემ მამის გიორგი III-ის გარდაცვალების ამბავი: „ესრა ესევითარი საგოლი... ესმა... თამარს ქალაქსა შინა ტფილისსა, საჭდომსა, მათსა ციხესა ისანს“¹⁶. აღრეულ ქართულ წერილობით წყაროებში ასე მინიშნებით და კონკრეტულად. რომ „ისანი“ ქალაქ თბილისშია, პირველად ვხვდებით.

ზემოთ, როგორც ვნახეთ, მემპტიანე ყუთლუ არსლანის კარვის დადგმის ადგილად „ისნის“ ველს ასახელებს, ე. ი. კარავი ციხის ზღუდის იქით მდგარა, გაუმავრებელ ადგილზე.

ქართველ მემპტიანესთან „ისანს“ კიდევ ვხვდებით, „ქამთაალმ-წერელი“ რამდენჯერმე ახსენებს მას. ამჯერად ჩვენ გვაინტერესებს მეფე დიმიტრის მიერ ისანში მეტეხის ღვთისმშობლის სახელზე ეკლესიის აგების ფაქტი. მოვიხმოთ თვით მთხრობელი: „მეფემან დაიწყო სიბასა წარსვლად, და აღაშენა ქუეყანანი მოოჯრებულნი. ამანვე აღაშენა პალატსა შინა მონასტერი, ისანთა, საყოფელად მეტეხთა ღმრთისმშობელისა, და შეამკო განგებითა დიდითა. და შესწირნა სოფელი და ზუარნი“¹⁷; ე. ი. XIII ს. 80-იან წწ. ისანში აუგიათ მეტეხის ეკლესია. ამიერიდან „ისანს“ უჩნდება მეორე სახელი — „მეტეხი“, რომელიც სულ მალე ადგილის საკუთარ სახელად იქცევა კიდევ. მომდევნო ხანაში „ისანის ციხის“ მაგივრად წერილობით წყაროებში „მეტეხის ციხე“ იხსენიება.

ამგვარად, მტკვრის მარცხენა ნაპირზე ქალაქის საპყრობილესადილეგოა (VIII ს.), შემდეგ იგი ქალაქის ამირას (IX) მიერ გადაკეთდა „სოლდებილის მედინად“ ანუ ციხედ, რომელიც გარნიზონის სადგომის — ამსარის როლს ასრულებდა, სოლდებილის მედინა ზელმეორედ გადაკეთდა (IX), აშენდა ქვითკირით, შემოაველეს

¹⁵ ქრ. ცხ. I, 1955, გვ. 299—300.

¹⁶ ქრ. ცხ. 1959, გვ. 24.

¹⁷ ქამთაალმწერელი, ქრ. ცხ. II, 1959, გვ. 272.

თბრილი და სახელად ისანი — ციხე ეწოდა, ხოლო ბოლოს, ისანში „მეტეხის“ ღვთისმშობლის სახელობის ეკლესიის აგების შემდეგ, ამ ადგილმა სამუდამოდ მეტეხის სახელი დაიმკვიდრა.

თუმცა ვახუშტი ბაგრატიონი თბილისის ამ ნაწილს მაინც „ისნად“ მოიხსენიებს: „ისნს არს, კიდესა მტკურისასა, კლდესა ზედა, ციხესა შინა ეკლესია მეტეხი, ღვთისმშობლისა,... ისნს არს ეკლესია ერთი უგუმბათო, არამედ გუმბათიანი ორი, და უგუმბათო ერთი უპყრავთ სომეხთა. ყოფილან ძუელად მრავალნი ეკლესიანი ტფილისს, კალას და ისნს, არამედ აწ შემუსრვილნი არიან“¹⁸.

დამოწმებული ადგილი საჭიროებს განმარტებას. გარდა იმისა, რომ მკვლევარი თვით უშუალოდ „ისნის“ ციხეზე ლაპარაკობს, ის აქვე სახელს „ისანს“ უფრო ანზოგადობს და მას ციხის მიმდებარე ტერიტორიაზეც ავრცელებს, კერძოდ კი ავლაბარზე. ვახუშტი დასახელებულ ნაშრომში საიმპროსო ქალაქ თბილისის შემადგენელ უბანთა ძველ სახელებს უსადაგებს ახალ სახელებს და წერს: „ხოლო აწ უწოდებენ ოთხთავ ქალაქთა აწ ტფილისს და განყოფით: კალას—ტფილისსა, ტფილისს — სეიდაბადს და ისნს — ავლაბარს, და გარეთ-უბანი არს ტფილისისა“¹⁹ ე. ი. „ისანი“ ავლაბარია, რაც სწორი არ უნდა იყოს. ასეთი აზრის გამოთქმის უფლებას გვაძლევს თვით ავლაბრის ეტიმოლოგია და XVII—XVIII საუკუნეების თბილისის გრაფიკული გამოსახულებანი, რომელთაც ჩვენ ქვემოთ შევხვებით. აქვე გვინდა აღვნიშნოთ, რომ ვახუშტი ბაგრატიონი, როცა მოგვითხრობს ულუ დავითისა და ნარინ დავითის ორმეფობის ამბავს, ამბობს: “ შემოვიდნენ ტფილისს მეტეხს ეკლესიასა შინა და დასხდნენ საყდართა ზედა ორნივე ქსა ჩსმდ, ქართულსა უმდ იკურთხნენ მუნვე ტფილისს“²⁰. მაშასადამე, მეფენი შემოვიდნენ თბილისს მეტეხის ეკლესიაში. დასხდნენ (სასახლე — ისნის) და იქვე (მუნ) თბილისში ე. ი. მეტეხში მეფედ ეკურთხნენ.

ერთხელ კიდევ დავესესხოთ ვახუშტი ბატონიშვილს. XVII ს. ქართლის მეფეებს თბილისში ორი სასახლე ჰქონდათ — კალას ციხეში (ნარიყალა) და ისნის (მეტეხის) ციხეში. როსტომ მეფემ ორივე სასახლე მიატოვა და თავისთვის სიონსა და ანჩისხატს შორის აიგო ახალი სასახლე.

ჩვენ ამ შემთხვევაში გვიანტერესებს თბილისში მტკერის მარ-

¹⁸ ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა..., გვ. 337.
337—338.

¹⁹ ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქრ. ცხ. IV, 1973, გვ. 20 ი ქ ვ ე, გვ. 212.

ცხენა ნაპირზე მდგარი სამეფო სასახლის ადგილმდებარეობა და მისი სახელი. ვახუშტი ასე ამბობს: „...კუალად დაუტევა სასახლე ისინი ციხისა...“²¹.

როგორც ვახუშტი ბაგრატიონის „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“—დან დამოწმებულ ადგილებიდან ვნახეთ, ულუ დავითი და ნარინ დავითი თბილისში, მეტეხში მდგარ სამეფო სასახლეში სხედან და იქვე მდგარ მეტეხის ეკლესიაში ეკურთხნენ მეფედ. იმავე თხზულებაში, სხვა ადგილზე კი ვახუშტი ამბობს, რომ როსტომმა მიატოვა ისინი ციხეში მდგარი სამეფო სასახლე. რასაკვირველია, ამ შემთხვევაში ისინი და მეტეხის ციხეთა და იქ მდგომ სამეფო სასახლეთა იდენტურობა ეჭვგარეშეა.

ძველი თბილისის პირველი გრაფიკული გამოსახულება, რომელიც ჩვენს ხელთ არის, მისიონერ ჟან შარდენის (1673) ნახატია.

აღნიშნულ ნახატზე ქალაქი მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე გალავანშემოზღუდულია, ხოლო რაც შეეხება მარცხენა ნაპირს, აქ გალავანი მხოლოდ მეტეხის ეკლესიას და მის მიმდებარე მცირე ტერიტორიას აქვს.

მეტეხის გალავანში, ეკლესიის გარდა, რამდენიმე ნაგებობა დგას. მეტეხის გალავანს ჩრდილო-დასავლეთით კარი აქვს დატანებული. ამ მხარეს გალავნის კედელი გრძელდება და მტკვრამდე აღწევს. აღნიშნულ კედელში კარია გაჭრილი, რომლიდანაც იწყებოდა „ავქალის გზა“.

ამგვარად, ჟან შარდენის ნახატის მიხედვით ირკვევა, რომ მოგზაურს მიზნად ჰქონდა მხოლოდ საკუთრივ გალავანშემოვლებული ქალაქის ჩახატვა. მოგზაურისთვის მეორეხარისხოვანია ის, რაც აღნიშნული ზღუდის იქით ხდება; თუმცა მას გალავნის გარეთ რამდენიმე ნაგებობაც დაუტანიებია. ამ შემთხვევაში, რადგანაც ჩვენ მტკვრის მარცხენა ნაპირი გვაინტერესებს, აღვნიშნავთ, რომ აქ ჟან შარდენს გალავნის მიღმა, ერთმანეთისაგან მოშორებით თითო-ოროლა შენობა აქვს დატანილი.

ჩვენს ხელთაა ტურნეფორის მიერ შესრულებული (1701) თბილისის კიდევ ერთი გრაფიკული გამოსახულება. აქაც მოგზაურის მიზანია მოგვეცეს გალავანშემოვლებული ქალაქის მთლიანი სურათი, ტურნეფორის ნახატი ჟან შარდენისეული ნახატისაგან განსხვავდება იმით, რომ მასთან ქალაქის გალავნის იქეთა ტერიტორია მტკვრის ორივე ნაპირზე უფრო მჭიდროდაა დასახლებული, თუმ-

²¹ ვახუშტი, აღწერა..., გვ. 439.

ცა არც ეს ნახატი იძლევა ქალაქის გარეუბნების მთლიან სურათს.

ვახუშტი ბატონიშვილს „თბილისის 1735 წლის გეგმაზე“ დატანილი აქვს, როგორც გალავანშემორტყმული ქალაქი, ასევე მისი მომიჯნავე გარეუბნებიც. აქ მტკვრის მარცხენა ნაპირზე, ციხის გალავანში დგას მეტეხის ეკლესია (№ 55). ძველი საერთო ტერიტორიისაგან გამოყოფილია ჩრდილოეთის მხრიდან ზღუდის-ზღუდით.

ვახუშტი თბილისის აღწერისას ამბობს: „ხოლო ისნის ციხე ყოფილ არს დიდი, რომელსა განაახლებდნენ ოსმალნი ქრისტესსა ჩღჳმ და დაშთათ უსრულნი“²². მასასადამე, ყოფილი ისნის დიდი ციხის განახლება ოსმალებს დაუწყიათ 1728 წ., მაგრამ მისი დასრულება ვერ მოუხერხებიათ. ოსმალთა ისნის ციხის განსაახლებელი აღდგენითი სამუშაოები, ალბათ, ეჭებოდა მეტეხის ციხეს, რომელსაც ვახუშტისავე გადმოცემით „...მოავლო მეტეხს ზღუდე და ქენა, ვითარცა ციხე მტკიცე კიდითურთ და შეეყენა მცველნი ყიზილბაშნი მას შინაცა“²³.

ციხის მიმდებარე ტერიტორია („ავლაბარი, ისანი“, № 56)) შემოუზღუდავია. ავლაბრის ტერიტორიაზე დატანილია საცხოვრისის აღმნიშვნელი უჯრედები და სამხრეთიდან და ჩრდ.-აღმოსავლეთიდან ძველი თხრილითაა შემოფარგლული.

პიშიჩევიჩის მიერ ფრანგულ ენაზე შედგენილი თბილისის 1785 წ. გეგმაზე მეტეხი და ავლაბარი ცალ-ცალკეა შემოზღუდული.

მეტეხის გალავანს აღმოსავლეთიდან კარი აქვს დატანილი, საიდანაც მოხვედრა შეიძლება ავლაბარში. ავლაბარს ცალკე აქვს ზღუდე, რომელიც იწყება მტკვრიდან. კედელში ორი კარია, ჩრდილოეთიდან და აღმოსავლეთიდან.

გეგმის მიხედვით, ავლაბარში ქუჩებია. რომელთა საშუალებითაც ამ ადგილის მთელი ტერიტორია კვარტალებად იყოფა. როგორც ვნახეთ, XVIII ს. 80-იან წლებისათვის ავლაბრის ტერიტორია გალავანშემოვლებულია, ამასთან დაკავშირებით საინტერესო ცნობას გვაწვდის დარეჯან დედოფალი 1801 წ. შედგენილ სადგომო დოკუმენტში შემოსავლის ნუსხაში, სადაც იგი, სხვათა შორის, ამბობს, რომ ოცდაექვსი წლის წინ, ე. ი. დაახლოებით XVIII-ს-70-იან წლებში, მისი ბრძანებით ავლაბრისათვის გალავანი შემოუჭლიათ.

„1801, აპრილის დამლევი.

22 ვახუშტი, აღწერა... გვ. 337.

23 იქვე, გვ. 439.

დ. ქ. ავლაბარი ოსმალობას აქეთ ხარაბა ყოფილა, ოცდაექვსი წელიწადი არის ჩემის ხარჯით გალავანი შემომივლია, სასახლე და ეკლესია ამიშენებია, ხალხი შემიკრებია და დამისახლებია“²⁴.

ჩვენთვის ცნობილ წყაროებში პირველი წერილობითი საბუთი, სადაც ვხვდებით ავლაბრის ხსენებას, არის 1392 წ. შედგენილი სვეტიცხოვლისადმი შეწირულობის სიგელი.

„ტფილისს ქალაქს: ეკლესია, სასახლე, ვაჟარნი, მამულნი, ბაზარნი, ქულებაჲნი და ბაენი, თუსითა შესავლითა.

ავლაბარს: მონასტერი მეტეხის ყოვლად წმიდისა, მისითა მამულითა ავლაბრითა და ავლაბრის ქალითა“²⁵.

მოტანლ მონაკვეთიდან აშკარად ჩანს, რომ „ტფილისს ქალაქი“ ცალკეა, ხოლო „ავლაბარი“ კი მისგან დამოუკიდებელი პუნქტია.

როგორც აღვნიშნეთ, ვახუშტი ძველი ქალაქის შემადგენელ ნაწილთა დასახლებისას ამბობს, რომ „ისანს“ მის დროს „ავლაბარს“ უწოდებენ. ვახუშტი არაფერს ამბობს, თუ როდის უნდა გაჩენილიყო „ისნის“ სინონიმად „ავლაბარი“. შ. მესხია სავარაუდოდ ამ ამბავს XIV ს. მიაწერს — „ისანს“ ავლაბარი, როგორც ჩანს, ძირითადად XIV საუკუნიდან შეერქვა“.

აქვე ერთხელ კიდევ გვინდა გავიხსენოთ, რომ მეტეხის ეკლესია ისანში აშენდა. ისანი ქალაქის ნაწილია, უფრო გარკვევით რომ ვთქვათ, ისანი ქალაქ თბილისის ტერიტორიაზე დევს X ს. მაინც. ამიტომ ხომ არ უნდა იყოს, რომ XVI ს. სიგელ-გუჯრებში მეტეხი ყოველთვის ქალაქთანა გვხვდება: „ტფილისს ქალაქს მეტეხთა მონასტერი“ (1532—1549)²⁶, „ქალაქს მეტეხი“ (1559)²⁷. აღსანიშნავია, რომ არის შემთხვევები, როცა მეტეხის ეკლესია ავლაბართან ერთად გვხვდება ზემოთ ნახსენებ სიგელში (1392 წ.); ასევე 1596 წ. შედგენილ ერთ საბუთში მეტეხი ქალაქთან და ავლაბართან ერთად იხსენიება: „ესე ძლუენი და შესაწირავი: ტფილისს: ქალაქს: ავლაბარს: მეტეხთა: ღთისა: მშობლისა:“²⁸.

სავარაუდებელია, რომ საბუთებში მეტეხის ქალაქთან და ავლაბართან ერთად მოხსენიება გაპირობებული უნდა ყოფილიყო იმიტომ, რომ მრავალგზის შემმუსვრელი შემოსევების შედეგად ქა-

24 საქართველოს სიძველენი, ტ. III, 1910 წ., გვ. 298.

26 ქრონიკები II, 1897, გვ. 383.

26 ქრონიკები II, 1897 გვ. 383.

27 იქვე, გვ. 400.

28 სცსია, 1449, № 1630.

ლაქის აღმოსავლეთ მხარის დამცველი ციხე ზღუდემორღვეულია. ამიტომ ძველ ისანს, როგორც ციხეს, თავის ფუნქციები დაკარგული აქვს. აქ მხოლოდ მეტეხის ღვთისმშობლის ეკლესიაა იდგა.

XVII ს. როსტომ მეფემ „მოავლო მეტეხს ზღუდე და ქმნა ვითარცა ციხე მტკიცე კიდიდურთ“. მან ახალი ციხე კი არ ააგო, არამედ ძველი ტრადიცია განაახლა, მოშლილი მეტეხის (ისნის) ციხე აღადგინა.

ვფიქრობთ, მეტეხის ეკლესიის მოხსენიება ავლაბართან ერთად იმაზე უნდა მეტყველებდეს, რომ საბუთის შემდგენელი ავლაბარს იყენებს ადგილის მინიშნების, დაკონკრეტების მიზნით — ორიენტირად, მეტეხი ქალაქში დგას, ოღონდ ავლაბარის მხარეს.

1392 წ. საბუთის მიხედვით ავლაბარს თავისი მამული და ჭალა აქვს. ნ. ბერძენიშვილი ამბობს, რომ „ჭალა“ ძველ საქართველოში დასახლებულ პუნქტს (დაბას, ქალაქს) ახლდა. ის, როგორც ნაწილი, იმ კომპლექსურ ტერიტორიულ ერთეულში შედიოდა, რომელიც განვითარებული მიწის მეურნეობის ქვეყანაში (როგორც საქართველო იყო) დაბას (სამეურნეო თვალსაზრისით) ქმნიდა და ხასიათდებოდა „მთითა, ბარითა, ველითა, ვენახითა, წულითა, წისქვილითა, საძოვრითა, სათიბითა, ჭალითა, სანადიროთა“²⁹. ამით კიდევ ერთხელ მტკიცდება, რომ ავლაბარი დამოუკიდებელი დასახლებული პუნქტი იყო, რაც არ შეიძლება ითქვას „ისანზე“, ანდა „მეტეხზე“.

კითხვაზე — ავლაბარი ძველი ისანია თუ არა, ასევე ის ქალაქის შემადგენელი ნაწილი, უბანი, იყო თუ არა? ყველაზე კარგად პასუხობს თვით სიტყვა „ავლაბარის“ ეტიმოლოგიის ახსნა.

სიტყვის „ავლაბარის“ განმარტებისას მკვლევართა შორის აზრთა სხვადასხვაობაა.

თეიმურაზ ბაგრატიონი „ავლაბარს“ ასე ხსნის: „ეს სახელი ავლაბარი ქართული, რთული სახელი არის. ესე იგი ავლა ნიშნავს ძირის ადგილიდან მალა ასვლას, ბარი ნიშნავს მდაბალს, ვაკე და ტფილს ადგილს ესე იგი: მთა და ბარი. მთა მალალი და გრილი: და ბარი მდაბალი, ვაკე და თბილი ადგილი“³⁰. ეს, რასაკვირველია, სიტყვის მეტად გულუბრყვილო ახსნაა და, ჩვენის აზრით, მას სინამდვილესთან საერთო არაფერი აქვს.

ს. ჭანაშია სიტყვას „ავლაბარი“ ასე ხსნის: „ავლაბარი, ისე

²⁹ ნ. ბერძენიშვილი, ძველი თბილისის ტოპონიმიკიდან, საქ. ისტ. საკითხები, I, 1964, გვ. 319.

³⁰ თეიმურაზ ბაგრატიონი, ტფილისისათვის, 1838 წ., სანკტ-პეტერბურგი, მ. ბროსეს კოლექცია, E—82 (E—156), ლენინგრადის აზიის ხალხთა ინსტიტუტი:

როგორც ისანი, არაბული წარმოშობის ძველი სახელწოდებაა: ისანი „ციხეს“ ნიშნავს, ხოლო ავლაბარი „სასახლის მიდამოს“³¹.

შ. მესხიას ავლაბარზე საუბრისას სიტყვის ახსნა სქოლიოში ჩააქვს და ამბობს, რომ „ავლაბარი“ სასახლის მიდამოს ნიშნავს³².

5. ბადრიაშვილი სიტყვის ასეთივე ახსნას იძლევა: „Авлаба-ри“ происходит из „Хавели-бар“, т. е. окрестность дворца.“³³

როგორც ვნახეთ, ზემოთ დამოწმებული მკვლევარნი „ავლა-ბარში“ ორ სიტყვას ხედავენ—„სასახლე“ და „მიდამო“ ე. ი. კომ-პოზიტია: حوَالِي (ჰავალი) და بَر (ბორ). იგი სპარსულ-არა-ბული წარმოშობისაა. حوَالِي — არაბულად და სპარსულადაც — მი-დამოს ნიშნავს³⁴, მაშასადამე, თუ სიტყვის პირველი ნაწილი მიდა-შოს ნიშნავს მეორე სიტყვა სასახლეს უნდა ნიშნავდეს და ეს ასეც არის³⁵.

აქ უჩვეულო რამ თითქოსდა არ მომხდარა. ცნობილია, რომ ისნის ციხეში იდგა ქართველ მეფეთა სასახლე და ადგილად დასა-შვებია ადგილს ამის გამო ზემოთ აღნიშნული სახელი — „ავლა-ბარი“ მიეღო. რადგანაც სასახლე ციხის ტერიტორიაზე იდგა, ავ-ლაბარი უნდა შერქმეოდა პირველ რიგში ციხის გალავნის შიგნი-თა ტერიტორიას (ისანს — მეტეხს).

როგორც ვნახეთ, გვიანი ხანის თბილისის გრაფიკულ გამოსა-ხულებებზე (ყან შარდენი, ტურნეფორი, ვახუშტი) მეტეხი, ძველი ისანი შემოზღუდულია, ხოლო ავლაბარი კი შემოუზღუდავი. არაა გამორიცხული, რომ სახელი „სასახლის მიდამო“ გავრცელებულიყო ზღუდის იქით ტერიტორიაზე. ჩვენ ავლაბრის ასეთ ახსნას მივიღებ-დით, რომ არ იყოს ერთი საცთური — სიტყვა „ავლაბრის“ მეორე ნაწილის — „ბარის“ სხვაგვარი ახსნა.

სიტყვა اَرَس ნიშნავს — თხრილს, სანგარს, ზღუდეს, ღო-ბეს, გალავანს, მიწაყრილს³⁶. ამის შემდეგ „ავლაბარში“ მივიღეთ

31 ს. ქ ა ნ ა შ ი ა, მოკლე ისტორიული ნარკვევი, თბილისის საიუბილეო კრებული, 1946, გვ. 18.

32 დ. გ ვ რ ი ტ ი შ ვ ი ლ ი, შ. მ ე ს ხ ი ა, თბილისის ისტორია. 1952, გვ. 110; შ. მ ე ს ხ ი ა, დ. გ ვ რ ი ტ ი შ ვ ი ლ ი, შ. დ უ მ ბ ა ძ ე, ა. ს უ რ გ უ ლ ა ძ ე, თბილისის ისტორია, 1958, გვ. 355.

33 Н. Бадриашвили. Тбилиси, 1957, გვ. 26.

34 Персидско-русский словарь, сост. Б. В. Миллер, М., 1958, Арабско-русский словарь, сост. Х. К. Баранов, М., 1970.

35 Персидско-русский словарь, составил Ягелло, Ташкент, 1910, 33. 277.

36 Персидско-русский словарь, сост. Мирза Абдулла Гафааров, М., 1914, გვ. 89; Персидско-русский словарь, сост. Миллер, М., 1953.

სულ სხვა სემანტიკის შემცვლელი სიტყვა—ზღუდის, გალავნის თხრილის იქეთა მიდამოა და არა სასახლის მიდამო. ۰ ۰ ۰ — ჰავლაბარი, რომ გადმოვაქართულოთ მივიღებთ გარეთუბანს. გარეთუბანი კი ყოველთვის იმ ტერიტორიას ეწოდებოდა, რომელიც ქალაქის ზღუდის იქეთ მდებარეობდა (იხილეთ ვახუშტის გეგმა). უფრო სწორი იქნება, თუ აღვნიშნავთ, რომ ავლაბარი ძველი სოლდებილის ნაწილს, „ისანის ველს“ ეწოდება.

სიტყვა „ავლაბრის“ ჩვენეულ ახსნას ამაგრებს ავლაბრის კარის სომხური სახელწოდება. 1795 წ. თბილისში ჩამოღეს სომეხი ვაჭარი არტემ³⁷ არარატისი. ეს ის დროა, როცა ქალაქი აღა-მაჰმად ხანის მიერ განადგურებულია. არარატისი თბილისში მტკერის მარცხენა ნაპირიდან, ავლაბრის მხრიდან შემოდის. «Перешед дорогу сию, почти все по трупам и пришед в Тифлис, через Тапатагские ворота, я еще более ужаснулся, увидевъ даже женщинъ и младенцевъ посеченныхъ мечем...»³⁷ ე. ი. არარატისი ქალაქში მოხვედრილა, შემოსულა თაფთალის კართ. შ. მესხია თაფთალის კარს აიგივებს ავლაბრის კართან³⁸.

თაფთალი — ორ სიტყვისაგან შედგება თაფ (შაფ) და თალი (შაჲ). სიტყვის მეორე ნაწილი — თალი სომხურად ნიშნავს ქალაქის უბანს, კვარტალს (შაჲ-იჩი შაჲაჲარ მასისარ); ჩვენთვის უფრო საინტერესოა სიტყვის პირველი ნაწილი თაფ (შაფ); თაფი თხრილს ნიშნავს თაფის სომხური სინონიმი — *խორე* (ხორე): — თხრილი³⁹. ე. ი. მთლიანობაში სიტყვა თაფთალი ნიშნავს თხრილის უბანს, გავიხსენოთ სიტყვა ჰავლაბარის ბოლო ნაწილი ბარ (۰ ۰ ۰) — თხრილი, ზღუდე. ავლაბრის ტერიტორიის ლოკალიზაციისათვის ასევე საყურადღებო ცნობას გვაწვდის XIX ს. შედგენილი დოკუმენტი:

«Предместье гор. Тбилиса, Авлабарь возникшей возле известной в истории Грузии под названием «Исни» или «Исани» царской резиденции и крепости»⁴⁰.

აქვე გვინდა აღვნიშნოთ, რომ XVII ს., კერძოდ, 1673 — 1689 და 1681—1682 წწ. შედგენილ ორენოვან, ქართულ-სპარსულ

³⁷ Артем Араратский, Жизнь Артема Араратского, Санкт-Петербург, 1813, გვ. 39.

³⁸ Ш. Месхиа, Города и городской строй..., 1959, გვ. 402.

³⁹ У. С. Шахнаზиანი, ლაქიხენ რეგიონის რაიონის, სრქისანი, 1944, II.

⁴⁰ Материалы по истории территориального развития города Тифлиса; записки об Авлабаре и авлабарских землях: სტა. ფ. 29, აღწერა № 638.

საბუთში ავლაბარი სპარსულ ენაზე ასეთი ფორმითაა — **أولوا بار** (პალვაბარ)⁴¹.

XVI ს. დასასრულიდან მოყოლებული XVII ს. მიწურულამდე წერილობით წყაროებში ავლაბარი აღარ გვხვდება.

თითქმის მთელი ერთი საუკუნით ავლაბრის ჩვენს თვალთახედვის მიღმა დარჩენა შეიძლება ჩვენამდე იმდროინდელი საბუთების მოუღწევლობას მივაწეროთ, მაგრამ უფრო უპრიანი და მართებული იქნება, თუ ამ საკითხის დადგენისას გავითვალისწინებთ XV—XVI სს. საქართველოს, კერძოდ თბილისს, თავსგადაამხდარ ისტორიულ მოვლენებს.

XVII ს. ავლაბარი ასე შემოისახლვრებოდა: ჩრდილოეთიდან — ჩულურეთის ხევით (ავლაბრის, სურბ-კარაპეტას, კიბალჩიჩის), აღმოსავლეთიდან — ლომელაურით და დირსიჭალის ბაღებით, დასავლეთიდან — მდინარე მტკვრით და მეტეხის ციხით. როგორც ვხედავთ, ამ დროისათვის (XVII ს.) ავლაბარს საკმაოდ დიდი ფართობი ეკავა.

ზემოთ ვთქვით, რომ მოხსენიებულ ავტორებთან ავლაბარი მეტად მეჩხერადაა დასახლებული. ამის მიზეზებზეც ვისაუბრებთ. ახლა გვსურს კარტოგრაფთა თუ მოგზაურთა ეს ხარვეზი შევავსოთ XVII ს. რამდენიმე წერილობითი მასალით, სადაც ლაპარაკია ავლაბრის ტერიტორიის განსახლებაზე.

1654 წელია. ზარაბზუცეს ხოჯა ბეჰბუთას, მისივე თხოვნით, მეფე როსტომი ქალაქის სასაფლაოსთან მახათის მთის ქვევით, ავლაბრისაქენ ეკლესიის აშენების უფლებას აძლევს⁴².

როსტომ მეფის დროს წოდორეთიდან რამდენიმე კომლი გლეხი გადმოასახლეს ავლაბარში: „უძეოსაა და უშვილოს ჯავახის შვილს ზაქარიას: ყმანი: ვიყავვნით: და წოდორეთს: ვესახლენით; ის მოკვდა: და: თავის: კერძობით: უშვილოდ: გარდავლინდა და ჩვენ: როსტომ მეფემ: სახასოდ დაგვიჭირა: იქიდანმ ავიყარენით; და: ავლაბარში: დავსახლდით“. (1673 წ.)⁴³.

ეს შემთხვევით არაა, სწორედ როსტომ მეფეს და მისი მემკვიდრის შაჰნავაზის (ვახტანგ V) დროს შედარებით სიმშვიდე სუფევს აღმოსავლეთ საქართველოში, თბილისი იზრდება, შესაბამის-

41 ქართულ-სპარსული ისტორიული საბუთები, ტექსტი დაადგინა, თარგმანი და შენიშვნები დაურთო ვ. ფუთურიძემ, 1955 გვ. 320, 335.

42 ქართულ-სპარსული საბუთები, წ. I, ნაკვ. I, გვ. 244—245.

43 ქართულ ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ფ. Ad—2246.

სად მისი სანახებიც სახლდება და საქალაქო ცხოვრებაში ინტენსიურად იწყებს მონაწილეობის მიღებას.

თუ ავლაბარი XVI—XVII სს. წერილობით წყაროებში და სიგელ-გუჯრებში იშვიათად გვხვდება, XVIII ს. იგი თბილისის სხვა გარეუბნებთან შედარებით ხშირადაა მოხსენიებული.

ავლაბარი სახასო მამულია. აქ სახლობენ როგორც სამეფო, ასევე დედოფლის, თავად-აზნაურთა, საკათალიკოსო თუ საეპისკოპოსო, თბილელის ყმა გლეხები. ავლაბარში ქართველების გარდა სომხები და მაჰმადიანები ცხოვრობენ. ზოგი ინათლება და ქართველდება კიდევ. მაგალითად, 1706 წ. შედგენილ საბუთში გკითხულობთ: „მე სომეხი: ვიყავი: და: თქვენს: საყდარს: მოვინათლე“⁴⁴. 1769 წ. შედგენილი წყალობის წიგნით კათალიკოსი ანტონ I იესეს ძე კვეზერელ ოთარს და მის შვილებს უწყალობებს ავლაბარში სვეტიცხოველის კუთვნილ მამულს⁴⁵.

1766 წ. საპატრიარქო ყმათა ნუსხაში არიან:

„ქ. ავლაბრელი. სუქანას შვილი ესტატე

ქ. ავლაბრელი კვეზერელი დავითა“⁴⁶.

ქალაქში, გარეუბანში და ავლაბარში მცხოვრებელ საკათალიკოსო ყმა გლეხებს თავიანთი მოურავი ჰყავდათ. XVIII ს. ეს სახელო სვეტიცხოვლის სახლთუხუცესს მაღალაძეთა გვარს ეყარა⁴⁷.

ჩვენ რამდენიმე დოკუმენტი დავიმოწმეთ, სადაც ლაპარაკი იყო ქალაქში და ავლაბარში მსახლობელ საკათალიკოსო ყმა გლეხებზე და სხვა.

1701 წ. შედგენილ დოკუმენტში საგანგებოდ ხაზგასმულია თბილელის უფლებებზე ქალაქსა და ავლაბარში მოსახლე მოქალაქეებზე.

„ქ. ჩვენ: ბატონს: კათალიკოზს: დიასამიძეს: ევდემოზს: თბილელ მიტოპოლიტ ორბელიშვილი დომენტი დაგველაპარაკა ქალაქურს სამწყოსზე:... ვინც მოქალაქე ალობარში დასახლდეს თფილელის მამათმთავარს კელი აღარა აქვს და ვინც ალობრელი ქალაქში დასახლდეს იმისი დრამა და საკანონო თბილელის მამათ მთავარმა მოიკითხოს“⁴⁸.

1783 წ. მოეწყო თბილისის აღწერა: „ქ. მისი სიმაღლის ბრძანებით ქალაქი აიწერა ავლაბრით გარეთ უბნით 1783 წ.

⁴⁴ ს. კ ა კ ა ბ ა ძ ე, ისტორიული საბუთები, წ., V, 1913, გვ. 8.

⁴⁵ სცსია, ფ. 1449, № 2328.

⁴⁶ სცსია, ფ. 1449, № 2330.

⁴⁷ სცსია, ფ. 1448, № 1418.

⁴⁸ დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ისტორიიდან, 1, 1940, გვ. 215.

რლვ ქ. გარეთ ავლაბარში კომლი (136).

სით ქ. შიგნით ავლაბრის კომლი (219).

ოგ ქ. მეტეხში ხიდიდან (73)

რპვ ქ. ხიდიდან ციხეში (186)

ფნ ქ. გარეთუბანი (550)“.

აღწერის ნუსხა მნიშვნელოვანია მრავალმხრივ; ჯერ ერთი ის, რომ აქ ორი ავლაბარია — გარეთა და შიგნითა, გარდა ამისა, ავლაბრისაგან დამოუკიდებლადაა მეტეხი და ციხე.

თბილისის 1800 წლის გეგმაზე დატანილია გალავანშემოვლებული მეტეხი (IX), რომლისგანაც ზღუდის-ზღუდით ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან გამოყოფილია ციხე (ასევე გამოყოფილია ავლაბრისაგან), მის ჩრდილოეთ კედელს ებმის ავლაბრის გალავანი. შიგნითა ავლაბარი შემოზღუდულია და აღნიშნულია ლათინური ციფრით (X), ხოლო გალავნის იქეთა ტერიტორია — გარეთა ავლაბარი (XII) შემოუზღუდავია, რომელსაც გეგმაზე ეწოდება „ავლაბრის უბანი“.

XVIII ს. ბოლოს იოანე ბატონიშვილის მიერ ჩატარებულ ქართლ-კახეთის სოფლების აღწერის სიაში წერია: „ქ. თბილისს მიეწერებთან სოფელნი აღმოსავლეთის მხარეს.

„ქ. ტფილისი თვით ქალაქი
ქ. ავლაბარი, შენი მოსახლენი“⁴⁹.

ამ ნუსხის მიხედვითაც ავლაბარი ქალაქისაგან დამოუკიდებელი პუნქტია, რომელიც „შენი მოსახლეა“.

ავლაბარი ქალაქის შემოგარენში მდებარე სოფლებისა და უბნებისაგან გამოირჩევა აქ არსებული სამეფო თუ ადგილობრივი დანიშნულების მოხელეთა სიმრავლითა და ნაირსახეობით.

ავლაბრის ამ მხრივ შესწავლა საშუალებას გვაძლევს სრულად წარმოვიდგინოთ გვიანი შუასაუკუნეების ქალაქისპირა სოფელი.

ავლაბარში შემდეგ მოხლეებს თუ მსახურს ვხვდებით: მოურავს, მამსახლისს, ხასადარს, მილახვარს, მებაუეს, მეღალეს, მეკარეს, ყარაულს, ზედამხედველს, სარდარს და სხვა.

როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ავლაბარი სამეფო-სახასო მამულია. მეფის საკუთარი მამულის მეთვალყურედ XVII—XVIII სს. საგანგებოდ შეუქმნიათ სახელო — ხასადარი.

როგორც უკვე ვთქვით, ხასადარი მეურვე-ზედამხედველის

⁴⁹ ხელნაწერთა ინსტიტუტი, S—3729.

ტუნქციების შემსრულებელი მოხელეა და მისი უფლებები მეკამულეთა კუთვნილ მამულებზე არ ვრცელდება. აქ ხასადრის სახელო სულ რამდენჯერმე გვხვდება და ის მალე ქრება კიდევ. მის ნაცვლად ავლაბარში სახასო ყმა-მამულის მეურვედ ისევ მოურავია.

სამეფო მამულების გარდა, აქ მემამულეთა ყმა გლეხთა მიწე-ბიცაა, რომელთაც თავიანთი მოურავეები ჰყავთ. ჩვენ ზევით უკვე ვილაპარაკეთ ავლაბარში მოსახლე (ქალაქთან და გარეუბანთან ერთად) საკათალიკოსო ყმა გლეხებზე და მათ მოურავზე.

1781 წ. 28 თებერვალს გიორგი ბატონიშვილი ქალაქში და ავლაბარში მოსახლე ლორელ ყმა გლეხთა მოურავად მაცაშვილს სიმონს ნიშნავს⁵⁰.

ცოტა მოგვიანებით, უკვე მეფე გიორგი XII 1798 წ. ავლაბარში მოსახლე ერევენელ სახასო ყმა გლეხთა მოურავის სახელოს უბოძებს: „ერდგულს ყმას მირზა აფარასობს“⁵¹.

ავლაბარში დედოფალსაც ჰქონდა თავისი მამული, დედოფლის კუთვნილი მამულის საქმეთა მწარმოებელს თუ ზედამხედველს, რომელიც საფინანსო და სამეურნეო საქმეებს აწარმოებდა, მილახვარი ეწოდებოდა. XVIII ს. დასასრულს დედოფლის მილახვრის სახელო იოსებ ყორღანაშვილს ეკავა.

გარდა იმისა, რომ იოსებ ყორღანაშვილი დედოფლის მილახვარია, მას ავლაბარში დედოფლის მოურავის სახელოც უკავია“. „ქ. ავლაბრის მოურავო მილახვარო იოსებ ყორღანოვი, ამ არზით ამ ჩვენს აზნაურიშვილს გაბრიელას ავლაბარში ჩვენის ყმის ბეითალმანი ოთია ქაქანასეული სახლი რომ უთხოვნია. ის სახლი ამისთვის გვიბოძებია... მარტის ია. ქკს უყა“⁵² (1803), როგორც ჩანს, ყორღანაშვილს სხვა საქმეებთან ერთად ყმების დასახლების საკითხის მოგვარებაც ევალებოდა. ყმა ხურო გოგიას თხოვნაზე საცხოვრებელი ადგილის მიცემის შესახებ, დედოფალი დარეჯანი წერს: „ქ. ავლაბრის მოურავო მილახვარო ყორღანაშვილო იოსებ და ავლაბრის მამასახლისო. მერე ეს გოგიტელა იმერელი რომ ამდენი ხანია აქ ავლაბარში ჩვენს ყმათ სახლობს და ჯერ ამისათვის მამული არ გვიბოძებია“⁵³. საბუთში ლაპარაკია, რომ გოგიას ბეითალმანი ადგილი მიეცეს.

50 საქ. სიძე. II, 1909, გვ. 550.

51 სცსია, ფ. 1448, № 9699.

52 სცსია, ფ. 1448, № 7483.

53 სცსია, ფ. 1448, № 9709.

საბუთიდან ჩანს, რომ ავლაბარში მამასახლისის სახელოცაა, ეს სახელო აქ პირველად 1737 წ. სიგელში გვხვდება, სადაც მამასახლისი დოკუმენტის შედგენის თანდამსწრე პირია „...ავლაბრის: მამასახლისი: იობა“.

ავლაბრის მამასახლისი, ამ შემთხვევაში დარეჯან დედოფლისა. ვალდებულია სახლ-კარის მაძიებელ ყმა გლეხებს გამოუძენოს სამოსახლო და ამის შესახებ მოახსენოს თავის ბატონს — დედოფალს. 1796 წ. დარეჯან დედოფალი ვინმე ივან ეფრემიჩს ავალებს ყურადღება მიაქციოს ალა-მაჰმად ხანის დროს აწიოკებულ ავლაბარს, რომ სანამ ავლაბრის ყმა გლეხებს „თავიანთ მოხელე მოუვიდოდესთ თვალყური თქვენ ადევნოთ“⁵⁴. ეს მოხელე მამასახლისი არაა; „მამასახლისის დავითისათვისაც მოგვიწერია“, რომ იმნაც ყურადღება მიაქციოს იქ შექმნილ მდგომარეობას. ე. ი. ავლაბრის დედოფლის ყმა გლეხებს მოურავის, მამასახლისის გარდა კიდევ ჰყოლიათ მოხელე. სამწუხაროდ, დედოფალი კონკრეტულად არაფერს ამბობს ამ მოხელეს რა სახელო უკავია.

უკვე ითქვა, რომ ავლაბარი გალავანშემოვლებულია; ბუნებრივია, ყოველ გალავანს კარს ატანდნენ. ზღუდეს შეიძლება ერთი ან მეტი კარი ჰქონოდა. ავლაბრის კედელში, დოკუმენტების მიხედვით, ორი კარია გაქრილი — „პატარა კარი“ და „ავლაბრის კარი“.

საბუთებში „ავლაბრის კართან“ დაკავშირებით ვხვდებით „მეზაქეს“⁵⁵.

„ავლაბრის კარს“ მეზაქის გარდა „მეკარეცა“ ჰყავს, რომელიც თავისი სამსახურისათვის გარკვეულ გასამრჯელოს იღებს⁵⁶.

ავლაბრის „მეზაქესა“ და „მეკარესთან“ დაკავშირებით, გვინდა შევეხოთ ზღუდეში დატანებულ ავლაბრის კართა განლაგების თუ ადგილმდებარეობის საკითხს.

რადგანაც ჟან შარდენისა და ტურნეფორის მიერ შესრულებული თბილისის გეგმები არაა სრული, ამიტომ აქ მათ არ შევეხებით; თუმცა ჟან შარდენთან მეტეხის გალავანში ერთი კარია, სამწუხაროდ, მოგზაური მის სახელს არ გვაწვდის.

ვახუშტი ბატონიშვილის „თბილისის 1735 წლის გეგმაზე“ მეტეხის გალავანში „ავლაბრის კარს“ პირველად ვხვდებით. აღნიშნული კარი ზღუდეში აღმოსავლეთიდან იყო დატანებული.

54 საქ. სიძვ. III, 1910, გვ. 250.

55 სცსია, ფ. 1448, № 1452.

56 სცსია, ფ. 1448, № 8710.

ცნობილია, რომ ქალაქის კედელში დატანებული კარი იმ სახელს ატარებდა რომელი ქალაქისკენ თუ სოფლისაკენაც იყო იგი მიქცეული. მეტეხის გალავანში დატანებული „ავლაბრის კარი“ ქალაქს სოფელ ავლაბართან აკავშირებდა.

შ. მესხია, როგორც ვნახეთ, ავლაბარის ზღუდეში დატანიებულ თავთალის კარს „ავლაბრის კართან“ აიგივებს, ხოლო ამ უკანასკნელს კი სოლდებილის კართან.

სამწუხაროდ, ვახუშტის მეტეხის ციხის გალავანში ერთი კარი აქვს დატანიებული. შემდეგი გეგმა, რომელზეც აღნიშნულია „ავლაბრის კარი“, ესაა პიშჩევიჩის „თბილისის 1785 წლის გეგმა“. ვახუშტის გეგმისაგან განსხვავებით, აქ თვით ავლაბარი უკვე შემოზღუდულია და აქაც „ავლაბრის კარი“ გალავნის აღმოსავლეთით № 71-თაა დატანილი. ავლაბრის გალავანში „ავლაბრის კარის“ სახელით კარიბჭის გაკრა, ერთი შეხედვით, თითქოსდა ტრადიციის გაგრძელებად ჩანს. მაგრამ ეს ასე არაა. ავლაბრის ზღუდის იქეთ კიდევაა ე. წ. „გარეთ ავლაბარი“, ანდა, როგორც თბილისის 1800 და 1802 წწ. გეგმებზე, „ავლაბრის უბნის“ დასახლება.

მაშ ასე, ვახუშტის და პიშჩევიჩის თბილისის გეგმების მიხედვით, „ავლაბრის კარი“ ზღუდეს აღმოსავლეთით აქვს.

ავლაბარში „პატარა კარიცაა“ როგორც აღვნიშნეთ, ვახუშტის ავლაბარში ერთი კარი აქვს დატანებული; პიშჩევიჩთან, ისევე როგორც „თბილისის 1800 წლის გეგმაზე“, ავლაბრის გალავანს მეორე კარი ჩრდილოეთის მხრიდანაა აქვს. აღსანიშნავია, რომ არც პიშჩევიჩთან და არც „თბილისის 1800 წლის გეგმაზე“ აღნიშვნა არა აქვს გალავნის ჩრდილოეთით დატანიებულ კარს. ვახუშტის გეგმაზე „ავლაბრის კართან“ თავს იყრიან აღმოსავლეთიდან და ჩრდილოეთიდან წამოსული გზები: ბაღების გზა, კახეთის გზა, შუატბის გზა, ავქალის გზა, ზედა გზა.

პიშჩევიჩთან „ავლაბრის კართან“ მხოლოდ ერთი გზაა — „დალესტანის დიდ გზაზე გამავალი“, რომელიც შემდეგი ღროის კახეთის გზას უნდა მიესადაგოს. მეორე კართან გზის არაერთი ჩვენება აწ აღნიშვნა არაა.

როგორც ვთქვით, „თბილისის 1800 წლის გეგმაზე“ ავლაბრის ზღუდეს ორი კარი აქვს. ე. წ. „ავლაბრის კართან“ თავს იყრიან ჩრდილოეთიდან და აღმოსავლეთიდან წამოსული გზები: სოფელ ნავთლულიდან — ქვემო გზა, კახეთის სოფლებიდან წამოსული „ზემო გზა“ და გზა სოფელ მარტყოფიდან.

ჩრდილოეთ კართან მხოლოდ ერთი გზა მოდიოდა — „აეკალის გზა“. გეგმის მიხედვით აღნიშნული გზით მოსულ მგზავრს „შიგნითა ავლაბარში“ მოხვედრა შეეძლო აღმოსავლეთის კართაც. მას ამის საშუალებას აძლევდა ადგილობრივი გზა, რომელიც აერთებდა ავლაბრის ორივე კარს.

„ავლაბრის კართან“ გზათა ინტენსიური თავმოყრა საშუალებას და უფლებას გვაძლევს დავასკვნათ, რომ ავლაბრის მეზაყე და მეკარე ძირითადად „ავლაბრის კარიდან“ იღებდა შემოსავალს.

XVII ს. ერთ სიგელში „ავლაბრის მეღალეა“ ნახსენები⁵⁷, რომელიც აღებულ ღალას სახელმწიფოს აბარებდა.

„დასტურლამალის“ კარი—50 „ქარხნის ნაზირისა ასნაფებისა“ ეხება სატიკისპიროს.

მეტიკისპირეობა საპატიო სამსახურია. იგი გაპიროვნებული ყოფილა. სხვა სოფლებთან ერთად ამ სამსახურის შემსრულებლად გვხვდება „ავლაბრელი თამაზა“⁵⁸.

„ქარხანა“ იყო მეფის მამულებიდან შემოსული ყოველგვარი სურსათ-სანოვაგის, ფრინველის, წვრილფეხა და მსხვილფეხა საქონლის შესანახი „საწყობი“, აი, ამ საქონლის მიღება-გაცემას ზედამხედველობას უწევდა ქარხნის ნაზირი, რომელსაც მეტად საპასუხისმგებლო მოვალეობა ეკისრებოდა: „მეჭლისის წესების გამგეობა“⁵⁹. მას, ქარხნის ნაზირს 7—8 კაცისაგან შემდგარი მეტიკისპირეთა ჯგუფი ჰყავდა, რომელთა მოვალეობას შეადგენდა ტიკიდან ღვინის ჩამოსხმა. როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ერთ-ერთი მეტიკისპირეთაგანია „ავლაბრელი თამაზა“. ეს გვაფიქრებინებს, რომ სხვა სოფლებთან ერთად ამ მოვალეობის შემსრულებლად მუდმივად ერთი ავლაბრელიც უნდა ყოფილიყო. შეიძლება იმიტომ, რომ ავლაბარი სამეფო-სახასო მამული იყო.

„დასტურლამალაში“ სხვა აუშტართა შორის გვხვდება „ავლაბრელი ზურაბა“⁶⁰. აუშტარის მოვალეობა იყო მეფის სასახლის პროდუქტებით მომარაგება. აუშტრებს სათავეში ედგა თავლიდარი, რომელიც საანგარიშო დარგის მოხელეა.

სამეფო მეჭოჯეთა შორის „ავლაბრელი ბერუკა“⁶¹-ა ნაწესენები.

57 ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ფ. Hd—14966.

58 ქართ. სამ. ძეგ., 1970, გვ. 671.

59 ივ. სურგულაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 184.

60 ქართული სამართლის ძეგლები, 672.

61 დასახ. ნაშრომი, 677.

მისი მოვალეობა იყო სამეფო ჯოგის მწყემსვა. ავლაბარს ედო სამეხრეო გადასახადიც, მეხრის შესანახი გამოსაღები⁶².

„დასტურლამალში“ ავლაბარს ცალკე, საგანგებოდ შედგენილი კარი (31) აქვს დათმობილი: „ავლაბრისა და მისი მოხელეებისა“ — ავლაბრის რიგი და სამსახური.

ავლაბრის რიგი და სამსახური: „რასაც ქალაქის მოყალნე და თარხანი იქს, ისრე ესენიც გაერევიან, ლალა-დლიურზედ სამი ფოხალი პური საბალახე სამართლიანად. ერთი მეხრე ვინც იქნების, ერთის სამეხრეო უნდა შეინახოს, სითარხანე აქვს; და თორმეტი კოდი პური ულუფა მუშას სოფლებიდან აქვს გარიგებული. სამკალი ხარჯი, ბევრი მოვა თუ ცოტა, ნაზირი ისე მისცემდეს.

ქათამი თუ აბარია, თავნი 17, ამისი ნაშენი წელიწადში 51⁶³. მაშასადამე, ისევე როგორც ქალაქს, ავლაბარსაც ჰყავდა თავისი მოყალნე-მებეგრე, რომელიც იგივე უფლებებით სარგებლობდა.

ქალაქს ავლაბრის მხარეზე ეყენა ყარაული. „ქ. ბატონო მანუჩარ მდივანო ავლაბრის ყარაულებს ჩიფჩიფ მამადას და იმის ამხანაგებს მორიგის თეთრიდამ ერთი თუმანი მიეც ღვნობისთვის. ა. ქქს უოე“⁶⁴.

როგორც ვნახეთ, ავლაბარს ჰყავდა თავისი — ადგილობრივი მრავალსახოვანი მოხელენი, რომელნიც ემსახურებოდნენ და ზედამხედველობას უწევდნენ მეფის, დედოფლის, კათალიკოს-პატრიარქის, თუ ბატონიშვილების ავლაბარში მდებარე მამულებს თუ აქ მოსახლე მათ ყმა გლეხებს.

ავლაბართან დაკავშირებული ჩვენს ხელთ არსებული დოკუმენტური მასალა ავლაბარს წარმოგვიდგენს, როგორც მრავალდარგოვან სახელოსნო უბანს. ავლაბარში სახლობს და აქვე ხელოსნობს: ხურო, მკალავი, კუპრავი, ყაზაზი, მეთუნე, მეკრამიტე, მებაგურე, ბეჭურჭლე, ოქრომჭედელი.

1683 წ. ერთ-ერთ ნასყიდობის სიგელში საბუთის დამმოწმებელთა შორის გვხვდება ავლაბრელი მეჭურჭლე მამუკა⁶⁵.

ავლაბარში გაცხოველებულ აღებ-მიცემობაზე მეტყველებს აქ არსებულ დუქანთა სიმრავლე. აღსანიშნავია, რომ დუქანი არა მარტო სავაჭრო პუნქტი იყო, არამედ აქვე მზადდებოდა ბაზარზე გა-

62 დასახ. ნაშრომი, 511.

63 ქართული სამართლის ძეგლები, 1970, გვ. 602.

64 სცსია, ფ. 1448, № 4837.

65 საქ. ხელ. ინსტ., ფ. Hd —13696.

სატანი საქონელი ე. ი. დუქანი სახელოსნოც იყო. ხშირად წყალობის წიგნში მთხოვნელს სახლთან ერთად დუქნის ადგილიც ეძლევა. „რადგან ტყეობიდან მოსული ხარ. ჩვენი ყრმობა მოინდომე. ჩვენს ავლაბარში. ჩვენს ყმად დაგადგინეთ. დუქნისა და სახლის ალაგიც გიბოძეთ“⁶⁶. (1788) ხელრთვა დარეჯან დედოფალი.

დუქანს მიწის მუშა არ მოითხოვდა, ვფიქრობთ, იგი ან ვაჭარია, ანდა უფრო სავარაუდოა, რომ ის იყოს ხელოსანი. ავლაბარში დუქან—სახელოსნოთა სიმრავლე გაპირობებული იყო იმით, რომ ის ქალაქის უახლოესი უბანია, ამავე დროს მის გალავანში დატანიებულ კართა მეშვეობით, აქ თავს იყრიდნენ სხვადასხვა მხრიდან წამოსული მგზავრნი.

ავლაბარს თავისი ბაზარიც აქვს. აქვე დგას ქარვასლა — შორიგზიდან მოსულ მგზავრთა თავშესაფარი — სასტუმრო, ქარავენებით ჩამოტანილი აურაცხელი საქონლის საწყობი — სათავსო.

ავლაბარი თავისი ხუროთმოძღვრული ძეგლებითაცაა მდიდარი. აქ იდგა და ახლაც დგას ქართული მართლმადიდებლური და სომხურ გრიგორიანული ეკლესიები. რადგანაც ჩვენ იმ თვალსაზრისს ვადგევართ, რომ მეტეხის ღვთისმშობლის ეკლესია ავლაბრის ტერიტორიაზე არასოდეს მდგარა, რაზეც უკვე ვისაუბრეთ, ამიტომ იგი ავლაბრის ეკლესიათა სიაში არ შეგვაქვს. რასაკვირველია, ისევე როგორც ყველა ქართველს და მართლმადიდებელს, ავლაბრის მაცხოვრებლებსაც შეეძლო აქ სალოცავად მოსვლა. შეიძლება ამან განაპირობა კიდევ, რომ გვიანობამდე, ყოველ შემთხვევაში XVII—XVIII საუკუნეებამდე მაინც, ავლაბარში ქართული ეკლესია არ აგებულა.

ზემოთ უკვე ვთქვით, ქალაქმა XIII—XVI სს. რამდენი გამანადგურებელი შემოსევა განიცადა. თბილისის შემოგარენი მოსახლეობისაგან იცლებოდა, დანაკარგის შევსება ხელოვნურად უფრო ზღებოდა ხოლმე, ხიზნობისა და ტყვეობიდან უკან დაბრუნებულებით.

გავიხსენოთ როსტომ მეფის მიერ წოდორელ გლეხთა ავლაბარში გადმოსახლების ფაქტი. ქართველების გარდა უცხონიც მოდიოდნენ. გარეშე კაცი, უცხო მხარეში მოხვედრილი, ცდილობს გარემოს შეეწყოს, იგი თავისად აქციოს. ამისი ცდაა სომხურ-გრიგორიანული ეკლესიების აგება თბილისსა და მის შემოგარენში და სხვ. ამიტომაც, რომ ქალაქში და მის სანახებში XVII—XVIII სს. ქართულ ეკლესიას სომხური სჭარბობს.

⁶⁶ სსსია, ფ. 1448, № 438.

ქართული ეკლესიებიდან ძველ ავლაბარში დღესაც დგას ერეკლე II-ის მეუღლის დედოფლის მიერ XVII ს. 70-იან წლებში აგებული კარის ეკლესია. ეკლესია „მოწამეთა ირაკლი და დარეჯანის“ სახელზე ყოფილა აგებული. კარიჭაშვილის კატალოგში ეკლესიის აგების თარიღად 1789 წელია⁶⁷

მოსე ჭანაშვილი აღნიშნული ეკლესიის შესახებ მოგვითხრობს შემდეგს: „წმ. ირაკლისა და დარჯანის მონასტერი მეტეხის გორაზედ. ეს სასახლე მისის ეკლესიითურთ შეიძინა ექსარხოსმა თეოფილაქტემ და გამართა სასულიერო სემინარია და სამრევლო სკოლები. იონა მიტროპოლიტმა (1824 წ. 29 ოქტ.) ტაძარი აკურთხნა მაცხოვრის ფერიცვალების მონასტრად“⁶⁸.

ეკლესია დღეს უმოქმედოა, ხოლო დარეჯან დედოფლის სასახლეში, ე. წ. „საჩინო“-ში, მოთავსებულია 26 კომისრების რაიონული მუზეუმი.

ავლაბარში, დარეჯან დედოფლის კარის ეკლესიის მახლობლად, იდგა წმ. მარიამის ქართული ეკლესია. მისი აგების თარიღი არაა ცნობილი. ეს ეკლესიაც მეორედ იონა მიტროპოლიტს უკურთხებია⁶⁹.

ავლაბარში მდგარი სომხურ-გრიგორიანული ეკლესიებია: „ხოჯა ვანქის ასტვაწაწინ“ (ხოჯავანქის ღვთისმშობლის), „სურბ-კარაპეტას“ (წმ. კარაპეტა), „ლუსავორიჩი“ (გრიგოლ-განმანათლებელი), „კარმირავეტარან“ (წითელი სახარება), „ეჩმიაწინი სურბ-გევორქ“, „ძორაბაში სურბ-გევორქ“ (ხევისთავის წმ. გიორგი), „სურბ-მინას“ (წმ. მინასი).

დასახელებული სომხური ეკლესიებიდან ყველაზე ადრეულია ხოჯა ვანქის ასტვაწაწინი (XVII ს). იგი თბილისის რეკონსტრუქციასთან და ძველი სასაფლაოს პარკად გადაკეთებასთან დაკავშირებით აღებულ იქნა, ასევე აიღეს „სურბ-მინასის“ ეკლესია.

დარჩენილი ეკლესიებიდან „ეჩმიაწინის სურბ გევორქის“ ეკლესია XVIII ს. დასასრულსაა აგებული, სომხეთის სოფელ ეჩმიაწინიდან ჩამოსახლებული სომხების მიერ.

საქართველოში ქართული სამეფოს გაუქმების შემდეგ რუსმა მმართველობამ 1802 წ. 12 ივლისს უმაღლესი ხელისუფლებისადმი

67 ლეონ მელიქსეთ-ბეგი, მასალები ტფილისისა და „სომხეთის“ სიძველეთა ისტორიისათვის, „ჩვენი მეცნიერება“, №1, 1923, გვ. 86.

68 მოსე ჭანაშვილი, საქართველოს დედაქალაქი ტფილისი, 1899, გვ. 184.

69 ლეონ მელიქსეთ-ბეგი, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 86.

განსახილველად წარდგენილ „საქალაქო და სათემო პოლიციის“ დაარსების პროექტის პირველ პარაგრაფში ქალაქი თბილისი სამ ნაწილად დაჰყო. თვითეული ნაწილი თავისთავად კი ორ-ორ კვარტალად. პროექტის თანახმად ავლაბარი ქალაქის მეოთხე ნაწილად ცხადდებოდა.

1803 წლისათვის ავლაბარში დარეჯან დედოფალს ეკუთვნოდა 137 კომლი ყმა გლეხი, აქედან ძველ ავლაბარში 10 კომლი ქართველი, 57 კომლი სომეხი, დავით ბატონიშვილს აქვე 11 კომლი, ფარნაოზ ბატონიშვილს ახალ ავლაბარში 4 კომლი.

ავლაბარში ქართველ ბატონიშვილთა და სამეფო ოჯახის სხვა წევრთა მიწები XIX ს. დასაწყისშივე გადავიდა ხაზინის ხელში, ხოლო გლეხებს სახაზინო ყმა გლეხები ეწოდათ.

1816 წ. ავლაბარი ირიცხებოდა ქალაქის მეორე საპოლიციო უბანში. მიუხედავად ამისა ავლაბრელი ყმა გლეხები კიდევ რამდენიმე ხანს სარგებლობდნენ აქ არსებული სახაზინო მიწებით და ბეგარასაც იხდიდნენ. «Но жители его продолжали пользоваться авлабарскими казенными землями и платили за это хлебную подать в казну вплоть до 45 года, когда жители Авлабара были причислены к составу городского поселения и подать эта была отменена»⁷⁰.

ამგვარად, ძველი თბილისის აღმოსავლეთით მდებარე სახასო მამული—ავლაბარი თავისი ზვრებით და ხოდაბუნებით, სამეფო მოხელეებით, დუქან-სახელოსნოებით და მრავალსახოვანი ხელოსნებით ქალაქის შემოგარენში წარმოადგენდა ერთ-ერთ დაწინაურებულ სასოფლო-სამეურნეო და სახელოსნო უბანს.

ლომელაური და ღირსიჭალა

გვიანშუასაუკუნეებში (XVIII ს.) ავლაბარსა და ნავთლულს ერთმანეთისაგან ჰყოფდა სოფელი ლომელაური და ღირსიჭალის ბალები. ივ. ჯავახიშვილის რედაქციით 1923 წ. შედგენილ „საქართველოს ისტორიულ რუკაზე“ სოფ. ლომელაური დატანილია ნავთლულის შემდეგ — სამხრეთით. აქ აღნიშნულ სოფელთა თანმიმდევრობა დარღვეულია.

1786 წ. ერთ-ერთ დავის სიგელში მეფურიშვილები და მეით-

⁷⁰ სცსია, ფ. 29, აღწ. 1, № 638:

რაიშვილები ერთმანეთს ედავებიან მამულის საზღვრებზე: „...ჩვენ საქართველოს მსაჯულთ შეკრებულება ამ სადაოს ადგილის გასასინჯავად ჩავედით და მელიქის მაგიერ მინისკარბაში იოსებაც ჩვენთან იყო. ჩვენ ასე გავსინჯეთ ავლაბრის მამულიდამ რომ წავა ნათლულისაკენ, შვეა ღომელაურის მამულში, ღომელაურის მამულს რომ გაივლის ნათლულის სოფელს ახლო მიადგება ერთს კევს. ეს კევი ზეიდამვე მოსდევს ლარზედ ამ მეთირიშვილებისა და ღომელაურის მამულს ჰყოფს და მტკვარს შეერთვის, რომელიც მისის უმაღლესობას მეფის ბრძანებამ და ადგილის მდებარეობამ ეს კევი მიჯნად დაამტკიცა, რომ იმის იქით ნათლულის სოფლამდის მიჯნა აღარ არის“¹. დამოწმებული დოკუმენტი ნათელს ჰყენს სადავო საკითხს და ამტკიცებს, რომ ავლაბარსა და ნავთლულს შორის სოფელი ღომელაური იდო.

ღომელაური, როგორც სოფელი, XVII ს. უკვე არსებობს, შემდეგი იგი გახარაბებულია, მისი განახლება XVIII ს. მომხდარა და, როგორც დასახლებული პუნქტი, აღნიშნული საუკუნის ბოლომდე გვხვდება. იგი შეტანილია იოანე ბატონიშვილის მიერ 1797—1799 წწ. სოფელთა² ნუსხაში. 1829 წ. თბილისის გეგმაზე ორ ნავთლულს ვხვდებით: «Дер. Натлури» და მის ჩრდილოეთით იქ, სადაც ადრე ღომელაური უნდა ყოფილიყო «Слоб. Навтлур»³. ვფიქრობთ, მეორე ნავთლული (პირველის ჩრდილოეთით) უნდა წარმოშობილიყო სოფ. ღომელაურის მამულების ხარჯზე. აღნიშნულ გეგმაზე აქვე გვხვდება მეორე დასახლება — სოფ. მირზაბადი (ისიც მეორე ნავთლულის — Слоб. Навтлур-ის მსგავსად XIX საუკუნეშია გაჩენილი).

ზემოთ აღვნიშნეთ, რომ დირსიქალაში მხოლოდ ბალები იყო გაშენებული. დირსიქალის ბალების მესაკუთრენი არიან როგორც ქალაქელები, ასევე ახლომახლო სოფლელები—ავლაბრელები, ღომელაურელები, ნავთლულელები და სხვ.

დირსიქალის ბალები გაშენებული იყო ღომელაურის დასავლეთით, მტკვრის მარცხენა ნაპირზე, ხევის დაბოლოებაზე, მის ქვემო წელზე.

ქალაქის სანახებში დირსიქალის არსებობაზე დღეს მიგვანიშნებს ამჟამად აქ არსებული პატარა ქუჩა, რომელიც ამავე სახელს ატარებს — „დირსიქალის ქუჩა“. იგი მდებარეობს „5 დეკემბრის“

1 სცსია, ფ. 1450, დავთ. 21, № 3.

2 ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ფ. S—3729.

3 ЦГВИА, ф. ВУА, д. 19813.

ქუჩის პერპენდიკულარულად, XIX ს. მეორე ნახევარში აგებული წმ. ბარბარეს სახელობის ეკლესიის სიახლოვეს.

საბუთებში დირსიქალას ვხვდებით „დარსიქალის“ ფორმითაც: „დარსიქალაში ბაბანათა გრიქურას პაპეული ბალი“⁴.

„დარსიქალის“ ეტიმოლოგიის დადგენა სიძნელესთანაა დაკავშირებული. დღევანდელი ქართული სალაპარაკო თუ ლიტერატურული ენა მას აღარ იცნობს. ამას ისიც აძნელებს, რომ ადგილმდებარეობისდა მიხედვით წარმოშობილი ტოპონიმების ახსნას ხელს უშლის ქალაქის მიდამოების განსახლება, განაშენიანება, რასაც, თავისთავად, მოსდევდა და მოსდევს თბილისის მიდამოს ლანდშაფტის შეცვლა (ხევების ამოვსება და მათი გადახურვა).

სიტყვა „დირსიქალა“ კომპოზიციითა, ორი სიტყვის ნაზავია. ბოლო სიტყვა — ქალა გასაგებია, წყლისპირეთს ნიშნავს, ხოლო პირველი. საწყისი სიტყვის — „დირსი“-ს ახსნა კი ჭირს.

დირსიქალაში ვხვდებით მეტად საინტერესო სახელოს, რაც ქალაქის შემოგარენის სოფელთა, უბანთა თუ ბაღების მოხელეთა ისტორიის შესწავლისათვის იძლევა მეტად იშვიათ ცნობას: „ქ. ჩვენნი ბრძანება არის დირსიქალის ბაღების პატრონებო და მებაღეებო. მერე: დირსიქალის უსტაბაშს ნიკოლოზს, რომელიც უსტაბაშობას შეეცილება და ან მიზუზი შეიქნება უსტაბაშობის წართმევისა. ფიცით ვბძანებთ ასი თუმანი... მებაღეებო გაფრთხილებთ, რომ ამაზედ ამას არა აწყენინოთ, თორემ სწორეთ ასე აღვასრულებთ და ვერც იპატიებთ ამ ჭარბმას. ხათრი—ჯამნი იყავით. ივნისის, იმ, ქკ უბგ“⁵. შედგენილია 1794 წელს. ამას მეფე ერეკლე ბრძანებს. აღნიშნულ სიგელს 1800 წელს ხელმეორედ ანახლებს მეფე გიორგი.

მამასადამე, ისევე როგორც ქალაქის ამქართა უსტაბაშების, დირსიქალის მებაღეთა უსტაბაშის სახელოც მეფის მიერ გაიცემოდა და მტკიცდებოდა.

აღნიშნული სიგელის შედგენით ჩვენ ბედნიერ შემთხვევასთან გვაქვს საქმე. საგულისხმოა, რომ საბუთის საგანგებოდ დაწერა, შედგენა უნდა გამოეწვია დირსიქალელ მებაღეთა რაღაც საპროტესტო გამოსვლას, შეიძლება მათთვის არასასურველი უსტაბაშის დანიშვნას. ეს ერთადერთი შემთხვევაა, როცა ჩვენ ხელთა გვაქვს ცნობა ქალაქის შემოგარენში მდებარე ბაღების უსტაბაშის არსებობის შესახებ.

⁴ სსსი, ფ. 1450, დავთ. 56, № 64.

⁵ სსსი, ფ. 1448, № 8711.

როგორც ქალაქისპირა ყველა ბაღიდან, ქალაქის მოურავს დირსიქალიდანაც ეკუთვნოდა თავისი სარგო.

თუ XIX ს. ღომელაური ქალაქის სანახების გეოგრაფიიდან ქრება, ამას ვერ ვიტყვით დირსიქალაზე. იგი აღნიშნულია რუსულად შედგენილ XIX ს. ქალაქ თბილისისა და მისი შემოგარენის გეგმებზე — «Виноградные сады Тирсы чали»⁶ და «Сады Дарсичали»⁷ (1859).

აქედან ჩანს, რომ დირსიქალაც ორთაქალის მსგავსად თავისი ზალებით XIX ს-შიც ინარჩუნებდა თავის მნიშვნელობას, როგორც ქალაქისპირას მდებარე ერთ-ერთი სასოფლო-სამეურნეო ერთეული.

ვფიქრობთ, რომ XIX ს. უნდა გაჩენილიყო ღომელაურისა და დირსიქალის ადგილზე ახალი ტოპონიმები — ძაღლის უბანი, შავი სოფელი და სოფ. სამება. „ავლაბრიდან სამხრეთით, ყოფილ კახეთის „საყარაულოს“ იქით, კახეთის საფოსტო გზის ორივე მხარეზე, მდებარეობს შავი სოფელი ანუ ძაღლის სოფელი, რომლის ზემოთ არის რუსთა სასაფლაო; ხოლო შავი სოფლის იქით დასახელებულ საფოსტო გზის მარცხნივ, იმყოფება სოფელი სამება. შავისოფლიდანვე ქვემოთ, მტკვრის მარცხენა ნაპირისაკენ ჩამოშვებულია ყაფარი, რომელიც უკავია ნავთლულს“⁸.

ნავთლული

სოფელი ნავთლული თბილისის აღმოსავლეთით, მდ. მტკვრის მარცხენა ნაპირზე მდებარეობდა.

ნავთლულსაც, ისევე როგორც ზოგიერთ ქალაქისპირა სოფელს ორი სახელი ჰქონდა — ნავთლული და ერეკლეს ციხე. სახელი ნავთლული ადრეულია, ხოლო „ერეკლეს ციხე“ კი გვიანია. თუმცა ეს უკანასკნელი არ დამკვიდრდა, ციხე-გალაენის დანგრევასთან ერთად ისიც დავიწყებას მიეცა და სოფელს ისევ თავისი ძველი სახელი დაუბრუნდა.

ნავთლულის ეტიმოლოგიის ახსნა ძნელი არაა. იგი ორი სიტყ-

⁶ ЦГВИА, ф. ВУА, д. 22659.

⁷ ЦГВИА, ф. ВУА, д. 22666.

⁸ შ. ჩხეტია, ტფილისის ისტორიისათვის, მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ., 1, 1938, გვ. 62.

ვის ნაზავს წარმოადგენს — ნავთი+ლული. „ნავთი“ — აღმოსავლური სიტყვაა. „ლული“ — თურქული სიტყვაა და ადგილს ნიშნავს. ე. ი. ნავთლული — ნავთის ადგილს, ნავთისას, სანავთეს აღნიშნავს.

თბილისის სანახებში ამ სახელის მქონე პუნქტი როდის გაჩნდა ზუსტად არ ვიცით. ერთი რამ კი აღსანიშნავია; ქართულ სალაპარაკო ენაში სიტყვა ნავთი უკვე VIII საუკ. გვხვდება— „მარტილობაჲ ჰაბო ტფილელისაჲ“-ში. აბოს გვამი ურმით გაიტანეს „გარეშე ქალაქსა და აღილეს ადგილსა, რომელსა საგოდებელ ეწოდების... და მოილეს შეშად და თივად და ნაფთი და დაასხეს გუამსა მას ზედა წმიდასა და დააგზნეს ცეცხლი“¹.

ვახუშტი „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“-ში გადმოგვცემს: „ხოლო ტფილისის სამხრ-აღმოსავლით არს ნავთლუხი. მუნ დის ნავთი კიდესა მტკურისასა, არამედ წყლის სიახლოვით მრავალი არ აიღების“².

თუ ადგილის ადრეული სახელის— „ნავთლულის“ წარმოშობის ზუსტი დრო არ ვიცით, ბედნიერ გამოჩაყლისს წარმოადგენს მისი მეორე სახელი — „ერეკლეს ციხე“. აი, მის შესახებ რას წერს გიულდენშტედტი: „სოფელი ნათლული მდებარეობს მტკვრის მარცხენა ნაპირას, შესდგება დაახლოებით 50 სახლისაგან და, გარდა ამისა. აქაური ჩვეულების მიხედვით, ბევრი მიწურისაგან (რუსულად „ზემილიანკა“). მოსახლეობა ქართველებია. ახლანდელმა მეფემ შემოარტყა ოთხკუთხა კედელი ადგილს დიამეტრით 80 ნაბიჯი, და დაატანა მრგვალი კოშკი. ამიტომ მას დაარქვეს ერეკლეს ციხე“³.

ეს ისეთი უტყუარი და პირდაპირი მინიშნებაა ადგილის სახელისა. რომ მასში ეჭვის შეტანა არ შეიძლება. მეფე ერეკლე II-ს ნავთლულში ციხე გალავანი უნდა აეგო მის მიერ ქართლის სამეფოს ტახტის დაკავების ე. ი. 1761 წ. შემდეგ. გიულდენშტედტმა ჩვენში იმოგზაურა 1772 წ. მაშასადამე, ნავთლულის ციხე-გალავანი აგებულია 1761—1772 წწ.

„ერეკლეს ციხეს“ პირველად 1770 წ. ვხვდებით. თბილისში შავი ქირი გაჩენილა, რის გამოც ქალაქი დაცარიელებულა. ამასთან დაკავშირებით თავადი მურავიოვი 10 ივლისს უპატაკებს გრაჟ

1 იოვანე საბანის ძე, მარტილობაჲ ჰაბო ტფილისაჲ. ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, ტ. I, 1964, გვ. 73.

2 ვახუშტი, აღწერა... გვ. 338.

3 გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, ტ. I, 1962, გვ. 17.

ტოტლებენს, რომ მან თავი შეაფარა თბილისიდან 7 ვერსით მოშორებულ სოფელ ერეკლეს ციხეს⁴.

ჩვენს ხელთ არსებული მოგვიანო ხანის (1802 წ. საბუთი) გიულდენშტედტის ცნობას ავსებს და XVIII ს. ნავთლულის სურათს მთლიანად წარმოგვიდგენს სუმბათაშვილის განცხადება საქართველოს მმართველის პეტრე კოვალენსკისადმი: „ითხოვენ კნიაზ სუმბატოვები. ოცდა ხუთი წელიწადი არის, რაც მეფემ ერეკლემ ნავთლულის სოფელი (ა) შენა. რადგანაც მტრის ალაგი იყო, ქალაქის დაცვისათვის თითო კაცი სოფლებიდან მოაგროვა და ჩვენს მამულში სოფელი გა(ა)კეთა ახლა ნება მიგიციათ აყრისა და სხვაგან დგომისა, თავადებს ჰკითხეთ და თუ ნავთლულის სოფლის მოშლა ქალაქის სამჭობინარი იქნება, ნება გაქვსთ. მოშალეთ...“⁵

მოგზაურის მიერ მოწოდებული ცნობისაგან განსხვავებით, დამოწმებული ადგილით ვიგებთ, რომ ერეკლე II-ს არა მარტო ციხე-გალავანი აუგია, არამედ გახარაბებული ადგილი ნავთლული სხვადასხვა სოფლებიდან მორეკილი ყმა გლეხებით დაუსახლებია კიდეც; ასევე, სოფელ ნავთლულის ხელმეორედ დასახლებას ქალაქისათვის სტრატეგიული მნიშვნელობა ჰქონია: აქაა ციხე-გალავანი, რომელიც სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან მოულოდნელად შემოსულ მტერს შეაჩერებდა. 1796 წ. ერეკლეს ციხეს შეწერილი აქვს 7 ურემი შეშა — „ზ. ქ. ერეკლეს ციხემ ურემი“⁶.

1803 წ. თავადი სუმბათაშვილები ამჯერად პავლე ციციშვილისადმი (ციციანოვი) ორგზის მიმართული არზით მოითხოვენ „მოჩანლეთა“ დასჯას, სოფლიდან გასახლებას. ისინი თავიანთი მოთხოვნის კანონიერებას ასაბუთებდნენ და ამტკიცებდნენ იმით, რომ სოფელი ნავთლული მათი მამულია, რომ მეფეთა მიერ მათ გვარს ებოძა სოფელ ნავთლულის მოურავობა. „თქვენს ბრწყინვალეობას მოხსენებული აქვს, რომ ნავთლულის სოფელი ჩვენი მამული არის და გლეხკაცნი სახელმწიფონი დგანან და რადგანაც ის სოფელი ჩვენი მამული არის, ამას უწინარეს მეფეთაგან იმათს მოურავათ ჩვენ გახლავართ და რაც მოურავის განწესება არის, ისე გვემსახურებოდნენ“⁷ სოფელ ნავთლულის მოურავობა სუმბათაშვილებმა შეიძლება სოფლის ხელმეორედ დასახლებისას, XVIII ს. 60—70-იან წწ.

4 Грамоты и другие исторические документы XVIII столетия, под редакцией А. А. Цагарели, СПб., 1891, с. 128.

5 დოკუმენტები საქ. სოც. ისტორიიდან, ტ. II, 1953, გვ. 87.

6 სცსია, ფ. 1448, № 1704.

7 დოკუმენტები საქ-ოს სოც-რი ისტ-დან, II, 1953, გვ. 221.

მიიღეს; ხოლო რაც შეეხება იმას, რომ სოფელი მათი კუთვნილი მამული იყო — ძნელია ახლა ამის მტკიცება, ანდა უარყოფა. შეიძლება დავუშვათ, რომ მეფემ თავად სუმბათაშვილებს სამეფო სოფელი ნავთლული XVIII ს. დასასრულს უბოძა.

XVIII ს. დასასრულისათვის ნავთლულის ველ-მინდვრები გამოიყენებოდა სანადიროდ და სათიბად⁸.

1780 წ. (ქკს უიშ) მოწყობილ სოფელთა აღწერის ნუსხის მიხედვით ერეკლეს ციხეში 62 კომლი ყმა გლეხი ცხოვრობს⁹.

აღწერის ნუსხაში ვხვდებით სხვადასხვა ხელობის ყმა გლეხებს: თოფჩი ბერუა, მკედელი მამაჯანა, ბატონის მეზაღე აზატი კუჭიაშვილი ღთისია, სიაში სოფლის მამასახლისიცაა მანველაშვილი (სხვათა შორის, ნავთლულის მამასახლისს XIX საუკუნეშიც, 1819 წ. ვხვდებით)¹⁰ და სხვ.

ასევე, ნავთლულში მეტად საინტერესო მოსამსახურეა დედოფლის ჭილავედარი იმნაძე: „ჭილავედარი — ჭილავის დამკვირი ცხენით მიმავალთა დიდებულთა“¹¹.

რაც შეეხება სოფლის წიაღისეულს — ნავთს, მისი ექსპლოატაცია, არ ხერხდებოდა მდინარის სიახლოვის გამო. ამას გარდა, ეტყობა, მარაგიც არ იყო დიდი.

დღეს შემორჩენილი ხუროთმოძღვრული ძეგლებიდან ნავთლულში აღსანიშნავია ორი ეკლესია — წმ. ბარბარეს ახალი და ძველი ეკლესიები.

პირველად ნავთლულის ეკლესიის შესახებ ცნობას ვხვდებით 1779 წ.,¹² მაგრამ აქ ეკლესია უფრო ადრე უნდა აეგოთ, რადგანაც ერეკლეს ციხის მღვდელი უკვე 1774 წ. იხსენიება¹³.

თბილისის 1800 წ. გეგმაზე ნავთლულში დატანილია დანგრეული ეკლესია — «Раззоренная грузинская церковь святого Георгия»¹⁴. ესაა ავლაბრიდან მოშორებით, სამხრეთ-აღმოსავლეთით. ეკლესიის ნანგრევები მდ. მტკვრის ნაპირის სიახლოვესაა და ის უნდა მდგარიყო იქ, სადაც ამჟამად დგას ნავთლულის წმ. ბარბარეს ძველი ეკლესია. ეკლესია ქვიტიკრითაა ნაგები. ამჟამინდელი სახე მას XIX ს. უნდა მიეღო.

⁸ სცსია, ფ. 1448, № 7591.

⁹ ივ. ჯავახიშვილი, საქ.-ოს. ეკონ. ისტ.-ის ძეგ., I, 1967, გვ. 158—160.

¹⁰ სცსია, ფ. 1448, № 7591.

¹¹ ნ. ჩუბინაშვილი, ქართული ლექსიკონი.

¹² სცსია, ფ. 1448, № 336.

¹³ დოკ. საქ. სოც. ისტ.-დან, 11, 1953, გვ. 87.

¹⁴ ЦГВИА, ф. ВУА, л. 89660.

მეორე ეკლესია, რომელსაც წმ. ბარბარეს ახალ ეკლესიას უწოდებენ, აგებულია XIX ს. მეორე ნახევარში. ძეგლი აგურითაა ნაგები და დგას „5 დეკემბრის“ ქუჩაზე¹⁵.

ამგვარად, ნავთლული — ერეკლეს ციხე ქალაქის შემოგარენში მდებარე ერთ-ერთი სასოფლო-სამეურნეო უბანია.

ჩუღურეთი

სახელს „ჩუღურეთს“ პირველად ვხვდებით ვახუშტი ბაგრატიონის თბილისის 1735 წ. გეგმაზე (№ 62), იგი მდებარეობს მტკვრის მარცხენა ნაპირზე და თბილისს ემიჯნება ჩრდილოეთიდან. გეგმაზე დატანილი დასახლების აღმნიშვნელი უჯრედების მიხედვით ჩუღურეთი საკმაოდ მჭიდროდ დასახლებული სოფელია. „მტკვრის აყოლებით მოსახლეობა უკვე მარცხენა ნაპირზეცაა გაჩენილი, ისინი ჩრდილოეთით, ჩუღურეთში („№ 62“) — აღნიშნავს ვახუშტის „თბილისის 1735 წლის გეგმის“ მკვლევარი ვახტანგ ბერიძე¹.

წერილობით წყაროებშიც სახელს „ჩუღურეთს“ ისევ ვახუშტი ბაგრატიონთან — „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“—ში ვხვდებით, მკვლევარი ჩუღურეთს იხსენიებს სოფლების სიაში² და ჯავახეთის მხარის აღწერისას³. საკვირველია, რომ ამავე ნაშრომში ქ. თბილისის და მისი მიმდებარე სოფლების აღწერა-ჩამოთვლისას, ვახუშტი ჩუღურეთზე არაფერს ამბობს (მაშინ, როცა მისსავე შედგენილ თბილისის გეგმაზე ჩუღურეთი დატანილია დასახლების აღმნიშვნელი ნიშნებით — უჯრედებით).

წერილობით წყაროებში ჩუღურეთს, ოღონდ ჩუხურის ფორმით, ვხვდებით 1707 წელს გაცემულ წყალობის სიგელში.

¹⁵ XIX ს. ნავთლულში იდგა ერთი სომხურ-გრიგორიანული ეკლესია „წალიკვანქ“ (ყვავილის ეკლესია), რომელიც ამჟამად აღარ არსებობს.

¹ ვ. ბერიძე, მე-18 საუკუნის თბილისი ვახუშტის გეგმის მიხედვით, ანალები, ტ. 1. 1947, გვ. 134.

² ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თ. ლომოურის და ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით, 1941, გვ. 197.

³ ვახუშტი, დასახლებული ნაშრომი, გვ. 130.

„ქ. ესე წყალობის წიგნი და სიგელი შეგიწყალეთ და გიბოძეთ ჩვენ, დედოფალთ დედოფალმან, პატრონმან რუსუდან, პირშომან და სასურველმან ძემან ჩვენმან, პატრონმან ბაქარ თქუენ, ჩვენის კარის მღრდელს ნაობს, შვილსა შენსა პეტრესა, გიორგის და იაკობს. ასრე რომე შვილიან კაცი იყავით და ერთი კაცის სასახლისა და საბძელ-კალოს ალაგს დაგვეაჭენით, ჩვენცა მოკითხული ვქენით და გალმა ჩუხურში, შენისავე სიმამრის ნაქონი ცოტა რამ ბეითალმანი ნაოქარი ალაგი იყოს (Sic), რადგან ქალაქში მისი ნაქონი სახლ-კარი შენ გქონდა, არცა ვის კელი ჰქონდა არცა ვის ეხელყოდა. და თვინიერ შენსა, და რადგან შენის სიმამრის ნაქონი იყო, ჩვენცა ვისმინეთ აჭა და მოხსენება თქვენი, და როგორათაც შენს სიმამრს ლუარსაბს ქონებოდეს, რისაც მზღურითა და გზით, იმ გვარად შენთვის და შენთა შვილთათვის გვიბოძებია. ქონდეს და გიბედნიეროს ლ-თნ“⁴.

ამ საბუთში მოხსენიებული „ჩუხური“, ექვს გარეშე, „ჩულურეთია“. აქედან გამომდინარე ზემოთ გამოთქმული ჩვენი მოსაზრება-ვარაუდი (ვახუშტის „თბილისის 1735 წლის გეგმაზე“ დაყრდნობით), რომ ჩულურეთში მოსახლეობა ადრე, XVII ს. უნდა გაჩენილიყო, მართებული ჩანს. წყალობის წიგნში ლაპარაკია იმის შესახებ. რომ მღვდელს აძლევენ სიმამრის ნაოხარ მამულს გალმა მხარეში — ჩუხურში და თვით სიგელიც გაცემულია 1707 წ. ძნელი დასაჯერებელია, რომ მღვდლის სიმამრს აქ არ ეცხოვრა რამდენიმე წლით ადრე...

ჩუხური ქართულ წერილობით წყაროებში მეორეჯერ გვხვდება ქართლის 1721 წ. აღწერის დავთარში.

„ქ. ახალ—ჩუხურში.

მამასახლისი ხატისა ა, თავი	ა კ-ი
ფეხშიშველაშვილის ესტატე	„ ა, „ ბ
ასატურაშვილი გასპარა	ა, „ ა
გიგუაშვილი პეტრე	ა, „ ა
სომხიშვილი იათუნა	„ ა, „ ა
ყელიაშვილი ელიზბარა	ა, „ ა
მოლაშქრე ირემა	
მოლაშქრე ოთარა	
სულ 8 კომლი მოლაშქრე 2“ ⁵ .	

⁴ ექ. თა ყ ა ი შ ვ ი ლ ი, საქართველოს სიძველენი, ტ. 2. 1909, გვ. 326.

⁵ ექ. თა ყ ა ი შ ვ ი ლ ი, მასალანი საქართველოს სტატისტიკურის აღწერილობისა მეთერამეტე საუკუნეში, 1907, გვ. 5.

აღწერის მიხედვით ახალ ჩუხურიდან შეიძლება და ცხრა მო-
ლაშქრის გამოყვანა.

მკვლევარი იას. ლორთქიფანიძე ნაშრომში „ქვემო ქართლი“
(ნაწ. II, 1935 წ.) საგანგებოდ გამოყოფილ IX თავში — „ქვემო
ქართლის მე-XVIII საუკუნის პირველი მეოთხედის სოფლები და
სხვა დასახლებული ადგილები“ — აღნიშნავს: „73. ახალ ჩუხური—
მტკვრის გაღმა მხარეს (§56)—1721 წლ. „აღწერაში მოთავსებულია
ქვეთკირის ლილოსა და დიდუბეს შუა სამეფო საბარათაშვილოში
(გვ. 51), იქ ითვლებოდა ერთი მებატონე (მეფე), 6 გამომღები, და 2
ბოგანო ყმა“. (გვ. 287). „...809 — ჩულურეთი — მტკვრის გაღმა
მხარეს, სიით 675, დიდუბეს და ახალ სოფელს შუა (იხილე §—55,
გვ. 368)“.

როგორც ვნახეთ, 1721 წ. აღწერიდან მოტანილ მონაკვეთში
სოფ. ჩულურეთი ცალკე არაა, რაც იმაზე მიგვიჩივებს, რომ ახალი
ჩუხური იგივე ჩულურეთია.

იას. ლორთქიფანიძე უზუსტობას უშვებს, როცა ორივე სო-
ფელს—ახალ ჩუხურს (№ 73 გვ. 287) და ჩულურეთს (№ 809,
გვ. 368) ასახელებს, როგორც ორ დამოუკიდებელ პუნქტს.

თვით სიტყვა „ახალ ჩუხური“ ადგილის ახალ დასახლებაზე
მეტყველებს. საგულისხმოა, რომ მის გვერდით არსებობს ადგილი
„ახალ სოფელის“ სახელწოდებით.

საინტერესოა სიტყვა „ჩულურეთის“ წარმომავლობის და მნი-
შვნელობის ახსნა-დადგენა. ვახუშტი თავის ნაშრომში „აღწერა...“
ჯავახეთის მხარეზე ლაპარაკისას ხსნის ტერმინ „ჩულურეთს“: „ამავ
წყალზედ არს ფოსო ანუ ჩულურეთი“⁶.

სიტყვა „ფოსო“ ვახუშტის თანადროულს დიდ ქართველ ლექ-
სიკოლოგს საბას ასე აქვს განმარტებული: „ფოსუ ფოსო, მცირე,
ღალრმომბილი“⁷. მეორე ცნობილი ლექსიკოლოგი ნიკო ჩუბინაშვი-
ლი „ფოსოს“ ასევე განმარტავს: „ფოსო, ფოსოვი მცირედ დაღრმა-
ვებული ადგილი“.

ჩულურეთი ნაწარმოებია თურქული სიტყვიდან—⁸ جوقر (ჩუკორ),

⁶ ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა..., გვ. 670.

⁷ ს უ ლ ხ ა ნ სა ბ ა ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი, თბულებანი, ტ. 4/2, 1966, გვ.
197.

⁸ ნ ი კ ო ჩ უ ბ ი ნ ა შ ვ ი ლ ი, ქართული ლექსიკონი, 1961, გვ. 396.

جوڦور (ჩუქურ), جوڦور ჩუხურ) — ორმო, ფოსო, ღრმა, ხრამი, ფლატე, დაბლობი, დაცემული ადგილი⁹.

1826 წ. თებერვლის ერთ-ერთ საბუთში ჩუღურეთის ეტიმოლოგია ასეა ახსნილი: „...ჩუღურეთი არის თათრულს ენასა ზედა მცირე მამული, რომელშიც ორმა ანუ სამმა გვარმა მიაფარონ თავისი თავი“¹⁰.

სიტყვა „ჩუღურეთი“ არც ერთ ჩვენს ლექსიკოლოგს არა აქვს შეტანილი თავის ლექსიკონში. ჩვენდა საბედნიეროდ, იგი დღესდღეობით შემორჩენილია შიდა კახეთის სოფლების — გრემის, ენისელის, აღმატისა და შილდას დიალექტურ ლექსიკაში. აქ მცხოვრები გლეხები ამბის თხრობისას ამბობენ ხოლმე: „შარშანა, აი იმ ჩუღურში ხარი გადამეჩეხა“, ანდა „იმ ჩუღურში ბევრი ზღმარტლია“ და სხვ. „ჩუღური“ აქ დახვეწებული მთის კალთის — ფერდის გამომხატველი ცნებაა. ასეთი მთის ფერდზე შეფენილია ბუჩქნარი, ანდა ტყე. ვახუშტი ბაგრატიონი ზუსტად ასეთი რელიეფით წარმოგვიდგენს ჩუღურეთს „თბილისის 1735 წ. გეგმაზე“.

ამ გეგმის მიხედვით, სოფ. ჩუღურეთი ყოველი მხრიდან შემოზღუდულია ბუნებრივი საზღვრებით. მას სამი მხრიდან აკრავს ხევი, ხოლო დასავლეთის მხრიდან — მდინარე მტკვარი. ჩუღურეთის ჩრ. და სამხრეთის საზღვრების ზუსტად დადგენაში გვეხმარება ორი საორიენტაციო პუნქტი — სოფლის სამხრეთი ხევის (ჩუღურეთის) მარჯვენა მხარეს მდგარი სომხის საყდრის „სურბ-კარაპეტის“ (№ 61) და ჩრდილოეთი ხევის (დიდი ხევის) მარჯვენა მხარეს მდგარი კვირაცხოვლის ეკლესია (№ 63).

გეგმით სოფლის მოსახლეობა მოთავსებულია აღნიშნულ ხეებს შორის და განსახლებულია მდინარე მტკვრის ნაპირზე. ჩუღურეთს ორად, აღმოსავლეთ და დასავლეთ ნაწილებად ყოფს მასზე გამავალი „ავქალის გზა“; რომელიც იწყება ქალაქის კარიდან (ისნიდან) და მიემართება მდინარე არაგვის მარცხენა ნაპირისაკენ.

ვახუშტის შემდეგ „ჩუღურეთს“, თითქმის XVIII ს. დასასრულამდე, ვხვდებით მხოლოდ 1765 წ. შედგენილ კათალიკოსის ყმათა ნუსხაში: „ქ. ჩუღურეთელი მეჭურჭლე თომას“¹¹. გიულდენ-შტედტს საქართველოს რუკაზე (შედგენილია გერმანულად

⁹ Справочный словарь турецко-татарских наречий, составил Лазарь Будагов, С. 116., 1869.

¹⁰ სცხია, ფ. 2, აღწ., 1, № 1553, გვ. 71.

¹¹ სცხია, ფ. 1449, № 2331.

1772 წ.)¹² ქ. თბილისის გვერდით დატანილი აქვს სოფლები: კუკია, დილომი, დიდუბე, ნავთლული, სონლალუხი, რაც შეეხება ჩულურეთს, მოგზაურს იგი არ აღუნიშნავს. რა არის ამის მიზეზი არ ვიცით. შეიძლება ლეკიანობამ ისე შეათხელა მოსახლეობა, რომ მოგზაურმა საჭიროდ არ ჩათვალა ასეთი პატარა პუნქტი რუკაზე დაეტანა. მკვლევარი ქალაქის გარეუბნების განსახლების აღწერისას აღნიშნავს: „...მიდამო ქალაქის გარშემო, ისე როგორც მთელი საქართველო, მცირედ და ცუდადაა გაშენებული და დასახლებული“¹³. შეიძლება გიულდენშტედტს რუკის შედგენისას უბრალოდ გამოჩნა სოფელი ჩულურეთი. ამას იმიტომ ვფიქრობთ, რომ ძნელი წარმოსადგენია კუკიის გვერდით ჩულურეთის პირწმინდად გაქრობა; ანდა შეიძლება მან ჩულურეთი თბილისის გარეუბნად მიიჩნია ქალაქთან სიახლოვის გამო. მოგზაური მტკვრის მარცხენა მხარეს ასე აღწერს: „...მტკვრის მარცხენა ნაპირზე, ქალაქის პირდაპირ, არის ბალები და ყანები“¹⁴. მოგზაური არაა დაინტერესებული გაარკვიოს, რომელ დასახლებულ პუნქტს ეკუთვნის აღნიშნული ბალები და ყანები.

პიშჩევიჩის თბილისის 1785 წლის გეგმის¹⁵ (შედგენილია ფრანგულად) ექსპლიკაციაზე ჩულურეთი საერთოდ არა ჩანს. მის ტერიტორიაზე № 85-ით აღნიშნულია ქართული მონასტერი, ხოლო № 86-ით სომხური მონასტერი. სომხური მონასტრის ჩრდილოეთით ბაღია გაშენებული. სხვა აღნიშვნა ამ ტერიტორიაზე არაა. ვფიქრობთ, რომ გეგმაზე დატანილი № 85-ით აღნიშნული მონასტერი უნდა იყოს კვირაცხოვლის ეკლესია, ხოლო თუ ეს ასეა, მაშინ № 86-ით აღნიშნული სომხური მონასტერი უცნობია და სად უნდა მდგარიყო, ძნელი გასარკვევია. თუ ვივარაუდებთ, რომ პიშჩევიჩს შეეცდომა მოუვიდა ქართული და სომხური მონასტრების გეგმაზე დატანისას და მის შეცდომას გავასწორებთ, მაშინ ასეთ სურათს მივიღებთ: ქართული მონასტერი (№ 85) არის კვირაცხოვლის ეკლესია, ხოლო სომხური მონასტერი (№ 86) იქნება ვახუშტის 1735 წ. თბილისის გეგმაზე დატანილი „ახალი სოფლის“ ეკლესია, რომელიც გაშენებულია მტკვრის მარცხენა ნაპირზე.

¹² ვ. გამარეჯელი, საქართველოს 1772 წლის რუკა, 1964.

¹³ გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, მ. გელაშვილის რედაქციით, ტ. 1, 1960, გვ. 89.

¹⁴ იქვე, ტ. 1, გვ. 93.

¹⁵ თბილისის 1785 წ. გეგმის და ექსპლიკაციის ხმარებისას ესარგებლობთ მაგისა ბერძნული წიგნით — „თბილისის გარეგანი სახე მე-18 საუკუნეში“, თბ., 1965.

შეიძლება პიშჩევიჩმაც თავის გეგმაზე იმავე მიზეზით არ აღნიშნა ჩულურეთი, რა მიზეზითაც აუარა გვერდი გიულდენშტედტმა, კერძოდ, ჩულურეთის ტერიტორიის ათხელების გამო. 1800 წ. თბილისის გეგმაზე (შედგენილია რუსულად) ჩულურეთი დატანილია № 10-ით. გეგმაზე ჩულურეთს ასეთი წარწერა აქვს: „Урочище Чугуреты“. აქვე ჩულურეთის ტერიტორიაზე დატანილია მასზე გამავალი ავჭალის გზა და მის აღმოსავლეთით მდებარე კვირააცხოვლის ეკლესია.

1800 წ. თბილისის გეგმის განხილვისას პროფ. შ. მესხია ამბობს, რომ „ამ დროს ასევე დაუსახლებელი იყო ჩულურეთიც“¹⁷. ამაში პატივცემულ მეცნიერს არ ვეთანხმებით, და თუ რატომ — უფრო ქვემოთ ვიტყვი.

ამრიგად, ჩვენს ხელთ არსებული თბილისის გეგმების მიხედვით ჩულურეთის ტერიტორიაზე მოსახლეობის გაჩენა უნდა ვივარაუდოთ XVIII საუკუნეზე ადრეულ ხანაში. როგორც უკვე ვთქვით, 1707 წ. სიგელი, 1721 წ. აღწერის დავთარი, ვახუშტის 1735 წ. თბილისის გეგმაზე დატანილი მოსახლეობის აღმნიშვნელი უჯრედები მიგვანიშნებენ, რომ აღებულ პერიოდში სოფელი ჩულურეთი მკიდრო და მრავალრიცხოვანი დასახლებაა. შემდეგ იგი ნელ-ნელა კლებულობს ან სულ ქრება (გიულდენშტედტის საქართველოს 1772 წ. რუკა, პიშჩევიჩის 1785 წ. და 1800 წ. გეგმები).

ჩვენ არ ვიცით, რა ეწოდებოდა ვახუშტიზე ადრეული ხანის ჩულურეთს¹⁸ და რა სახის მეურნეობას მისდევდნენ მისი ბინადარნი (ქალაქისპირა სოფლები და უბნები არიან როგორც სასოფლო-სამეურნეო, ასევე ხელოსნური).

ძნელი დასაჯერებელია, რომ შუასაუკუნეების ძლიერი და გაერთიანებული საქართველოს დედაქალაქის სანახები აუთვისებელი ყოფილიყო და „ჩულურეთი“, როგორც სოფლის ან უბნის დასახლება, არ გაჩენილიყო, ანდა არ ყოფილიყო ამის მცდელობა, მით უმეტეს, რომ საამისოდ არსებობდა ყოველგვარი პირობა: ქალაქის, როგორც ბაზრის, სიახლოვე, მის ტერიტორიაზე გამავალი, იმ დროისათვის ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი გზა — „ავჭალისა“, რომელიც თბილისს (მეფის სასახლეს) „ქალაქის კარით“

¹⁶ ЦГВИА, ф. ВУА. д. 22660.

¹⁷ შ. მესხია, თბილისის ისტორია, 1958, გვ. 368.

¹⁸ შეიძლება ამ ადგილს ძველად ქართული სახელი ფოსვი ერქვა. ასეთი სახელწოდების სოფელი ხომ ბოლო დრომდე არსებობდა თბილისიდან არცთუ ისე მოშორებით, სოფ. გლდანსა და ჭვარს შორის (ვახუშტი).

(ისანის) აკავშირებდა ჩრდილოეთთან. „...გზა მცხეთიდან არაგვზე ხიდით მიდიოდა (შეიძლება ამის მოწმობა იყოს სოფელი ჭაჭვი, რომელიც სადღაც არაგვის მარცხენა მხარეზეა ნაგულისხმევი. შეიძლება ამ სოფლის სახელიც ამ ხიდთან იყოს დაკავშირებული...).

ეს გზა მაშინ ასეა წარმოსადგენი: მცხეთა, არაგვი, ჭაჭვი, ჯვარი და აქედან ავჭალისაკენ“¹⁹.

ნ. ბერძენიშვილის მოსაზრებას ემოწმება თბილისის 1800 წ. გეგმის ექსპლიკაცია: «Дорога в деревню Авчала а от оной у местечка Мухет выходит на большую, в Россию идушую дорогу».

როგორც უკვე აღვნიშნეთ, „ავჭალის გზა“ ვახუშტისაც აქვს დატანილი თბილისის 1735 წ. გეგმაზე (№ 74). უნდა გავიხსენოთ, რომ იგი სათავეს იღებს „ქალაქის კართან“ და გატანილია ჩულურეთის ტერიტორიაზე. ავჭალის გზას ქვეყნისათვის ჰქონდა როგორც პოლიტიკური, ასევე ეკონომიური და სამხედრო-საფორტიფიკაციო მნიშვნელობა, იგი ქვეყნის ცენტრს აკავშირებდა პერიფერიებთან (კერძოდ ჩრდილოეთთან), სოფელს ქალაქთან, დამამზადებელს გამსაღებელთან, გზა ხელს უწყობდა ჯარის სწრაფ ფორსირებას და სხვ.

ავჭალის გზის მნიშვნელობაზე მეტყველებს ის გარემოებაც, რომ იგი იწყება „ქალაქის კართან“ — ისანთან. გალავანში დატანებულ კარს ქალაქისათვის ისეთივე მნიშვნელობა ჰქონდა, როგორც ქვეყნისათვის — გზას. „ქალაქის კარიდან“ იწყებოდა სატრანზიტო გზები, რომლებიც მნიშვნელოვან როლს თამაშობდნენ ქალაქის ეკონომიურ ცხოვრებაში. ასე რომ კარს ქალაქის გალავანს იმ მხრიდან ატანდნენ, საიდანაც წარმოებდა ინტენსიური მიმოსვლა და ვაჭრობა²⁰.

XII ს. დასასრულისათვის, XIII ს. დასაწყისში საქართველოს მეფის საჯდომი მტკვრის მარცხენა ნაპირია. თამარ მეფე იმყოფება „...საჯდომსა მათსა ციხესა ისანს...“²¹. მტკვრის მარცხენა ნაპირზე ჩქეფს სიციოცხლე. სხვადასხვა საქონლით დატვირთული აურაცხელი ქარავენი თბილისში შედის „ქალაქის კარით“. გამარჯვებული მეფე მტრისათვის წართმეულ ნადავლს მტკვრის მარცხენა ნაპირზე

¹⁹ ნ. ბერძენიშვილი, გზები რუსთაველის ეპოქის საქართველოში, 1966, გვ. 18.

²⁰ Ш. Месхиа, Города и городской строй феодальной Грузии XVII и XVIII вв. 1959, გვ. 401.

²¹ ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი, ქართლის ცხოვრება, სიმონ ყაუხჩიშვილის რედაქციით, ტ. 2, 1959, გვ. 24.

„ქალაქის კარიდან“ გლდანამდე ფენს²², მეფე ჯვარს იწერს დიდუბის ეკლესიაში, ქორწილს იხდის დიდუბის სასახლეში²³: ძველი ჩუღურეთის ტერიტორიაზე გამავალი ავქალის გზა ინტენსიურად გამოიყენებოდა XII—XIII სს. ეს იქედანაც ჩანს, რომ სწორედ ამ გზის ახლოს (აღმოსავლეთით) 1940 წ. რიყის ქუჩაზე მიწის თხრისას აღმოჩნდა ჭალაღედის დროინდელი მონეტების განძი (საქ. სახ. მუზეუმის ნუმისმატიკის განყ. ინვენ. № 4565—4804). იმავე წელს ამ ქუჩის გაგრძელებაზე, ხეთაგუროვის ქუჩაზე მიწის თხრისას აღმოჩნდა XIII ს. ორი ცალი მონღოლური მონეტა (საქ. სახ. მუზეუმის ნუმისმატიკის განყ. ინვენ. № № 4587—4588).

არ უნდა დაგვაიწყდეს, რომ დიდუბეში მიმავალი გზა გატანილია „ჩუღურეთის“ ტერიტორიაზე მდებარე ორ ხევზე — „ჩუღურეთსა“ და „დიხევეზე“. საგულვებელია, რომ სწორედ ამ დროს გაჩენილიყო ჩუღურეთის ტერიტორიაზე სოფლური დასახლება, ანდა, შეიძლება, ამის მცდელობა იყო, მაგრამ ბედის უკუღმართობამ ქართველი ხალხის ისტორიის წინსვლა ჯერ შეაფერხა, მერე კი წალმა დაატრიალა. ჩუღურეთის სოფლად ჩამოყალიბება ჩანასახშივე მოსპო მოძალებულმა მტერმა — მონღოლებმა. თურქებმა, ყიზილბაშებმა. თბილისი დროის მცირე მონაკვეთში რამდენჯერმე იქნა დარბეული, გაძარცული და დანგრეული. ერი ახლის გაკეთებას და აშენებას კი არა, მტრისაგან მიყენებული იარების მოშუშებას უნდებოდა. მოძალებული მტრისაგან ბევრი საქარავნო გზა გავერანდა და დავიწყებას მიეცა. ვერც ავქალის გზა აცდა ამ ხვედრს, იგი ისე ინტენსიურად აღარ გამოიყენებოდა.

ცენტრალური ხელისუფლება მოიშალა. სახელმწიფო სათავადოებად დაიყო. თავადი თავის მამულში — სათავადოში გამოიკეტა და მეფეს ნომინალურად ემორჩილებოდა. „ავქალის გზამ“ ჩრდილოეთთან კავშირის დამყარებაში პირველობა „დიღმის გზას“ დაუთმო. „ავქალის გზა“ ადგილობრივ გზად იქცა, თუმცა იგი მთლიანად მაინც არ ჰკარგავს თავის მნიშვნელობას.

XVII ს. დასაწყისში არაგვის გოროზი ერისთავი ნუგზარი, რომელსაც თბილისში, „...დაახლოებით იქ, სადაც პიონერების სასახლეა ან საქართველოს მუზეუმი...“²⁴, ედგა სასახლე, მდინარე მტკვარზე, ახ-

22 ბასილი ეზოს მოძღვარი, ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თაპარისი, ქართლის ცხოვრება, სიმონ ყაუხჩიშვილის რედაქციით, ტ. 2, 1959, გვ. 128.

23 ისტორიანი და აზმანი შარავანდელთანი, ქართლის ცხოვრება, სიმონ ყაუხჩიშვილის რედაქციით, ტ. 2, 1959, გვ. 47.

24 ე. ბერიძე, მე-18 საუკუნის თბილისი ვახუშტის გეგმის მიხედვით, ანალები, ტ. 1, 1947, გვ. 133.

ლანდელი ბარათაშვილის სახელობის ხიდის ადგილას, აგებს ქვეთკირის ბურჯებზე შემდგარ „2 ან 3 მალიან“²⁵ ხიდს. 1850 წ. «Кавказский календарь»-ში (გვ. 399) ვხვდებით ცნობას მდინარე მტკვარზე ამ ადგილას ძველი ხიდის ბურჯების არსებობის შესახებ: «Башины от предполагавшегося когда то моста северной части Тифлиса, по преданию, они построены князьями Эриставами Арагвскими». აქ ხიდის არსებობაზე ასევე მოგვითხრობს მკვლევარი პლატონ იოსელიანი. მისი გადმოცემით, ხსენებულ ხიდს დიდხანს არ უარსებია;²⁶ ხიდის მოშლა-მორღევის მიზეზი უცნობია. შეიძლება მისი ხის ნაწილი აღიდებულმა მდინარემ მოშალა, ანდა მტრის რომელიმე შემოსევის მსხვერპლი გახდა, ხოლო ქვის ბურჯები, როგორც გაზეთი «Кавказ» მოგვითხრობს, აუფეთქებიათ 1909 წ., „მუხრანის ხიდის“ მშენებლობისას²⁷. საინტერესოა, რამ უკარნახა გოროზ ფეოდალს მდინარე მტკვარზე ხიდის აგება. მკვლევარი კვეზერელი-კოპაძე, სარგებლობს რა ისტორიკოს პლატონ იოსელიანის ცნობით, იმეორებს მის აზრს და წერს, რომ არაგვის ფეოდალმა ნუგზარმა, რათა სახიდე გადასახადისაგან გაეთავისუფლებინა თავისი ქვეშევრდომები, თავისი ხარჯით ააგო თბილისის გარეუბანში ქვის საყრდენებზე განლაგებული ხის ხიდი: აღსანიშნავია, რომ ხიდის მშენებლობა, მისი აგება მეტად შრომატევადი და ძვირად ღირებული საქმე იყო. ხიდზე გადასვლისას მგზავრი იხდიდა საგანგებოდ დაწესებულ გადასახადს — სახიდურს, რომელსაც კრეფდა ხიდის თავში მდგომი პირი. მცხეთის ხიდზე გადასვლისას ბაჟის აკრეფას მშვენივრად აღწერს იოანე ბატონიშვილი „კალმასობაში“²⁸. „სახიდურზე“ მოგვითხრობს გიულდენშტედტიც: მცხეთის ხიდის „...სარგებლობისათვის ერთი მცხეთელი აზნაური იღებდა ხიდის ბაჟსაო“²⁹; რადგანაც ხიდის გადასახადი შემოსავლის ერთ-ერთ წყაროდ ითვლებოდა, უეჭველია, მისი ამგები ისეთ ადგილს ამოირჩევდა, სადაც მოსახლეობა მრავლად იყო და მიმოსვლაც ინტენსიური იქნებოდა. ძნელი დასაჯერებელია პატივცემულ მკვლევართა — პლატონ იოსელიანისა და კვეზერელ-კოპაძის აზრი, ვითომდა არაგვის ერისთავს მტკვარზე ხიდის აგებისას ამოქმედებდა მხოლოდ ქველმოქმედება და ჰუმანურობა.

25 ნ. კვეზერელი-კოპაძე, თბილისის ხიდები, 1961, გვ. 36.

26 П. И. Иоселиани, Описание древностей города Тифлиса, 1866, гл. 257.

27 «Кавказ», 1909, гл. 127.

28 იოანე ბატონიშვილი, კალმასობა, ტ. 1, 1935, გვ. 61—62.

29 გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში. მ. გელაშვილის რედაქციით, ტ. 1, 1960, გვ. 59.

განა ხსენებულ ხიდზე მარტო არაგვის ერისთავის ყმა გლეხები დადიოდნენ? განა იმ დროს თბილისის გარშემო დასახლებული სოფლები აღარ იყო? ექვს გარეშეა, არაგვის ერისთავი მტკვარზე ხიდს მარტო თავისიანებისათვის არ ააგებდა. აღსანიშნავია, რომ ხიდის არსებობა დამოკიდებული იყო მის ინტენსიურ ექსპლოატაციაზე — გამოყენებაზე, რადგანაც ხიდის შეკეთება-აღდგენა ხიდზე გამავალი მგზავრებისაგან შემოსული თანხით ხდებოდა.

არაგვის ერისთავის მიერ აღნიშნულ ადგილას ხიდის აგება მიგვანიშნებს, რომ XVII ს. „ავჭალის გზა“ გამოცოცხლებას იწყებს და თავის ადგილს იკავებს ქვეყნის ეკონომიურსა და პოლიტიკურ ცხოვრებაში. XVII ს. საქართველოში საქალაქო ცხოვრება ცოცხლდება — ხელახლა იწყება თბილისის დაცარიელებული უბნების გამოცოცხლება და დასახლება.

შესაძლოა, XVII ს. დასაწყისში ჩულურეთის ტერიტორიაზე აღნიშნული ხიდის აგებამ ბიძგი მისცა მისი ტერიტორიის ათვისებას და განსახლებას, ან, პირიქით, ნუგზარ ერისთავს აქ ხიდის აგება უკარნახა მტკვრის მარცხენა ნაპირზე მდებარე სოფლებს: ჩულურეთის, კუკის, დიდუბის, ავჭალის, გლდანის ხელახალმა განაშენიანებამ და ეკონომიურად მომძლავრებამ. ხიდის აღნიშნულ ადგილზე აგებისას შესაძლოა გათვალისწინებულ იქნა ერთი მეტად მნიშვნელოვანი ფაქტორიც — თბილისის ჩრდილოეთით მდებარე ქალაქის გალავანში დატანიებული კარი.

თბილისის ზღუდეს მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე, ჩრდილოეთიდან, დატანიებული ჰქონდა სამი კარი: „კოჭორის“, „დიღმისა“ და „ქვემო“, ანუ „წყლისა“. „კოჭორის“ (კოჯრის) კარით შემოდის სამხრეთ-დასავლეთიდან მოსული მგზავრი, „დიღმისას“ უფრო ჩრდილოეთიდან ეძალეობდა მგზავრი, ხოლო მისგან ცოტა მოშორებით, აღმოსავლეთით, მტკვრის ახლოს მდებარე „ქვემო“ კარი ძირითადად ემსახურებოდა გარეთუბნელებს და, ალბათ, ავჭალის გზით მოსულ ქალაქისპირა სოფლელებსა და ჩრდილოეთელ მგზავრებსაც.

XIX ს., როცა ჩულურეთი და ძველი კუკია თბილისს შემოუერთეს, ძველი „ავჭალის გზის“ ნაწილს, მდინარე მტკვართან სიახლოვის გამო, „რიყის ქუჩა“ (აწინდელი ხეთაგუროვის ქუჩა) ეწოდა.

ჩულურეთის ტერიტორიაზე, აღმოსავლეთით, გადიოდა მეორე გზა—„ზემო გზა“. იგი გატანილი იყო „ავჭალის გზის“ პარალელურად, დაახლოებით იქ, სადაც დღეს რკინიგზა გადის. „ზემო

გზა“ მიემართებოდა სოფელ ავლაბრიდან და სადღაც დიდუბესთან თუ ავქალასთან უერთდებოდა „ავქალის გზას“. ძირითადად ამ გზით სარგებლობდნენ აღმოსავლეთ საქართველოდან წამოსულნი.

მატერიალური კულტურის ძეგლებიდან ჩუღურეთის ტერიტორიაზე დღესდღეობით შემორჩენილია სამი ეკლესია: „კვირაცხოვლის“, „წმ. ნიკოლოზის“ ქართული ეკლესიები და „ღვთისმშობლის“ სომხური ეკლესია.

ამათგან ყველაზე ადრეული — „კვირაცხოვლის“ ეკლესია მდებარეობს ჩუღურეთის ჩრდილო-აღმოსავლეთით, დიდხევის მარცხენა ნაპირზე, რკინიგზის ხაზთან, შემადღებულ ადგილზე (დღეს მას დაკარგული აქვს ეკლესიის სახე, იგი გადაკეთებულია საცხოვრებელ შენობად).

რა ხნისაა კვირაცხოვლის ეკლესია, არ ვიცით, იგი ქართველ გეოგრაფს, ვახუშტი ბაგრატიონს დატანილი აქვს № 63-ით „თბილისის 1735 წ. გეგმაზე“. ეკლესიის მიმდებარე გორასამლოცველობი: ყენის, კვირიკობის³¹ (სამგორის ზღვის ჩრდილოეთით და დასავლეთით), გვაფიქრებინებს, რომ კვირაცხოვლის ეკლესია უფრო ადრინდელი უნდა იყოს. შეიძლება იგი ააგეს ღვთაება კვირიას ძველი საკულტო ნიშის ადგილას.

საგულვებელია, რომ დროთა ცვლაში წარმართთა ღვთაება კვირიამ ქრისტიანულ რელიგიაში კვირაცხოვლს სახელი მიიღო. «Расположенная в селении Тчалисопелли Тчартальского ущелья Мтиулету христианская церковь с окружающим ее небольшим участком земли у мтиулов почиталась под названием Квирацховелис хати в качестве святилища божества Квириа.»³¹

მლოცველთა შეგნებაში წარმართთა კვირიას და ქრისტიანთა ეკლესიას „კვირაცხოველს“ ერთი და იგივე ფუნქციის შესრულება ევალებოდათ. ეს სალოცავები განაგებდნენ აშქვეყნიურ საქმეებს. ამაზე მეტყველებენ კვირიას ეპითეტები: ხმელთმოურავი, კარავიანი. მას ეკუთვნოდა ცოდვა-მადლის განკითხვა, წულიანობა, მოსავლიანობა, განაყოფიერება³² და სხვ. თვით სახელი „კვირაცხოველი“ უნდა იყოს კომპოზიტი „კვირიასა“ და „ცხოველისაგან“ ნაწარმოები. „ცხოველი“ — ცოცხალი, ე. ი. კვირია — ღვთაება სი-

30 Подробная карта окрестностей г. Тифлиса, 1868 г.

31 В. Бардавелидзе, Древнейшие религиозные сооружения и обрядовое графическое искусство грузинских племен, 1959, გვ. 13.

32 სულხან-საბა ორბელიანი, ტ. 4/2; ლ. ქილაშვილი, ნაქალაქარი ურბნისი, 1964, გვ. 13.

ცოცხლისა და ნაყოფიერებისა. შეიძლება ძველად, ქართველი ხალხის წარმართობის დროს, დღევანდელი კვირაცხოვლის ეკლესიის ადგილზე იდგა წარმართი კვირიას კარავი (შეად. ეპითეტი: კარავიან-).

ახლა, რაც შეეხება კვირიასა და ყეენის კავშირს. ივანე ჯავახიშვილი, ეხება რა ზემო სვანეთში საყველიერო დღესასწაულთან — მურყვანობასთან დაკავშირებულ სხვადასხვა ჩვევებს და მათ შორის „კვირიასის“, დაასკვნის, რომ სვანეთში დაცული ამ ჩვევებით შეიძლება მეტნაკლებად ყეენობის პირველყოფადობის დადგენა³³. დროთა სვლამ დაამახინჯა წულიანობისა და ნაყოფიერების მთავარი ღვთაების — კვირიას დღესასწაულის პირვანდელი სახე. იგი თბილისურ, საერთოდ ქართულ, ყოფაში შემონახულია ყეენობის სახით. რადგან „კვირია“ და „ყეენი“, მიუხედავად მათი სახელების წარმოშობის დროის სხვადასხვაობისა, იდენტურნი არიან (ჯერ კიდევ XIX ს. დასაწყისში ყეენობა ბევრი რამით ჰგავდა „კვირიას“ წეს-ჩვევას)³⁴, ამდენად, ჩვენი აზრით, ზემოთ ნახსენები „ყეენის გორა“ კვირაცხოვლის ეკლესიასთან გენეტიკურ კავშირში უნდა იყოს. კვირაცხოვლის ეკლესია, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ვარაუდის სახით პიშჩევიჩს თავის 1785 წ. თბილისის გეგმაზე № 85-ით უნდა ჰქონდეს დატანილი. 1800 წ. თბილისის გეგმაზე № 11-ით კვირაცხოვლის ეკლესია ნანგრევების სახითაა დატანილი, გეგმის ექსპლიკაციაში ვკითხულობთ: «Разоренная грузинская церковь святого апостола Фомы». ეს უსათუოდ ალა მაჰმადხანის თბილისზე 1795 წ. გამანადგურებელი შემოსევის ნამუსრევიანა. ხევის, რომლის პირასაც კვირაცხოვლის ეკლესია დგას, გეგმის ექსპლიკაციაში ეწოდება «Цховели хеви». ეს სახელი ეკლესიის სახელიდან უნდა იყოს ნაწარმოები. კვირა ცხოველი-კვირაცხოვლის ეკლესია XIX ს. 80-იან წლებშიც არ ყოფილა აღდგენილი. მის შესახებ 1884 წ. თბილისის გეგმის ექსპლიკაციაში აღნიშნულია: «св. Георгия (строющаяся церковь на Красной горке)»³⁵.

ქართველები კვირაცხოველობას დღესასწაულობდნენ აღდგომის სწორს. საქართველოში კვირაცხოველობას — წმინდა თომას დღეს ბურთის თამაში იყო მიღებული. ეკლესიაში წირვის შემდეგ ორ ჯგუფად გაყოფილი ხალხი ერთმანეთს ეცილებოდა ბურთის

33 ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, ნაწ. 1, გვ. 72.

34 გ. წერეთელი, ყეენობა, გაზ. „კვალი“, № 6, 1893, გვ. 8, 10.

35 П.Л.Г. Тифлиса с окрестностями с приложением справочного указателя, г. Тифлис, 1884.

აღებაში. თამაშში მონაწილეთა რწმენით, რომელი ჯგუფიც გაიმარჯვებდა და აიღებდა ბურთს, მთელი წლის განმავლობაში უხვი ჭირნახული ექნებოდა. ზოგჯერ ბურთს გლეჯდნენ რამდენიმე ნაჭრად (იმდენად მაგიური მნიშვნელობა ეძლეოდა ბურთს), ნაგლეჯის პატრონი დარწმუნებული იყო, რომ მის ოჯახს მთელი წელიწადი არ მოაკლდებოდა სიუხვე და ბარაქა.

კვირაცხოვლის გორას (წითელი გორა) Красная горка ეწოდება ამ დღეს აქ წითელი კვერცხების დაგორების ჩვეულებას გამო. დილაადრიან კვირაცხოვლის გორაზე მლოცველები ანჩისჯატის ეკლესიიდან მოასვენებდნენ ხატს, რომელზეც ხალხი ლოცულობდა. ლოცვა-წირვის დამთავრების შემდეგ იმართებოდა სახალხო დღესასწაული — სანახობანი, ჯირითი, ცეკვა-თამაში და ღზინი³⁶.

ჩუღურეთის მეორე ქართული ეკლესია — „წმ. ნიკოლოზი“ დგას მტკვრის ნაპირას. იგი სამნავიანი-გუმბათიანი ეკლესიაა. წმ. ნიკოლოზის ეკლესიის ადგილის მინიშნებისას უზუსტობას უშვებს ჯ. ბერიძე, რომელიც წერს: „მის გვერდით (სამების ეკლესიის, თ. ბ.) შეიძლება მოვიხსენიოთ მხოლოდ წმ. ნიკოლოზის ეკლესია კუკიაში, მტკვრის მარცხენა ნაპირზე, მარქსის ხიდის მახლობლად“³⁷, შემდეგ მკვლევარი აღნიშნავს, რომ „ეკლესია 1859 წ. აუგიათ დეკანოზ იოანე იმნაძის თაოსნობით, უფრო ადრინდელი, 1815 წ. აშენებული, ეკლესიის ადგილას“³⁸.

„Ведомость о церкви“, რომელიც ინახება ეკლესიის მოძღვრის შოშიაშვილის ოჯახში, გვაწვდის ცნობას ეკლესიის ხელმძღვრედ აგების შესახებ. ამ ცნობის მიხედვით ეკლესია აგებულია 1856 წ. ეკლესიის შემოსავლითა და მრევლისაგან შემოწირული სახსრებით; ეკლესიის სამხრეთ სვეტში დატანილ მარმარილოს ფილაზე დაწერილი ეპიტაფია გვაუწყებს ეკლესიის აღმშენებლის ვინაობას: „ეს არს განსასუშნებელი ჩუშნი ამას დავემკვიდრენით მარჯვნივ მხარეს ღუთაების ხატის წინ განისუშნებენ გუამნი, ამა ეკლესიის აღმშენებლის უწმინდესის სინოდის კანტორის ჩლენის დეკანოზის იოანე პეტრეს ძის იმნაძისა გარდაცვალებულისა 1872 წ-სა მარტის 4-სა შობიდან 84-ის წ-სა და მეუღლისა მისისა მაგ-

³⁶ П. л. Иоселиани. დასახელებული ნაშრომი, გვ. 262.

³⁷ ვ. ბერიძე, თბილისის ხუროთმოძღვრება, 1801—1917 წწ. ტ. 2, 1963, გვ. 29.

³⁸ იქვე, გვ. 29.

დანელ მაკარის ასულისა გარდაცვალებულისა 1876 წ-სა სეკდემბ-რის 30-ს შობიდან 66-ის წლისა“.

1901—1904 წწ. მრევლიდან შეგროვილი სახსრებით, საქართველოს ეგზარქოსის ნებართვით ეკლესია გაფართოვდა, მას მიემატა ჩრდილოეთისა და სამხრეთის მკლავები. მშენებლობას მოთავეობდა ეკლესიის მოძღვარი სოლომონ შოშიაშვილი. მშენებლობა დაჭდა 4.000 მანეთი. მოძღვარ შოშიაშვილის მოწვევით 1901—1902 წწ. მხატვარ გიგო ზაზიაშვილმა ეკლესია მოხატა თამარ მეფისა და დავით აღმაშენებლის ფრესკებით, აგრეთვე აღადგინა ძველი მხატვრობა³⁹. შოშიაშვილისავე თაოსნობით ეკლესიასთან XIX ს. 80—90-იან წწ. დაარსდა ქართული სამრევლო სასწავლებელი, სადაც თვითონვე ასწავლიდა. აღსანიშნავია, რომ იგი ერთ-ერთი პირველთაგანია იმ ქართველ მოღვაწეთა შორის, რომლებმაც ქართულ ეკლესიასთან დააარსეს სამრევლო სასწავლებლები. მოძღვარ შოშიაშვილთან (რომელიც წმ. ნიკოლოზის ეკლესიის ეზოში ცხოვრობდა). როგორც ქართველი ერის მესვეურთან და გულშემატკივართან. ხშირად დადიოდნენ დიდი ილია, სოფრომ მგალობლიშვილი, იაკობ გოგებაშვილი და ზაქარია ჭიჭინაძე.

საქართველოს ცენტრალურ არქივში დაცული 1832 წ. ერთ-ერთი საბუთით ირკვევა, რომ წმ. ნიკოლოზის ეკლესიის ადგილზე ადრეც მდგარა ეკლესია, რომელიც ან დაინგრა, ან იოანე იმნაძემ გააფართოვა, ანდა ძველის ადგილზე აიგო ახალი ეკლესია. მოხსენიებულ საბუთში არის ვინმე პოდპორუჩიკ ნაკაშიძის თხოვნა საქართველოს სამოქალაქო გუბერნატორის ნიკოლოზ ფალავანდიშვილისადმი: «В городе Тифлис по левому сторону реки Куры между веревашным мостом и церковью с-ю Николая (в Чугуретах) имеется пустопорожное место пространством с берегом реки Куры на 100 квадратных сажени...» ნაკაშიძე მოითხოვს, ნება მიეცეს აღნიშნულ ადგილზე «Постоялый двор»-ის, ანდა «Гостины»-ის აგებისა, მას ამ თხოვნაზე უარი ეთქვა, რადგანაც ჩუღურეთის ტერიტორია ამ დროისათვის ჯერ კიდევ არ იყო აზომილი და დაგეგმარებული⁴⁰. დამოწმებული საბუთი საინტერესოა იმით, რომ წმ. ნიკოლოზის ეკლესია⁴¹ მოხსენიებულია ჩუღურეთში⁴¹ უფრო ადრე, ვიდრე იხსენიება «Ведомости о церкви».

39 თ. ბერიძე, გემართებს მეტი პატივისცემა, გაზ. «ახალგაზრდა კომუნისტი», 1966, გვ. № 69.

40 სცსია. ფ. 209, აღწ. № 411, გვ. 2.

41 აღნიშნული საბუთი, გვ. 3, 5.

აღსანიშნავია ერთი გარემოება: როდესაც საქართველოს ეგზარქოსი თავის მოხსენებით ბარათში ჩამოთვლის თბილისსა და მის გარეუბნებში არსებულ ყველა მართლმადიდებლურ ეკლესიას,⁴² არ იხსენიებს ჩუღურეთში მდებარე წმ. ნიკოლოზის ეკლესიას, როგორცა ჩანს, გამორჩენია. ზემოთ ნახსენებ საბუთში ვხვდებით საინტერესო ცნობას: ჩუღურეთში მტკვრის მარჯვენა ნაპირთან დაკავშირებული ყოფილა დროებით «Веровошныи» ხილით, შეიძლება ეს იყო დაკიდებული — ბონდის ხილი.

ქიზარევის მიერ კუკიისა და ჩუღურეთის 1825 წ. შედგენილ გეგმაზე⁴³ დღევანდელ წმ. ნიკოლოზის ეკლესიის ადგილზე დატანილია ეკლესიის აღმნიშვნელი ჭვარი. ეკლესიას გალავანი აკრავს, რომელსაც საცხოვრებელი ნაგებობები გაუყვება.

ლეონ მელიქსეთ-ბეგმა 1904 წ. დ. კარიჭაშვილის კატალოგში მიაკვლია ნაშრომს — „მონასტრები და ეკლესიები ტფილისსა და მის მიდამოებში“ (დაწერილია 1837 წ.). აღნიშნულ გამოკვლევაში ვხვდებით ჩვენთვის საინტერესო მონაცემებს — „ჩუღურეთში (წმ. ნიკოლოზის) ჭუარის გამოჩენისა. ავლადბრისავე ჩუღურეთსა შინა არის ეკლესია ჭუარის გამოჩენისა, 7-სა დღესა ზედა მაისისა თვისასა უგუმბათო სიონური პატარა, ქვით-კირისა, რომელიცა აღეშენა ერთა ქრისტიანეთაგან მღუდღელობითა აწ გარდაცუალებულისა პეტრე იმნაძისათა ძველად მყოფსა საძირკველსა ზედა წელსა 1812-სა და არის ამას შინა ერთი მღუდღელი“⁴⁴. ეს ცნობა მეტად საინტერესოა ჭერ ერთი იმით, რომ წმ. ნიკოლოზის (ჭვრის გამოჩენის) ეკლესია 1812 წ. აუგიათ ძველი ეკლესიის ადგილას. ე. ი. ჩუღურეთში (ჩუხურში) მდგარა საყდარი, რომელიც უნდა აეგოთ ალბათ XVII—XVIII სს. მეორეც ის, რომ ეკლესიის აღმშენებელია პეტრე იმნაძე, მამა იოანე იმნაძისა, რომელმაც მამის მიერ აგებული ტაძარი ან განაახლა ანდა მის ადგილას 1856 წ. ააგო ახალი ეკლესია. როგორცა ჩანს, იმნაძეები ძველი ჩუღურეთელები არიან. აღსანიშნავია, რომ წმ. ნიკოლოზის ეკლესიის ეზოში დღესაც სახლობენ ძველი იმნაძეების ნაშვილები.

წმ. ნიკოლოზის ეკლესიაზე მოგვითხრობს თბილისის ისტორიის მკვლევარი პლატონ იოსელიანი: «Церковь в предместии Тифлиса Ку-

42 სესია, ფ. 209, აღწ. 1, № 294, გვ. 45.

43 План селениям Кухи и Чугурета, ЦГВИА, ф. ВУА, лф. 19812.

44 ლეონ მელიქსეთ-ბეგის მასალები ტფილისის და „სომხეთის“ სიძველეთა ისტორიის, „ჩვენი მეცნიერება“, 1918—1923, № 1, გვ. 86.

კნია во имя явления св. креста построенная в 1815 году и освященная Экзархом Грузии Митрополитом Варламом, для населения тамошнего в Куке, после переселения из опустевшей деревни Дидубе между двумя нынешними немецкими колониями, Недавно на развалинах этой перкви построена другая с куполом и освящена во имя св. Николая Чудотворца.»⁴⁵ მკვლევარი ეკლესიის ადგილის მინიშნებისას უშვებს უზუსტობას, იოსელიანისეული კუქის „წმ. ნიკოლოზის“ ეკლესია, უეჭველია, არის ჩუღურეთის „წმ. ნიკოლოზის“ ეკლესია.⁴⁶ „წმ. ნიკოლოზის“ ეკლესიის კუქის ტერიტორიაზე მოთავსება გამოწვეულია, იმით რომ XIX ს. 40—50-იან წწ. ქალაქისა და მისი გარეუბნების გეგმებზე დატანისას ნიკოლოზის ქუჩა, რომელიც იწყებოდა კუქიაში და ჩუღურეთის ტერიტორიაზე გადმოდიოდა (დღევანდელი კალინინის ქუჩა და ხეთაგუროვის ქუჩის ნაწილი), წმ. ნიკოლოზის ეკლესიას ცოტათი შორდებოდა სამხრეთის მიმართულებით, ამიტომაც ქალაქის ტერიტორიის ადმინისტრაციულ კვარტალებად დანაწილებისას გეგმის შემდგენლებს ოდითგანვე სოფ. ჩუღურეთის ტერიტორიაზე მდებარე საყდარი შეტანილი აქვთ სოფ. კუქის ტერიტორიაში, შემდეგში ამ უნებურ შეცდომას თითქმის ყველა მკვლევარი იმეორებს.

ჩუღურეთში მდებარე მესამე ეკლესიაა „ღვთისმშობლის“ სომხური ეკლესია. იგი იდგა მექოთნეთა და პანასევიჩის ქუჩებს შორის (აწინდელი მ. თოიძისა და ნ. ჩხეიძის ქუჩები). ეკლესია აგებული უნდა იყოს XIX ს. პირველ მეოთხედში. მისი აგების ზუსტი თარიღი არ ვიცით. აღნიშნულ ეკლესიას ვხვდებით 1831 წ. 16 დეკემბერს შედგენილ საბუთში № 22-ით, სომხურ ეკლესიათა სიაში⁴⁷. იგივე ეკლესია დატანილია თბილისის 1825 წ. გეგმაზე⁴⁸.

ქ. თბილისი და მისი სანახები სოფლებითა და გარეუბნებით ოდითგანვე მეფის კუთვნილებაა⁴⁹. ჩვენ უკვე არაერთგზის აღვნიშნეთ, თუ რა მნიშვნელობა ჰქონდა ქალაქის ეკონომიურ და პოლი-

45 И.И. Исоселнин, Опис. древ. г. Тифлиса, 1866, гв. 86.

46 როგორცა ჩანს, მკვლევარი ვ. ზერიძე, ჩუღურეთის წმ. ნიკოლოზის ეკლესიაზე საუბრისას, სარგებლობს პლ. იოსელიანის მოყვანილი ცნობით. იხ. ვ. ბერიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 29.

47 სცსია, ფ. 209, აღწ. I, № 294, გვ. 3.

48 ТГВИА. ф. ВУА. д. 19821.

49 ივ. სურგულაძე, ნარკვევები საქართველოს სახელმწიფოსა და სპარტლის ისტორიიდან, ტ. 2, 1965, გვ. 188.

ტიკურ ცხოვრებაში ქალაქისპირა სოფლებს. გამუდმებულმა ომებმა და ამით გამოწვეულმა მოსახლეობის გამეჩხერებამ სახელმწიფოს არსებობაში სამკვდრო-სასიცოცხლოდ გახადა იმიგრაციის საკითხი. იმიგრაციასა და რეპატრიაციას ქვეყნის აღორძინებასა და სამეურნეო ცხოვრების აღდგენაში უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდა. ამან თავისი ასახვა ჰპოვა ქართულ სამართალში.

ვფიქრობთ, სწორედ ამ მოტივით, ქვეყნის სამეურნეო და ეკონომიური პოლიტიკით ხელმძღვანელობდა მეფე ერეკლე მეორე, როცა ქალაქისპირა, თავისი კუთვნილი მამული — სოფელი ჩუღურეთი თავად ამატუნს უბოძა 1795 წ. დეკემბერში. საქართველოს ცენტრალურ არქივში დაცულია 1829 წ. 29 მარტის ერთი საბუთი, მართალია, დოკუმენტი გვიანი ხანისაა, მაგრამ მეტად მნიშვნელოვანია და ნათელს ფენს საქართველოს სახელმწიფო ისტორიის უკანასკნელ პერიოდს, ესაა სახაზინო ექსპედიციის მოხსენება საქართველოს მთავარმართებლისადმი. ამ მოხსენებაში ვკითხულობთ: «Казенная Экспедиция, по рассмотрении шести делопроизводств, доставленных из Тифлисскаго уезда, Экспедиции Исполнительной и Экспедиции Суда и Расправы, находит: в письмах Царя Ираклия от 15 ноября 1795 года значится между прочим, что он по просьбе Князя Георгия Аматуши о деревне удостоверяет, что ее пожалует и еще безнаследственные Татарския в Тифлисе имения, сад и лавки, а в другом от 23 декабря 1795 года царь Ираклий написал: Нашу Государственную деревню Чугуреты с принадлежащими местами и крестьянами детям Саркис-Ага, Карапету и Георгию пожаловали на вечное владение и ныне повелеваем Эгнш-Ага-баше⁵⁰ Томазу Орбельянову оную деревню отдать в вечное владение.»⁵¹ თვით წყალობის სიგელს ჯერჯერობით ვერ მივაკვლიეთ და ამდენად აღნიშნულ საბუთს პირველი წყაროს მნიშვნელობა ეძლევა სოფელ ჩუღურეთის ისტორიისათვის.

50 ეშვიკალა-ბაში საპოლიციო აპარატს ედგა სათავეში. ეშვიკალა-ბაში თერქული სიტყვაა და მისი სახელი ქართულ სამოხელეო წყობილებაში პირველად XVII ს. 20-იან წლებში შემოვიდა როსტომის მეფობის დროს. იგი აღასრულებდა მეფის ამა თუ იმ ბრძანებას. მის უფლებებში შედიოდა გლეხთა აყრა ან დასახლება, გაცემა ან წართმევა.

ეშვიკალა-ბაში თამაზ ორბელიანი ის ორბელიანია, რომლის შესახებაც აღექ-სანდრე ბატონიშვილი აღა-მამყალ-ხანის შემოსევის შემდეგ დარეჯან დედოფალს წერს: „თამაზ ეშვიკალაბაშიც მეტად ცდილობს ქალაქის აშენებას და კარგადაც ირჭება“.

51 სცსია, ფ. 2, აღწ. 1, № 1553, გვ. 112—113.

მოტანილი საბუთით ირკვევა, რომ ერეკლე მეორემ გიორგი ამატუნს მისივე თხოვნით უბოძა მეფის კუთვნილი მამული, სოფელი ჩულურეთი. აგრეთვე ირკვევა, რომ წყალობა გაცემულია 1795 წ. 23 დეკემბერს. ექვს გარეშეა, ალა-მაჰმად-ხანი ქალაქ თბილისისა და მისი მიდამოების დარბევისას ჩულურეთსაც გაანადგურებდა და მოშლიდა. შეიძლება ამ მძიმე მდგომარეობით ისარგებლა თავადმა ამატუნმა და მეფეს სოფელი ჩულურეთი გამოსთხოვა. ასეა თუ ისე, ფაქტი რჩება ფაქტად: 1795 წ. 23 დეკემბრიდან სოფელ ჩულურეთის მფლობელი ხდება თავადი ამატუნი. იგი ყოველ ღონეს იხმარდა, რათა თავისი უფლების გასამტკიცებლად ახალ მამულზე დაესახლებინა თავისი ყმა გლეხები. ამის გარდა მოტანილ საბუთში ხომ სწერია, რომ ერეკლე მეფემ მას სოფელთან ერთად გლეხებიც უბოძა: «...Деревню Чугуреты с принадлежащими местами и Крестьянами.»

XVIII ს. ბოლოს მეფის კუთვნილი დომენის სოფ. ჩულურეთის სათავადო მამულად გადაქცევა მიგვანიშნებს იმაზე, რომ ობიექტური პირობების გამო XV—XVI სს. დაწყებული საქართველოს სახელმწიფო აპარატის დეცენტრალიზაცია გრძელდებოდა. სოფ. ჩულურეთის თავად ამატუნის მფლობელობაში გადასვლა, როგორც ნაწყალობევი მამულისა, ნიშნავდა მეფის ხელისუფლების დასუსტებას და თავადის გაძლიერებას.

როცა ვიხილავდით თბილისის 1800 წ. გეგმას, არ გავიზიარეთ პროფესორ შ. მესხიას აზრი, ვითომდა ჩულურეთი იმ დროს (ე. ი. 1800 წლისათვის) დაუსახლებელი ყოფილიყო.

გეგმაზე დატანილია «Урочище Чугуреты», სიტყვა «Урочище» ცნობილ რუს ლექსიკოლოგს დალს აქვს განმარტებული: «Урочище всякий природный знак, мера, естественный межавой признак: как: речка, гора, овраг, гривка, лес и пр.»⁵² დ. უშაკოვის რედაქციით გამოსულ ლექსიკონში ამ სიტყვის ასეთ ახსნას ვკითხულობთ: «Урочище» а. ср. 1) Естественная граница, природная межа (нап.: река, лес, гора, овраг и т. п.).

2) Участок, местность, отличающийся от окружающей каким либо естественным признаком напр. лес среди поля, болото и т. п.»⁵³

⁵² Д а т ъ, Толковый словарь живого Великорусского языка, т. IV, 1909, გვ. 1062.

⁵³ Толковый словарь русского языка, под ред. проф. Д. Ушакова, М., 1940.

ვტიპობთ, 1800 წ. გეგმის შემდგენლის მიერ ჩუღურეთის მოხსენიება „Урочище“-დ გამოწვეულია ადგილის რელიეფის — ხევნარის გამო. ჩუღურეთი ხომ მართლაც ბუნებრივ სამანს წარმოადგენდა თავისი სამი ხევით და მდინარე მტკვრით, რომლებიც მას გამოყოფდნენ მომიჯნავე ტერიტორიისაგან. რუსი მკვლევარები და მოგზაურები მერეც, მომდევნო ხანაშიც, ხშირად მოიხსენიებდნენ თბილისის გარეუბნებს — ავლაბარს, ჩუღურეთს, კუკიას, დიდუბეს „Урочище“. მართალია გეგმაზე ჩუღურეთში არაა დასახლების აღმნიშვნელი ნიშანი, მაგრამ აქ გასახსენებელია, რომ მეფე ერეკლე II-მ 1795 წ. დეკემბერში სოფელი ჩუღურეთი გლეხებითურთ უბოძა ამატუნს. მამული მწარმოებელი და საწარმოო ძალების გარეშე არაფერი ბედენაა. დაუეშვათ, რომ მეფემ თავადს უბოძა ცარიელი მამული, მაგრამ ძნელი დასაჯერებელია, რომ 1795 წლიდან 1800 წლამდე ამატუნმა, თავადმა, ახალ მამულში არ დასახლა თავისი ყმა გლეხები, ანდა ემიგრანტები — რეპატრიანტები. ამას ხომ ყოველნაირად უწყობდა ხელს მეფის ხელისუფლების კანონი. ჩუღურეთი რომ დაუსახლებელი და მატერიალურად არამომცებიანი ყოფილიყო, მეფე გიორგი XII-ის მეუღლე მარიამ დედოფალი აღარ შეეცილებოდა გიორგი ამატუნს⁵⁴.

მარიამ დედოფალმა სოფელი ჩუღურეთი პირადაც მეფე გიორგი XII-ის გარდაცვალების (1800 წ. 28 დეკემბერი) შემდეგ, როცა მეფის მრავალრიცხოვანი ოჯახის წევრები ერთმანეთს ეცილებოდნენ სამეფო ტახტის დაკავებაში, მამულების მიტაცებაში და სხვ. დედოფალმა მარიამმა ისარგებლა გიორგი ამატუნის რუსეთში ყოფნით და მისი მამული — სოფელი ჩუღურეთი მისი საკუთრება⁵⁵ როგორც მეფის კუთვნილი ძველი მამული. დიდი დავა ატყდა ჯერ ამ ცილობის, ხოლო შემდეგ ამატუნის მიერ სოფელ ჩუღურეთის მომიჯნავე სოფლების — კუკიის, დიდუბისა და ავლაბრის — მიწების მიტაცების მცდელობისათვის.

საქართველოში რუსული მმართველობის დაარსებისთანავე, 1802 წელს გიორგი ამატუნმა სარჩელი აღძრა სოფელ ჩუღურეთზე. მან, როგორც ზემოთ მოტანილი საბუთიდან ჩანს, თავის სარჩელს თან დაურთო ერეკლე მეფის წყალობის სიგელიც. სამო-

54 К. К. 1947, გვ. 158. К. К. 1865. გვ. 62.

55 სცსია, ფ. 2, აღწ. 1, № 1553, გვ. 23.

56 სცსია, ფ. 2, აღწ. 1, № 1553, გვ. 44.

ქალაქო ექსპედიციამ განიხილა წარმოდგენილი საბუთები და სოფელი ჩულურეთი ამატუნს დაუმტკიცა. ამ დადგენილების საფუძველზე საქართველოს უმაღლესი მთავრობის საერთო საკრებულომ დაამტკიცა სამოქალაქო ექსპედიციის გადაწყვეტილება⁵⁷.

1804 წ. 20 დეკემბერს საქართველოს უმაღლესმა მთავრობამ სახაზინო ექსპედიციის წარდგენით ხელახლა დაამტკიცა ჩულურეთი ამატუნის მფლობელობაში⁵⁸. მაგრამ ამატუნი ამას არ დასჯერდა და პრეტენზია განაცხადა ჩულურეთის მომიჯნავე სოფლების — ძველი კუეის, დიდუბისა და ავლაბრის კუთვნილ მიწებზეც, რომელიც სოფელ ჩულურეთის ფარგლებში არასოდეს არ შემოდიოდა. 1807 წ. 17 დეკემბერს საქართველოს მთავარმართებელმა გენერალ-ფელდ-მარშალმა გრაფმა გუდოვიჩმა კვლავ დაამტკიცა 1804 წ. 20 დეკემბრის დადგენილება. დადგენილების სისრულეში მოყვანის მიზნით, საქმე გადაეცა აღმასრულებელ ექსპედიციას; მან თავის მხრივ საქმე გადასცა გუბერნიის მიწისმზომელს ვიატკინს, რომელსაც უნდა დაემზადებინა ჩულურეთის გეგმა. ექსპედიციები და უმაღლესი მთავრობა ამატუნის საქმის განხილვისა და დადგენილების გამოტანისას საფუძვლად იღებდნენ მთავარმართებელ ციციანოვის მრჩევლის სუმბათაშვილისა და ემიკ-ალა-ბაშ თამაზ ორბელიანის ჩვენებას⁵⁹; ეს უკანასკნელი, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, უშუალო მონაწილეობას იღებდა ერეკლე II-ის ბრძანების თანახმად ამატუნისათვის სოფელ ჩულურეთის ბოძების საქმეში. რასაკვირველია, ყველაზე უკეთ სწორედ მას ეცოდინებოდა, თუ რა საზღვრები ეკავა ჩულურეთს და ვინ სახლობდა მის ტერიტორიაზე. მაგალითად: ერთი საბუთის მიხედვით 1809 წ. ჩულურეთში, დიდუბელი გლეხების გარდა, სახლობენ განჯელები და სხვა კუთხის სახაზინო გლეხები⁶⁰.

ერეკლე მეფის ემიკ-ალა-ბაშის, თამაზ ორბელიანის ჩვენების თანახმად სოფელ ჩულურეთის ტერიტორია შემოიფარგლებოდა ასე: ჩრდილოეთიდან მას ზღუდავდა თელის წყაროს ხევი (ცოდვიანის ხევი, კვირაცხოვლის ხევი, დიდი ხევი. თ. ბ.), რომელიც იწყებოდა ილღვიანის ტბასთან (ტბამ ეს სახელი მიიღო მის მიდამოებში გავრცელებული მცენარის — ილღუნის-იალღუნის-სამასრე ტირიფის გამო. თ. ბ.) და ეშვებოდა მტკვრამდე; სამხრეთით შემოიზღუდებოდა ისევე ხევით (ჩულურეთის, სურბ-კარაპეტას, კიბალჩიჩის,

57 სცსია, ფ. 2, აღწ. 1, № 1553, გვ. 18—20.

58 სცსია, ფ. 2, აღწ. 1, № 1553, გვ. 213.

59 სცსია, ფ. 2, აღწ. 1, № 213, გვ. 18.

60 სცსია, ფ. 2, აღწ. 1, № 213.

თ. ბ.), რომელიც სათავეს იღებდა მახათას მთასთან და ეშვებოდა მტკვრამდე; დასავლეთიდან შემოიზღუდებოდა მდინარე მტკვრით, ხოლო აღმოსავლეთით — ხევით, რომელიც მოემართებოდა ავღაბრიდან და უერთდებოდა თელის წყაროს ხევს.

ამატუნს აეკრძალა ამ საზღვრების იქეთ მდებარე მიწებიდან ღალის აღება. მაგრამ იგი მაინც თავისას არ იშლიდა, პრეტენზიას აცხადებდა მასზე და აქ დასახლებული გლეხებისაგან მიწის გადასახადს თხოულობდა.

ჩრდილოეთის საზღვრის აღნიშვნისას ყურადღება უნდა მიექცეს ერთ გარემოებას: ილღვიანის ტბასთან მდებარეობდა თელიწყარო და მისგან კარგად მოშორებით, სამხრეთისაკენ თელიანთ ხევი. თელისწყარო დიდუბის ტერიტორიაზე იყო (1848 წ. ვეგმა). ერთი შეხედვით სახელწოდებათა ერთნაირობა (თელიანთ ხევი: თელისწყარო) ხელს აძლევდა ამატუნს. რუსმა მოხელეებმა, რომლებიც ამ საქმეს იძიებდნენ, ქართული ენა არ იცოდნენ და იშველიებდნენ თარჯიმნებს, ისინი კი ხშირად არასწორად უთარგმნიდნენ, ურევდნენ ამ ორ დასახლებას ერთმანეთში, რაც თავისთავად დიდ არეულობას ქმნიდა სოფელ ჩულურეთის ჩრდილოეთი მიჯნის დადგენაში. ეს იყო ერთ-ერთი მიზეზი იმისა. რომ ერთი ექსპედიციის დადგენილება ინსტანციიდან ინსტანციაში გადადიოდა, საქმე ირღვეოდა ხან ამატუნის ხელახალი სარჩელით, ხან კიდევ ჩულურეთის ფარგლებს გარეთ მცხოვრები გლეხების სარჩელით, რომლებსაც ამატუნი ავიწროვებდა ღალის აღებით.

1817 წ. გიორგი ამატუნის გარდაცვალების შემდეგ მისმა მემკვიდრეებმა ისევ ატეხეს დავა ჩულურეთის საზღვრების გამო. 1827 წ. ბოლოს სამხედრო გუბერნატორის სიპიაგინის მმართველობის დროს გამოყოფილმა სამიჯნო ექსპედიციამ აღადგინა და დაადგინა ჩულურეთის ზუსტი საზღვრები. 1829 წ. 29 მარტს სახაზინო ექსპედიციამ ჩულურეთის შესახებ თავისი მოხსენება და გადაწყვეტილება წარუდგინა საქართველოს მთავარმართველს გენერალ პასკევიჩს. სახაზინო ექსპედიციის კომისიას ამ მოხსენებაში შეჯამებული ჰქონდა თავისი წინამორბედი კომისიებისა და ექსპედიციების დადგენილებები და დასკვნები, რის საფუძველზეც თავად ამატუნის მამული, სოფელი ჩულურეთი შემოიფარგლა მისი ბუნებრივი და არსებული ძველი საზღვრებით. დადგინდა, რომ ჩულურეთი მოიცავს: 49 დესეტინა და 1040 საყენ სასარგებლო მიწას და 3 დესეტინა და 200 საყენ გამოუსადეგარ მიწას. ჩულურეთის მიწაზე სახ-

ლობს 104 კომლი მოსახლე, აქედან: 12 — საეკლესიო, 44 — სახელმწიფო და 48 — სათავადო და სააზნაურო გლეხი.

ეს აქტი უზენაესმა სენატმა დაამტკიცა 1836 წ. 4 მაისს.

მართალია, რუსეთთან შეერთებით საქართველომ დაკარგა თავისი სახელმწიფოებრიობა, დამოუკიდებელი სახე, მაგრამ არსებითად ამ აქტის პროგრესულობა გამოიხატებოდა იმაში, რომ ქართველმა ხალხმა ფიზიკურად შეინარჩუნა თავი, რაც აუცილებელი და ესოდენ საპირო იყო ეროვნული კულტურისა და ეკონომიური ცხოვრების შემდგომი აყვავებისათვის.

სულ მცირე მშვიდობიანი შესვენებაც კი საკმარისი აღმოჩნდა, რათა თბილისს გაერღვია თავისი საუკუნოვანი ზღუდე და მდინარე მტკვრის აღმა, ორივე ნაპირზე განევრცო თავისი ტერიტორია და ფარგლები.

თავდაპირველად ქალაქმა მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე, ე. წ. გარეთუბნის ტერიტორიაზე დაიწყო განაშენიანება. ამას ხელს უწყობდა ის, რომ აქ გადიოდა რუსეთისაკენ მიმავალი გზა, — გზა ხომ ყველაზე დიდი ფაქტორია განსახლება-განაშენიანების საქმეში.

უკვე XIX ს. 20-ანი წლების დასაწყისში დღის წესრიგში დადგა ქალაქისპირა სოფლების — ჩულურეთის, კუკიისა და ხარფუხის ქალაქთა შეერთების საკითხი.

1823 წ. მოეწყო თბილისისპირა სოფლების კამერალური აღწერა. ამ აღწერის შედეგად გაიჩვენა, რომ ჩულურეთის ტერიტორიაზე სახლობდნენ როგორც მიწათმოქმედი ყმა გლეხები, ასევე სხვადასხვა ხელობის ხელოსანნი.

1823 წლისათვის საქართველოს სტატისტიკური აღწერის მიხედვით ჩულურეთში სახლობს: სახაზინო 44, საეკლესიო 12, და საბატონო 57, სულ 113 კომლი ყმა გლეხი. მამრობითი სქესის ყმა გლეხი შეადგენდა სახაზინო 97, საეკლესიო 20 და საბატონო 206, სულ—323 სული⁶¹. საზოგადოდ, ამ დროს სოფ ჩულურეთში სახლობდა 601 სული მოსახლე⁶². სოფელ ჩულურეთის ტერიტორიაზე სახნავ-სათესად გამოიყენებოდა 5.000, ხოლო გამოუსადეგარი იყო 500 დღიური მიწის ფართობი. აღწერის შედეგადვე გამოიჩვენა, რომ ჩულურეთში იყო: ათი აგურის ქარხანა, ოთხი სამეთუნეო ქარხანა, რვა სამღებრო, სამი სამკედლო, ერთი საპნის ქარხანა, ერთი სადალაქო, ორი დუქანი, ორი გაჯის ქარხანა, ერთი თორნე.

61 Статистическое описание Грузии, ЦГВИА, ф. ВУА, д. 18481, გვ. 47.

62 დასახელებული ლოკუმენტი, გვ. 63.

დიდუბის მიწაზე ჩულურეთლებს ეკუთვნოდათ ცხრამეტი ბალი⁶³. ამგვარად, ჩულურეთი ყოფილა როგორც სასოფლო-სამეურნეო, ასევე ხელოსნური მეურნეობის უბანი.

20-იან წლებში სოფელი ჩულურეთი და კუკია ისე შეერწყენ ქ. თბილისს, რომ ადგილობრივი ხელისუფლება იძულებული იყო ეს სოფლები ქალაქისათვის მიერთებულად გამოეცხადებინა.

ამიერიდან ჩულურეთი და კუკია საერობო პოლიციის მეურვეობიდან გადადიან თბილისის პოლიციის ზედამხედველობის ქვეშ. მიუხედავად ჩულურეთის თბილისთან შემოერთებისა, მისი მცხოვრებლები ისევ სოფლებად იწოდებოდნენ და იბეგრებოდნენ საბატონო ბეგარით⁶⁴.

ქალაქთან ჩულურეთის ტერიტორიული შეერთების მიუხედავად მისი კეთილმოწყობის, აზომვა-დაგეგმარების საქმეში კარგა ხანს არაფერი გაკეთებულა. საქართველოს მთავარმართებლების ხშირ-ხშირი ცვლა ხელს უწყობდა იმ ქაოსს, რომელიც გამეფებული იყო ადგილობრივი მართვის აპარატში. ადგილობრივი და, საერთოდ, მეფის რუსეთის ხელისუფლება იმ დროს დაინტერესებული იყო კავკასიის მთიანეთის ამბებით (კავკასია ჯერ კიდევ მთლიანად არ იყო დაპყრობილი) და სამოქალაქო საქმეებს ნაკლებ ყურადღებას უთმობდა.

63 სცსია, ფ. 254, აღწ. 1, № 608, გვ. 283—284.

ჩულურეთის ტერიტორიის აღწერის მიხედვით, აქ სხვადასხვა სახისა და დანიშნულების ქარხნები ყოფილა. მოხსენიებული ქარხნები, ცხადია არ უნდა წარმოედგინოთ ამ ტერმინის დღევანდელი გაგებით: იმდროინდელი ქარხანა იყო პატარა სახელოსნო, სადაც მუშაობდა ორი—სამი, ან ცოტა მეტი ხელოსანი მკვლევარი. ვ. ჯაოშვილი, რომელმაც საგანგებო ნაშრომი მიუძღვნა საქართველოში კერამიკული წარმოების ისტორიას, ტერმინ „ქარხნი“ წარმომავლობის ისტორიის ახსნისას არასწორად განმარტავს მის ეტიმოლოგიას. პატივცემული მკვლევარი წერს: „...ჩანს ქარხანა წარმოშობილია ტერმინ „ქურხანიდან“ (ვ. ჯაოშვილი, კერამიკული მრეწველობა საქართველოში, 1957, გვ. 48).

„ქარხანა“ ზოგადი შინაარსის სიტყვაა. იგი სპარსული წარმოშობისაა და წარმოადგენს ორი სიტყვის ნაზავს, **კ** (ქარ)—საქმიანობა და **ხ** (ხანე) — სახლი, ე. ი. სახლი. შენობა, სადაც რაღაც საქმიანობას ეწევიან. ასე რომ, „ქარხნის წარმოშობას „ქურხანასთან“ საერთო არა აქვს რა. ქურჭლის გამოსაწეავ სახელოსნოს ერქვა ქუზიხანე **خاخانه** (ლოქები — **خوک**) ივ. ჯავახიშვილი, ქალაქები, საქალაქო წყობილება და ცხოვრების ვითარება საქ-ში XVII — XVIII სსრ. თურ. „პრომეთე“ 1918, № 1, გვ. 57.

64 სცსია, ფ. 16, აღწ. 1, № 3123.

1827 წ. 29 ივნისს დაარსდა კომიტეტი, რომელსაც ეკისრებოდა თბილისის კეთილმოწყობა.

კომიტეტს თავმჯდომარეობდა საქართველოს სამოქალაქო გუბერნატორი. იგი შედგებოდა საგუბერნიო პროკურორის, თბილისის პოლიცემისტერის, საგუბერნიო არქიტექტორისა და ინჟინრისაგან. კომიტეტი საქმეების გასარჩევად და განსახილველად იკრიბებოდა კვირაში ორჯერ — ხუთშაბათობით და შაბათობით, ხოლო ორ კვირაში ერთხელ უნდა წარედგინა მემორიალი სამხედრო გუბერნატორისათვის. იგი თავის სამუშაოს წარმართავდა წინასწარ შემუშავებული შვიდი მუხლისაგან შემდგარი დღის წესრიგით. მას უნდა აეზომა და გეგმაზე დაეტანა ყველა დაუსახლებელი სახაზინო მიწის ნაკვეთი. იმ შემთხვევაში, თუ კერძო პირი მოითხოვდა სახაზინო მიწის ნაკვეთის გამოყოფას, კომიტეტს უნდა გაეთვალისწინებინა, შემდგომში აღნიშნულ ადგილზე ხომ არ აშენდებოდა სახელმწიფო დაწესებულება; უნდა განეხილა გეგმები და პროექტები, საზოგადოებრივ და სახელმწიფოებრივ მშენებლობათა სამოქალაქო უწყებანი; გამოეძებნა სახსრები იმ პირთა წასახალისებლად, რომლებიც აპირებდნენ მიწის ნაკვეთის შექენას, მიექცია ყურადღება ძველი შენობების შეკეთებისათვის; დროის დაუკარგავად გამოეძებნა ქალაქის შუაგულში მდებარე სასაკლავოსათვის ახალი ადგილი და სხვ.⁶⁵

XIX ს. დასაწყისში ჩულურეთში მეტწილად მიწური სადგომები და ერთსართულიანი ბანიანი სახლები იყო, ნაშენი ყოველგვარი გეგმისა და პროექტების გარეშე, უსისტემოდ. იმ დროს ასე თუ ისე ქუჩის სახე ჰქონდა ძველი ავქალის გზას (შემდგომში რიყის ქუჩის სახელით ცნობილი), რომელიც, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, გატანილი იყო ჩულურეთის ტერიტორიაზე. ერთი სიტყვით, ჩულურეთის კეთილმოწყობას ესაჭიროებოდა კონკრეტული ღონისძიებანი.

1827 წ. ოქტომბერს თბილისის სამხედრო-გუბერნატორი სიპიაგინი ქ. თბილისის მომწყობ კომიტეტს მითითებას აძლევს, რომ განსაკუთრებული ყურადღება მიექცეს ქალაქთან ახლად შემოერთებული კუკისა და ჩულურეთის კეთილმოწყობის საქმეს: უნდა შემდგარიყო აღნიშნული უბნების გეგმა, სასტიკად იკრძალებოდა ამ ტერიტორიაზე მშენებლობა მთავრობის ნებადაურთველად და გეგმაზე დაუტანებლად; უნდა დაგეგმარებულიყო ქუჩები მითითების თანახმად, თუ ქუჩის გატანას ხელს შეუშლიდა რომელიმე ძველი ნაგებობა, ის უნდა აეღოთ და ა. შ.⁶⁶

⁶⁵ სსსია, ფ. 209, აღწ. 1, № 321, გვ. 2—3.

⁶⁶ სსსია, ფ. 209, აღწ. 1, № 5, გვ. 1.

ჩულურეთისა და კუკიის ტერიტორიის ახალი ქუჩებისა და კვარტლების (თუ ასეთი რამ იყო) გეგმაზე დატანა დაევალა კომიტეტის წევრს ინჟინერ-პოდპორუჩიკ ლაზარევს, მაგრამ, სამწუხაროდ, ეს საქმე ხელიდან ხელში გადადიოდა: ლაზარევის შემდეგ ამ საქმეს სათავეში ჩაუდგა ანიჩკოვი (1831 წ.), რომელმაც, თავის მხრივ, ამ დავალების შესრულება გადააბარა სოკოლოვანოვს.

ეკვს გარეშეა, რომ საქმის შემსრულებელთა ასეთი ხშირი ცვლა კარგ შედეგს ვერ გამოიღებდა. საქმე ფერხდებოდა და ჩულურეთს ისეთივე გარეგანი სახე ჰქონდა, როგორც საუკუნის დასაწყისში.

იმ დროს თბილისის მარჯვენა ნაწილი მარცხენას უკავშირდებოდა ავლაბრის ხიდით. ნორმალურ მიმოსვლას დაბრკოლებას უქმნიდა ჩულურეთის ხევნარი, ამიტომ ადგილობრივმა ხელისუფლებამ პირველ რიგში ყურადღება მიაქცია საკომუნიკაციო საკითხს, გზებისა და ხიდების მშენებლობას.

1827 წ. 26 დეკემბერს სამოქალაქო გუბერნატორის მითითებით იწყება ჩულურეთის ხიდის მშენებლობა ავლაბრის მხარეს. ხიდის მშენებლობაზე დახარჯული სააღმშენებლო მასალა, გარდა ქვისა, შეძენილი იქნა ქალაქის ხარჯით⁶⁷.

რასაკვირველია, ხიდებისა და გზების მშენებლობაზე ადგილობრივი ხელისუფლების ასეთი დიდი ყურადღება განპირობებული იყო პირველ რიგში სამხედრო საქმეებით. მეფის რუსეთს ჩრდილოეთ კავკასიაში — კავკასიის მთიანეთში ჯერ კიდევ არ ჰქონდა ფეხი მოკიდებული.

თბილისის პოლიცემისტერის 1831 წ. 11 დეკემბრის მოხსენებაში საქართველოს სამოქალაქო გუბერნატორ ზავილეისკისადმი მოცემულია სია თბილისის ხიდებისა. თბილისში რვა ხიდია, აქედან ერთი ჩულურეთში. „Чугуретский (ხიდი, — თ.ბ.) из Тифлиса к горцам в Пшав-Хевсуретию“⁶⁸. აქვე ვხვდებით მეტად საინტერესო ცნობას: «Ведомость о количестве мостов кой нужно устроить: 1. Через реку Куру из нескольких сводов близ Мухранских городских ворот, по уважению тому, чтобы сблизить соединение деревен-Курки и Чугуреты с городом присоединенных по тракту через Тифлис и горским народом»⁶⁹.

ვტიკრობთ, აქ საქმე გვაქვს XVII ს. არაგვის ერისთავის მიერ

67 სცსია, ფ. 16, აღწ., 1, № 3519, გვ. 1.

68 სცსია, ფ. 16, აღწ., 1, № 4459, გვ. 22—25.

69 სცსია, ფ. 16, აღწ. 1, № 4459, გვ. 22—23.

მტკვარზე აგებული რამდენიმე მალიანი ხიდის აღდგენის მცდელობასთან. ზემოთ მოყვანილ საბუთში ადგილი ისე ზუსტად არის მინიშნებული, რომ მის სარწმუნოებაში ექვის შეტანა არ შეიძლება. ხელისუფლებას ხიდის აშენება უნდოდა როგორც კუკიის ჩუღურეთთან კავშირისათვის, ასევე კავკასიის მთიელებთან კონტაქტის დასამყარებლად, — ეს უკანასკნელი ამ შემთხვევაში უფრო აინტერესებდა.

ქალაქის მომწყობმა კომიტეტმა ჩუღურეთის კეთილმოწყობისათვის ბევრი ვერაფერი გააკეთა. თბილისის 1850 წ. გეგმით ჩუღურეთში ამ დროს შენობები უგეგმოდნენ განლაგებული⁷⁰.

კავკასიის მეფისნაცვლის სახელო პირველად მიიღო გრაფმა მიხეილ ვორონცოვმა (1845—1854), იგი ახალი თანამდებობის შესასრულებლად თბილისში ჩამოვიდა 1845 წ. გაზაფხულზე.

მეფისნაცვალ ვორონცოვს კავკასიაში ადგილობრივი ხალხის მიმართ იგივე რუსიფიკატორული მიზნები ამოძრავებდა, რაც მის წინამორბედ მეფის რუსეთის მოხელეებს, ოლონდ, მათგან განსხვავებით. იგი ამ მიზნების მისაღწევად სხვა ხერხსა და პოლიტიკას ხმარობდა, უფრო მეტ მოქნილობასა და მანევრირებას იჩენდა: მის დროს იწყება ქ. თბილისის გაცხოველებული ინტენსიური საქალაქო მშენებლობა; ქალაქიდან იღვენება (ყოველ შემთხვევაში ამისი მცდელობაა) ეროვნული, ქართული და მის ადგილს იკავებს ევროპული წეს-ჩვევები. მის დროს იწყება რუსების ინტენსიური ჩამოსახლება საქართველოში⁷¹.

§ 845 წ. 7 ნომბერს მეფისნაცვალმა ქალაქის გარეუბნებში — ჩუღურეთში, კუკიაში, ავლაბარსა და ნავთლულში სააღმშენებლო სამუშაოების ჩატარებისათვის დააარსა განსაკუთრებული კომისია, რომელიც აღნუსხავდა აღნიშნულ გარეუბნებში მდებარე სახლების მდგომარეობას, დაიტანდა ქუჩებს, ქუჩათა გეგმებს, თუ კი ასეთი რამ არსებობდა და ამ უბნებში მიწის ნაკვეთების მფლობელთა უფლებებს.⁷² †

XIX ს. 20-იან წწ. აგებული ჩუღურეთის ხის ხიდი დროთა განმავლობაში დაღბა და დაზიანდა, მასზე გავლა ფეხით მოსიარულეთათვისაც კი საშიში შეიქნა⁷³. დაიწყო ქვის საყრდენებზე ახალი ხიდის მშენებლობა⁷⁴.

70 Кавказский Календарь, 1850.

71 К. К. за 1916 г., отд. статистическое, гл. 92.

72 სცსია, ფ. 205, აღწ. 1, № 305, გვ. 2.

73 სცსია, ფ. 205, აღწ. № 701, გვ. 8.

74 სცსია, ფ. 205, აღწ. 1, № 344, გვ. 6:

1845 წლის 3 დეკემბერს გენერალ-ლეიტენანტ რეუტს დაევა-
ლა ქალაქის გარეუბნების-ჩულურეთის, კუკიის, ავლაბრისა და
ნავთლულის საზღვრების დადგენა და გამოჩვენა. ამ მიზნით, 1847 წ.
დეკემბერში შეიქმნა ახალი განსაკუთრებული კომისია რეუტის
თავმჯდომარეობით⁷⁵.

თანდათანობით სოფელი ჩულურეთი, რომელიც 40-იან წწ.
თბილისის გარეუბნად იხსენიებოდა, კარგავს ამ ზედსახელს და ქა-
ლაქის განუყოფელი ნაწილი ხდება, სამუდამოდ შორდება გარე-
უბნის ეპითეტი. თითქმის 50—60-იან წლებამდე ჩულურეთის და-
გეგმარება დღის წესრიგიდან არ მოხსნილა. მართალია, აქ წელ-წე-
ლა ჩნდება ქუჩები, მაგრამ ისინი მაინც ვერ პასუხობენ მაშინდელი
ქალაქის მოთხოვნილებებს და ნორმებს.

1847 წ. თბილისის სამ საპოლიციო უბანში 58 ქუჩაა, აქედან
მესამე საპოლიციო უბანში, რომელშიც შედიოდა ჩულურეთი, კუ-
კია და ავლაბარი, იყო 7 ქუჩა. ⁷⁶ ადვილი წარმოსადგენია, თუ რა
წილი ედებოდა ამ ქუჩათა რაოდენობაში ჩულურეთს. ჩულურეთში
დღეს არსებულმა ქუჩების უმეტესმა ნაწილმა თავისი აწინდელი
სახე დაახლოებით 60-იან წლებში მიიღო. ამიტომ უნდა ვიფიქროთ,
რომ შემდეგდროინდელ ქუჩებს სახელწოდებანი მეტწილად უნდა
შერქმეოდა მათზე ადრე მოხინაღრეთა საქმიანობის მიხედვით,
როგორც ხშირად ხდებოდა ხოლმე. 50—60-იან წწ. და უფრო გვი-
ანაც ჩულურეთში მრავლად იყო დაუსახლებელი მიწის ნაკვეთე-
ბი — სამოსახლოები. მაგალითად, 60-იან წლებში შექოთნეთა ქუ-
ჩაზე სამოსახლოს ყიდულობენ: კაპანაძეები, ბერიძეები, უფრო
გვიან — მაკა თოიძე, გამოჩენილი ქართველი მხატვრის მოსე თო-
იძის დედა და ბევრი სხვა.

ჩულურეთისა და კუკიის თიხნარი ნიადაგი, რომელიც სამეთუ-
ნეო მეურნეობის ერთ-ერთი წყაროა, ველარ გამოიყენება ამ საქმი-
ანობისათვის, რადგანაც მოსახლეობა იკავებს ამ ადგილებს. თბი-
ლისში იწყება თიხის „შიმშილი“. ხელოსნები ეძებენ თიხის მოსა-
კრელად ახალ-ახალ ადგილებს — კარიერებს. 1847 წ. 11 მარტს
თბილისის მეთუნეები მეფისნაცვალ ვორონცოვს მიმართავენ თხო-
ვნით მტკვრის პირას, გერმანელთა კოლონიის მახლობლად, თიხის
მოკრის ნებართვის თაობაზე.⁷⁷ მაგრამ მტკვრის პირას მდებარე
თიხას იქ მოსახლე გერმანელები თავიანთი პირადი საჭიროებისა-

75 სცსია, ფ. 205, აღწ. 1, № 695, გვ. 13—14.

76 Кавказск'ий календарь, 1847.

თვის პრიდნენ, გარდა ამისა, ეს ადგილები გამოყენებული ჰქონდათ ვენახისა და ბაღების გასაშენებლად.

გარეუბნის მომწყობი კომისიის წევრმა, მიწის მზომელმა ფედოროვმა, რომელსაც დავალებული ჰქონდა მიწის ნაკვეთის გამოყოფა თბილისის მეთუნეებისათვის, აღნიშნულ კომისიას მოახსენა, რომ თბილისის მექურჭლეებს, ზემოთ ჩამოთვლილი მიზეზების გამო, მიწის ნაკვეთი თიხის მოსაპრელად გამოეყოს ახალ კუკიაზე. ხელოსნებს თვითეული კვადრატული მეტრი მიწის ნაკვეთში უნდა გადაეხადათ 40 კაპ. ვერცხლით.

მეთუნეები, ისე როგორც სხვა სახის ხელოსნები, გაერთიანებულნი იყვნენ ამქარში. საინტერესოა მექურჭლეთა ამ კორპორაციის უსტაბაშის მოხსენებითი ბარათი გარეუბნის მომწყობი კომისიის თავმჯდომარის გენერალ-ლეიტენანტ რეუტისადმი: «Мастеров всего нас будет 40 дымов и ремесло нашелся города очень нужное. Ваше превосходительство принимаем смелость изъяснить, что как город существует ни какой царь не воспрещал нам заниматься этим ремеслом да и сам город не может обойтись без того...»⁷⁸ შემდეგ ლაპარაკია თიხის მოჭრის უფლებებზე და სხვ. რადგანაც ამქრის უსტაბაშმა გიორგი წოვანოვმა წერა არ იცოდა, მის თხოვნას ხელს აწერენ ოსტატები: გიორგი ხეროდინოვი და სოლომონ ბაირამოვი. ამქრის სახელით ხელს აწერს ოსტატი გიორგი ხეროდინოვი⁷⁹.

მართალია, ეს დოკუმენტი კერძოდ ჩუღურეთს არ ეხება, მაგრამ მასში ასახულია ქალაქის მექურჭლეების ზოგადი სურათი. სახელდობრ, თუ როგორ ავიწროვებს და უტევს მათ ახალი ცხოვრება — ახალი ყოფა.

თბილისში 50-იანი წლების ბოლოს ვხვდებით 5 სამეთუნეო ქარხანას, რომელიც იძლეოდა 3.000 მანეთის პროდუქციას. აქ დამზადებული ნაწარმი ხმარდებოდა თბილისის ბაზრის მოთხოვნილებებს⁸⁰. დუნკელ-ველინგის მიხედვით 60-იანი წლების დასაწყისში ქარხანათა რაოდენობა იგივეა, ოღონდ გამოშვებული პროდუქციის ღირებულება კლებულობს 1 000 მანეთით, ეს კი სხვა არაფერია, თუ არა იმ კონკურენციის შედეგი, რომელსაც თიხის ნაწარმს სპილენძის ჭურჭელი უწევდა. მისივე ცნობით, უკვე 60-იან წლებში

77 სცსია, ფ. 210, აღწ. 1, № 94, გვ. 17.

78 სცსია, ფ. 210, აღწ. 1, № 94, გვ. 17.

79 სცსია, ფ. 210, აღწ. 1, 94, გვ. 17.

80 სცსია, ფ. 5, აღწ. 6, № 447, გვ. 54.

თბილისის ბაზარზე სხვადასხვა ნაწარმთან ერთად დიდი რაოდენობით შემოდის სპილენძის, ბროლის, მინის და ქაშანურის ჭურჭელი⁸¹. სპილენძის ჭურჭლის ქარხანა წელიწადში უშვებდა 45.000 მანეთის პროდუქციას, ხოლო ქალაქის 5 სამეთუნეო ქარხნის პროდუქციის ღირებულება წელიწადში 2.000 მანეთს არ აღემატებოდა⁸². მართალია, გასული საუკუნის 80—90-იან წლებში ჩულურეთში არის სამეთუნეო ქუჩები, მაგრამ, როგორც ჩანს, მათი უმეტესი ნაწილი ან უქმდება, ან არადა მათი გამოშვებული ნაწარმი მეტისმეტად უმნიშვნელოა და ქალაქის ბაზარზე მცირე რაოდენობით გადის. 1885 წ. შედგა თბილისის უძრავი ქონების აღწერის დოკუმენტური დავთარი. წიგნში მოტანილი სამეთუნეო ქარხნების უმეტესი ნაწილი ჩულურეთზე მოდის⁸³. ჭურჭლის ქარხანა ჰქონდათ იაკობ გუკასოვს, კარაპეტა ევანოვს, დიმიტრი ჯანაშვილს.

აღნიშნული წიგნის მიხედვით ჩულურეთის ტერიტორიის ნაწილი ეკატერინეს ქუჩამდე (ამჟამინდელი სვერდლოვსკის ქუჩა) შედიოდა მე-8 საპოლიციო უბანში, ხოლო აქედან მოყოლებული მიეკუთვნებოდა მე-9 საპოლიციო უბანს, რომელიც კუკიასაც მოიცავდა.

დოკუმენტის მიხედვით, მექოთნეთა ქუჩა და მექოთნეთა ქუჩის შესახვევი შეტანილია მე-8 საპოლიციო უბანში⁸⁴.

მთავრობა კრძალავდა ქალაქში საცხოვრებელი სახლების ახლოს გამოსაწვავი ქუჩების მოწყობას, ხოლო უკვე არსებულის ადგილას შენდებოდა სახლები. როგორც ჩულურეთის ძველი მცხოვრებლები — სოფიო დარიელაშვილი, ზაქარია და ოლა ბერიძეები და სტეფანე ჩუგუნძიე გადმოგვცემენ. XIX ს. მიწურულს ამ უბანში, მექოთნეთა ქუჩის ზემოთ, დოქის ქუჩაზე, სახლობდა მე-ქუჩურულე ორკოლაშვილი, რომელიც ჩვენი საუკუნის დასაწყისშიაც ამზადებდა თიხის ჭურჭელს — კოკებსა და დოქებს.

დღეს ჩულურეთში მეთუნეობის ხელოსნობაზე მეტყველებს შემორჩენილი მიკროტოპონიმიკა — ქუჩების სახელები. ძველი

⁸¹ Н. Дункель-Велинг, Стат. опис. г. Тифлиса, отд. III, гл. 53, К. К. 1865.

⁸² იქვე, გვ. 58—59.

⁸³ Документальная книга недвижимых имуществ по описанию 1885 г: 8 участков, отд. 1 и 9 участков, отд. 1.

⁸⁴ Название улиц г. Тифлиса по алфавиту А до О, Гос. арх. Грузии, ф. 192, оп. 6, дело № 1920, гл. 3.

ქუჩების სახელებიდან ზოგი ცხოვრების წინსვლას შეეწირა, ზოგიც ადამიანთა დაუღვევრობის მსხვერპლი გახდა, მაგრამ ზოგმა ჯერ კიდევ შეინარჩუნა თავისი მყოფადობა. დროს თავისი მიჰქონდა. თიხის ქურქელზე მოთხოვნა ნელნელა კლებულობდა, რაც, თავისთავად ცხადია, გავლენას იქონიებდა მის საწარმოთა და მწარმოებელთა ძალასა და რაოდენობაზე. თუ, როგორც უკვე აღვნიშნეთ. 1852 წლისათვის თბილისში 40 ოჯახი მექურჭლეა, თბილისის ფაბრიკა-ქარხნების 1903 წ. უწყისის მიხედვით ამ დროს ქალაქში არის 6 სამეთუნეო „ქარხანა“, რომლებშიც დაკავებულია 10 მუშა ხელოსანი⁸⁵.

XIX ს. 60-იან წლებამდე ჩუღურეთში ხელოსნური მეურნეობის გვერდით კვლავ არსებობს სოფლის მეურნეობაც. ილღვიანის ტბის დასავლეთ მხარეზე მდებარე ჩუღურეთის კუთვნილი ტერიტორია გამოიყენებოდა სახნავ-სათესად და საძოვრად. XIX ს. 50-იან წლებში ზოგი ჩუღურეთელიც მისდევდა სოფლის მეურნეობას და აწუშავებდა მიწას.⁸⁶

ჩუღურეთი ტერიტორიულად დიდი არაა და მასზე მდებარე ქუჩათა რაოდენობაც შესაბამისია. ზოგი ქუჩის სახელის ეტიმოლოგია არ მოითხოვს დადგენას. მათ სახელში ჩაქსოვილი შინაარსი გამოხატავს და ხსნის მის ისტორიას (მაგალითად: მექოთნეთა, კოკის. დოქის, ჩუღურეთის, არსენალის, რიყის) და მათი წარმომავლობა ეჭვგარეშეა. მაგრამ არის ქუჩათა სახელები, რომელთა რაობა და წარმომავლობაც საკამათოა და აზრთა სხვადასხვაობას იწვევს. — ასეთებია, ზარბაზნის, დიდხევის, საპნის, სანთლის, კრასნოგორსკაიას ქუჩების ეტიმოლოგია.

რაც ძველია ქალაქი, მით უფრო ძველი და ხანდაზმულია მისი ქუჩათა სახელებიც. მათში შერწყმულია ქალაქის ისტორიის ესა თუ ის ეპიზოდი თუ მომენტი. ქალაქს ამშვენებს არა მარტო კარგი გარეგნობა, არქიტექტურული სახე, არამედ ქუჩათა შინაარსიანი სახელებიც... უნდა ვიცოდეთ, რატომ ჰქვია ამა თუ იმ ქუჩას ესა თუ ის სახელი, რა მნიშვნელობა აქვს მას ქალაქის ისტორიისათვის. ქალაქის ისტორიული და ეთნოგრაფიული წარსულის აღდგენა-შეცნობის ერთ-ერთი მთავარი წყაროა ძველი ქუჩებისა და უბნების სახელწოდებათა ეტიმოლოგიის დადგენა-შესწავლა.

როგორც უკვე აღვნიშნეთ, XIX ს. ქ. თბილისში ინტენსიური

⁸⁵ სცსია, ფ. 192, აღწ. 6, № 273, გვ. 23—24.

⁸⁶ სცსია, ფ. 192, აღწ. 9, № 1429, გვ. 190, K. 1847, გვ. 159.

ჯანაშენიანება დაიწყო მტკვრის მარჯვენა მხარეს, ჩრდილოეთისაკენ. ძველი გარეუბნის ტერიტორიაზე აშენდა ადმინისტრაციული და სამხედრო დანიშნულების სახლები და ნაგებობანი. ამჟამინდელი საქართველოს სსრ მთავრობის სახლის დასავლეთით მდებარეობდა არსენალი, ხოლო აწინდელი სასტუმრო „ინტურისტის“ წინ კი მოწყობილი იყო სამხედრო პლაცი — მოედანი. 1845 წ. 22 დეკემბერს მეფისნაცვალმა ვორონცოვმა ბრძანება გასცა საქართველოს ოლქის საარტილერიო გარნიზონის უფროსის სახელზე, რომ პირველი იანვრიდან, ე. ი. 1846 წლიდან, არსენალის მოედნიდან ყოველდღე — შუადღის აღსანიშნავად — ერთჯერ გაესროლათ ზარბაზანი⁸⁷. ცოტა მოგვიანებით არსენალმა და საერთოდ სამხედრო უწყებებმა და ყაზარმებმა მტკვრის მარჯვენა ნაპირიდან გადაინაცვლეს მარცხენა ნაპირზე, კერძოდ, ჩუღურეთის აღმოსავლეთით მდებარე გორაზე, რომელსაც შემდეგში ეწოდა არსენალის გორა. აღნიშნული „საათი-ზარბაზანი“ დაიდგა ჩუღურეთის ტერიტორიაზე, არსენალის გორის მახლობლად, სადაც დაახლოებით დღეს ზარბაზნის ქუჩაა. და, აი, აქედან ყოველდღე, დღის 12 საათზე, თბილისელთ ზარბაზნის გასროლით ეუწყებოდათ შუადღის მოახლოება. ეს ტრადიცია მოიშალა რევოლუციის შემდეგ.

ცნობილია, რომ თბილისელნი სასმელ წყლად იყენებდნენ მდინარე მტკვარს. წყლისმზიდავებს — მეთულუხჩეებს ეზო-ეზო დაქონდათ მტკვრის წყალი კოცებით, რუმბებით და კასრებით. მაგრამ მტკარზე ჩასვლა და წყლის აღება არცთუ ისე იოლი საქმე იყო და ნებისმიერ ადგილას ამას ვერ გააკეთებდით. ამიტომ წყლის მომარაგების უკეთ მოწყობის მიზნით 60-იან წლებში სამხედრო უწყებამ ჩუღურეთში მტკვრის ნაპირის მახლობლად, წმ. ნიკოლოზის ეკლესიის გვერდით, დადგა წყალსაქაჩი (...Водоподъемное здание)⁸⁸. წმ. ნიკოლოზის ეკლესიისა და ამ წყალსაქაჩის⁸⁹ შენობებს შორის გაკეთდა მდინარეზე ჩასასვლელი ვიწრო ბილიკი — გზა წყლის მზიდავებისათვის. აღნიშნული წყალსაქაჩი გათვალისწინებული იყო არსენალის გორაზე მდებარე სამხედრო ნაწილის

⁸⁷ არქეოგრაფიული კომისიის აქტები, ტ. 10, № 9, გვ. 9.

⁸⁸ სცსია, ფ. 192, აღწ. 9, № 629, გვ. 35.

⁸⁹ პირველი წყალსაქაჩი ვერის ხიდის მიდამოებში დადგა სამსახურიდან გადამდგარმა გენერალმა ყორღანოვმა. წყალსაქაჩის მიღების სიგრძე იყო 5.5 კმ და წყალს აწვდიდა 62 მოსახლეს, აგრეთვე იმ დროს გაშენებულ ალექსანდრეს ბაღს.

წყლით მომარაგებისათვის. ჩულურეთში წყლის მზიდავებს წყალი-
დაჰქონდათ ვიწრო, მოუყირწყლავი ქუჩით. უამინდობის დროს ეს
ქუჩა გაუვალი და ძნელად სავალი ხდებოდა. აღნიშნულ ქუჩას
შემდეგში ეწოდა „წყალსაწევი“ მტკვრის პირას მოწყობილი
წყალსაქაჩის გამო⁹⁰.

ქალაქის ბაზარზე ჩულურეთის ქურებში გამომწვარი აგურის
კრამიტისა და თიხის ქურქლის გარდა გადიოდა საპონი, რომე-
ლიც მზადდებოდა ჩულურეთის საპნის სახარშოში, რომელიც XIX
საუკუნის 30-იანი წლების ჩათვლით, ერთადერთი იყო იმდროინ-
დელ თბილისში. საპნის სახარში თავად ამატუნის კუთვნილება
იყო⁹¹. ამატუნს იგი იჯარით ჰქონდა გაცემული თბილისელ აზნაურ
გეო ლორის-მელიქოვზე და თბილისის მოქალაქე დავით ტატოევ-
ზე.

საპონი ჩულურეთის ქურებში გამომწვარ ას ცალ თიხის ქო-
თანში იხარშებოდა⁹².

საპნის სახარში მდებარეობდა მტკვრის პირას, დიდხევის ახ-
ლოს (1825 წ. გეგმა⁹³ შეადგინა ეიხარემა). აქედან საპნის ნა-
ხარში იღვრებოდა მტკვარში. ჩულურეთი, როგორც უკვე აღვნიშ-
ნეთ, თბილისის ჩრდილოეთით მდებარეობდა და მთელი ეს ნაგავი
მდინარეს ქვევით, ქალაქის ცენტრში ჩაჰქონდა. ქალაქის მომწყობ-
მა კომისიამ ამატუნს აუკრძალა მტკვრის პირას საპნის ხარშვა, სა-
ხარშის პატრონს წინადადება მიეცა თავისი საქმიანობა გადაეტანა
ქალაქის სხვა, მოშორებულ ადგილას, კერძოდ, თბილისელი მოქა-
ლაქის მიხეილ სარაჯიშვილის მიერ ქალაქგარეთ, ნავთლულში მოწყ-
ობილ ქარხანაში. აღსანიშნავია, რომ სარაჯიშვილისავე ქარხანაში
ქალაქის ცენტრიდან უნდა გადაეტანათ ტყავის გამოსაყვანი სახე-
ლოსნოები — საღაბალოები.

ამატუნის და მისი პარტნიორების წინააღმდეგობის მიუხედა-
ვად, ადგილობრივმა ხელისუფლებამ აიძულა ისინი საპნის სახარ-

⁹⁰ აღსანიშნავია, რომ ჩულურეთში და საერთოდ თბილისში ძველ ქუჩათა-
სახელები უმოწყალოდ იკარგება და ამ საქმეს გამკითხავი ვერა და ვერ გა-
მო-
ეჩნდა. სანამ ჭერ კიდევ გვიან არაა, საჭიროა ჭეროვანი და გადამქრელი ზომების
მიღება

ამჟამად ჩულურეთის ტერიტორიაზე ველარ შევხვდებით ვერც მექოთნეთა
ქუჩასა და ვერც წყალსაწევის ქუჩას. დღეს მათი და ბევრ ამგვარ ქუჩათა
სახელები თბილისის ისტორიაში ისმის როგორც ხმა ლღადისა უღაბნოსა შინა...

⁹¹ სცსია, ფ. 209, აღწ. 1, № 506, გვ. 8.

⁹² სცსია, ფ. 209, აღწ. 1, № 506, გვ. 12.

⁹³ ЦГВИА, ф. ВУА, д. 19812.

ში გადაეტანათ, მაგრამ სად—არ არის ცნობილი, შესაძლებელია, თავისავე მამულში სურბ-კარაპეტას ხევში. ასეთი ვარაუდის გამოთქმის უფლებას გვაძლევს აღნიშნულ ხევთან დღესაც არსებული ქუჩა, რომელიც საპნის ქუჩის სახელითაა ცნობილი. თუმცა ეს მხოლოდ ვარაუდია (შეიძლება აქ უფრო გვიან მოეწყო საპნის სახარში). ამ შემთხვევაში საპნის სახარშის არსებობის საკითხი გვაინტერესებს ძველი ჩუღურეთის მიკროტოპონიმიკის შესწავლის თვალსაზრისით.

* * *

ჩუღურეთის ჩრდილოეთი საზღვრის დიდი ხევის ამოცემა და ნიაღვარსაშეები კოლექტორების გადახურვა დაიწყო XIX ს. 70-იანი წლებიდან. ამ საქმის დაჩქარებას ხელი შეუწყო თბილისი-ბაქოს რკინიგზის მშენებლობამ, რომელიც დამთავრდა 1872 წ. აღსანიშნავია, რომ ამ რკინიგზას უნდა გადაეკვეთა „დიდი ხევი“ და ამიტომ თავდაპირველად ხევის ის ნაწილი ამოივსო, რომელზედაც მას უნდა გაევიღო, კერძოდ, კვირაცხოვლის ეკლესიის ჩრდილო-აღმოსავლეთი მხარე. აქედან მოკიდებული ნელნელა იწყება ძველ ხევზე ქუჩის გაყვანა კოლექტორების საშუალებით. „დიდი ხევზე“ გატანილ ახალ ქუჩას ეწოდა კრასნაიაგორსკის (წითელი გორა) სახელი იმ გორის მიხედვით, სადაც იდგა კვირაცხოვლის ეკლესია. გადმოცემის თანახმად, გორას ეს სახელი შერქმევია წეს-ჩვეულების, თამაშის მიხედვით, რომელსაც მართავდნენ ეკლესიაში მოსული მლოცველები კვირაცხოვლობა დღეს — აღღგომის კვირის თავზე საგანგებოდ მოწყობილ არხში, ანდა პირდაპირ მიწაზე, გორის ფერდზე, აგორებდნენ წითლად შეღებილ სააღდგომო კვერცხებს. შორს გაგორებული კვერცხის პატრონი მოგებულად ითვლებოდა. ეს თამაში ჩვენში რუსი მართლმადიდებლების შემოტანილია (ქართველ მლოცველებს კი ამ დღეს ჩვეულებად ჰქონდათ ბურთის თამაში, რაც დაკავშირებულია მიწათმოქმედებასთან). დღეს ძველ ხევზე გაყვანილი ქუჩა მაქსიმ გორკის სახელს ატარებს, ხევის ზევითა ნაწილს კი ვეძათხევის ქუჩა ჰქვია. საერთოდ, აქ ხევის არსებობაზე მიგვანიშნებს პატარა ქუჩა, რომელიც იწყება აწინდელი კალინინის მოედნიდან და პერპენდიკულარულად ეშვება მტკვრისაკენ. ეს ქუჩაა „დიდი ხევის“ დაღმართი. თავის დროზე „დიდი ხევზე“ ქუჩის გატანას და იმის გადახურვას დიდი მნი-

შენელობა ჰქონდა ორი უბნის—კუკიისა და ჩულურეთის მცხოვრებთა წყლით მომარაგებისათვის, რადგან „დიდი ხევის“ ახალი ქუჩა, წყალსაწევის ვიწრო და მოუკირწყლავ ქუჩასთან შედარებით, უფრო ფართო და ადვილად ასასვლელი იყო. „დიდ ხევთან“ მოეწყო წყლის მზიდველებისათვის წყალზე ჩასასვლელი საგანგებო ბილიკი⁹⁴. „დიდი ხევის“ გადახურვით გაუმჯობესდა აგრეთვე მიმოსვლა რიყის ქუჩაზე.

1861 წ. დაიწყო რიყის ქუჩის მოკირწყვლა; ამ ქუჩის მნიშვნელობა უფრო და უფრო იზრდებოდა, როგორც მტკვრის მარცხენა ნაწილის ერთ-ერთი მთავარი მაგისტრალისა⁹⁵.

რიყის ქუჩა თავისი სიგრძით მეშვიდე ადგილზე იყო მაშინდელ თბილისში, მისი სიგრძე 530 საყენს უდრიდა. იგი აერთიანებდა, ავლაბარს, ჩულურეთს, კუკიას და თბილისთან ახალშემოერთებულ გერმანელთა კოლონიას⁹⁶.

80—90-იან წლებში გატარდა დიდი ღონისძიება უამინდობის დროს ჩულურეთის ხევნარიდან მოვარდნილი წვიმის წყლისათვის წყალსადენებისა და ნიაღვარსაშვებების მოსაწყობად⁹⁷.

ჩულურეთის სამხრეთით მეორე დიდი ხევის — კიბალჩიჩის კეთილმოწყობა დამთავრდა ჩვენი საუკუნის 50-იან წლებში. ამ სამუშაოს შესრულებისას დაიფარა ძველი ერთმალისანი, ქართული აგურით ნაგები ჩულურეთის ხიდიც.

ჩულურეთის უბნის კომუნალური მეურნეობის კეთილმოწყობაზე საუბრისას არ შეიძლება არ აღინიშნოს, რომ XIX ს. 70-იან წლებში რიყის ქუჩაზე, მტკვრის პირას, წმ. ნიკოლოზის ეკლესიის ჩრდილოეთ მხარეს არსებობდა აბანო, რომელსაც ეკავა 600 კვ. საყენი და ცხელი წყლით მარაგდებოდა საგანგებო ორთქლის ქვების საშუალებით. აბანო ეკუთვნოდა იზმაილოვს⁹⁸.

* * *

ქ. თბილისის მოსახლეობის ზრდას ხელს უწყობდა ქალაქის ხელსაყრელი გეოგრაფიული მდებარეობა, მასზე გამავალი სატრან-

⁹⁴ სცსია, ფ. 192, აღწ. 9, № 629, გვ. 12.

⁹⁵ სცსია, ფ. 17, აღწ. 1, № 8962, გვ. 67.

⁹⁶ სცსია, ფ. 5, აღწ. 6, № 447, გვ. 1.

⁹⁸ Т. Г. У Документальная книга недвижимых имуществ по описанию 1885 г. 8 участок, отдел I, гв. 117—118.

ზიტო გზები. თბილისის ქარვასლებში შეუწყვეტელ ნაკადად მოდიოდა საქონელი: ერთი მხრით, თურქეთიდან, სპარსეთიდან, არაბეთიდან, ინდოეთიდან, ხოლო მეორე მხრით, ევროპიდან — რუსეთის გამოვლით და შავი ზღვის საშუალებით. თბილისი იყო ამიერკავკასიის არამარტო კულტურისა და ადმინისტრაციული, არამედ მთელი კავკასიის ერთ-ერთი მთავარი ეკონომიური და სავაჭრო ცენტრი. იგი თავისი მრავალრიცხოვანი ქარვასლებით წარმოადგენდა ამ მოზღვაეებული საქონლის უზარმაზარ საწყობს. ქალაქის ქარვასლებში შემოტანილი საქონლის ნაწილი ადგილობრივ ბაზარზე გაქონდათ გასასყიდათ, ნაწილი კი აქედან გადიოდა მსოფლიოს ბაზარზე — აღმოსავლეთისაკენ და დასავლეთისაკენ⁹⁹.

1864 წ. 13 ოქტომბერს გამოვიდა უმაღლესი ბრძანება თბილისის გუბერნიაში გლეხთა ყმობიდან განთავისუფლების შესახებ. აღნიშნული რეფორმის შემდეგ თბილისს აწყდება სოფლიდან წამოსული იაფი მუშახელი. სავაჭრო კაპიტალთან ერთად თბილისში მტკიცდება სამრეწველო კაპიტალი: შენდება და მწყობრში დგება სხვადასხვა სახის მსხვილი საწარმო.

თბილისის მოსახლეობა სწრაფად იზრდება: თუ 1862 წელს 62.318 სული ცხოვრობს¹⁰⁰, 1876 წლისათვის იგი ასი ათასს აჭარბებს. მოსახლეობის შესაბამისად მატულობს ტრანსპორტიც. 1852—1853 წწ. აგებული ნიკოლოზისა და მიხეილის (ეორონცოვის) ხიდები ველარ აკმაყოფილებენ ქალაქის მზარდ მოთხოვნილებას.

XIX ს. 80-იან წლებში იწყება მუშაობა მტკვარზე ახალი ხიდების ასაგებად. 1884 წ. დამთავრდა ვერის ხიდის მშენებლობა.

ქალაქის ტერიტორიაში შემავალი მტკვრისპირა მიწების უმეტესი ნაწილი კერძო პირებს ეკუთვნოდათ. ისინი ცდილობდნენ ესარგებლათ ხელსაყრელი შემთხვევებით და თავიანთი მიწის ნაკვეთში აეღოთ ნამდვილ ღირებულებაზე მეტი საფასური. ამჯერადაც, როცა ჯერი მიდგა მუხრანის ხიდის აგებაზე, მიწის ნაკვეთების მენატრონეებმა მოითხოვეს დიდი ფასი, რისი გადახდაც ქალაქს არ შეეძლო. ამის გამო 1880-იან წლებში წამოჭრილი მუხრანის ხიდის მშენებლობის საკითხი, მხოლოდ XX ს. დასაწყისში გადაიჭრა.

⁹⁹ И. Е в л а х о в, Тифлисские Караван-Сараи. Записки Кавказского отд. Императорского Русского Географического о-ва, к. I, 1852, гв. 167—183.

¹⁰⁰ Н. Д у н ж е л ь-В е л и н г, Стат. описание г. Тифлиса, К. К. 1865, отд. 3, гв. 49.

¹⁰¹ გ. გ ვ ე ლ ე ს ი ა ნ ი, მოსახლეობა, თბილისი, 1957, გვ. 106, (საიუბილეო კრებული). Ш. Ч х е т и а, Тбилиси в XIX столетии, 1942, гв. 142—166.

1908 წ. 9 ნომბერს კიევის პოლიტექნიკური ინსტიტუტის პროფესორ პატონის პროექტით საფუძველი ჩაეყარა მუხრანის ერთმალნიანი რკინის ახალ ხიდს. იგი უნდა აშენებულიყო ძველი ხიდის — XVII ს. არაგვის ერისთავის მიერ აგებული ხიდის ადგილას (როგორც უკვე აღვნიშნეთ, მისი ნაშთები ახალი ხიდის მშენებლობისას ააფეთქეს 1909 წ.).

როგორც 1911 წ. 24 აპრილს „Тифлисский листок“-ი წერდა, ხიდის გახსნის საზეიმო ცერემონიალზე დასწრების მსურველი იმდენად ბევრნი ყოფილან, რომ მოსაწვევეი ბარათები დაუწესებიათ. მის გახსნას დასწრებიან: მეფისნაცვალი გრაფი ვორონცოვ-დაშკოვი, მეფისნაცვლის მოადგილე ინჟანტერიის გენერალი შატილოვი, სენატორი ვატაცე, საქართველოს ეგზარქოსი ინოკენტი, რომელიც პეტაურობდა ანჩისხატის ეკლესიიდან სასულიერო ლიტანიას, ქალაქის ინტელიგენცია და სხვ. ხიდზე გადასასვლელი ზონარი გაჭრა მეფისნაცვლის მეუღლემ, სტატ-დამამ ელისაბედ ანდრიას ასულმა... ხიდის ახლომახლო სახლებზე სადღესასწაულო დროშები იყო გამოკიდებული, საგანგებოდ გაუშენებიათ სკვერები, ხოლო საღამოთი კი ქალაქში ილუმინაცია მოუწყვიათ.

ამგვარად, ჩვენს ხელთ არსებული დოკუმენტური, საარქივო მასალით, თბილისის და მისი გარეუბნების გეგმებით, რუკებით, ძველი ჩუღურეთის ტერიტორიაზე შემორჩენილი და არსებული მიკროტოპონიმიკით ჩუღურეთი ჩანს ქალაქის სასოფლო-სამეურნეო და სახელოსნო უბნად, რომელსაც გარკვეული წილი ედო ქალაქის ეკონომიურ ცხოვრებაში.

ე ლ ი ა — მ ა ხ ა თ ა

ძველი თბილისის ჩრდილო-აღმოსავლეთით, ჩუღურეთის უბნის აღმოსავლეთით, კიბალჩიჩის (ჩუღურეთის, სურბ-კარაპეტას) ხევისა და რკინიგზის გადამკვეთ ტერიტორიას — რკინიგზის გადამმა მხარეს ელია ეწოდება. ელია ქართულ აპოკრიფულ მოთხრობებსა და სასულიერო ლექსებში „ღრუბელთა წინამძღვარია“ ე. ი. იგი განაგებს სეტყვას, ელვა-ქუხილს, წვიმას, გვალვას¹.

¹ აღ. ხ ა ხ ა ნ ა შ ვ ი ლ ი, ქართული სიტყვიერების ისტორია, 1919 წ. გამოცემა შესამე, გვ. 111—115.

უბან ელიაში რაიმე საკულტო ნაგებობის თუ სალოცავის ნიშანკვალი ჩვენს მიერ დღესდღეობით დამოწმებული არაა და მის არსებობაზე არც ჩვენს ხელთ არსებული წერილობითი წყაროები მიგვითითებენ.

საკითხის დადგენაში გვეხმარება ისტორიკოსი პლატონ იოსელიანი: «На Авлабаре есть высокая возвышенность горы известная под именем Махата (მახათა)², на ней была церковь Св. пророка Илии. На это возвышение, как эмблему чудесного его возшествия на него, приходили и приходят на поклонение в день праздника святого 20 июля. Кирпичные основания, возвышающиеся на один аршин, еще целы»³.

მახათას მთაზე⁴ ძველი ეკლესიის არსებობის შესახებ საინტერესო ცნობას გვაწვდის როსტომ მეფის მიერ გაცემული წყალობის წიგნი (1654 წ.), შედგენილი ქართულ და სპარსულ ენებზე. სპარსულ საბუთში წერია: „...შეწყალებულმა სახელოვანმა ხოჯა ბეკბუდმა, ქალაქ თბილისის ზარაბმა, ითხოვა, რომ მახათის ეკლესიის ქვემოთ მდებარე ვაკე ადგილზე თავის მშობლისათვის და სხვა ნათესავეებისათვის სასაფლაო (მოაწყოს) და მის გვერდით ბაღი გაეშენოს... აღნიშნულ ადგილას... თავის ფულით გამოიყვანა წყალო, რომლის სათავე ხსენებული მახათას ეკლესიის ხევშია...“⁵, მოტანილ მონაკვეთში მახათას მთაზე ეკლესიის არსებობის ფაქტი გვაინტერესებს.

2 XIX ს. 90-იანი წლების თბილისის გზამკვლევის მიხედვით, მახათის მთა ჩუღურეთის ტერიტორიის ფარგლებში შემოდის. Путеводитель по Тифлису и др. К. И. Бегичева в Тифлисе. 1896: „თბილისის 1800 წლის გეგმაზე“ (შემდგენელი ჩიკო) დატანილია ეკლესია წაწერით: „разорен. церковь Махатасъ“, ЦГВИА. ф. ВУА. Д. 19807.

3 Платон Иоселиани, Описание древностей города Тифлиса, 1866. გვ. 260—261.

4 თბილისისპირას მახათას XIII ს. ამებთან დაკავშირებით ვხვდებით. მეფე დიმიტრი თავდადებულის სიკვდილის შემდეგ მისი მრავალრიცხოვანი ოჯახი დაიქაჩსა. მისი შვილები დავითი და ვახტანგი ერთმანეთს ეცილებოდნენ სამეფო ტახტის დაკავებაში. ძმების ურთიერთბრძოლის ერთ-ერთი ეპიზოდის გადმოცემისას ეპითაღმწერელი მოგვითხრობს: „ესმა ესე ვახტანგს ტაბაქმელას მღვთმოსა, მივიდა მცირითა კაცითა, განვლო ჯიდი და სახიუდაბელი, და განვიდა მახათას, რამეთუ დავით და ლაშქარი მისი მახათას დგეს, თავსა ქედისასა“ (ქს. ცხ. II, 1959, გვ. 316).

5 ვ. ფ. უ. თ. უ. რ. ი. ძ. ქართულ-სპარსული ისტორიული საბუთები, I, 1955, გვ. 245—246.

დამოწმებული ადგილი ძვირფას ცნობას იძლევა ძველი ჩუ-
ღურეთის ტერიტორიაზე დღესდღეობით შემორჩენილი სახელწო-
დება „ელიას“ არსებობის გაგებისათვის. შემთხვევითი არ უნდა იყოს
მახათას მთაზე ილია წინასწარმეტყველის სახელობის სალოცავის
არსებობა, ლეგენდარული ილია ხომ კარმილის მაღალ მთაზე იჯდა
და იქედან ადევნებდა თვალყურს, თუ რა ხდებოდა მის ქვეყანაში,
ამ მთიდან იცავდა ქეშმარიტი ღმერთის ღირსებას („ილია“ ნიშ-
ნავს ღმერთის მფარველ ციხე-სიმაგრეს)⁶.

მახათას მთა ახლო-მახლო მდებარე მთებისაგან გამოირჩევა
და გამოიყოფა თავისი მკვეთრი კონფიგურაციით. პირამიდის ფორ-
მის მახათას მთა ცისკენაა აღმართული და იგი უთუოდ მშვენიერ
ადგილს წარმოადგენდა წმიდა ილიასათვის დაკისრებული ფუნქ-
ციების შესრულებისათვის. როდის ააგეს მახათაზე ილია წინასწარ-
მეტყველის სახელზე სალოცავი თუ ეკლესია, არაა ცნობილი. მაგ-
რამ აქ ილია წინასწარმეტყველის სალოცავის არსებობის ფაქტი
ნათელსა ფენს ჩვენთვის საინტერესო საკითხს.

დაახლოებით 34 საუკუნის წინათ მესაქონლე-მომთაბარე ებ-
რაელმა ტომებმა არაბეთის ნახევარკუნძულზე დაიპყრეს ქანანე-
ველთა სახელმწიფო, რომლის მოსახლეობა მიწათმოქმედებას მის-
დევდა და საზოგადოების განვითარების უფრო მაღალ საფეხურზე
იდგა⁷. ებრაელებს აქ დახვდათ ადგილობრივი სხვადასხვა ღვთაე-
ბა. დამპყრობელმა, როგორც ხშირ შემთხვევაში ხდება ხოლმე,
ბევრი რამ შეითვისა დაპყრობილისაგან⁸. ქანანეველთა მიწათმოქ-
მედების, ქექა-ქუხილისა და წვიმის ღვთაება იყო ილ-ელ, რაც ქა-
ნანეველთა ენაზე ნიშნავდა ღმერთს⁹. მას შემდეგ, რაც მომთაბარე
ებრაელები ბინადარ ცხოვრებაზე გადავიდნენ, მათაც იწამეს ილ-
ელ ღვთაების კულტი.

ილ-ელ ქანანეველთა ღვთაებას დაემატა ებრაელთა ღმერთის-
იაღვის შემოკლებული ია, და მიიღეს ილ+ია—ელ+ია.

ღვთაება ილიამ ბევრი რამ შეითვისა თავისი წინამორბედი
ღვთაების ილ-ელ-ისაგან: იგი გახდა ცეცხლისმფრქვეველი (ელვა,
ქექა-ქუხილი) და წყლის სტიქიის (წვიმის, წარღვნის) ღვთაება.
ამგვარად, ღვთაებათა პანთეონში ილია-ელია მფარველობდა მიწათ-

6 საქართველოს ეკლესიის კალენდარი, 1963 წლისათვის.

7 ვ. ვ. სტრუვე, ძველი აღმოსავლეთის ისტორია, 1946, გვ. 326—327.

8 А. А. Токарев. Религия в истории народов мира, М., 1964, гв. 346—347.

9 დღესაც სემიტურ ენებში ილ-ელ ღმერთს ნიშნავს.

მოქმედებას¹⁰. ილია-ელია წინასწარმეტყველის ქანანურ წარმომავლობაზე ლაპარაკობს მეტად საგულისხმო ფაქტი: ხატზე ილია წინასწარმეტყველთან ერთად ხშირადაა გამოსახული ფრინველი — ყვავი¹¹. ეს ფრინველი ქანანეთში ითვლებოდა წმიდა ფრინველად, ქანანეველთ იგი თავიანთ მფარველად მიაჩნდათ¹². ძველ ქართულ აგიოგრაფიულ ძეგლებში ყორანი ელიას სახელთან ერთად მოიხსენიება: „...რომელმან გამოზარდა ელია და უდაბნოსა შინა ყორნისა მიერ“¹³... და „...და მწყერ-მარჯილი უწვმა შორის ბანაკისა მთისა, და ელია ყორნისა მიერ გამოზარდა“...¹⁴

იუდეველთა ღვთაება ილია-ელია გადმოვიდა ქრისტიანთა რელიგიაშიც და მოსავლის, ჭექა-ჭუხილის ფუნქციების შემსრულებლის ადგილი დაიკავა. ამიტომ შემთხვევითი არაა, რომ მისი ღღობა იმართებოდა და იმართება შუა ზაფხულში, 20 ივლისს¹⁵, როცა პურის მოსავალი მწიფდებოდა და ამინდს უდიდესი მწიშნელობა ჰქონდა მოსავლის აღებისათვის. სეტყვა და ხშირი წვიმები ანადგურებდა ჭირნახულს, ხალხი, რომელსაც სჯეროდა ილიას ძალისა, მას შესთხოვდა საარსებო წყარო არ მოგვისპო და მფარველობა გაგვიწიეო.

მეტად საინტერესოდ აქვს ახსნილი თეიმურაზ ბაგრატიონს „მახათას“ ეტიმოლოგია.

„9. მახათა. მეხთა ადგილი მაღალი და უწყალოფო ადგილი არის გოგირდიანი და გვარჯილიანი მიწა, და ჭუხილის ქამს მეხი ცცის“¹⁶.

დამოწმებული ადგილიდან ჩანს, რომ მკვლევარი „მახათას“ მეხის დაცემის ადგილად მიიჩნევს და თვით სახელსაც მეხს უკავშირებს. თეიმურაზ ბაგრატიონის ახსნამ საშუალება მოგვცა

10 Л. Пиличук, Ильяин день, გვ. 24.

11 საინტერესოა და საგულისხმოა საქართველოში ყვავის სახელთან დაკავშირებული ეკლესიების არსებობა, მაგ. ყვავის თავის მონასტერი (ქართლში), ყვავის ეკლესია (ყაბუთში — გრემი) და სხვ.

12 Л. Пиличук, Ильяин день, 1966, გვ. 20—23.

13 ცხოვრებაჲ შიოშისი და ევაგრესი, ძვ. ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, წ. 1 (V—XIV), 1964, გვ. 218.

14 ცხოვრებაჲ დავით გარეჯელისაჲ, ძვ. ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, 1964, გვ. 230.

15 საქართველოს ეკლესიის კალენდარი, 1963 წლისათვის.

16 თ ე ი მ უ რ ა ზ ბ ა გ რ ა ტ ი ო ნ ი, ტფილისისათვის, 1638 წ. სანკტ-პეტერბურგი, მ. ბროსეს კოლექცია E—82 (E—156), ლენინგრადის აზიის ხალხთა ინსტიტუტი.

ჩაკვირვებოდით სიტყვა „მახათას“ არსს. მახათა შეიძლება იყოს მეხის მთა და მისი უძველესი სახელიც. ეს სახელი უფრო ადრინდელი ჩანს, ვიდრე აქ ილია-ელიას სახელზე ეკლესიას ააგებდნენ. დასაშვებია, რომ ადრე აქ მეხის, წვიმის, ელვა-ქუხილის ძველ ქართველთა ღვთაების სალოცავი იდგა. და, როგორც ტრადიცია ქართულ მსოფლმხედველობაში, ქრისტიანულ რელიგიაში ელვა-ქუხილის, წვიმის ღვთაებად ილია-ელიას შემოსვლის შემდეგ მეხის მთაზე ამ ღვთაების სახელზე ეკლესია აშენდა.

ჩუღურეთის ჩრდილო-აღმოსავლეთით და აღმოსავლეთით სოფლის მეურნეობის, მიწათმოქმედების, ღვთაებათა სალოცავებისა თუ ეკლესიების არსებობა (...—ყეინის გორა“, „კვირიკობის გორა“, „კვირაცხოვლის ეკლესია“, „კვირაცხოვლის ხევი“, „ილია-ელია წინასწარმეტყველი“) მეტყველებს იმაზე, რომ ძველად აქ, აწინდელი სამგორის ზღვის სანახებში მიწათმოქმედება ყოფილა განვითარებული.

ამგვარად, ილია და ელია ერთი და იგივე ღვთაებაა, ამასთან დაკავშირებით აღსანიშნავია, რომ ქრისტიანული ეკლესიის კედლის მხატვრობაში დამოწმებულია ილია წინასწარმეტყველის გამოსახულება. ვფიქრობთ, ელია წინასწარმეტყველის ფრესკის არარსებობა ერთხელ კიდევ იმაზე მიგვანიშნებს, რომ სახელები — ილია და ელია იდენტურია და ერთ ღვთაებას ეკუთვნის. ამდენად, ჩუღურეთში ელიას სახელის არსებობა უეჭველად მახათის (მეხის) მთაზე არსებული ილია წინასწარმეტყველის ეკლესიის თუ სალოცავის გავლენაა. სახელი „ილია“ დაიკარგა და შემორჩა თბილისის ყოფაში მიკროტოპონიმის სახით სახელი „ელია“¹⁷.

ძნელი სათქმელია, როდის შემოვიდა ილია-ელიას ღვთაება ქართულ ღვთაებათა პანთეონში, თუმცა მის ადრეულობაზე ლაპარაკობს „ელიას“ გაჩენა ქართულ ზეპირსიტყვიერებაში.

ივანე ჭავჭავაძის მიერ ქართული წარმართული პანთეონის წარმოშობის საკითხთან დაკავშირებით წერდა: „ცხადია, ქართულ-ქართველური წარმართული პანთეონი, ისევე როგორც ზოგადი ენა და კულტურაც, მხოლოდ ერთი რომელიმე ტომის შექმნილი არ

¹⁷ მისე ჭანაშვილი ნაშრომში — საქართველოს დედაქალაქი ტფილისი (1879, გვ. 184), თბილისში არსებული ქართული ეკლესიების ჩამოთვლისას ამბობს, რომ „ტაძარი“ ელია მახათის მთაზე აწ დაწვრიულია.

საქართველოში ბევრ ადგილას გვხვდება ღვთაება ელიას სახელზე აგებული ეკლესიები: წითელ წყაროში (ღლეობა 3 აგვისტოს), ქვემო ბოდბესა და სოფ. გამარჯვების გზაზე ელიას ეკლესია (ღლეობა 20 ივლისს), ანაგაში — ელიას მთა და სხვ.

უნდა იყოს¹⁸. რასაკვირველია, ივანე ჯავახიშვილი აქ მხოლოდ ქართულ ტომებს არ გულისხმობდა.

ელია-ილიას წარმოშობა და მისი ადგილი ქართულ ღვთაებათა პანთეონში ცალკე კვლევის საკითხია. ჩვენ ამ შემთხვევაში არა გვაქვს ამ საკითხის ამომწურავი განხილვის პრეტენზია.

კ უ კ ი ა

გვიანშუასაუკუნეების ხანის თბილისს, მტკვრის მარცხენა მხარეზე, ჩრდილოეთის მხრიდან, სოფ. ჩუღურეთის შემდეგ ესაზღვრებოდა ახალსოფელი (შემდეგდროინდელი სოფ. კუკია).

თბილისისპირა ახალსოფელი წერილობით წყაროებში და სამეცნიერო ლიტერატურაში პირველად გვხვდება ვახუშტის „აღწერა სამეფოსა საქართველოსაში“ მოთავსებულ სოფელთა სიაში¹.

1721 წ. ქართლის სოფლების აღწერათა სიაში ახალსოფელი გამოტოვებულია. საკითხავია, აღმწერმა იგი რატომ არ შეიტანა? იმიტომ, რომ იგი, როგორც დასახლებული პუნქტი, აღწერის დროს არ არსებობდა თუ სხვა მიზეზი იყო? ამ საკითხის გარკვევაში გვეხმარება თვით სოფლების აღწერის მოწყობის მიზეზის გარკვევა. აღწერის შესავალში ვახუშტი ბაგრატიონი და მეფის მწიგნობარი გივი თუმანიშვილი აღნიშნავენ, რომ: „... აღწერეთ ამ დაეთართა შინა, რომელთა ძაღედვა აბჯართა და ცხენთა ხმარებანი, გინა სამეფოთა ხარჯთა და ბეგართა გამოღებანი, ხოლო რომელთა არა ძაღედვა ყოვლისა რასამესი ქმნა და გამოღება, განუტევით და არა აღწერეთ წიგნსა ამასა შინა“².

ამის შემდეგ გასაკვირი არ უნდა იყოს ის, რომ 1721 წ. აღწერაში ახალსოფელი შეტანილი არაა. ამის მიზეზი კი ალბათ ის იყო, რომ ახალსოფელს არ ევალებოდა მოლაშქრის გამოყვანა და სხვ.

¹⁸ ივანე ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორიის შესავალი, წიგნი პირველი, 1950, გვ. 164.

¹ ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თ. ლომოურისა და ნ. ბერძენიშვილის გამოცემა, 1941, გვ. 179.

² ექ. თაყაიშვილი, მასალანი საქართველოს სტატიკ. აღწერ. მეთვრამეტე საუკუნეში, 1907, გვ. IX.

მკვლევარმა იასონ ლორთქიფანიძემ ქვემო ქართლის სოფლების ისტორიის შესწავლას ორტომეული (ოთხი თავისაგან შემდგარი) მონოგრაფია მიუძღვნა.

მონოგრაფიაში კრიტიკულადაა შესწავლილი როგორც ქართული ისტორიული ლიტერატურა და წყაროები, ასევე რუკები. ისტორიკოსმა მის ხელთ არსებული მასალის შეჯერების შემდეგ ბევრი გაურკვეველი საკითხი გახსნა და განმარტა. კერძოდ, 1721 წ. ქვემო ქართლის სოფლების აღწერის სიისა და ვახუშტის „აღწერა სამეფოსა საქართველოსას“ მისადაგების შემდეგ გაირკვა, რომ ვახუშტის ნაშრომში დამატებული აქვს მტკვრის გაღმა მდებარე სოფლებიც და ამ შემთხვევაში ჩვენთვის საინტერესო დასახლებული პუნქტიც, ქალაქისპირა ახალსოფელიც³. მკვლევარი ასკვნის: „§ 103 სოფლების სიაში (რომლებიც მოთავსებულია § 71-ში) ჩამოთვლილია 924 სოფელი და ადგილი. აქედან 1721 წ. აღწერაში მხოლოდ 572 სოფელი და ადგილია აღნიშნული. დანარჩენი 352 სოფელი და ადგილი ასე ნაწილდება:

მტკვრის გაღმა—8 სოფელი.

65. ახალი სოფელი	533. რუსთავი
218. თბილისის ლილო	535. სააკას ლილო
401. მაღალი ლილო	712. ღომელაური
472. ნათლუხი	809. ჩულურეთი ⁴

მაშასადამე, 1721 წ. არსებული ახალსოფელი გამორჩენიან აღმწერლებს და, ალბათ, ჩვენს მიერ ზემოთ მოტანილი და არცთუ უმართებულო მიზეზის გამო.

ვახუშტი ბაგრატიონს „თბილისის 1735 წლის გეგმაზე“ ახალსოფელი დატანილი აქვს № 64-ით. დასახლების აღმნიშვნელი უჯრედების მიხედვით იქ დასახლება მეჩხერი ჩანს.

გეგმით ახალსოფელი მდინარე მტკვრის ნაპირის სიახლოვესაა გაშენებული. გზა (№74), რომელიც გატანილია ქალაქიდან და მიემართება ჩრდილოეთისაკენ, ახალსოფელს ჩაუდის მოშორებით, აღმოსავლეთიდან. ესაა ის გზა, რომელიც მოგვიანო ხანის საბუთებში, საქართველოს რუკებსა და თბილისის გეგმებზე გვხვდება „ღიღი ავჭალის გზის“ სახელით (როგორც ცნობილია, მას დღეს საბჭოს ქუჩა ჰქვია). ახალსოფელ-კუქიას XVIII ს. მიწურულშიც იგივე ტერიტორია კავებია;

³ იას. ლორთქიფანიძე, ქვემო ქართლი, ნაწ. I და II, 1935, გვ. 62.

⁴ იას. ლორთქიფანიძე, ქვემო ქართლი, ნაწ. III და IV 1938, გვ. 129.

1795 წ. ავლაბრიდან მცხეთაში მიმავალი სომეხი ვაჭარი არტემ არატელი მოგვითხრობს, რომ გაიარა «...через деревню Кокш стоящую на берегу прямо против Тифлиса...»⁵.

შემდეგი რუკა, რომელზედაც დატანილია ახალსოფელი (კუკიის სახელით) არის გიულდენშტედტის მიერ შედგენილი „საქართველოს 1772 წლის რუკა“. კუკიას გვერდით უზის გეომეტრიული ნიშანი — Δ. ამ აღნიშვნის ახსნას ვხვდებით რუკას თანდართულ ლათინურ ენაზე შემდგარ ექსპლიკაციაში: *Castellum desertum* (ნიშნავს გაპარტახებულ ციხე-სიმაგრეს).⁶

მოგზაურის მიერ სოფელ კუკიის, როგორც გაპარტახებული ციხე-სიმაგრის აღნიშვნა, ვფიქრობთ, უნდა ნიშნავდეს იმას, რომ კუკია ამ დროს მიტოვებულია და გავერანებული.

მისი ხელმეორედ დასახლება უფრო მოგვიანებით ხდება.

ასეთი მოსაზრების გამოთქმის უფლებას გვაძლევს 1801 წ. დარეჯან დედოფლის მოხსენება წარდგენილი რუსი ხელისუფლებისადმი⁷.

დედოფალი საბუთში ავლაბარზე ლაპარაკისას აღნიშნავს, რომ მან აქ ამ ოცდაექვსი წლის წინ სხვადასხვა კუთხიდან შეკრებილი ხალხი დაასახლა. ცოტა უფრო ქვემოთ დარეჯან დედოფალი სოფ. კუკიაზეც ლაპარაკობს.

„პირი სადედოფლო მამულების და სოფლების ნუსხისა, დარეჯან დედოფლის მიერ მირთმეული თხოვისამებრ რუსის მართებულებისადმი.

⁵ Артем Араратский, Жизнь Артемия Араратского, часть вторая. Санкт-Петербург, 1813, гл. 33.

⁶ ცოტა არ იყოს საეჭვოდ ჩანს კუკიაში ციხე-გალავნის არსებობა. აქ რომ ციხის მაგვარი ნაგებობა მდგარიყო გიულდენშტედტის შემდეგი დროის, ანდა მისი წინარე ხანის რომელიმე ისტორიული წყარო ან საბუთი ამ ცნობას აუცილებლად შემოგვიინახავდა. მოგზაურს თავის რუკაზე ციხე-გალავნებისათვის, სოფლების, დაბების და ა. შ. აღსანიშნავი პირობითი ნიშნები აქვს და შეიძლება ნებისთ თუ უნებლიეთ მოსვლოდა შეცდომა ერთი პირობითი ნიშნის მაგივრად ეხმარა სხვა, მაგალითად, რგოლის მაგივრად სამკუთხედი. აქ რომ რგოლი ყოფილიყო მაშინ იქნებოდა *Locus singularis nominis incultus* (ნიშნავს: დაუმუშავებელ, მხოლოდ სახელდებულ ადგილს — ვ. გამრეკელი. საქართველოს 1772 წლის რუკა, გვ. 45), ასეა თუ ისე ორივე შემთხვევაში ამ დროს XVIII ს. 70-იანი წლებში სოფელ კუკიის ტერიტორია დაცარიელებულია.

⁷ ექ. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ი, საქართველოს სიძველენი, ტ. III, 1910, გვ. 298.

§ მ. ქ. წინწყარო სოფელი ხარაბა, ამისი გლეხნი აქა-იქ დაფანტულნი მომიკრეფია და კუკიას დამისახლებია, რომ არის ჩემგან დასახლებული კაცი დღეს კუკიაში კომლი ლ, ამათ სხვა გამოსადეგი არა ედვათ რა ჩემგან და ესენიც რადგან ჩემზედ მახლობლად იდგნენ ავლაბრელთათვის ვიმსახურებდით და ამითი სამსახურის ფასი იქნებოდა წლის ივ, ცოტა რამ ან მეტი, ან ნაკლები. აქვე კუკიას განჯის ასკანაპატელნი კომლი ივ, რადგან ახალი მოსულნი იყვნენ, ჯერ სამსახური არა დამედვა რა ამათთვის, ამ კუკიის მინდორიც რადგან სამეფო იყო, მანამ მე მეჭირა, ამათს ლალას მეფე იღებდა და რაც ჩემთვის წაუერთმევიათ და მარიამ დედოფალს უჭირავს, მას აქეთ ლალასაც ის იღებს, და რაოდენობა ლალისა არ ვიცი“⁸.

სოფ. კუკია სადედოფლო მამული იყო. ბუნებრივია, დედოფალი დაინტერესებული იქნებოდა თავის მამულში სოფლის მეურნეობა, ხელოსნობა და ვაჭრობა ფეხზე წამოეყენებინა და განვითარებისათვის საჭირო მწარმოებელი ძალა, მიწის მუშა გლეხი ჰყოლოდა. ამიტომ იგი ყოველნაირად ცდილობდა და ხელს უწყობდა სოფლის მოსახლეობის ხელოვნურ ზრდას. ამ მიმართებით და მიზნით ერეკლე II-ის მეუღლემ დარეჯან დედოფალმა თავის კუთვნილ სომხით-საბარათიანოში მდებარე სადედოფლო სოფელ წინწყაროდან ქალაქისპირა სოფ. კუკიაში გადმოასახლა 30 კომლი გლეხი და 16 კომლი განჯელი სომხის ოჯახი. ვფიქრობთ, ეს უნდა მოჰხდარიყო მე-18 ს. 70-იან წლებში. გავიხსენოთ გიულდენშტედტის საქართველოს 1772 წ. რუკა, რომლის მიხედვითაც კუკია გაპარტახებული ადგილია. იქ მოსახლეობა არაა, ხოლო სულ რაღაც 8—10 წლის შემდეგ (1781 წ. აღწერა) მას მოლაშქრის გამოყენაც კი შეუძლია.

ქართულ საკანონმდებლო დოკუმენტში — კრებულში „დასტურლამალი“ საგანგებო მუხლი აქვს მიძღვნილი და დათმობილი შინ დაბრუნებულ ხიზანთა საკითხს:

„§ კდ. ახალის მოსულის კაციისათუს.

ახალ მოსული კაცი ერთს წლამდის თარხანი იყო, ნურასა ჰსთხოვენ საბატონო ულაცი არა ჰსდებიან, ნურც ჰსთხოვენ. თევზის ფასი გარდაკვეთით ოთხი თუმანი არის, ერთობით ყაიყულზედ, და მისს დროს ისაულით შეაგდებენ... აყრილის კაცის სახლში, რომ

⁸ ექ. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ი, დასახ, ნაშრომი, გვ. 298.

სხვა მოსული გლეხი შევიდეს იმის სახნავ-სათესს ნუ წაართმევენ, და ამ გლეხმა ბატონს სამსახური და გამოსაღები იმ წელიწადს არ ქნას⁹.

სახელმწიფოს ეკონომიურად მოღონიერებაში აქტიური და მნიშვნელოვანი როლი ითამაშა ისეთმა ღონისძიებამ, რომელიც შეეხებოდა გაქცეული, გახიზნული გლეხის და ტყვედ მყოფის უკან დაბრუნება-გამოსყიდვას. სახელმწიფო კანონით უცხოობაში მყოფს და ტყვეობიდან სამშობლოში დაბრუნებულს თავისუფლად შეეძლო ადგილსაცხოვრებლისა და ბატონის არჩევა. ვისაც უნდოდა იმას ეყმებოდა. იგი დროებით თავისუფლდებოდა სახელმწიფო გადასახადებისაგან.

მსგავსი ღონისძიების შედეგი იყო, რომ თბილისში XVIII ს. მეორე ნახევარში მოსახლეობამ იმატა და 60—70 წწ. 25000 მიადწია¹⁰.

დარეჯან დედოფლის ჩვენების გარდა არსებობს მეფე გიორგი XII-ის მეუღლის დედოფალ მარიამის ჩვენება, ახსნა-განმარტება სოფ. კუკიის მოსახლეობასა და მათ საქმიანობაზე.

დარეჯან დედოფლის ჩვენებას, რომ კუკიაში მან დაასახლა განჯელ სომეხთა 16 ოჯახი, მარიამ დედოფალი ასწორებს და ასახელებს 12 კომლს¹¹.

კაპიტან ჩუიკოს მიერ 1800 წ. შედგენილი თბილისის გეგმის¹² მიხედვით კუკია მტკვრის აღმა, ჩრდილოეთითაა გაზრდილი. კუკია მტკვრის აღმა მდებარე ვიწრო ზოლს იკავებს. ავჭალის გზა მისგან მოშორებით, აღმოსავლეთით დევს, ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან კუკიისაკენ და ჩუღურეთისაკენ მოემართება «дор. из степи» და «дор. Раззоренной деревни Гдрдань» (გლდანი, თ. ბ.); ქალაქიდან ჩრდილოეთით მიემართება «Верхняя дорога селение большая Овчалы и от онного выходит в местечке Мцхнет на большую в Россию идущим дорогу», ამ გზას დასავლეთიდან ერთვის — «Нижняя дорога селение больше Овчалы».

სოფ. კუკია მოქცეულია ბუნებრივ საზღვრებს შორის: სამხრეთიდან კვირაცხოვლის (დიდხევი), ხოლო ჩრდილოეთიდან უსახელო ხევი. კვირაცხოვლის ხევის (დიდხევის) ადგილმდებარეობა

⁹ დასტურლამალი, პეტრე უმიკაშვილის გამოცემით, 1886, გვ. 10—11.

¹⁰ საქართველოს ისტორია, დამხმარე სახელმძღვანელო, 1958, გვ. 364.

¹¹ Акты, т. I, გვ. 214.

¹² ЦГВИА, ф. ВУД, д. 19807.

ცნობილია, ხოლო რაც შეეხება ჩრდილოეთის საზღვარს, დადგენა ძნელდება. მოგვიანო ხანის თბილისის სხვა რუკებთან და გეგმებთან შეჯერების შედეგად დადგინდა, რომ იგი უნდა მდებარეობდეს დაახლოებით ამჟამინდელი მარჯანიშვილის ქუჩის ჩრდილოეთით. დასავლეთიდან მას მდ. მტკვარი და აღმოსავლეთიდან ხელოვნური, მიწაყრილიანი თხრილი ერტყა.

XIX ს. დასაწყისიდან სოფ. კუჯიის ტერიტორია ძირითადად იზრდება ჩრდილოეთით და ჩრდილო-აღმოსავლეთით სოფ. დიდუბის ტერიტორიის ხარჯზე. ამის შესახებ უფრო დაწვრილებით ლაპარაკი გვექნება ქვემოთ.

მართალია, ზემოთ ჩამოთვლილი არც ერთი გზა უშუალოდ სოფ. კუჯიას არა კვეთდა და მასზე გამავალი არ იყო, მაგრამ უთუოდ სოფლის ეკონომიურ ცხოვრებაში, სოფლისა და ქალაქის ურთიერთკავშირისათვის დიდი მნიშვნელობა ექნებოდა.

თბილისის მეორე გეგმაზე¹³ (შეადგინა პოლკოვნიკმა ტიხონოვმა დაახ. XIX ს. პირველ ათეულში) სოფ. კუჯიას აღმოსავლეთიდან შემოუყვება ხელოვნურად გაჭრილი თხრილი — *земляной канал*. თხრილი საგანგებოდ გაჭრილი ჩანს. კუჯიას მცირერიცხოვანი მოსახლეობა ჰყავს, ამიტომ მან ქვეყნის ძნელბედობისას საკუთარი ძალით მტრისთვის ადვილად მისასვლელი აღმოსავლეთი მხარე ხელოვნურად გაამაგრა, მიწაყრილიანი თხრილი შემოავლო.

თბილისის 1802 წ. გეგმაზეცაა¹⁴ დატანილი მიწაყრილიანი თხრილი. აღნიშნული თხრილი გაჭრილია „დიდი ავჭალის“ გზის დასავლეთით, დაახლოებით დღევანდელი კლარა ცეტკინის ქუჩის გაყოლებით.

ადგილის სახელი — ახალსოფელი თვითონ ლაპარაკობს თავის თავზე. იგი ახლად გაჩენილი დასახლებული პუნქტია. კერძოდ, როდის უნდა გაჩენილიყო ეს დასახლება, ზუსტად არ ვიცით. ყოველ შემთხვევაში, ახალსოფელი მე-17 ს. დასასრულს და მე-18 ს. დასაწყისში წარმოშობილი სოფელი უნდა იყოს.

სწორედ ამ დროს „ქართულმა სამეფო ხელისუფლებამ, ფეოდალური, ბატონყმური მეურნეობის შემდგომი (აღმავლობის) აღორძინების მიზნით, მრავალმხრივი ღონისძიება ჩაატარა, უპირველეს ყოვლისა, იგი შეეცადა ქართლიდან კახეთს გაქცეული

¹³ ЦГВИА. ф. ВУД, д. 22660.

¹⁴ ЦГВИА. ф. ВУД, д. 22661.

და იქ თავშეფარებული გლეხობა უკან, თავ-თავიანთ ძველ მიწა-წყალზე დაებრუნებინა და ქართლის გავერანებული ადგილები ისევ მოეშენებინა. ქართლში დიდი ხნის დაცლილ-გაუჟაკრიელებული სოფლები და მხარეები ხელახლა დასახლდა, ქართლში სოფლის მეურნეობის აღორძინებისათვის დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა აგრეთვე მოშლილი სარწყავი არხების განახლებას და ზოგი ახალი არხის გაყვანას.

სოფლის მეურნეობის ცალკეული დარგების აღორძინება, თავის მხრივ, ხელს უწყობდა ხელოსნური წარმოების, ვაჭრობისა და, საერთოდ, საქალაქო ცხოვრების გამოცოცხლებას¹⁵.

უფრო ძნელი და საკამათოა „ახალი სოფლის“ მეორე, გვიანი ხანის სახელის — კუკიის სადაურობის და წარმომავლობის დადგენა-გარკვევა.

ქალაქისპირა დასახლებული ადგილი როდის კარგავს თავის ძველ საკუთარ სახელს — ახალსოფელს და როდის იძენს ახალ სახელწოდებას — კუკიას — ძნელი სათქმელია.

ზოგადად „კუკია“, როგორც ადგილის საკუთარი სახელი, წერილობით წყაროებში უფრო ადრე გვხვდება, ვიდრე ის გაჩნდებოდა თბილისის პირას. ეს სახელი, როგორც უკვე ზევით აღვნიშნეთ, ქალაქისპირას პირველად გვხვდება რუსი მოგზაურის გიულდენშტედტის მიერ შედგენილ საქართველოს 1772 წ. რუკაზე.

დღეს ძველი სოფლის, კუკიის სახელი შემოგვრჩა ქალაქ თბილისის მიკროტოპონიმში ადგილის მიმანიშნებელ ტერმინად.

დღევანდელი ქართული სალაპარაკო ლექსიკა ტერმინ „კუკიას“ ახსნის საშუალებას არ იძლევა. იგი დღეისათვის ქართულ ყოფით ეთნოგრაფიულ მასალაში შემორჩენილია სიტყვა „კუკი“ — „გონჯის“ სახით.

ქართული დედოფალების წარმოშობისა და წარმომავლობის ისტორიის მკვლევარი ნინო ლოლობერიძე აღნიშნავს, რომ „იმათ (კუკი-დედოფალები, თ. ბ.) ძალიან დიდ ხანს, სულ ბოლო დრომდე ადამიანის გამოსახულება მაგიურ საშუალებადაც რჩებოდა... გარკვეული ტიპის დედოფალებს მრავალი საუკუნის მანძილზე იყენებდნენ მაგიური წეს-ჩვეულების შესრულებისას“¹⁶.

15 საქართველოს ისტორია, დამხმარე სახელმძღვანელო, 1958, გვ. 331.

16 ნ ი ნ ო ლ ო ბ ე რ ი ძ ე, ქართ. ხალხური დედოფალების კატალოგი, 1958, გვ. 4.

როგორც მკვლევარი აღნიშნავს, ქართულ ყოფაში არსებობდა მრავალი დედოფალა-კუკი და თითოეული სხვადასხვა დანიშნულებისათვის იხმარებოდა და სხვადასხვა კუთხეში მათ თავიანთი საკუთარი სახელი ერქვათ. ჩვენ არ შეგუდგებით იმის კვლევას, თუ რომელი კუკი — თოჯინა წარმოიშვა ადრე თუ გვიან. ეს არ წარმოადგენს ჩვენი კვლევის საგანს, ამ შემთხვევაში გვაინტერესებს თვით ფაქტი, სახელი „კუკი“—დედოფალას არსებობა საქართველოს სინამდვილეში, როგორც მაგიური ძალის მატარებელი არსებისა.

„...რაც შეეხება გონჯაობას, იგი დიდებისაგან განსხვავებული სპეციალური რიტუალი იყო და ზაფხულობით (უმეტესად კათათვეში) სრულდებოდა. ამ რიტუალს საფუძვლად ედო ხალხური რწმენა, ერთი მხრით, წვიმის გამოწვევისა და, მეორე მხრით, ხშირი წვიმების შეწყვეტისა და დარის გამოყვანის. შეკრებილნი გააკეთებდნენ თოჯინას, რომლის ადგილობრივი სახელწოდებაა კუკი“...¹⁷—აღნიშნავს მკვლევარი მ. გეგეშიძე.

კუკია, როგორც ადგილის საკუთარი სახელი, უფრო ადრე გვხვდება „დასტურლამალში“: „თრიალეთის სოფლების სამძღვრები... გელაზის ქვა რომ ძეს, იმის გასწორ, კუკიას და სამეხრეოს შუა დიდი სამძღვარის ქვა ძეს“¹⁸.

იას. ლორთქიფანიძე ადგილის — კუკიის მდებარეობას უფრო აზუსტებს: „კუკია — თრიალეთში, მდ. ქციის მარცხენა მხარეზე, საბატეს დასავლეთით, სამეხრეოს აღმ. (რ)... ესაზღვრება სამეხრეოს“¹⁹.

ჩვენს მიერ ზემოთ მოტანილი შრომებიდან ამოკრეფილი ადგილების მიხედვით, სულაც არაა გამორიცხული და, ჩვენ გვგონია, დასაშვებია, რომ ქციაზე არსებული სოფლის სახელი „კუკი“ დაკავშირებული ყოფილიყო სამიწათმოქმედო რიტუალთან.

ქართულ სამიწათმოქმედო წეს-ჩვევასთან დაკავშირებული „კუკი“-ს გადაქცევა ადგილის საკუთარ სახელად გვაფიქრებინებს, რომ თრიალეთში მდებარე სოფ. კუკიაში იყო რაიმე საკულტო ნაგებობა ან მსგავსი რამ სალოცავი, რამაც განაპირობა ამ მაგიური ძალის მატარებელი არსების (კუკის) ადგილის საკუთარ სახელად გადაქცევა.

17 მ. გეგეშიძე, სარწყავი მიწათმოქმედება საქართველოში, 1961, გვ. 79.

18 დასტურლამალი, ქ. ს. ძ. 1970, გვ. 624.

19 იას. ლორთქიფანიძე, დასახელებული ნაშრომი, ნაწ. I და II, გვ.

კუკია-ს დაემატა კნინობითი ფორმის მაწარმოებელი სუფიქსი, „ა“ და მივიღეთ კუკია²⁰.

დასაშვებია, რომ სოფელმა — ადგილმა სახელი „კუკია“ მიიღო ტერიტორიის სიმცირის, სიპატარავის გამო, მაგრამ, ვფიქრობთ, ჩვენი პირველი მოსაზრება უფრო უცილობელი და სწორი უნდა იყოს.

ვახუშტი ბატონიშვილის შემდეგ ქართველ ისტორიკოსთა შორის თბილისის მიდამოების სახელთა ახსნას, მათი სადაურობის დადგენას და საგანგებოდ შესწავლას ვხვდებით თეიმურაზ ბაგრატიონის მიერ აკადემიკოს მარი ბროსესათვის საგულდაგულოდ შედგენილ და განკუთვნილ საქართველოს ისტორიის შემცველ ერთ-ერთ ნაწილში, რომელსაც ეწოდება „ტფილისისათვის“.

„და გარემონი ტფილისისანი ქართულსა სახელითა იწოდებინ: ესე იგი.

7 კუკია. დაკუკებული ანუ წამომქდარი“²¹.

რასაკვირველია, კარგი იქნებოდა გვეოდნოდა, როდის გაჩნდა ჩვენს სინამდვილეში ეს უცხო სახელის მატარებელი არსება. ყოველ შემთხვევაში, ასეა თუ ისე, დღეს დღეობით სოფელ კუკიის ეტიმოლოგიის ახსნას მხოლოდ კუკია²² — თოჯინას საშუალებით ვახერხებთ და შეიძლება არც მცდარად.

ჩვენ ვფიქრობთ, რომ თბილისისპირა ადგილს სახელი „კუკია“ მიღებული უნდა ჰქონდეს თრიალეთის სოფელ კუკიიდან აყრილი და ქალაქისპირას გადმოსახლებული ყმა გლეხების გამო მე-18 ს. 40—50 წლებში, როცა ხდება სომხით-საბარათიანოს სოფლების მასიური აყრა და გახიზვნა. „ქორონიკონს უმე დაიცალა საბარათაშვილო, სომხითი, ორბელიანთ მამული და ზოგი გავიდა კახეთს,

²⁰ თრიალეთის კუკიას აშეამად თერქული მოსახლეობის გამო სანაშერ ჰქვია.

²¹ თ ე ი მ უ რ ა ზ ბ ა გ რ ა ტ ი ო ნ ი, ტფილისისათვის, 1838, წ., სანქტ-პეტერბურგი, მ. ბროსეს კოლექცია, E—82 (E—156), ლენინგრადის აზიის ხალხთა ინსტიტუტი. სამწუხაროდ, კუკიაზე მდებარე ძველი კუკიის რელიეფის რაობა ჩვენ არ ვიცით. შეიძლება მართლაც ადგილს სახელი კუკია წამოსკუპებულ-წამომქდარი ადგილმდებარეობის გამო ეწოდა (თეიმურაზ ბაგრატიონი). ისიც სავარაუდოა, რომ წამოსკუპებულ-წამომქდარი ადგილი (თუ ასეთი რამ იყო სწორედ აღნიშნული მაგიური ძალის მატარებელი ღვთაების კუკია-ს ადგილსაპყოფელი ყოფილიყო.

²² სოფლის სახელწოდება ამ ფორმით ხშირად გვხვდება შემდეგი დროის ქართულ, რუსულ წერილობით წყაროებში, თბილისის და მისი შემოგარენის რუკებსა და გეგმებზე.

ზოგნი ავიდნენ ზემო ქართლში და საერისთაოებში, აღარ-სად დარჩა შენობა იმ მხარეს,.. იყო ცემა ლეკთა-გან მარადის და ოხრება საქართველოსა შინა“²³.

ეს ცნობა საყურადღებოა იმით, რომ უთუოდ ამ დროს უნდა აყრილიყვნენ ქციის კუეკლები და დასახლებულიყვნენ თბილისის-პირას — ახალსოფელში, ამის შემდეგ უნდა შერქმეოდა ამ ადგილს კუკია.

ადვილი დასაშვებია, რომ ქციიდან აყრილებს ახალსოფელი იავარქმნილი დახვდათ და ამიტომ უფრო ადვილად შეარქვეს ნაოხარ ადგილს თავიანთი სოფლის სახელი.

ვახუშტი ბატონიშვილის შრომების შემდეგ ახალსოფელი (კუკია) კარგა ხანს ჩვენს თვალსაწიერს მოფარებულია და, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, გვხვდება გიულდენშტედტის შრომაში— „საქართველოს 1772 წლის რუკა“.

ამ ხნის განმავლობაში (1721, 1735—1772) არ ვიცით, რა წილი უდევს კუკიას (ახალსოფელს) ქალაქისპირა სოფლების და ქალაქის ურთიერთობაში, რა საქმიანობას ეწევა მისი მოსახლეობა და სხვ.

1781 წ. კვლავ ეწყობა ქართლის მოსახლეობის აღწერა, რომელსაც მეფე ერეკლე II-ის ბრძანებით ატარებენ ომანი ლაშქარნივისი და ყორისაულბაში ნაიბი გლახა ფალავანდიშვილი.

მოსახლეობის ყოველი აღწერა საგულისხმო ცნობებს გვაწვდის როგორც დემოგრაფიის, ასევე მოსახლეობის ეროვნულ-ეთნიკური შემადგენლობის შესახებ. ასევე ყოველ აღწერას თავისი დანიშნულება აქვს და რაიმე მიზანს ემსახურება. 1781 წ. აღწერაში ლაშქარნივისის მონაწილეობა განსაზღვრავს აღნიშნული აღწერის არსს და მიზანს.

ლაშქარნივისი ქართული სახელმწიფო მართვის აპარატში განაგებდა სამხედრო საქმეებს. იგი მოხელეა: „რომელიც აწარმოებდა ჭარის მიწერ-მოწერას და მხედართა სიას“...²⁴.

1781 წ. აღწერის მიხედვით სოფ. კუკიაში 48 კომლი ყმა გლეხი სახლობს. 1781 წ. მოყოლებული სოფ. კუკიის ცხოვრებაში აღარ შეიძინევა წყვეტილი ხაზები. იგი ქვეყნის საგარეო და საშინაო მდგომარეობის შესაფერისად ინტენსიურად იღებს მონაწილეო-

²³ პ ა ვ უ ნ ა ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი, ამბავი ქართლისანი, საქ-ს ცხოვრება, ზ. კინძაძის გამოცემით, 1913, გვ. 238.

²⁴ ალ. ხახანაშვილი, საქ. სამეფოს მოხელენი, ჟურ. „მოამბე“, 1897, № 2, გვ. 6.

ბას მის სამეურნეო თუ კულტურულ ცხოვრებაში. აღწერაში ვხვდებით მეტად საინტერესო ცნობას: კუკიელი ხელოსნები ყაზაზი მიკირტუმა და მჩითავი გიქუა სახლობენ ქალაქში, იქ საქმიანობენ, მაგრამ ამავე დროს ისინი ითვლებიან სოფ. კუკიის მცხოვრებლებად.²⁵

1791 წ. შედგენილი საბუთით ირკვევა, რომ სოფ. კუკიას ქერის მოსაველიდან უნდა გამოეღო 5 საპალნე და ბზის საფასური მანეთი. „1791 წ. ქერის მოსაველისა და ბზის ნასყიდობის ნუსხა...

ჩ (მინალთუნი) ქ. ოთხშაბათს კუკი (ი) დამ საპალნე ე“²⁶.

1795 წელი. ცნობილია, რომ აღამაჰმად-ხანის შემოსევის დროს ქალაქი თბილისი აოხრდა. ამ ხვედრს, ბუნებრივია, ვერც მისი მოსახლვრე სოფლები ასცდებოდნენ. ჩვენი მოსაზრების დადასტურებაა 1800 წ. თბილისის გეგმებზე დატანილი დანგრეულ-განადგურებული ქალაქისპირა სოფლები, მიწასთან გასწორებული გალავნებით და ეკლესიებით²⁷.

იოანე ბატონიშვილი ქართლ-კახეთის სოფლების აღწერის სიაში, რომელიც შედგენილია 1797—1899 წწ. სოფელ კუკიას მოიხსენიებს როგორც ნაშენს: „ქ. კუკია, შენი მოსახლენი“²⁸.

1803 წლისათვის კუკია ისევ სახასო სოფელია. მისი მოსახლეობა იბეგრება. „წელსა ჩყვ, ამ წლის სურსათი სომხით საბარათა-შვილოს სახასო სოფლებს, სათავადოებს, ეკლესიის ყმებს და აზნაურიშვილების ყმებს და გატეხილხიდს ზემოთელებს, ყველას სახელდობრ სურსათი შესწერდათ, კომლზე სამი კოდი ამ წლისა, და ერთი ამდენიც შარშანდელი დანარჩომი უნდა გამოერთვას...

იჭ. ქ. კუკიის მოსახლეთ დიდუბელებმა კოდი... (18).

იე. ქ. კუკიას კათალიკოზის ყმებმა კოდი“²⁹. (15).

მარიამ დედოფლის რუსეთში გადასახლების (1803 წ.) შემდეგ

25 ივ. ჭ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, საქართველოს ეკონომიური ისტორიის ძეგლები, ტ. I, 1967, გვ. 160—161.

26 ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი, მასალები საქ. ეკონ. ისტ. წ, III, 1955, გვ. 241.

27 ЦГВИА, ф. ВУД. д. 19807 и д. 22660.

28 იოანე ბატონიშვილი, ქ. დროსა მეფისა ირაკლისასა, და მეფისა გიორგისასა, ნებითა ამა ორთა მეფეთათა, აღწერილი სოფლები შენი და უშენი სოფლები ქართლისა და კახეთისა..., ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ფონდი S—3729, გვ. 128.

29 ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი, მასალები საქ. ეკ. ისტ. წ. III, 1955, გვ. 142.

სოფ. კუკიის ტერიტორიას, ჩუღურეთთან ერთად, იჩემებდა თავადი ამატუნის.

რუსული ხელისუფლების დამყარების შემდეგ ისეთი ქაოსი სუფევს აღმოსავლეთ საქართველოში, რომ კარგა ხანს ვერაინ გარკვეულიყო რომელი იყო სახასო, რომელი საბატონო და რომელი საეკლესიო-საკათალიკოსო მამული. ამის კიდევ ერთი დამოწმებაა თავად ამატუნის წერილი საქართველოს უკანასკნელი კათალიკოზის ანტონ მეორის ერეკლეს ძისადმი.

„მათ უწმინდესობას.

ყოვლისა საქართველოსა კათალიკოზ პატრიარხს სრულიად საქართველოს მეფისძის და კავალერს ანტონის თავადი გიორგი ამატუნისა მიერ უმდაბლესი თხოვნა.

ნეტარ ხსენებულის მამის თქვენის მეფის ირაკლის წყალობა მამული, რომელიც სასამართლოსაგანაც დამიმტკიცა და მომბარდა; მამულისა მას შინა ყმათა თქვენის უწმინდესობისათა და კუკიაში მცხოვრებთა, რომელთაც მოსავალი ჰქონდათ და ჩემდა შესახვედრისა ღალისა მოცემა ჩემდა არ უნდოდათ, რომლისათვის ებრძანა თქვენის უწმინდესობისაგან, რომ მამულისა ჩემისა ღალა მომცენ მე და ახლა კიდევ წასულან კაცნი თქვენის უწმინდესობისანი და ჩემის მამულის ღალა იმათ უთხოვნიათ. ვედრებით ყდ უმდაბლესათ ვითხოვ თქვენი უწმინდესობისაგან ოქმით ებრძანოსთ, რომ ჩემს მამულის ღალაზე აღარ მალაპარაკონ.

თავადი გიორგი ამატუნი ხელს ვაწერ

ივლისს, ე-ს

1810 ს—წელს“³⁰.

ამ წერილზე კათალიკოზი ანტონ მეორე იქვე პასუხობს: „ქ. თავადს გიორგი ამატუნო შენ საცა მამული გაქვს თუ იქ მოვლენ ჩვენნი ყმანი და ან წლეულ ჰქონიათ შენის მამულის ღალა გამოართვი. ჩვენ უნდა მოგვართვან კოდის პური და არა ღალა.

ივლისის, ე. ქ—კს უეჭ

ხელს აწერს ანტონ კათალიკოზი“³¹.

მაგრამ სულ მალე გაუქმდა საქართველოს ეკლესიის ავტოკე-

³⁰ სცსია, ფ. 1448, № 6954.

³¹ დასახ. საბუთი.

ფალობა (1812 წ.), ხოლო ანტონ მეორე ერეკლეს ძე რუსეთს გადაასახლეს. იგი იქ, ქ. ნიენი-ნოვგოროდში გარდაიცვალა 1828 წ.

გიორგი ამატუნმა და მისმა მემკვიდრეებმა კუკიის ტერიტორიის მისაკუთრებაზე დაწყებულ დავას კიდევ საუკუნის მეოთხედი მოანდომეს.

1813 წ. მიწისმზომლის კოლეჯის სეკრეტარის ოსოვიცის მიერ შედგენილ საქართველოს გენერალურ რუკაზე დატანილია სოფ. კუკია. სოფელს შემოვლებული აქვს წითელი მელანი და შიგ ჩასმულია ლათინური ასო — A.

რუკაზე თანდართულ ექსპლიკაციაში ასო A-ს მიწერილი აქვს: Казенные селения имеющие Казенную землю. ე. ი. 1813 წ. სოფ. კუკია მთელი თავისი მიწებით სახაზინო მამულია.

1823 წ. მოეწყო სოფ. კუკიის კამერალური აღწერა. ამ აღწერით კუკიაში სახლობდა 19 კომლი საეკლესიო ყმა გლეხი, 107 სული; აქედან 2 მეწუღე და ქალანთარი იყო³². სახაზინო გლეხი — 145 კომლი—810 სული მოსახლე. კუკიის მოსახლეობა მისდევდა როგორც ხელოსნობას, ასევე მიწათმოქმედებას. იყვნენ: მეთუნეები, მექუღე-ჭონები, მენაბდეები, მეკვებ-მეუნაგირეები, მკერავი-თერბები, მკედლები, კალატოზები, ყასაბი, მწყემსი, ვაჭარი...³³

ამის გარდა, კუკიაში სახლობდნენ თავად-აზნაურთა: თუმანი-შვილების, შანშიაშვილების, თომა ყორანაშვილის, ბებუთაშვილების, ჭილაშვილების, ამირეჯიბების, გურგენიძეების, 19 კომლი ყმა გლეხი, 91 სული მოსახლით³⁴, აქვე სახლობდნენ საკათალიკოსო ყმა გლეხებით.

ამგვარად, კუკიაში სახლობდა 183 კომლი 1008 სული მოსახლით³⁵. მოტანილი ცნობები გვიჩვენებენ, თუ რა მრავალსახოვანი და დიდი დასახლება ყოფილა კუკია XIX ს. 20-იანი წლები-სათვის.

1824 წ. სოფ. კუკია სოფ. ჩულურეთთან ერთად მიაკუთვნეს ქალაქ თბილისს. «предложение ген. Эрмолова ген. М. Ховену от 29-го июля 1824 года № 2606.

Здесьняя полиция представляет что жители селения Кукии и Чугурети перекупают подвозимые в город с'естные припасы и от того увеличивают дороговизну оных в городе, а городское на-

32 სცსია, ფ. 254, აღწ. 21, გვ. 20.

33 სცსია, ფ. 254, აღწ. 1, № 803, გვ. 255.

34 სცსია, ფ. 254, აღწ. 1, № 802, გვ. 266—269.

35 Статистическое описание Грузии, ЦГВИА, ф. ВУА, д. I, 461, გვ. 63.

ჩაღმწიკი, ნე იმეა ნიკოკოგო ვლინნია ნა ოზნაჩენიხ კ უეზდუ, ნე მოკეტ პრინია დოსტაოჩნიხ მერ კ უნიკოჟენიუ ზლა სეგო...»³⁶ ამის შემდეგ იგი მოითხოვს, რომ კუკია და ჩულურეთი შეუერთონ ქალაქს. მისი თხოვნა დააკმაყოფილეს.

მოხსენებიდან მოტანილი მონაკვეთი ჩვენთვის იმითაა ყურადსაღები, რომ აქ ლაპარაკია კუკიასა და ჩულურეთზე გამავალ გზაზე. რომელიც თბილისს ამარაგებდა სურსათ-სანოვაგით.

მართალია, სოფელი კუკია ფორმალურად შეუერთეს ქალაქ თბილისს, მაგრამ იგი, ისევე როგორც სოფ. ჩულურეთი, ჯერ-ჯერობით რჩებოდა სოფლური დასახლებების უფლებით და კიდევ კარგა ხანს ჩულურეთთან ერთად სოფლად იწოდებოდა. 1844 წ. 8 აპრილს შედგენილ საბუთში კუკია მოხსენიებულია, როგორც „თფილისის უეზდის სოფელი“³⁷.

1825 წ. ჟიხარემა შეადგინა სოფლების—კუკიის და ჩულურეთის გეგმა³⁸. გეგმის მიხედვით სოფ. კუკიაში შენობათა რაიმე გეგმაზომიერებაზე ლაპარაკი ზედმეტია, საცხოვრებელი სახლები უსისტემოდაა გაფანტული.

მას შემდეგ, რაც სოფ. კუკია ქალაქს მიაწერეს, მისმა მოსახლეობამ სწრაფად იწყო ზრდა და უკვე 1826 წლისათვის აქ სახლობს 207 კომლი, აქედან: სახაზინო ყმა გლეხი 142, საეკლესიო 19 და სათავადაზნაურო 46 კომლი. ამას თუ დავემატებთ თბილისის გერმანული კოლონიის 41 კომლს, გამოვა, რომ კუკიაში სახლობდა 248 კომლი³⁹.

1827 წ. ქალაქის მომწყობმა კომისიამ დაადგინა, რომ ახლად შემოერთებულ სოფელ კუკიას მიქცეოდა სათანადო და საგანგებო ყურადღება. ყველაფერი, რაც აშენდებოდა მის ტერიტორიაზე, გეგმაზე დატანილიყო⁴⁰.

1828 წ. შედგენილ თბილისის ახალ გეგმაზე დატანილია კუკიის ტერიტორია, ერთი ეკლესიით და საცხოვრებელი სახლებით. ქუჩები და შენობები უგეგმოდ და უსისტემოდაა გაბნეული⁴¹.

1829 წ. ქალაქის მომწყობი კომიტეტი სახავს ქალაქის კეთილმოწყობისათვის ღონისძიებებს, რომელშიც შედის სოფ. კუკიაში გზის გაყვანა, კერძოდ, ძველი ავჭალის დიდი გზის გაფართოება.

36 Акты, т. 6, ч. I, гл. 70, № 111.

37 სცსია, ფ. 1448, № 5861.

38 ЦГВИА, ф. ВУА, дело 19612.

39 სცსია, ფ. 2, აღწ. 1, № 1553, გვ. 40.

40 სცსია, ფ. 209, აღწ. 1, № 5, გვ. 1.

41 ЦГВИА, ф. ВУА, д. 22662.

ახალი კეთილმოწყობილი გზა შეაერთებდა უშუალოდ კუკიას, ჩულურეთს, ავლაბარს, თბილისის გერმანელთა კოლონიას და წავილოდა ავჭალის მიმართულებით. იგი, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, მანამდე კუკიას აღმოსავლეთიდან უვლიდა, ახლა კი მის ტერიტორიას კვეთდა⁴².

XIX ს. 40—50 წწ. ჩულურეთიდან და ავლაბრიდან იწყება მასიური გასვლა კუკიაში დასასახლებლად. კუკიის ტერიტორია იმდენად გაიზარდა და გაფართოვდა, რომ ავჭალის დიდი გზის გადაღმა, აღმოსავლეთ და ჩრ.-აღმოსავლეთს (1850 წ.) გაჩნდა ახალი კუკიის დასახლება.

ახალი კუკიის ტერიტორია მანამდე აუთვისებელი იყო და მიწის ნაკვეთი აქ შედარებით იაფი ღირდა.

კუკიაში თითქმის ყველა მოსახლეს გაშენებული ჰქონდა ბაღ-ვენახი, მიწის ნაკვეთი ეზოში გაქრილი ჰქონდა წყლით ირწყვებოდა. რასაკვირველია, ეს ვერ შეუწყობდა ხელს ინტენსიურ მიწათმოქმედებას. სოფელს საყანე, დასამუშავებელი მიწები ჰქონდა სამგორის ტბებთან და ხევნარების პირას.

ნ. დუნკელ-ველინგი უფრო მოგვიანებით, XIX ს. 60-იან წლებში აღნიშნავს, რომ «...жители Кук, Чогурет и Авлабара, как крестьяне, собственно принадлежащие грузинским царям, платившие особую подать сурсат пользовались и пользуются значительным количеством пахотных и выгодных земель на востоке от Тифлиса в смежности с предместием Навтлуг и деревнями Лило и Глдан»⁴³.

1842 წ. ქ. თბილისის მომწყობი კომისია ადგენს დოკუმენტს ქალაქის გარეთუბნის — კუკიის მიწების შესახებ. დოკუმენტაციის შედგად უნდა გარკვეულიყო კუკიაში რამდენი თავისუფალი და დასახლებული მიწის ფართობი იყო, ვის ეკუთვნოდა ის, ასევე მფლობელთა ვინაობა, დასახლების დრო და სხვა. აღნიშნული მასალების შესადგენ-შესაკრებად შედგა საგანგებო კომისია, რომელიც ადგილობრივ მოსახლეობის გამოკითხვას აწარმოებდა. თითოეული დაკითხული პირი ჩვენებას იძლეოდა ფიცის შემდეგ. ფიცს ხელს აწერდნენ კუკიაში მცხოვრებნი, როგორც მართლმადიდებელნი, ასევე გრიგორიანელი მოსახლეობა. ფიცი შედგენილია 1842 წ.

⁴² სცსია, ფ. 209, აღწ. I, № 356, გვ. 1.

⁴³ !. Дункель-Велинг, Статистическое описание г. Тифлиса, Кавк. Календарь, 1865, გვ. 62.

მიუხედავად იმისა, რომ 1827 წ. ქალაქის მომწყობმა კომისიამ მიიღო საგანგებო დადგენილება—კუქიას მიქცეოდა განსაკუთრებული ყურადღება, მხოლოდ 40-იან წლებიდან იწყება კუქიაში სახლებისა და ქუჩების დაგეგმარება.

1847 წ. მეფის ნაცვლის გრაფ მიხეილ ვორონცოვის საგანგებო მითითებით დაიწყო ახალი კუქიის ინტენსიური დასახლება. სამოსახლოებს, როგორც ადრე, ასევე ახლაც, ძირითადად თხოულობდნენ ჩუღურეთელები, ავლაბრელები, ძველი კუქიელები⁴⁴. როგორც აღვნიშნეთ, მიხეილ ვორონცოვის დროს იწყება რუსული მოსახლეობის ინტენსიური შემოსვლა მთელს საქართველოში და, კერძოდ, თბილისში. ზემოთ ჩამოთვლილი კუქიის მეზობელი უბნებიდან შემოსული მოსახლეობის და რუსი კოლონისტების ხარჯზე ივსება ახალი კუქიის დაუსახლებელი და თავისუფალი მიწის ფართობი.

თბილისის 1850 წ. გეგმის⁴⁵ მიხედვით კუქიაში მდებარე ქუჩებმა თავიანთი პირვანდელი სახით თითქმის დღევანდლამდე მოაღწიეს.

ქალაქთან სოფ. კუქიის შეერთების შემდეგ თბილისი ჩრდილოეთის მიმართულებით მდინარე მტკვრის ორივე მხარეს სწრაფად იზრდება. მტკვარზე მანამდე არსებული ხიდები და რამდენიმე ბორანი ვერ აკმაყოფილებდნენ ქალაქის მზარდი მოსახლეობის და ტრანსპორტის მოძრაობის მოთხოვნილებებს.

თბილისის ახალი უბნის, კუქიისა და მტკვრის მარჯვენა მხარეს, მის მოპირდაპირედ მდებარე გარეთუბნის შესაერთებლად დაიწყო მდინარე მტკვარზე ქვეითკირის ბურჯებზე შემდგარი ხიდების მშენებლობა⁴⁶. ხიდების მშენებლობა დამთავრდა 1850—1853 წწ. (არქიტ. სკუდიერი).

ხიდები აიგო იმ ადგილას, სადაც მტკვარი ორად იყოფოდა. მდინარის მარჯვენა ტოტზე აშენდა ერთმალაინი ქვეითკირის ბურჯებზე დაყრდნობილი მცირე ხიდი, რომელსაც იმპერატორ ნიკოლოზის პატივსაცემად ეწოდა მისი სახელი, მეორე ტოტზე აიგო

⁴⁴ სესია, ფ. 205, აღწ. 1, № 365.

⁴⁵ Кавказский Календарь, 1850 г. რასაკვირველია, ეს გეგმა პერსპექტიული იყო, თორემ ჭერ კიდევ გასული საუკუნის დასასრულისათვის ამჟამინდელი ჩერნიშევსკისა და კლარაცეტკინის ქუჩების შესაყარზე კუქიელებს კალო ჰქონდათ. ეს ცნობა მომწოდდა მამისა ბერძნიშვილმა, რისთვისაც მადლობას მოვასხენებ.

⁴⁶ სესია, ფ. 209, აღწ. I, № 280, გვ. 25.

ხუმალიანი ქვითკირის ბურჯებზე დაყრდნობილი დიდი ხიდი, რომელსაც მეფის ნაცვალ მიხეილ ვორონცოვის სახელი ეწოდა.

1857 წელს ადგილობრივმა საზოგადოებამ მოითხოვა: „პატივსაცემად ყოფილის კავკასიის ნამესტნიკად, განსუენებულის ლენერალ-ფელდმარშლისა უგანათლებულესის კნიაზის მიხაილ სვონის ძის ვორონცოვისა სურვილი საქართველოს კეთილშობილთა და სხუათა წოდებისა ერთა აღსადგინებლად ძეგლისა, პატივეცმულად ყოფილის კავკასიის ნამესტნიკად განსუენებულის ლენერალ-ფელდმარშლისა უგანათლებულესის კნიაზის მიხაილ სვონისა ძის ვორონცოვისა, შუამდგომლობისამებრ კავკასიის ნამესტნიკისა, უქუემევრდომილესად მოხსენდა კელმწიფე იმპერატორისა კემმარტნი სამსახურნი განსუენებულისა ფელდმარშლისა მართლ-ღირსეულად ჰსცნა მისმა უდიდებულესობამან და მის გამო ინება თანხმობა რათა აღემართოს მას ძეგლი ქ. თბილისის მტკვრისა მდინარისა ხილთან, რომელსაც ეწოდების მისის უგანათლებულესობისა სახელითა, ხიდი მიხაილისა, და რათა მოწეულ იქმნენ ყოველნი წოდების კავკასიისა ერნი მიღებისათვის მონაწილეობისა აღმართუსათჳს ესე ვითარისა ძეგლისა“...⁴⁷

მეფის ნაცვალ გრაფ მიხეილ ვორონცოვის ძეგლის დასადგმელად იმპერატორის სახელით გამოიყო 3000, ხოლო იმპერატორის შვილის, ტახტის მემკვიდრის სახელით 2000 მანეთი. შეწირული თანხა 36104 მანეთს და 44 3/4 კაპ. შეადგენდა.

1860 წ. ქანდაკების დამზადებას შეუდგა პეტერბურგის სამხატვრო აკადემიის პროფ. პიმენოვი. მისი დაწყებული საქმე განაგრძო მხატვარმა კრეიტანმა. 1866 წ. ბრინჯაოს ორმეტრიანი ქანდაკება ზღვით ჩამოიტანეს ფოთში, აქედან კი თბილისს. ქანდაკება ალგეთის ქვისაგან აგებულ კვარცხლბეკზე დაიდგა 1867 წ. 25 მარტს. სამუშაოს ხელმძღვანელობდა ცნობილი არქიტექტორი აკად. ოტო სიმონსონი⁴⁸.

ვორონცოვის ძეგლის დადგამა⁴⁹ და მდინარე მტკვარზე ხიდების გადებამ ძველი თბილისის მიკროტოპონიმში შემოიტანა ახალი სახელები. ძველ კუკიაში გაჩნდა ხიდის ქუჩა (ახლანდელი ნეკრასოვის ქუჩა) და მონუმენტის ქუჩა (აწინდელი პლატონის ქუჩა), ხოლო მოედანს, რომელზედაც აღიმართა ძეგლი, ეწოდა მიხეილ ვორონცოვის სახელი (ამჟამინდელი კარლ მარქსის მოედანი).

47 სცხია, ფ. 205, აღწ. 205, № 1429, გვ. 95.

48 *Кавказский Календарь* 1874, с. 170.

49 ძეგლი მოხსნეს 1929 წ. მოედნის რეკონსტრუქციის დროს.

მტკვარზე აგებული ორი ხიდის — მიხეილისა და ნიკოლოზის — შესაერთებლად ადგილი რომ აეწიათ, დაიყარა დიდძალი მიწა, გაჩდა ახალი ქუჩა, რომლის გაყოლებითაც, გარდიგარდმო დაიდგა ვაჰარ მირზოევის სავაჰრო დუქნები და ფარდულები.

50—60-იან წწ. იწყება ქალაქის ქუჩების კეთილმოწყობა: გამო-ნაკლისს არც კუკიის უბანი წარმოადგენდა.

ამ სამუშაოს კუკიელი გლეხები იძულებითი წესით ასრულებდნენ, ეს სამუშაო იმდენად მძიმე იყო, რომ გლეხი მუშები განთავისუფლებას მოითხოვდნენ.

კუკიაში შენდება როგორც ადმინისტრაციული დანიშნულების, ასევე საცხოვრებელი ერთსართულიანი, ორსართულიანი და სამსართულიანი კვიტიკირითა და აგურით ნაგები შენობები.

როგორც უკვე არაერთგზის აღგვინიშნავს, სოფ. კუკია და ჩუღურეთი სახელოსნო უბნები იყვნენ. ჩვენი მოსაზრების დადასტურებაა წერილობითი წყაროები და ზემოთ ნახსენები ჟიხარევის მიერ შედგენილი კუკიისა და ჩუღურეთის 1825 წ. გეგმა. მასზე სამოსახლოების მოშორებით, აღმოსავლეთით, დატანილია სამეთუნეო ქუზ-ხანები (თიხის ჭურჭლის გამოსაწვავი ქურები) და აგურის ქარხნები.

1835 წ. 12 მაისის საქართველოს სამოქალაქო გუბერნატორს მოხსენება წარუდგინა საქართველოს საინჟინრო ოლქის ხელმძღვანელმა პოლკოვნიკმა ლატოვმა, სადაც ლაპარაკია კუკიელი მეთუნეების მიერ კუკიასა და თბილისის კოლონიას შორის მდებარე 500 კვ. საუ. თავისუფალ მიწის ნაკვეთის მოთხოვნაზე კრამიტის ქარხნის ასაშენებლად. ქარხნის გეომეტრიული გეგმა შეადგინა მიწისმზომელმა ანიჩკოვმა⁵⁰.

1847 წ. აგურის ქარხნას აგებენ გერმანელთა ეკლესიასა და მტკვარს შორის, თბილისის კოლონისტთა მიწაზე. ⁵¹ კუკიაში აგურის ქარხნები ეკუთვნოდათ: აზნაურ მირო მირიძანოვს⁵², კაზაროვს⁵³, და ბადალოვს⁵⁴. 1857 წ. ერთი დოკუმენტი მეტად საინტერესო და მნიშვნელოვან ცნობას გვაწვდის კუკიის ხელოსნური საქმიანობის შესწავლის ისტორიისათვის. კუკიის მცხოვრები საგლე-

50 სცსია, ფ. 209, აღწ. 1, № 395, გვ. 1.

51 სცსია, ფ. 205, აღწ. 1, № 441, გვ. 12.

52 სცსია, ფ. 205, აღწ. 1, № 462, გვ. 4.

53 სცსია, ფ. 210, აღწ. 1, № 132, გვ. 2.

54 სცსია, ფ. 210, აღწ. 1, № 218, გვ. 2.

სიო გლეხი გიორგი სარიგაშვილი ითხოვს ახალ კუკიაში, ახლად დასახლებული მალაკნების უბნის მახლობლად კრამიტის ქარხნის მშენებლობაზე უფლების მიღებას. ხელოსანი თავის მოთხოვნას ამგვარად ასაბუთებს: «... с давних времен предки мои и я проживали в предместии Куках, занимались и занимаются черепичного промыслом...»⁵⁵

ეს დოკუმენტი იმითაა მნიშვნელოვანი, რომ აქ საქმე გვაქვს კუკიელ მკვიდრ ხელოსანთან, რომელსაც თავისი ხელობა მიუღია მემკვიდრეობით, ე. ი. კუკიელი სარიგაშვილებს გვარი მკერამიტე ხელოსანთა გვარს განეკუთვნებოდა.

კუკიის აგურის, კრამიტის ქარხნებში და ქუზ-ხანებში მუშაობდნენ როგორც ადგილობრივი მკვიდრნი, ასევე თბილისის სხვადასხვა უბნელი ხელოსნებიც — ავლაბრელები, ჩულურეთელები და სხვა.

როგორც ვნახეთ, კუკიაში ბევრი აგურის, კრამიტის ქარხანა და თიხის ქურჭლის გამოსაწევი ქუზ-ხანა იყო (1825 წ. გეგმა და სხვ.), ამ წარმოებას ესაპირობებოდა დიდძალი საწევი მასალა — ხე-ტყე. თბილისის ახლო-მახლო მდებარე ტყის საფარის საუკუნოვანმა ექსპლუატაციამ თბილისის მიდამოები გააშიშვლა (აღსანიშნავია, რომ მოსახლეობა ნახშირის გამოსაღებად იბეგრებოდა და სხვ.). 40—50-იან წწ. კუკიაში მდებარე მეთუნეების ქუზ-ხანისა, აგურისა და კრამიტის ქარხნებისათვის ხე-ტყეს აცურებდნენ მტკვარზე.

კუკიის მიწების სამოსახლოდ გამოყენებას თანდათან მოჰყვა ქუზ-ხანების, მემკურჭლეების სახელოსნოების, აგურის და კრამიტის ქარხნების გაუქმება, შემცირება. კუკიაში, ისევე, როგორც ჩულურეთში და საერთოდ მთელს ქალაქში, თიხის ქურჭლის წარმოებას სდევნის ბაზარზე შემოტანილი ფაიფურის ნაწარმი და სპილენძის ქურჭელი. ცნობილია, რომ მე-19 ს. მეორე ნახევრიდან ქალაქი გაევროპიელების გზას დაადგა, ამან კი თავისი გავლენა იქონია თიხის წარმოებაზე. თიხის ქურჭლის გამოსაწევე ქურათა რიცხვი კლებულობს, ხოლო კრამიტისა და აგურის ქარხანათა რიცხვი კი მატულობს. ეს უკანასკნელი დაკავშირებული იყო ქალაქის სწრაფ ზრდასა და მშენებლობასთან. ამიტომ იყო, რომ კუკიაში გვიანობამდე შემორჩა აგურის და კრამიტის ქარხნები. თვით კუკიის მიკროტოპონიმში ერთმა ქუჩამ შემოინახა „აგურის“ სახელი

⁵⁵ სცხია, ფ. 210, აღწ. 1, № 226, გვ. 2.

(ამჟამინდელი მ. ბოკორიძის ქუჩა). თუმცა ახალი კუკიის მოსახლე (ლამის ქ. № 12) ავთანდილ ცაგურიშვილი გადმოგვცემს, რომ ჩვენი საუკუნის 20—30-იან წწ. ლამის ქუჩაზე მდებარე ქურაში ლადო რაზმაძე წვადა კრამიტს, ხოლო კუკიის სასაფლაოსთან მდებარე ქურხანაში ანტონ ბებურიშვილი თიხის კურჭელს (საინტერესოა თიხის წარმოებასთან დაკავშირებული თვით ქუჩის სახელწოდება — ლამი. ზოგი ქუჩის სახელის გაჩენას ტალახს — ლამს უკავშირებს).

1876 წლისათვის კუკიაში უკვე კურჭლის გამოსაწვავი სამი ქარხანაა⁵⁶.

მიუხედავად იმისა, რომ კუკიის ტერიტორია, ისევე როგორც ჩუღურეთი, ქალაქთან კარგა ხნის შეერთებული იყო, კუკიელები მეთუნეობასთან ერთად სოფლის მეურნეობასაც მისდევდნენ, კერძოდ, პურის ყანები ჰქონდათ და აქ მოყვანილი ჭირნახულით ამარაგებდნენ თბილისს. «Хлебопашество составляет также весьма незначительную отрасль промышленности жителей Тифлиса. По недостатку собственной земли, большая часть посевов производится на казенной и частной, с платою за десятину-некоторая только часть жителей занимается хлебопашеством, в урочищах Куках, Чугуретах и на Авлабаре. Сбивают хлеб в незначительном количестве в самом Тифлисе, не имеют хлебных запасов, и остатки сберегают единственно для посева на следующий год».⁵⁷

კუკიის ისტორიის შესწავლაში დიდი ადგილი უკავია მის ტერიტორიაზე არსებულ მიწისზედა ძეგლების აღმოჩენას და შესწავლას. სამწუხაროდ, სოფ. კუკიის ტერიტორიაზე არქეოლოგიური კვლევა-ძიება არ უწარმოებიათ, ხოლო რაც შეეხება მიწისზედა ძეგლებს, იგი მდიდრადაა წარმოდგენილი (6 ეკლესია). ეკლესიათა უმეტესობა XIX ს. პირველ ნახევარს განეკუთვნება. ამასთანავე უნდა აღინიშნოს, რომ კუკიაში არსებული ეკლესიები ეკუთვნოდნენ როგორც მართლმადიდებლებს, ისე კათოლიკეებს და სომეხ-გრიგორიანებს (XX ს. 20-იან და 30-იან წლებში იწყება ძველი თბილისის გარეუბნებში სარეკონსტრუქციო სამუშაოები, შენდება ახალი მრავალსართულიანი სახლები და სხვა, რასაც მოჰყვა ზოგიერთი ეკლესიის აღება).

⁵⁶ Тифлис по однодневной переписи 25 марта 1876 г. ССК, т. VI, 1880.

⁵⁷ Кавказский календарь 1847. г., гл. 158.

ზემოთ უკვე აღვნიშნეთ, რომ კუკიაში (ახალსოფელში) ვახუშტი ბაგრატიონის „თბილისის 1735 წლის გეგმაზე“ დატანილია კუკიაში (ახალსოფელში) მდგარი უგუმბათო ეკლესია. ესაა ჩვენს ხელთ არსებული ყველაზე ძველი ცნობა. ვის ეკუთვნოდა ეკლესია ან ვის სახელზე და როდის იყო აგებული, არაა ცნობილი. 1782 წ. ფრანგულ ენაზე შემდგარი და პისჩევიჩის მიერ შედგენილი თბილისის 1785 წ. გეგმებზე დატანილია მტკვრის მარცხენა ნაპირზე № 86-ით და № 85-ით აღნიშნული სომხური ეკლესია. მართალია, ეს ორი გეგმა ზუსტად არ იმეორებს ვახუშტის გეგმაზე დატანილ ეკლესიის ადგილმდებარეობას, მაგრამ, ვფიქრობთ, საქმე უნდა გვქონდეს, ყველა შემთხვევაში, ახალ სოფლის (კუკიის) ეკლესიასთან. მეორე საკითხია, თავიდანვე კუკიის ეკლესია ეკუთვნოდათ მართლმადიდებელ ქართველებს თუ გრიგორიან-სომხებს?

დასაშვებია, რომ თავდაპირველად ახალსოფლის (კუკიის) ეკლესია ეკუთვნოდათ ქართველებს. ასეთი მოსაზრების გამოთქმის უფლებას გვაძლევს მოსკოვის სამხედრო-ისტორიულ სახელმწიფო არქივში დაცული თბილისის 1802 წ. გეგმა, რომელზედაც დატანილია სოფ. კუკიის ტერიტორიაზე აღნიშნული ორი ეკლესია. ერთს, სოფლის სამხრეთ ნაწილში მდგომს აქვს წარწერა «церковь Грузинская», ხოლო მისგან მოშორებით სოფლის ჩრდილოეთ ნაწილში მდგომს — «церковь Армянская»⁵⁸.

ჩვენ არაერთგზის აღვნიშნავს, რომ გამუდმებულმა ომებმა, ღვარცოფად მოდებულმა მტერმა, გაუთავებელმა ტყვევებმა, გახიზვნამ ქართლ-კახეთის სამეფო დასცალა ადგილობრივი მკვიდრი მოსახლეობისაგან. საჭირო იყო მწარმოებელი, ქვეყნის მაცოცხლებელი ძალის მოზიდვა, უცხო ელემენტით ამ ხარვეზის შევსება, გაიხსენოთ ერეკლე II-ის ღონისძიება — მომთაბარე ელის ტომის იძულების წესით ჩასახლება. ამ დროსვე იწყება სომხური მოსახლეობის შემოსვლა საქართველოში. მემატიანე ომან ხერხეულიძე მოგვითხრობს, რომ 1780 წ. მეფე ერეკლე II-ემ ერევნის ლაშქრობის შემდეგ „აჰყარნა მრავალნი მეკომურნი სომეხნი და წარმოასხნა საქართველოსა შინა, რომელნი დღესაცა მდგომარებენ რაოდენსამე ადგილსა და სხვა ტყვე...“⁵⁹

58 ЦГВИА, ф. ВУА, д. 22661.

59 ო მ ა ნ ხ ე რ ხ ე უ ლ ი ძ ე, მეფობა ირაკლი მეორისა, მეფის თეიმურაზის ძისა, საქართველოს ცხოვრება, ზ. კიკინაძის გამოც. 1913, გვ. 273.

საქართველოში ჩამოსულ სომხებს თან მოჰქონდათ თავიანთი გრიგორიანული სარწმუნოება და სადაც სახლდებოდნენ, იქვე აშენებდნენ საკუთარ ეკლესიებს. ზოგჯერ ხდებოდა ისე, რომ ქართველების მიერ მიტოვებულ მართლმადიდებლურ ეკლესიებს ისინი ეპატრონებოდნენ და გრიგორიანულად აქცევდნენ (ამაში დასარწმუნებლად XVIII ს. თბილისის საეკლესიო ზუროთმოძღვრების ერთი აღთვალვაც კი კმარა). ჩვენი მოსაზრებების გასამაგრებლად მოვიტანთ ისტორიკოს პლატონ იოსელიანის აზრს ამ საკითხზე.

«Очень возможно, что разрушенные вторжениями врагов церкви были передаваемы армянам для возобновления службы по обряду их исповедания. Сократившееся православное население города, не нуждалось в церквях, а самый город нуждался в промышленниках и торговом классе, каким должен был явиться армянский народ, потерявший отечество и политическую самостоятельность.»⁶⁰

მოგვიანო ხანის, XIX ს. პირველი მეოთხედის საბუთებით ირკვევა, რომ კუკიის სომხური ეკლესია ღვთისმშობლის სახელზე ყოფილა აგებული. ეჩხარევის მიერ შედგენილი სოფლების — კუკიისა და ჩულურეთის 1825 წ. გეგმაზე დატანილია ღვთისმშობლის სომხური ეკლესია⁶¹.

1831 წ. 26 ოქტომბერს საქართველოს გუბერნატორ ზავილესიკისადმი მიწერილ წერილში სომეხთა არქიეპისკოპოსი მინასა ქალაქ თბილისში და მის გარეთ მდებარე სომხური ეკლესიების ჩამოთვლისას ასახელებს კუკიის ღვთისმშობლის ეკლესიას⁶².

1837 წ. აღწერაში მოხსენიებულია კუკიაში მდებარე სომხურ-გრიგორიანული სარწმუნოების ორი ეკლესია. „მტკვრის მხარეს, კუკიად წოდებულსა შენობასა შინა, არის ეკლესია მცირე ყ—დ წმინდისა ღ-თისმშობლისა სახელითა, ქვით-კირით აღ(ლ)შენებული, უკუმბათო და დაბურვილი აგურით, მუნებურთა მრევლისაგან აღ(ლ)შენებული წელსა 1807-სა... მეორე მახლობელ უპირველესად ამისსა წინა დაწერილისა დიდისა მონასტრისა არს ეკლესია სახელსა ზედა წმინდისა გიორგისასა ყაფლანიანთ სასახლ(ი)სად წოდებუ-

60 Пл. Иоселиани, Описание древностей г. Тифлиса, 1866. გვ. 233.

61 ЦГВИА, ф. ВУА, д. 19812.

62 სცსია, ფ. 209, აღწ. 1, № 394, გვ. 3.

ლი; უგუმბათო და მცირე, წელსა 1790 აღმენებული, აწ გარდაცვა-
ლებულისა ღვდლისა ტერ-გრიგურ სანულოვისაგან⁶³.

კუკიის „ღვთისმშობლის“ სომხური ეკლესია XIX ს. 40-იან წწ.
უკვე იმდენად დაზიანებულა, რომ საჭირო შექმნილა მისი შეკეთე-
ბა⁶⁴. თბილისში, კერძოდ, კუკიასა და ჩულურეთში მცხოვრებმა
სომხებმა ისარგებლეს ეკლესიის დაზიანებით და მოითხოვეს ახალი
ეკლესიის ასაგები ადგილი (როგორც უკვე აღვნიშნეთ, სომხებს
კუკიაში ორი ეკლესია ჰქონდათ; ერთი იდგა ამჟამინდელი პლენა-
ნოვის ქუჩისა და კარლ მარქსის მოედნის შესაყართან, ხოლო მე-
ორე იდგა იქ, სადაც დღეს კინოთეატრი „კოლხიდაა“). თითქმის
მთელი ათი წელი იბრძოდნენ ახალი და ძველი კუკიის სომხური
მოსახლეობა ახალი ეკლესიის აგებისათვის ნებართვის მისაღე-
ზად. თხოვნას იმ მოტივით ასაბუთებდნენ, ვითომდა ჩულურეთელ
სომხებს სჭირდებოდათ ეკლესია⁶⁵. ქალაქის მმართველობამ სომ-
ხებს წამოუყენა პირობა, თუ ჩულურეთიდან მთელი სომხობა გად-
მოსახლდებოდა კუკიაში, მაშინ მათი პრეტენზიები დაკმაყოფი-
ლებული იქნებოდა. რასაკვირველია, ამაზე ჩულურეთელმა სომ-
ხობამ უარი განაცხადა. კუკიის სომხური მოსახლეობა — მრევლი
ითხოვდა ავჭალის გზის სიახლოვეს — ნევესისა და კაპანადის სახ-
ლებს შორის მოთავსებულ თავისუფალ მიწის ნაკვეთზე ახალი
ეკლესიის აგებას.

თბილისის გარეთუბნის მომწყობი კომისიის თავმჯდომარე დესი-
მონი 1856 წ. 3 სექტემბერს მეფის ნაცვლის კანცელარიის დირექტორის
შოვალეობის შემსრულებელს კრუზენშერნს წერს: «...что армянское
церковное ведомство имеет в Куках два участка, один при ста-
рой армянской церкви близ моста, а другой под временного ар-
мянского церковью на бывшем кладбище при саде Исарловых на
улицу идущую в немецкую колонию»⁶⁶.

კუკიაში მცხოვრები სომხები მაინც ითხოვდნენ ახალი ეკლესი-
ის აგების უფლებას, მაგრამ უარი ეთქვათ.

კუკიელი სომხების მოთხოვნაზე ასე დაწერილებით იმიტომ
შევჩერდით, რომ გვეჩვენებინა თუ რა საშუალებებს და ხერხებს

63 ლ ე ო ნ მ ე ლ ი ქ ს ე თ ბ ე გ ი, მასალები... „ჩვენი მეცნიერება“, 1918—
1923, № 1, გვ. 92—93.

64 სცსია, ფ. 210, აღწ. 1, № 141, გვ. 1—2.

65 დასახ. საბუთი, გვ. 4—5.

66 სცსია, ფ. 210, აღწ. 1, № 141, გვ. 12.

არ მიმართავდნენ ისინი, რათა კიდევ ერთი ეკლესია აეგოთ თბილისში, იყო თუ არა ამის აუცილებლობა. ამის შემდეგ ნათელი გახდება, რატომ იდგა თბილისში სომხურ-გრიგორიანული ეკლესიები უფრო მეტი, ვიდრე მართლმადიდებლური ქართული ეკლესიები.

1857 წ. დაიწყო მიხეილის ხიდთან (კარლ მარქსის ხიდთან) მღვარი ძველი სომხური ეკლესიის აღგილას ახლის აგება, ამშენებელი იყო აზნაური იაკობ ყორღანოვი⁶⁷.

კუკიაში იდგა და დღესაც დგას მართლმადიდებელთა ორი ეკლესია.

1856 წ. საქართველოს ეგზარხოსი ისიდორე ახალი კუკიის მომწყობ კომიტეტში თხოულობს, რომ აქ აიგოს ეკლესია. ამის გამო საჭირო გახდა მართლმადიდებელი მრევლის რაოდენობის გარკვევა. მრევლის რაოდენობა განსაზღვრავდა ეკლესიის აგებას. აღწერის შედეგად შედგა სია და გამოირკვა, რომ კუკიაში ამ დროს სახლობდა 132 მუდმივი მოსახლე და 98 დროებით მოსახლე კომლი, სულ 230 კომლი. აღწერაში არ შეიყვანეს კუკიაში მღვარი სამხედრო ნაწილები. მართლმადიდებლური ეკლესიის ასაგებად საკმარისი აღმოჩნდა მრევლის ეს რაოდენობა.

ალექსანდრე ნეველის სახელობის ეკლესიის მშენებლობა დაიწყო 1856 წ.⁶⁸ ეკლესია დაიდგა კირიჩნისა და ნიკოლოზის ქუჩების კუთხეში (ამჟამინდელი მარჯანიშვილის და კალინინის ქუჩები).

მართლმადიდებელთა მეორე ეკლესია უფრო გვიანი ხანისაა, იგი დგას კუკიის სასაფლაოზე.

, ჯერ კიდევ მეფის ნაცვლის მიხეილ ვორონცოვის დროს სოლოლაკის და ლაბორატორიის (ამჟამინდელი კიროვის და ძერჟინსკის) ქუჩების გაქრა-გაყვანისას, რომაულ-კათოლიკური ეკლესიის კუთვნილი მიწის ნაწილი, 250 კვ. საყენი აღნიშნულმა ქუჩებმა დაიკავეს. 1849 წ. მეფისნაცვალმა საეკლესიო საბჭოს აცნობა, რომ კათოლიკეები დაკარგული მიწის ნაცვლად მიიღებდნენ ან მიწის საფასურს, ანდა მიწის ნაკვეთს ქალაქის რომელიმე უბანში.

1855 წ. კათოლიკეებმა ახალ კუკიაში ნიკოლოზის ქუჩაზე (კალინინის ქ.) ეკლესიისათვის 400 კვ. საყენ. ფართობი მიწის ნაკვეთი მიიღეს. ადრე, როგორც ზევით ვთქვით, აღნიშნულ ადგილას სომეხ-გრიგორიანელებს სურდათ ეკლესიის აგება. მიწისმზომელ ფეოდორო-

67 სცსია, ფ. 210, აღწ. 1, № 221, გვ. 1.

68 სცსია, ფ. 210, აღწ. 1, № 436, გვ. 1—3.

ვის მითითებით კათოლიკებს მიეცათ: «... свободный участок земли в предместии Новых Куках на Николаевской улице оставлены для постройки Армянской церкви, включает в себе 400 кв. саж. может быть отведен для постройки таковой-же католической». ⁶⁹ პეტრე და პავლე მოციქულთა სახელობის კათოლიკური ეკლესიის მშენებლობა დაიწყო 1870 წ., რომელსაც ხელმძღვანელობდა შტაბ-კაპიტანი ზუბალაშვილი, იგი ამავე დროს იყო თბილისის რომაულ-კათოლიკური მრევლის თავკაცი — მამასახლისი ⁷⁰.

მიხეილის და კირიჩნის (დღევანდელი მარჯანიშვილის და პლენხანოვის) ქუჩების კუთხეში იდგა ლუთერან-გერმანელთა ეკლესია (აიღეს მარჯანიშვილის მოედნის რეკონსტრუქციასთან დაკავშირებით 1946—47 წწ.).

ისტორიკოსი მოსე ჭანაშვილი აღნიშნავს: „გერმანელთ ტფილისში აქვთ ერთი მშვენიერი ეკლესია მიხეილის ქუჩაზე (აკურთხეს 1897 წელს)“ ⁷¹. მოსე ჭანაშვილის მიერ დასახელებულ გერმანელთა ეკლესიის ადგილას ძველადაც მდგარა ეკლესია, რაზეც მეტყველებს XIX ს. 30—40-იანი წწ. კირიჩნის სახელობის ქუჩის არსებობა. ქუჩის სახელი „კირიჩნი“ ნაწარმოებია გერმანულ კირხედან (Kirche — ეკლესია), ეს თუ არა თბილისის მიკროტოპონიმში სახელი „კირიჩნის“ გაჩენა სხვაგვარად ძნელი სავარაუდებელია (ქუჩის ეს სახელწოდება — კირიჩნი, ჩვენში რუსული ენის მეშვეობითაა შემოსული).

კუკიის ტერიტორიაზე არსებული მიკროტოპონიმებიდან ბოლო დრომდე ჩვენს სალაპარაკო ლექსიკაში შემოგვრჩა მეტად მწირი მასალა.

XIX ს. 50-იან წლებში კუკიაში (დაახლოებით ფიროსმანის ქუჩის ნაწილის, მოედნის, საკოლმეურნეო ბაზრის, რკინიგზის ხიდის გადაღმა მიმდებარე ტერიტორიაზე) ჩნდება ახალი დასახლება — მალაკანთა.

ძველ თბილისში მეტეხის ხიდან — რიყეზე მცხოვრები მალაკანების ახალ კუკიაში დასახლების შესახებ საქმე შედგა 1847—1849 წწ ⁷².

⁶⁹ სცსია, თ. 210, აღწ. 1, № 204, გვ. 1—4.

⁷⁰ დასახ. საბუთი, გვ. 20.

⁷¹ მ. ჭ ა ნ ა შ ვ ი ლ ი, საქ. დედაქალაქი ტფილისი, 1899, გვ. 192.

⁷² სცსია, თ. 210, აღწ. 1, № 318, გვ. 4, 1850 წელს შემდგარ — «Планъ города Тифлиса с окрестностию». — ახალ კუკიაში დატანილია მალაკანების დასახლება.

ახალ კუკიაზე დასახლებულმა მალაკნებმა 1855 წ. ითხოვეს საკუთარი სასაფლაოსათვის მიწის ნაკვეთი. ამავე წელს 10 აგვისტოს მეფის ნაცვლის მოვალეობის შემსრულებლის თავად ბებუთოვის ბრძანებით ტერ-გუკასოვის კუთვნილი მიწის ნაკვეთი, მალაკანთა დასახლების ჩრდილო-დასავლეთით, მთის ფერდობზე 300 კვ. საუ. ფართობი დაეთმო მალაკნების სასაფლაოს⁷³.

ახალი კუკიის მალაკნების საზოგადოებამ 1862 წ. 8 ნოემბერს მიმართა თბილისის მომწყობი კომისიის თავმჯდომარეს დესიმონს. მიმართვაში მალაკნები მოითხოვდნენ ახალ კუკიაში, დაახლოებით იქ, სადაც ახლა საკოლმეურნეო ბაზარია, სავაჭრო ადგილს. ისინი ძირითადად ვაჭრობდნენ თევზით და მარილით⁷⁴. დღესაც ხშირად გავიგონებთ ხოლმე ნათქვამს „მალაკნების ბაზარი“, „მალაკნების უბანი“ და სხვ. ეს ძველი სახელი ადგილმა დაკარგა, მაგრამ იგი, როგორც მიკროტოპონიმი, შემორჩა ახალი კუკიის ამ ნაწილს.

ამგვარად, ისევე როგორც სოფ. ჩულურეთი, ჩვენს ხელთ არსებული დოკუმენტური, საარქივო მასალით, თბილისის და მისი გარეუბნების გეგმებით, რუკებით, ძველი კუკიის ტერიტორიაზე შემორჩენილი და არსებული მიკროტოპონიმით მტკიცდება, რომ სოფ. კუკია ძირითადად ქალაქ თბილისისათვის თიხის ნაწარმის მიმწოდებელი უბანი იყო. თუმცა კუკიელები ქალაქს მცირე რაოდენობით, მაგრამ მაინც აწოდებდნენ სასოფლო-სამეურნეო პროდუქციასაც, კერძოდ მარცვლეულს.

* * *

ქ. თბილისის ტერიტორია იზრდებოდა, შესაბამისად მისი მოსახლეობაც მატულობდა. 1818 წ. გენერალ ერმოლოვის მთავარმართებლობის ხანაში, ვიტენბერგიდან საქართველოში გადმოსახლებულ გერმანელ მოახალშენეთა ნაწილი დასახლდა თბილისიდან მოშორებით, სოფ. კუკიის ჩრდილოეთით, მდინარე მტკვრის გასწვრივ მდებარე ტერიტორიაზე (კუკიასა და დიდუბეს შორის). მიწის ეს ნაკვეთი ისტორიულად ძველ დიდუბეს ეკუთვნოდა.

«Рапорт ген. М. Сталя ген. Л. Вельяминову от 28 IX—1818 №3358.

⁷³ სცსია, ფ. 210, აღწ. 1, № 427, გვ. 4.

⁷⁴ სცსია, ფ. 210, აღწ. 1, № 344, გვ. 1—2.

Витенбергским колонистам, имеющим поселица близ города отдана была казенная земля между Авлабаром и дер. Мирзабад, но они по трудному ходу, признав оную неудобною к поселению, избрали для себя землю выше Куки, объявив, что место сие для здоровья хотя и хуже, чем вышеописанное, но они полагают, что обстроивший себя хорошо, могут избежать болезней подобно тому, как Кукнийские жители. Как-же выбранные ими земли принадлежат кн. Аматауни, то я предписал Тифлисскому земскому исправнику постараться склонить его на уступку оной взамен казенной... Кн. Аматауни изъяснил согласие на уступку из принадлежащей ему выше сел. Куки земли, пространством до вдовль по Куре на версту, а в поперечное от Куры до дороги, идущей от Тифлиса в Авчалы... а взамен просит с... сего землю у оз. Ильгвиани тба по его выбору»⁷⁵.

1818 წ. შემდგარი უწყისის მიხედვით, თბილისის გერმანელთა კოლონიაში დასახლდა 49 ოჯახი⁷⁶.

თბილისის კოლონიაში უკვე 1820 წლისათვის სახლობდა 51 მოახალშენე, ბაღებისა და საკარმიდამოს საჭიროებისათვის მათ გამოეყოთ ერთი დესეტინა მიწის ნაკვეთი. მოახალშენეთა შორის იყვნენ ხელოსნები — თერძები, ხარაზები. კალატოზები, მეთუნეები, მკვდლები, ყასბები, მეპურეები და სხვ. ბევრი მათგანი კოლონიიდან მიდიოდა ქალაქს, იქ ქირით დგებოდა საცხოვრებლად და იქვე მუშაობდა ხელოსნად⁷⁷. კოლონისტები ხელოსნობასთან ერთად მისდევდნენ მიწათმოქმედებასაც, კერძოდ მებაღეობა-მევენახეობას.

ქალაქისა და მისი მიმდებარე სოფლების, გარეუბნების ეკონომიურ ურთიერთობაზე მშვენიერ მასალას იძლევა ახლად გაჩენილი თბილისის გერმანელთა კოლონია.

«Тифлис, где до того времени население нуждалось в самых необходимых жизненных потребностях и за те предметы, которые можно было приобрести, платило дорогие деньги армянам, овладевшим всей торговлей, — стали получать из первых рук овощи, хорошую живность, молоко, масло, сливки, картофель и добрый белый хлеб...»⁷⁸

75 Акты, т. VI, часть I, § 451, стр. 535

76 Акты, т. VI, часть I, § 469, стр. 352.

77 Акты, т. VI, част. I, § 469, стр. 347—348.

78 Барон Торнау, Воспоминание о Кавказе и Грузии, жур. Рус-

ეს ცნობა განეკუთვნება XIX ს. 30-იან წლებს.

სულ მალე თბილისის კოლონისტები იწყებენ ერთი და ორ-სართულიანი, არქიტექტურულად გაფორმებული სახლების აგებას. ისინი სოფ. კუკიის ტერიტორიაზეც, მის ჩრდილოეთით სახლებიან, რის მაჩვენებელიცაა აქ „გერმანელთა“ სახელის მატარებელი ქუჩის გაჩენა (ამჟამინდელი კიევის ქუჩა). ქალაქის ზრდასთან დაკავშირებით 1855 წ. წარმოიშვა აზრი გერმანელთა კოლონია შეეერთებინათ თბილისისათვის⁷⁹. კოლონისტებს ამიერიდან ეკრძალებოდათ ქალაქის მმართველობის დაუკითხავად და ნებართვის გარეშე სახლების აგება⁸⁰.

ოფიციალურად გერმანელთა კოლონია თბილისის ფარგლებში შემოვიდა 1862 წ.

ძველი ქალაქის ტერიტორიაზე გერმანელთა თბილისის კოლონიის არსებობაზე დღეს მიგვანიშნებს ჩვენს სალაპარაკო ლექსიკაში შემორჩენილი სიტყვა „კირიჩის“ ხმარება. მისი გაჩენის მიზეზია, როგორც ზემოთა ვთქვით, გერმანელ კოლონისტთა მიერ აგებული ეკლესია (Kirche).

დიდუბე

გვიანშუასაუკუნეებში თბილისს, მტკვრის მარცხენა ნაპირზე, ჩრდილოეთის მხრიდან, სოფ. ჩულურეთისა და ახალსოფლის (კუკიის) შემდეგ ემიჯნებოდა სოფელი დიდუბე.

ქართულ წერილობით წყაროებში დიდუბე, როგორც ადგილის სახელი, პირველად გვხვდება XI ს. დავის სიგელში, კერძოდ, ბაგრატ IV-ის (1027—1072) მეფობის დროს. სიგელში მოთხრობილია იმ დავის შესახებ, რომელიც წარმოიშვა სამხრეთ საქართველოში მდებარე ოპიზისა და მიჯნაძორის სამონასტრო მამულების საზღვრების დადგენის გამო. საბუთში მიჯნაძორელთა სამონასტრო მამულის ერთ-ერთ მიჯნად დადებულია დიდუბის ხერთვისი : „...და ჩრდილოით დიდუბისა ხერთვისი და საქათმის კარი...“¹.

ский Вестник, том 79, М., 1869, февральский номер, гл. 404, (ბარონი ტორნაუ თბილისში 1832 წელს ჩამოვიდა).

⁷⁹ სესია, ფ. 17, აღწ. 1, № 8962, გვ. 65.

⁸⁰ სესია, ფ. 205, აღწ. 1, № 1104, გვ. 16.

¹ ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. 2, 1965, გვ. 9.

დიღუბე თბილისისპირას მდებარე ადგილის სახელწოდებად რამდენჯერმე გვხვდება XII ს. ისტორიკოსებთან: „...არამედ შეიყარნეს დიდუბეს, და შერთეს დავით თამარს.“² „...და მოვიდეს სრასა დიდუბისასა, სანახებსა ტფილისისასა. და მუნ ქმნეს ქორწილი“³, და კიდევ „ნამდულვე ერმიონთასა უსახელოვნესთა მათ კაცთა, ზაქარია და ივანე, აიღეს ფანჯიაკი სამეფოდ და განაწყვეს ველსა დიდუბისასა ავქალამდი აქლემი ყუელა ტურთითა, ცხენი ყუე/ლა შეკაზმული“⁴.

მაშასადამე, ამ დროს დიდუბეში მდგარა მეფის სასახლე, საგულევებელია, რომ აქვე მდგარიყო კარის ეკლესიაც. შემთხვევითი არ უნდა იყოს ის ამბავიც, რომ გამარჯვებული ქართველი მხედრიონი თავის ნაალაფევს დიდუბის ველზე ფენს.

საინტერესოა, სანამ ამ ადგილს დიდუბე შეერქმეოდა ჰქონდა თუ არა მას სხვა სახელწოდება?

ქართველი მემატიანე ჟუანშერი მეფე ვახტანგ გორგასალის ამბების თხრობისას გვამცნობს, რომ: „ხოლო ვიდრე მიიწყოდეს მოციქულნი ვახტანგ მეფისანი, წარსრულ იყო კეისარი ქუეყანით ზაზარეთით კერძო, რომლისაგან ვერ მოიცალებდა მოსლვად ქართლად. მაშინ ვახტანგ განაძლიერნა ციხენი ქალაქისანი, და ურჩეულესი მბრძოლი ერისა მისისა ვითარ ასი ათასი მკედარი და ასი ათასი ქუეითი იპყრა მის თანა, და დაუბანაჲ მათ დილ/მით ვიდრე ქართლის კართამდე, და სპარსთა დაიბა/ნაკეს ცხენის ტერფითგან ჩალმართ“⁵. მოტანილი ადგილი გვამცნობს, რომ ქართველთა ჯარი ვახტანგ გორგასალის მეთაურობით განლაგებულა მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე დიღმიდან ვიდრე ქართლის კართამდე, ხოლო სპარსთა ჯარი ცხენის ტერფიდან ჩალმართ, ე. ი. ქვევით მტკვრის დინების მიმართულეებით. ექვს გარეშეა, ამბავი ზდება თბილისის მისადგომებთან. მაგრამ, კერძოდ, რომელ ადგილს ერქვა „ციხენის ტერფი“? მის შესახებ მიგვანიშნებს ვახუშტი ბატონიშვილი: „—ტფილისის ჩრდილოთ არს მინდორი დიდუბისა, რომელსა პირველ ეწოდა ცხენის-ტერფი...“⁶.

2 ბ ა ს ი ლ ი ე ზ ო ს მ ო ძ ლ უ ა რ ი, ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარისი, ქ.-ს; ც.-ხ; ტ. 2, 1959, გვ. 122.

3 ისტორიანი და აზმანი შარავენდელთანი, ქ.-ს, ც.-ხ, ტ. 2, 1959, გვ. 47.

4 ბ ა ს ი ლ ი ე ზ ო ს მ ო ძ ლ უ ა რ ი, ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარისი, ქ.-სა, ც.-ხ; ტ. 2, 1959, გვ. 128.

5 ქართლის ცხოვრება, ტ. I, 1955, გვ. 179.

6 ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა... ქ.-ს; ც.-ხ., IV, 1973, გვ. 338.

ერთი შეხედვით ადგილისათვის ასეთი სახელის შერქმევა საცნაურია. ჩვენის აზრით, ადგილმა ასეთი პოეტური, ხატოვანი სახელი მიიღო თავისი დუბე — ვაკე, დაცემული, სწორი რელიეფის გამო.

ადგილის სახელის (ცხენის ტერფი) გაჩენის დრო ჩვენთვის უცნობია. შეიძლება მას ეს სახელი შეარქვეს აღნიშნულ ტერიტორიაზე მცხოვრებმა ქართველებმა. დიდუბის (ცხენის ტერფი) ტერიტორიაზე არქეოლოგიური გათხრების შედეგად მოპოვებული მასალის „დიდი უმრავლესობა... ენეოლითური პერიოდისაა, მცირე ნაწილი ძვ. წ. ა. I ათასეულის II ნახევრის და ჩვ. წ. ა. პირველი საუკუნეებისა“⁷.

დიდუბის ტერიტორიაზე ადრეული ხანის ცხოვრების კვალის მაჩვენებელია დღევანდელ ლენინის რაიონში, კიროვის ქარხანასთან 1958 წ. მიწის თხრისას ნაპოვნი II—I ს. (ძვ. წ. ა.) პართიის მეფის ფრაატ IV-ის დროინდელი დრაქმა.

როგორც დავინახეთ, სახელი ცხენის ტერფი ერთხელ გვხვდება, შემდეგ, მოგვიანებით, XII—XIII სს. ამ ადგილის საკუთარ სახელად დიდუბე ჩნდება.

დიდუბე ორი სიტყვის ნაზავია: დიდი+დუბე.

დუბე — ვაკე, დაბლობი ადგილის აღმნიშვნელი სიტყვაა. დიდუბე საკუთარი სახელის მნიშვნელობით გვიანშუასაუკუნეებამდე აღარ გვხვდება. ამ სახელს ჩამოსცილდა მსაზღვრელი „დიდი“ და შემდეგი ხანის სიგელ-გუჯრებში, შემოგვრჩა გეოგრაფიული ცნების — „ვაკე“, დაბალი ადგილის შემცველ სიტყვად — „დუბე“.

„მოგვიდღე: დუბის ვენაჯი, კევის რუს: ქუეშე:“ ... (1592)⁸. „...საწისქუელოს: რომ: გიტნს: დუბეს: ქეემოთი:...“ (1678)⁹ „...ამ სამძღვრით... ის დუბე: ვაკე: ადგილი და: იმ დუბეს: იქით: რომ: კლდოვანი: სერსერი: ჩასდევს:“ (1707)¹⁰.

საბა თავის ლექსიკონში სიტყვა „დუბეს“ ასე ხსნის: დუბე—დაბალი ადგილი. მეორე ქართველი ლექსიკოლოგი ნიკო ჩუბინაშვი-

7 დ. ქ ო რ ი ძ ე, თბილისის არქეოლოგიური ძეგლები, ნაწ. II, 1958, გვ. 43; სამწუხაროდ, ამის შემდეგ დიდუბის ტერიტორიას აღარ შეხებია არქეოლოგიის წერაყინი და ბარი. დასანანია, რომ გვიანი ხანის დიდუბის ისტორიის გამოსაწვლად შეტად იშვიათად მოგვეპოვება განათხარი მასალა.

8 სარ. კაკაბაძე, ისტორიული საბუთები, წიგნი III, 1913, გვ. 80.

9 საქ. ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ფ. Hd—10.

10 სარ. კაკაბაძე, ისტორიული საბუთები, წიგნი I, 1913, გვ. 12.

ლი ქართულ ლექსიკონში დუბეს ასეთ განმარტებას აძლევს: „დუბე—დაბალი ადგილი—ჩულო (დიდუბე), ტფილისის ზევით მინდორი“.

თბილისის გარემოს სახელთა წარმოშობას და წარმომავლობას არკვევს ისტორიკოსი თეიმურაზ ბაგრატიონი: „...დიდუბე — ფართო უბე, ანუ წიაღი“¹¹.

პლატონ იოსელიანი თბილისის სანახების აღწერისას ამბობს, რომ აქ გაშენებული იყო: ორთაქალის, დირსიქალის, კრწანისის, სეიდაბადის, სოლოლაკის, გარეთუბნის, ვერის, კუჯიის, დიდუბის ბაღები, აღსანიშნავია, რომ მკვლევარი დიდუბის ხსენებისას გვაწვდის მისი ეტიმოლოგიის ახსნას: «Дидубийские — великие лощины».¹²

„Лощина — низменность, низко расположенная долина“ (Д. Ушаков).

„Лощина — плоская низменность“ (В. Даль).

სიტყვა დიდუბის ახსნას, ასევე ვხვდებით: «Обозрение Российских владений за Кавказом. С. П. 1836, стр. 171—7.

При Российском управлении, большая часть этого предместия заселена причисленными к городу поселениями, занимающими Кукня, Чугурети, пространство земли, называвшееся прежде Дидубе, т. е. большая долина». მოტანილი საბუთებიდან ნათლად ჩანს, რომ დიდუბე ნაწარმოებია სიტყვა „დუბედან“.

დიდუბეს სხვა ახსნასაც უძებნიან, კერძოდ, ერთი გვიანი ხანის (1826) რუსულ ენაზე შედგენილ დოკუმენტში ვკითხულობთ: «... самое название бывшего села и укрепления Дидубе значит на грузинском языке большая пазуха... по обширности равнин и друтого рода земель»¹³

დოკუმენტებიდან ჩანს, რომ სიტყვა „დიდუბის“ წარმოშობას უკავშირებენ უბეს.

საინტერესოა, რას წარმოადგენდა მე-XII—XIII სს. დიდუბე? რა ურთიერთობა ჰქონდა ქალაქთან? რა სახის მეურნეობას ეწეოდა აქაური მიწისმუშა—გლეხი?

სახელი „დიდუბე“ ქართული ისტორიის ასპარეზიდან უკვალოდ

11 თეიმურაზ ბაგრატიონი, ტფილისისათვის, 1838, სანქტ-პეტერბურგი, შ. ბროსეს კოლექცია, E—82 (E—156), ლენინგრადის აზიის ხალხთა ინსტიტუტი

12 Платон Иоселиани, Опис. древн. г. Тифлиса, 1866, გვ. 271.

13 სცსია, ფ. 2, აღწ. 1, № 1553, გვ. 36.

ქრება კარგა ხანს, თითქმის მთელი ოთხი საუკუნის მანძილზე — XVII ს-მდე. რა იყო ამის მიზეზი?

XIII ს. ქალაქისპირიდან დიდუბის სახელის გაქრობა უთუოდ დაკავშირებულია იმ მოვლენებთან, რომლებსაც ადგილი ჰქონდათ XIII ს. მეორე მეოთხედში.

საქართველოს სახელმწიფოს გარშემო თანდათან ჩნდება და იკვრება ძლიერი მაკმადიანური სამყაროს კოალიცია, ქართული ერთიანი სახელმწიფოს სიძლიერე ირყევა. საგარეო ფაქტორების ზემოქმედებით გამუდმებული დამანგრეველი შემოსევების შემდეგ მოიშალა საქართველოში ნორმალური ცხოვრება.

უამთააღმწერელი მოგვითხრობს იმ საშინელებაზე, რაც მოჰყვა ჯალალ ედდინის შემოსევას: „...და ესრეთ რა ძლიერად ჯელთ იგდო ქალაქი სულტანმან, კუალად იწყო უბოროტესთა ბოროტთა ქმნად ქრისტიანეთა ზედა. ესოდენ მძქნვარედ მოსრვიდა, რომელ სავსე იყვნეს ფოლოცნი, ხრამნი და კნარცუნი მოკლულთა მიერ და უმრავლეს მკუდართა მტკუართა შეუტეობდეს... იწყო რღუევად ეკლესიათა, ვიდრე საფუძველადმდე აღფხურა“¹⁴...

შეიძლება ამ შემადრწუნებელი შემოსევის დროს განადგურდა დიდუბე.

დიდუბე რომ მხოლოდ დუბე — ვაკე, დაბალი, დაცემული, დაბლობი ადგილის გეოგრაფიული ცნების შემცველი სიტყვა ყოფილიყო, რასაკვირველია, ის ქართული ისტორიოგრაფიიდან ასე უკვალოდ არ გაქრებოდა. ძველის ადგილას მისი სახელის ტრადიციულად აღდგენას საუკუნეები არ დასჭირდებოდა.

ქალაქისპირიდან სახელი „დიდუბის“ გაქრობა გვაძლევს უფლებას ვთქვათ, რომ XII—XIII სს. აქ იყო დასახლებული პუნქტი. ამის ყველა პირობა არსებობდა: სარწყავი რუ, ცენტრალური გზა გატანილი ქალაქის კარიდან არაგვისაკენ, აქედან კი ჩრდილოეთისაკენ, და დედაქალაქის სიახლოვე. ამის გარდა ძველი დიდუბის ტერიტორიაზე, მართალია ძუნწად, უმნიშვნელოდ, მაგრამ მაინც ბინადარი ცხოვრების მიმანიშნებელია ისეთი ფაქტი, როგორცაა იმდროინდელ საქართველოში მიმოქცევაში არსებული ფულის — მონეტის მოპოვება. ესაა 1938 წ. ლენინის რაიონში, საჭილაოს ქუჩა № 19-ში განათხარში აღმოჩენილი XI ს. ბიზანტიური, უსახელო მონეტა (საქ. სახ. მუზ. ნუმიზ. განყოფილება, საინვენტარო

¹⁴ ქართლის ცხოვრება, ტ. 2, სიმონ ყაუხჩიშვილის რედაქციით, 1959, გვ. 177.

№ 1091)), და 1941 წ. პირველი მაისის რაიონში, ორჯონიკიძის ქ. № 13-ში გათხრისას ნაპოვნი XIII ს. მეორე ნახევრის ქართულ-პულაგუიდური ვერცხლის დრამა (საქ. სახ. მუზ. ნუმიზ. განყოფილება, საინვენტარო № 1161)¹⁵.

გარეშე თუ შინაური მტერი დიდ უბეს, დაბლობ ადგილს, თუ ეს მხოლოდ ამ მნიშვნელობით იხმარებოდა, ვერაფერს დააკლებდა; ის სწორედ გაქრა, როგორც დასახლებული პუნქტის მატარებელი სახელი. სწორედ დიდუბის, როგორც ადგილის საკუთარი სახელის გაქრობა ამართლებს ზემოთ გამოთქმული ჩვენი მოსაზრების უტყუარობას, რომ დიდუბე სოფლის დასახლებული პუნქტის სახელი იყო და მისი მოსახლეობის გაქვლეტის, ტყვედ წასხმის თუ აქედან აყრა-გადასახლების შემდეგ იგი წყვეტს თავის არსებობას.

ქალაქისპირა სოფლების — სასოფლო-სამეურნეო და ხელოსნური უბნების ქალაქთან სიახლოვე აპირობებდა მათ დიდ მნიშვნელობას ქალაქის სამეურნეო და ეკონომიურ ცხოვრებაში უფრო მეტად. ვიდრე ქალაქს მოშორებული ამა თუ იმ დასახლებული პუნქტისა.

XII—XIII ს. დროინდელი დიდუბის არსისა და რაობის უკეთ გაგებისათვის მოვიხმობთ მისასადაგებელ მასალას, კერძოდ კი XI—XIII სს. ბიზანტიის დიდი ქალაქების და მათი გარეუბნების (პროვასტიუმები — ამ სიტყვის სლავური შესატყვისისა — *преградье*, ქართულად ნიშნავს ქალაქგარეთს, გარეთუბანს) ურთიერთდამოკიდებულებას.

ცნობილი ბიზანტიოლოგი მ. სიუზიმოვი წერს, რომ «Большой византийский город экономически был связан районом, который должен был в основном снабжать население городов необходимыми продуктами питания и т. п. — მკვლევარი შემდეგ ამბობს, რომ — Разумеется, проастиим могли служить и в качестве летней резиденции, дачи».¹⁶

დიდუბე თბილისის შემოგარენში მდებარე ერთ-ერთი აგარათაგანია. მართალია, ჩვენს ხელთ არსებული არცერთი წერილობითი წყარო თუ ზეპირი გადმოცემა დიდუბეს აგარად არ იხსენი-

¹⁵ ეს ცნობა მოკვანოდა აწ გარდაცვლილმა პროფ. დ. კახანაძემ.

¹⁶ М. Я. Сюзюмов, Экономика пригородов Византии крупных городов. журн. «В. В.», 1956. т. XI, გვ. 55.

ებს, მაგრამ არ უნდა დაგვავიწყდეს, რომ მას ჰქონდა ყველა ის ნიშანი, უფრო ზუსტად, პირობა, რაც საჭიროა სამეფო აგარისათვის: მეფის სადგომი სასახლე, კარის ეკლესია, სარწყავი რუ, რომელიც რწყავს დიდუბის მინდვრებს, ზვრებს, ხოდაბუნებს და საძოვრებს, დიდუბის ველი მარჯვე ადგილია დიდძალი ჯარის შესაყრელად და ძლევამოსილი ბრძოლის შემდეგ მოპოვებული ნააღფევის გამოსაფენად (1195 წ.) ისიც საგულისხმოა, რომ დიდუბე თავის მნიშვნელობას და სახეს კარგავს ერთიანი სახელმწიფოს პოლიტიკური და ეკონომიური სიძლიერის შერყევის, დაკნინების და დაცემის შემდეგ.

ჩვენი ქვეყნის ბედუკუდმართობამ ბევრი ქალაქი, დაბა, სოფელი და აგარა შეიწირა. ზოგის არსებობაზე მემატრიანეები მოგვითხრობენ, ზოგი კი ისე აღიგავა ამა ქვეყნიდან, რომ თუ არა არქეოლოგის წერაყინი, მათ სამარადქამისო დავიწყება ეწერათ.

ქართველი თუ უცხოელი მემატრიანეები მოგვითხრობენ და აგვიწერენ იმ გამანადგურებელი შემოსევების და მათი შედეგების ამბავს, რომლებიც თავს დაატყდა საქართველოს, მის დედაქალაქ თბილისს და მის სანახებს XIII საუკუნიდან მოყოლებული XVII საუკუნემდე. გავიხსენოთ XIII ს. მესამე მეოთხედში ბათო ყაენის შვილის, ბერქა ყაენის ლაშქრობა. მისი მრავალრიცხოვანი ჯარის მიერ საქართველოს დალაშქვრის შემდეგ ალაზან-ივრის ქვემო წელი და მდინარე მტკვრის მარცხენა ნაწილი ისე აოხრდა და იავარიქმნა, რომ რამდენიმე საუკუნის მანძილზე აქ მოსახლეობა აღარ გაჩენილა¹⁷.

XV ს. იტალიელი მოგზაური იოსაფა ბარბარო მოგვითხრობს: „12 ივლისს 1475 წ. მოვედით საქართველოს მეფის ქალაქში, რომელსაც ჰქვია ტფილისი (Tiflis), ეს ქალაქი დგას მცირე გორაზე. მეორე უფრო მაღალ გორაზე აშენებულია ტფილისის ციხე, საკმაოდ მაგარი. ტფილისი წინად სახელგანთქმული იყო თავისის სიდიდით და ამჟამად კი დაცემულია. მაგრამ ქალაქის ის უბნები, რომლებიც აოხრებას გადაარჩენია ეხლაც კარგად არის დასახლებული“¹⁸.

მთხრობელი ბერი ეგნატაშვილი საქართველოში შაჰ-თამაზის

17 საქართველოს ისტორია, დამხმარე სახელმძღვანელო, 1958, გვ. 237.

18 იტალიელი მოგზაურები საქართველოში მე-15 საუკუნეში, ეურნ. „მოამბე“, 1894, № 11, გვ. 55—56.

ერთ-ერთი შემოსევის (1546 წ.) შესახებ ამბობს: „მაშინ შაჰ-თამაზ წარვიდა ყარაბაღს, და შემდგომად მცირედისა წარმოემართა კუალად ტფილისსა ზედა, და ქმნა მრავალი ბოროტი, მოაოჯრა სრულიად ტფილისი და აღიღო ციხე ტფილისისა და შეაყენნა მცველნი თვისნი...“¹⁹

XVI ს. სიმონ I-ის მეფობისას „...მუხრან-ბატონმა არჩილმა დაარბია ტფილისის არე-მარე...“²⁰ და მრავალი ასეთი მაგალითი.

ცნობილია, რომ ტფილისის გასანადგურებლად, ასაოხრებლად და იავარსაყოფად მომხდური გარეშე თუ შინაური მტერი ქალაქთან ერთად მის სანახებსაც ანადგურებდა, რომელთაგან ზოგიერთი უკაცრიელდებოდა სამარადისოდ, ზოგიერთის ამ ქვეყნად მობრუნებას კი სჭირდებოდა დიდი დრო.

განადგურებული დასახლებული პუნქტის აღდგენას, არასაკვირველია, ხშირ შემთხვევაში თუ ყოველთვის არა, ხელს უწყობდა მისი გეოგრაფიული მდებარეობა — სიახლოვე საქარავენო-სატრანზიტო გზებთან, სამიმოსვლო მდინარეებთან, დიდ ქალაქებთან.

სახელმწიფოს პოლიტიკურად და ეკონომიურად შედარებით მომძლავრების შემდეგ ბევრი ძველი ქალაქი, დაბა, სოფელი, აგარა ტრადიციულად აღდგა. ძველი ნარუალები იწმინდება და იწყებს მოქმედებას.

ძველი დიდუბის, როგორც დასახლებული პუნქტის, სოფლის ხელმეორედ წამოწევაში, ამქვეყნად დაბრუნებაში, დიდი წილი უდევს ზემოთ ჩამოთვლილ ფაქტორებთან ერთად მის წარსულს, იმას, რომ ძველადაც აქ იყო სოფელი, ანდა სოფლური დასახლების მაგვარი ადგილი, ჭერ კიდევ არ წამლილიყო მეხსიერებიდან დიდუბის ველის სარწყავი რუს არსებობა.

სოფ. დიდუბის აღდგენა მოხდა მაშინვე, როცა კი ამისათვის ობიექტური პირობები შეიქმნა.

ვახტანგ V-ის მეფობის ხანშიც (1658—1676) არ შეწყვეტილა ის დიდი სააღმშენებლო სამუშაოები, რომლებიც დაიწყო როსტომის მეფობის დროს, შაჰნავაზის მეფობის ქამს ხელახლა დასახლებულა სოფელი დიდუბე. ვახტანგის ძემ, მეფე გიორგი XI-ემ ალაპი შეაწერა დიდუბელთ. ალაპის გადახდის გამო მეფე გიორგი XI დიდუბელებს ანთავისუფლებს ყოველგვარი სახელმწიფო გამოსა-

¹⁹ ბერი ევნატაშვილი, ახალი ქართლის ცხოვრება, მესამე ტექსტი, ქართლის ცხოვრება, II, სიმონ ყაუხჩიშვილის რედაქციით, 1973, გვ. 505.

²⁰ მარტიბროსე, საქართველოს ისტორია, ნაწ. 11, 1909, გვ. 11.

დებისაგან „ქ ...ჩვენ, მეფე პატრონი გიორგი, თანა-მეცხედრე ჩვენი დედოფალი პატრონი თამარ და პირმშო და სასურველი ძე ჩვენი პატრონი ბაგრატ და ძმანი ჩვენნი ესე ვინებეთ პატივად და მოსახსენებლად მეფის, პატრონის მამის ჩვენის მეფის ვახტანგისა და დედის ჩვენის დედოფლის რვადამ ყოფილის ბარათაშვილის შვილის. ორბელის-შვილის ეკატერინესათვის. მათის სულისათვის დავდევით ალაპი. იმავ მამის ჩვენის აშენებულს სოფელს დიდუბეს რუ გამოიღო ავკალიდამ და აღამენა სოფელი და უნაყოფო მიწა ნაყოფიერ ყო: ჩვენცა ესე სასულიერო სიხარული და მოხსენება ალაპი განუწესეთ: რადგან დიდუბელთ თავეთის ნება-ყოფლობით ეს ალაპი დაიდევს, ასე ვათარხნეთ და ვათავისუფლეთ რომე არაფერი სათხოვარი არა ეთხოვბიდეს რა: არა ცხვრისა და ღორის საბალახე, არა პირისთავი, არა ნახირისთავი, არა კოდისპური. არა ღალა, არა კულუხი, არა ხვნა და თესვა, არა მკა და ლეწვა. და არა სხვა საბეგრო მუშაობა, არა სასახლისა, არცა სხვისა, არა ურემი, არა ულაყი, არა ტიკი-ტომარა, არა სათემო საწერი თქვენ არა გეთხოვებოდეს რა. რუ(ს) ზეით თუ მოხნათ, ღალა არ გეთხოვებოდეს და რუს ქვეით რაც მოხნათ, მოთესოთ, სამართალით გეთხოვებოდეს. არა მალი და ხარჯი თვინიერ ერთის სათათროს საურის მეტი არა კათალიკოზსა და სხვას საყდრიონს მღდელსა და მონაზონს კელი თქვენთან არა ჰქონდეს, რასაც ალაპს არ გარდაიხდიდე. ამისაგან კიდე.

დაიწერა ბძანება და ნიშანი ესე ადამს აქაო შვიდი ათას ასოთხმოცდა ცხრასა, ქ(ორონი)კ(ონ)სა ტო, ინდიკდიონსა მეფობისა ჩვენისასა და კელითა თუმანიშვილის კარისა ჩვენის მწიგნობრის გივისითა“.

ირიგაციის გარეშე შეუძლებელი იქნებოდა სოფელ დიდუბის არსებობა და იმ ფუნქციების შესრულება, რომელიც მას ეკისრა, როგორც ქალაქის სამეურნეო რაიონს. დიდუბის ველის დამუშავება, სოფლის მეურნეობისათვის მისი გამოყენება ხელოვნური მორწყვის გარეშე წარმოუდგენელია. ცნობილია, რომ მდინარე მტკვარი (მარცხენა ნაპირი) საირიგაციოდ ვერ გამოიყენება, მოყოლებული მცხეთიდან ვიდრე დირსიჭალის და ღომელაურის ბაღებამდე. ამ ადგილებში მდინარის გამოყენებას ხელს უშლიდა მტკვრის ფლატე და კლდოვანი ნაპირი. ამიტომ დიდუბის ველის მოსარწყავად რუ უნდა გამოეტანათ მდინარე არაგვიდან. ასეთი რუ აქ აღრეც არსებობდა: „...წიწამურ-ზაპესის ხაზზე ანტიკურ ხანაში

სავარაუდოა სარწყავი სისტემის არსებობა... უნდა ვიფიქროთ, რომ ანტიკური ხანის არაგვის რუ ავქალა-ღრმა-ღელემდე მაინც იქნებოდა მიტანილი, რადგან ავქალა-დიდუბის შემდეგ რუს მოქმედების სავარაუდო რაიონში ანტიკური ძეგლები არ ჩანს²¹.

მკვლევარ ი. კიკვიძის მოსაზრების მართებულობაზე მეტყველებს ის ფაქტი, რომ ვახტანგ V-ის დროს ავქალიდან გამოიტანეს დიდუბის რუ. ჩვენის აზრით, ეს უნდა ყოფილიყო ძველი სარწყავი ტრასის აღდგენილი ზაზი, რომელიც არსებობდა და მოქმედებდა ანტიკურ ხანაში, როგორცა ჩანს იგი ჯერ განაახლა თამარ მეფემ დიდუბის ველის და თბილისის სანახების მოსარწყავად, შემდეგ იგი მოიშალა (ქვეყნის ეკონომიური და პოლიტიკური სიძლიერის დაცემასთან ერთად), ხოლო იგივე ნარუალი აღადგინეს. როგორც აღვნიშნეთ, ანდა ძველ ტრასაზე ხელახლა გამოიტანეს. ავქალიდან გამოტანილი დიდუბის რუ ტრადიციისამებრ ძველი ნარუალის ადგილას უნდა ყოფილიყო. დიდუბის რუს ადგილმდებარეობის გარკვევაში გვეხმარება გვიანი ხანის (XIX საუკუნის) სარჩევო დოკუმენტს თანდართული გეომეტრიული გეგმა²².

ჩვენს ხელთ არსებული ქართული საისტორიო წყაროებით, სარჩევო მასალით, რუკებით და გეგმებით შეძლებისდაგვარად ვადგენთ სოფ. დიდუბის ძველ მიწებს. მას სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან ესაზღვრებოდა ჩულურეთის და კუკიის მიწები, თელისხევიდან გაუყვებოდა ჩრდილოეთის მიმართულებით მელის გორა, სწორხაზოვნად გახიდილი გორა (ულელტეხილი, თ. ბ.), ყეენის გორა (ყენისი), სათათრო გზა, ხევძმარი და აქედან ჩაუყვებოდა მდინარე მტკვარს. დასავლეთიდან მას ესაზღვრებოდა მდინარე მტკვარი.

სოფ. დიდუბე ქვემო ქართლის უკიდურესი ჩრდილოეთი საზღვარია, „ო. კახეთის და ქართლის სამძღუიარი, კევ-ძმარის ყუთელი ფლატე²³...“. როგორც აღვნიშნეთ ხევ-ძმარი დიდუბეს ჩრდილოეთიდან ესაზღვრებოდა და მას ჰყოფთა სოფ. ავქალისაგან.

ქართლი იყოფოდა ოთხ სასასპეტოდ ანუ სადროშოდ. ვახუშტი ბაგრატიონს შედგენილი აქვს ქართლის რუკა, რომელზეც სათანადო ფერით დატანილი და აღნიშნულია თითოეული სადროშო. რუკას ასეთი სახელწოდება აქვს: „ქართა ანუ რუკა ძველად ზენა-

21 ი. კიკვიძე, მორწყვა ძველ საქართველოში, 1963, გვ. 87—93.

22 სცსია, ფ. 192, აღწ. 8, № 654, გვ. 20.

23 დასტურლამალი, პეტრე უმიკაშვილის გამოცემით, 1886, გვ. 44..

სოფლებისა ანუ შიდაქართლისა, და აწ წოდებული ქართლისა, რლი განიყოფის აწინდელს ყ-სა ამა ოთხ სასპასპეტო, წითელი არს მეფის თანამყოფი და მეფისავე სადროშოსი. მწვანე არს მესამე სასპასპეტო და მესამე სადროშო მუხრანისა, მემარცხენე ყვითელი არს მეორე სასპასპეტო და მემარჯვენე დროშა ზემოქართლისა ამილახორის სასარდლო. ყ-ლის საზღვრით თვისით დახაზული უმჯობესათ სხვათა აქა მოხაზულთა რუკათაგან. ხ-წიგნი ვითარცა სხვათა ქართათა შ-ა. ეგრეთვე აქაცა იუწყე. ხ-აღმოსავლით აქუს კახეთი სამკრით საბარათიანო. და დასავლით იმერეთი. და ჩრდილოთ ოსეთი, რლისა დვალეთი წითლათ მოხაზულია“²⁴.

სოფ. დიდუბე ვახუშტის რუკაზე შეფერადებულია ყვითელი ფერით, ე. ი. იგი შედიოდა მეორე სასპასპეტოში.

სპარსეთის ყენისათვის მისართმევი გამოსაღები ხარჯის მიხედვით ირკვევა, რომ სოფ. დიდუბე XVIII ს. დასაწყისში მტკვრის მარცხენა ნაპირზე კარგა მოზრდილი და მჭიდრო დასახლება უნდა ყოფილიყო. „ქელმწიფის ტყვის კარჯისათვის... დიდუბელთ მინალთუნი 3, შაური იდ...“²⁵. მინალთუნი უდრიდა ერთ მანეთს ე. ი. სოფ. დიდუბეს უნდა გამოეღო 8 მანეთი და 14 შაური მანინ, როცა სოფ. დიდუბის მეზობლად მდებარე სოფლებს—„სააკას ლილოს“ 9 აბაზი, „ქვითკირის ლილოს“ მინალთუნი 3 (6).

1721 წ. მოეწყო აღმოსავლეთ საქართველოს მოსახლეობისა და სოფელთა აღწერა. ეს აღწერა ჩვენთვის საინტერესოა იმით, რომ ვიგებთ არა მარტო იმ სოფლის მფლობელის ვინაობას, სოფლის ეთნიკურ-ეროვნულ შემადგენლობას და სხვ. მოტანილი აღწერიდან ირკვევა, რომ სამეფო სოფელ დიდუბიდან საჭიროების შემთხვევაში შეეძლოთ გამოეყვანათ 30 მოლაშქრე, აქედან მეფის კუთვნილი 27 სახასო ყმაა, ხოლო მემამულე გილაქიშვილის 3 მოლაშქრე ყმა²⁶.

სოფ. დიდუბეში ისეთი კომლი, საიდანაც შეიძლებოდა გამოეყვანათ მოლაშქრე იყო 26, მაგრამ ეს სულაც არ ნიშნავს იმას, რომ აღნიშნულ სოფელში მეტი მოსახლე არ იყო. 1721 წ. აღწერის შესავალი გვამცნობს, თუ დავთარში ვინ აღიწერა და რა მიზეზით: „აღწერეთ ამა დავთარსა შინა, რომელთა ძალეღვა აბჯართა და

²⁴ სცსია, ფ. 1448, № 103.

²⁵ დასტურლამალი, პეტრე უშიკაშვილის გამოცემით, 1886, გვ. 103.

²⁶ ექ. თაყაიშვილი, მასალები საქ. სტატ. აღწერილობისა მეურავმეტე საუკუნეში, 1907, გვ. 4, 89.

ღხენტა ხმარებანი, გინა სამეფოთა ხარჯთა და ბეგარათა გამოღებანი, ხოლო რომელთა არა ძალედვის ყოვლისა რასამესი ქმნა და გამოღება განუტევით და არა აღვწერით წიგნსა ამასა შინა, რათა მწუხარე იქმნეს, მადლობდნენ ღმერთსა და აქებდნენ და ლოცვიდნენ მეფესა ჩვენსა მრავალყამიერ დღეთა სიგრძეთა მეტყველებითა. დღეს ქ-კსა უთ, თვესა იენისსა იბ, დღესა ხუთშაბათსა ეამსა მერვესა...“²⁷.

XVIII ს. 20-იან წლებში ოსმალეთმა დაარღვია 1639 წ. სპარსეთთან დადებული ზავი და ქართლ-კახეთის ხელშეუვალობა ხელკყო. 1723 წ. ოსმალეებმა დაიპყრეს თბილისი. ისევ აირია ქვეყანა. ამ ავბედობის ეამს გზისპირა ბევრი სოფელი მოიშალა და აიყარა. ქალაქისა თუ სოფლის მოსახლეობა გაიხიზნა მიუვალ მთებსა და სახიზნეებში.

ვახუშტის საქართველოს რუკაზე სოფ. დიდუბეს ახლავს პირობითი ნიშანი ბ. რუკას თანდართულ ექსპლიკაციაში ამ პირობით ნიშნის ახსნისას წერია: „ქრისტიანთ დაბა“²⁸. ე. ი. დიდუბის ტერიტორია დასახლებულია და დაბად იწოდება.

1724 წ. საქართველოდან რუსეთის ხელმწიფის კარს სამხედრო დახმარების სათხოვნელად წაბრძანებული ქართლის მეფის ვახტანგ VI-ის მაგიერად ოსმალეებმა 1725 წ. ქართლის მმართველად ისაყ ფაშა დასვეს.

1735 წ. ქართლში ოსმალეები ყიზილბაშებმა შეეცვალეს.

ერი თავისი თვითმყოფადობისა და თავისთავადობის შენარჩუნებისათვის იბრძოდა. ხალხს ეს ბრძოლა ძვირად უჯდებოდა. ქვეყანა იცლებოდა მწარმოებელი ძალისაგან. რაც კი წარსულში გაკეთდა, აღღვა და წელში გამართვა ვერ მოასწრო, ისევ ნაოხრად და ვერანად იქცა. თავნება თავადაზნაურთა მიერ ძმათა სისხლის ღვრას, ყმა-გლეხთა მოტაცებას და უცხოეთში გაყიდვას დაერთო ლეკთა გამუდმებული თარეში — აბრაგობა, რომელიც ყველაზე მეტად აწუხებდა და ილაჯს უწყვეტდა ქართველ ხალხს. სახელმწიფოში მოიშალა შეურნეობა, მოსახლეობის რიცხვი საბედისწეროდ შემცირდა, სახელმწიფო დაძაბუნდა. ლეკები ისეთი უტიფარნი და თავხედნი გახდნენ, რომ არაფერს აღარ ეპუებოდნენ. შემატიანე პაპუნა ორბელიანი მოგვითხრობს: „ასე გათამამდნენ

27 ექ. თაყაიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. IX.

²⁸ კარტა ანუ ქართულად რუკა სამეფოსა ქართლისა ყოველთა საზღვრითა თვისითა. აკად. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ფ. H—2079.

(ლექები, თ. ბ.), რომ ქალაქის პირიდან მუდამ ნაშოვარი მიქონდისთ²⁹.

ირანის შაჰი ნადირი 1738—1740 წწ. ინდოეთს ლაშქრობს. მას ამ ლაშქრობაში ახლავს ქართველი ბატონიშვილი ერეკლე თეიმურაზის ძე. მეფის ძესთან ერთად იყო ქართველი თავადაზნაურობა. 1740 წ. წყალობის სიგელით ირკვევა, რომ ყველაზე მეტად მეფის ძისადმი ერთგულებაში ინდოეთს თავი გამოუჩენია ვინმე გურგენიძეს, რისთვისაც მეფე თეიმურაზ II-ემ მას უბოძა დიდუბის მოურაობა და თელავის ბაზრის ტარულობა. „ქ. წყალობითა ლ-თისათა ჩვენ ლ-თივ ზეცით გვრგვინოსანმა... მეფეთ მეფემან პატრონმან თეიმურაზ, და თანა მეცხედრემან ჩუენმან დედუფალთ დედუფალმან თამარ, პირშომან და სასურველმან ძემან ჩვენმან ბატონისშვილმან ბატონმა ირაკლიმ: ეს წყალობის წიგნი და ნიშანი დაგიწერეთ და დაგიმტკიცეთ, თქვენ მრავალ ფერად თავ დაღებულს, და ჩვენსა სამსახურსა შინა ნიადაგ მზადყოფსა და ერთგულება დაჭერებულს ყმათ, გურგენიძეს, და ჩვენს არმის ეშოკალაბაშთ ბეჟან ბეგის შვილს სოლომონს... მაშინ დაგვეაჩენით, და ვისმენეთ აჟა და მოხსენება თქვენი, და ესოდენისა ჩვენზე თავგანწირვით... სამსახური მოვიკსნეთ და წყალობისა თვალითა მოგხედენით და შეგიწყალეთ, და გიბოძეთ თელავს ბაზრის ტარულობა, მერმე ნადირმა დალისტანიდამ მობრუნდა და კარგათ ვემსახურენით და მივეგებენით, და ქართველთ ბატონობა გვიბოძა, მაშინ ძველთაგანაც ჩვენ მამა პაპათაგან დიდუბის მოურაობის წყალობა გპირებოდათ ჩვენც იმრიგათ დიდუბის მოურაობა გიბოძეთ როგორათაც ძველს სიგელში გეწეროსთ... ჩემ ქორონიკონს უკმ (1740 წ.)“³⁰. ბექელი აზის მეფე თეიმურაზისა.

უფრო მოგვიანებით, 1764 წ. ამავე სიგელს ხელმეორედ ამტკიცებს მეფე ერეკლე II და გურგენიძეებს ისევ დიდუბის მოურაობას უმტკიცებს. „ქ. ჩვენ ყოვლისა ზემოდასა საქართველოსა მპყრობელმან მეფეთ მეფემან ერეკლე ესრეთ განეაწესეთ რომელ: რანიცა კახეთს ანუ მამულნი და ანუ სახელონი უპყრიან ამათ ბოძებულნი ჩვენგან ესე ყოველი სოლომონს და მისსა შვილსა დარჩეს; და რაც ქართლში მამული თუ სახელო და დიდუბის მოურაობა ჰქონდესთ ეს ყოველი ბარამს და მისს ძმას დარჩეს: ქე-ს შობის (კ) ქ-ეს აქეთ ჩლ-დ“³¹.

²⁹ პ ა ვ კ უ ნ ა ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი, ამბავნი ქართლისანი, საქართველოს ცხოვრება, ზ. კიკინაძის გამოცემით, 1913, გვ. 80.

³⁰ სცსია, ფ. 226, აღწ. 1, № 9662.

³¹ დასახ. საბუთი.

თეიმურაზ II-ის მიერ ბოძებული ზემოთ მოტანილი სიგელიდან ირკვევა, რომ გურგენიძეთა გვარი ძველთაგანვე ფლობდა დიდუბის მოურავის სახელოს (ადვილი დასაშვებია, რომ მათ სოფელ დიდუბის მოურავობა შაჰნავაზმა უბოძა).

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, XVIII ს. 20-იანი წლებიდან მოყოლებული ქართლ-კახეთს ძნელბედობის ხანა დაუდგა. მიუხედავად ამისა, მთელი XVIII ს. განმავლობაში სოფ. დიდუბეს იშვიათად, მაგრამ მაინც ვხვდებით ისტორიულ ძეგლებში.

1744 წ. ქართლში ბოლო მოეღო 20 წლის უმეფობის ხანას. ირანის შაჰმა ნადირმა თეიმურაზ II კახთა მეფის ერეკლე I-ის ძე დანიშნა ქართლის მეფედ, ხოლო მისი ძე ერეკლე II—კახეთის მეფედ. ეს ქართველი ერის დიდი გამარჯვება იყო. ამიტომ თეიმურაზის თბილისში შემობრძანება და ხელდასმა საერთო ეროვნულ ზეიმად იქცა. მემკვიდრე ამ ისტორიულ ამბავს ამალღებულ ტონში, დიდი პათოსით მოგვითხრობს: „აიყარა მეფე თეიმურაზ ლილოდა-მ, შემობძანდა ქალაქსა თბილისისასა, თვესა ივლისსა თ, მიეგებნენ მოქალაქენი ანუ დასნი სამღვდელონი, შეასხეს ქება და შესწირეს მადლობა ღმერთსა. მოუვიდათ ეს სიხარულისა ამბავი ბატონის-შვილს ერეკლეს. მაშინვე წაბძანდა ქალაქს, გავიდნენ, დასცეს სევანი დიდუბეს, ჩამოხდა მას შინა, გავიდა იბრემ-ბეგ, მიუტანა რაყამი ხელმწიფისა და ხალათი ჩაიცვა იქ და ეგრე შემობძანდა ქალაქში... გაეგება მამა თვისი, მიულოცეს ერთმანეთს და ეგრე შემობძანდნენ;“³²...

მემკვიდრე პაპუნა ორბელიანის მონათხრობში ვხვდებით მეტად საჭირო ცნობას, კერძოდ, „გავიდნენ დასცეს სევანი“³³ დიდუბეს. ჩამოხდა მას შინა...“. ექვს გარეშეა, ერეკლე ბატონიშვილი „სევანს“ არ დადგამდა დიდუბეში, ტრიალ მინდორში ყაენის რაყამის და ხალათის მისაღებად.

ქართველებმა საკუთარი ძალით ვერაფერი გააწყვეს მოძალებულ ლეკთა თარეშის ასალაგმავად. გადაწყდა: იმიერკავკასიაში დაეჭირავებინათ უცხო ჯარი და მათი საშუალებით გაეწიათ წინააღმდეგობა. 1754 წ. თეიმურაზ II-ისა და ერეკლე II-ის მოწვევით

32 პ ა პ უ ნ ა ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი, ამბავნი ქართლისანი, საქ. ცხოვრება, 1913, გვ. 91—92.

33 სევანი ბოძებზე შემდგარი ძვირფასი ქსოვილისაგან დამზადებული კარავია. „მერმე შოალებინა სევანი ერთი, რომლისა მსგავსი არა არს პირსა ქვეყანისასა. ასე ხშირად ესხა მარგალიტი თვალი რომე მისი ალაგი არა ჩანდა. მისი სვეტები მარმარილოსი იყო“ — რუსუდანიანი, 1957, — გვ. 104.

ჩრდილოეთ კავკასიიდან გადმოვიდა ჩერქეზების, კალმუხების, ჩიქების, ქისტების, ოსების, ნოღაელების და ლილველებისაგან შემდგარი დაქირავებული ჯარი. დაქირავებულთ არაგვის ერისთავი ჯიმშერ მეთაურობდა. ლაშქარი თბილისისაკენ მოემართებოდა, მტკვრის მარცხენა ნაპირით: „გამოუძღვა ერისთავი ჯიმშერ და ჩამოიყვანეს ქალაქსა თბილისსა მახლობელ, დააყენეს დიდუბეს, დააყენეს მემანდარნი და უბოძეს ულუფა კმა საყოფელად მათდა“³⁴—მოგვითხრობს მემატთანე. მოტანილ წყაროში მოხსენიებულია სახელმწიფო მოხელე მემანდრე. ამ ცნობას დიდი მნიშვნელობა აქვს დიდუბის ისტორიის გარკვევისათვის. ქვეყანაში მემანდრეს ევალებოდა: საპატიო სტუმრის მიღება-გაცილება, მგზავრობის უამს მისი პატივისცემა, უზრუნველყოფა მოსასვენებელი და ღამის გასათევი ბინით, სურსათ-სანოვავით. სტუმარი სადაც გაჩერდებოდა, მემანდრე მის სასარგებლოდ გადასახადს კრეფდა, ერთი სიტყვით, იგი მესტუმრეა³⁵. მემანდრის უფლება-მოვალეობაზე ასე ვრცლად იმიტომ შევჩერდით, რომ შემთხვევითი არ უნდა ყოფილიყო არაგვის ერისთავის ჯიმშერის და მისი ლაშქრის დაბანაკება დიდუბეს. უთუოდ ეს სოფელი ეკონომიურად იმდენად ღონიერია, რომ მას შეეძლო მასპინძლობა გაეწია მოსულთათვის.

პაპუნა ორბელიანი დიდუბის შესახებ კიდევ ერთ ცნობას გვაწვდის. 1756 წ. თებერვალში კახთა ბატონის ერეკლე II-ის მეუღლემ დარეჯან დედოფალმა შვა ძე ლევან ბატონიშვილი. ეს სასიხარულო ამბავი მთელს საქართველოს გასწვდა. ზეიმში მონაწილეობის მისაღებად და მოსალოცად აღმოსავლეთ საქართველოში იმერეთის კათალიკოზი ბესარიონი მოდის. „...კათალიკოზი იმერეთისა ბესარიონ, ძმა რაჭის ერისთავისა: რა გარდმოვიდნენ საქართველოსა მიწაში და მოაგებნეს თავადნი და მისცეს ულუფა საკადრად და კმა-საყოფელად მათდა: მოახლოვდნენ რა ქალაქს, ჩამოახდინეს დიდუბეს, მიაგებეს ბატონი-შვილი გიორგი დარბაზისა ერნი, ჩინებულნი თავადნი, ყოველნი მოუძღვნენ აგრე პატივით ქალაქსა შინა“³⁶. ქართველი ისტორიკოსის შრომიდან ზემოთ მოტანილი მონაკვეთი მართალია მწირ ცნობებს გვაწვდის დიდუბის შესახებ, მაგრამ ისიც საკმარისია იმისათვის, რომ უცილობლად მივიჩნიოთ დი-

34 პ ა პ უ ნ ა ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 215.

35 ივ. სურგულაძე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის, ტ. I, 1952, გვ. 275—278.

36 პ ა პ უ ნ ა ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 232.

დუბის, როგორც დასახლებული პუნქტის, სოფლის არსებობა აღებულ პერიოდში.

XVIII ს. 60-იანი წლების შემდეგ, თითქმის საუკუნის დასასრულამდე (1796 წ.) სოფ. დიდუბე ქართულ ისტორიულ წერილობით წყაროებში აღარა გვხვდება. გიულდენშტედტი, რომელმაც ჩვენში იმოგზაურა 1771—1772 წწ.. თავის ნაშრომში ახსენებს დიდუბის დანგრეულ ციხეს³⁷. მისივე საქართველოს 1772 წ. რუკაზე დატანილია დიდუბის გაპარტახებული ციხე. მოგზაურის მიერ დიდუბის ციხე-გალავნის ასეთ მდგომარეობაში ნახვა ლეკთა რბევა-ნამუსრევეზე მიგვინიშნებს. ამის გამო უნდა იყოს, რომ 1781 წ. სოფელთა აღწერის სიაშიც ვერ ვხვდებით სოფელ დიდუბეს, მაგრამ მისი ასე პირწმინდად გაქრობა თბილისის სანახებიდან ისე, რომ ერთი კომლიც არ დარჩენილიყო, ცოტა საეჭვოდ მიგვაჩნია. თვით ამ დოკუმენტის (1781 წ. სოფელთა აღწერის სია) შემკრების და გამომზეურებლის ივ. ჯავახიშვილის აზრით, აღწერა ნაუცბადევიად, ნაჩქარევიად შედგენილის სახეს ატარებს³⁸. 1781 წ. აღწერაში იმ დროს არსებული ბევრი სოფელია გამოტოვებული. ჩვენ მაინც ვფიქრობთ, რომ რადგანაც აღწერა ემსახურებოდა ძირითადად სამხედრო საქმეს, კომლიდან მოლაშქრის გამოყვანას ამ დროს სოფელი დიდუბე ისე უნდა ყოფილიყო დაძაბუნებული და ათხელებული, რომ მისი აღწერა საჭიროდ არ ჩათვალეს.

ამავე დროს, აღნიშნული აღწერის მიხედვით, სოფ. კუკიაში სახლობენ დიდუბელი გლეხები.

ცოტა არ იყოს უცნაურად ჩანს, რომ დიდუბელებმა სახიზნავად, ანდა, უფრო სწორად რომ ვთქვათ, საცხოვრებლად აირჩიეს სოფ. კუკია, რომელიც ემიჯნებოდა დიდუბეს. შეიძლება ეს განაპირობა სოფ. კუკიის ქალაქთან სიახლოვემ...

პლატონ იოსელიანი სოფ. დიდუბის მოსახლეობის აყრის მიზეზად, სრულიად სამართლიანად, ლეკთა თარეშს ასახელებს: «... бывшее там село Дидубе, опусташено нашествием лезгин еще до воцарения Ираклия II и часть жителей его поселились в предместья Тифлиса так называемых Кукня и Чугурети»³⁹.

³⁷ გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, გ. გელაშვილის რედაქციით, ტ. 1962, გვ. 67.

³⁸ ი. ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიური ისტორიის საკითხები, ტ. I, 1967, გვ. 157.

³⁹ П. Иоселиани, Опис. древн. г. Тифлиса, 1866, გვ. 262.

მკვლევარი აქ ერთ ადგილზე უშვებს უზუსტობას, როცა ლაპარაკობს, რომ ჯერ კიდევ მეფე ერეკლე II-ის გამეფებამდე სოფ. დიდუბე აყრილი იყო ლექთა თარეშის გამო და მისი მოსახლეობა დასახლებული იყო სოფ. კუკიასა და ჩულურეთში. ჩვენ არ ვეთანხმებით მკვლევარს დიდუბელების სოფ. კუკიაში დასახლების დროის მითითებისას. კუკიაში დიდუბელები დასახლდნენ არა ერეკლე II-ის გამეფებამდე, არამედ მისი მეფობის ხანაში და მის შემდეგაც. ჩვენ უკვე ვთქვით, რომ მეფე თეიმურაზ II 1740 წ. დიდუბის მოურავად ნიშნავს გურგენიძეს, აღნიშნულ სიგელს ხელმეორედ ამტკიცებს 1764 წ. მეფე ერეკლე II. დიდუბე იხსენიება 1744, 1754, 1756 წლებშიც. სამწუხაროდ, გიულდენშტედტი არაფერს ამბობს სოფ. დიდუბეზე, ახსენებს მხოლოდ დანგრეულ, მიტოვებულ ციხე-გალავანს. სოფ. დიდუბე, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, არც 1781 წ. აღწერაში გვხვდება. სამაგიეროდ, XVIII ს. ბოლოს, 1796 წ. შედგენილი საბუთის მიხედვით სოფ. დიდუბე იბეგრება საბატონო გამოსაღებით, რაც უტყუარი საბუთია იმის დასამტკიცებლად, რომ დიდუბე დასახლებულია და იწოდება ქალაქისპირა სოფლად.

„ქ-ს უბდ იანვრის, კვ, ქალაქის ნაპირის სოფლებს შეშა შესწევდა. ეს იმისი პირია რომელმან ისაულად წაედნენ ისინიც აქა სწერაიან... ა/ქ. დიდუბემ ურემი“⁴⁰, ჩვენს მიერ მოპოვებული მეორე საბუთი, რომელიც ამაგრებს პირველს, ლადადებს. „გ/ქ. დიდუბელთ ურემი“⁴¹.

იოანე ბატონიშვილის მიერ ზემოთ ნახსენებ ქართლ-კახეთის სოფლების სიაში ვხვდებით დიდუბეს ოღონდ ასეთი ფორმით: „ქ. დიდუბე“⁴². ძნელი სათქმელია ამ დროს იგი „შენი მოსახლენია“ თუ არა.

1800 წ. გიორგი XII-ის მეუღლის მარიამ დედოფლის მიერ რუსი ხელისუფლებისადმი წარდგენილი დოკუმენტი მოგვითხრობს, რომ სოფ. დიდუბეში მოსახლე ექვსი კომლი გლეხი უწყალობებიან ბატონიშვილებისათვის⁴³.

დრო და დრო სოფ. დიდუბის გაქრობა ქართული საისტორიო წერილობითი წყაროებიდან ნიშანდობლივია იმ ავბედითი ჟამისათვის, რომელიც ადგა საქართველოს XVIII ს. იმის საილუსტრა-

40 სცსია, ფ. 1448, № 1704.

41 სცსია, ფ. 1448, № 1703.

42 იოანე ბატონიშვილი, დასახლებული ნაპრაში, გვ. 128.

43 Акты. т. I, გვ. 216.

ციოდ თუ რამდენჯერ შეიძლებოდა ერთი და იგივე სოფელი აყრილიყო, გახიზნულიყო და ისევ იმავე ადგილზე დასახლებულიყო, მოგვეყავს ამავე საუკუნეში თბილისის მახლობლად მდებარე სოფ. ავჭალას თავსგადამხდარი ამბავი. დოკუმენტი შედგენილია 1779 წ. 8 მარტს. „ქ ლ-თან ბედნიერის ხელმწიფის ქირი მოსცეს გურამი-შვილს ზაალს ყიზილბაშობას თრიალეთიდან ტერ-ყაზარა ჰავექალს მამაჩემს მოსვლია, ყოფილა ჰავექალას, არბაბობას ჰავექალელები რომ აყრილან, ის ტერტერაც ჰავექალელთ თან მიჰყოლიან: მას უკანა არბაბობა რომ გარდავარდა და ჰავექალელები თავიანთ ალაგს მოსულან, ის ტერტერაც ჰავექალელებთან საგურამოს მისულა, იქიდან, რომ კიდევ წახდა ავჭალა, ის ტერტერაც ავჭალელებთან თიანეთს მივიდა... ამას წინათ ავჭალა რომ კიდევ აშენდა...“⁴⁴

1803 წ. შედგენილი საბუთი გვამცნობს, რომ XIX ს. დასაწყისისათვის დიდებულები კუკიას სახლობენ და იქ იბეგრებიან: „...ქ კუკიას მოსახლეთ დიდებულებმა კოდი“⁴⁵.

სახელი დიდუბე შერჩა ძველი სოფლის მცირე ტერიტორიას, რომელიც იფარგლებოდა (მიახლოებით შეგვიძლია ამის მინიშნება, თ. ბ.) დიდუბის ღეთისშობლის ეკლესიის მიმდებარე ტერიტორიით.

დიდუბის ეკლესიის მოშორებით, ჩრდილოეთით დიდუბის მიწაზე, 1818 წ. საქართველოში ჩამოსახლებულ გერმანელ კოლონისტთა ნაწილი დასახლდა. აქ გერმანელებმა შექმნეს თავიანთი კოლონია — ალექსანდერდორფი, მას „შორეულ ახალშენსც“⁴⁶ უწოდებდნენ.

XIX ს. დიდუბეს აღარ დაბრუნებია ძველი დიდება.

XIX ს. დასაწყისიდან წერილობით წყაროებში დიდუბე, როგორც ცალკე არსებული სოფელი, აღარა გვხვდება, დიდუბელები სახლდებიან სოფლებში — კუკიასა და ჩულურეთში, ასევე ქალაქშიც.

ისტორიკოსი პლატონ იოსელიანი სოფელ დიდუბიდან მოსახლეობის გამოსვლასთან დაკავშირებით გვაწვდის საინტერესო ცნობას, თუმცაღა იგი არაა დაზღვეული ავტორისეული უზუსტობისაგან. ვმ. ჯერის

44 ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ე ი ლ ი, მასალები საქ. ეკონომ. ისტ-სათვის, ნაწ. 3, 1955, გვ. 141.

45 ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ე ი ლ ი, მასალები საქ. ეკონომ. ისტ-სათვის ნაწ. 3, 1955, გვ. 141.

46 მ. ჯ ა ნ ა შ ე ი ლ ი, საქართველოს დედაქალაქი ტფილისი, 1893, გვ. 9.

ეკლესია 1815 წ. აკურთხა მიტროპოლიტმა ვარლამ ერისთავმა (1811—1817) «...для населения тамошняго в Кукне, после переселения их из опустевшей деревни Дидубе». ⁴⁷ მოტანილი მონაკვეთი მიგვანიშნებს, რომ სოფ. დიდუბიდან წამოსული ხალხი იმდენად მრავალრიცხოვანი ყოფილა, რომ საჭირო გამხდარა მათთვის სალოცავის აგება.

1813 წ. შედგენილ საქართველოს გენერალურ რუკაზე დიდუბე უკვე აღარაა დატანილი. მოგვიანო ხანის—1884, 1887 წლებში შედგენილ თბილისის გეგმებზე დიდუბე კვლავ გვხვდება, მაგრამ იგი უკვე ქ. თბილისის ფარგლებშია მოქცეული და გეგმებზე ადგილის სახელწოდების სახითაა დატანილი.

სოფ. ჩუღურეთის მფლობელმა თავადმა ამატუნმა ისარგებლა იმ ქაოსით, რაც სუფევდა XIX ს. დასაწყისში აღმოსავლეთ საქართველოში რუსული ხელისუფლების დამყარების გამო. მან ატეხა დავა სოფ. ჩუღურეთის საზღვრების დადგენისათვის და სხვადასხვა ხერხებით ზოსუილელი მოწმეების, თვით ამბაჯუნის არასწორი ჩვენებების საშუალებით ერთმანეთში არია მეზობელი სოფლების: ჩუღურეთის, კუკიის და დიდუბის საზღვარი. კუკიელების და დიდუბელებმა მიერჯერობდა უუფლებოდ და უსაფუძვლოდ დაკავებული სოფელ ჩუღურეთის მიწის სანაცვლოდ სასამართლომ ამატუნს მიუზომა მიწის ნაკვეთი: «Князю же Аматюни в месте селения Куки отведена двойная пропорция, Дидубийский с обеих сторон старой крепости до большой дороги и поставлены столбы» ⁴⁸. მოტანილი მონაკვეთი გვამცნობს, რომ ამატუნს კუთვნილი მიწის ნაკვეთის სანაცვლოდ დიდუბის ძველი ციხის ორივე მხარეს მიუღია ორჯერ მეტი მიწის ნაკვეთი.

სად მდებარეობდა დიდუბის ძველი ციხე? როგორც უკვე აღვნიშნეთ, დიდუბის ციხის გალავნის შესახებ პირველად ცნობას გვაწვდის გიულდენშტედტი: „...დიდიდან 1/2 საათში გავიარეთ ქვიშაქვიანი მთა და გადავედით მდინარე ვერისხეზე, რომელზედაც არის ქვის ხიდი, აქედან ზედ მტკვრის აღმოსავლეთ ნაპირზე ჩანს დანგრეული დიდუბის ციხე“ ⁴⁹. ამ ცნობის უტყუარობაში შე-

⁴⁷ Платон Иоселиани, Опис. древн. г. Тифлиса, 1866, გვ. 86. პლატონ იოსელიანი ცდება წმ. ჯვრის ეკლესიის ადგილის მინიშნებისას, როგორც არაერთგზის აღგვინიშნავს, ამ სახელობის ეკლესია იღვა არა კუკიაში, არამედ სოფ. ჩუღურეთში.

⁴⁸ სცსია, ფ. 2, აღწ. 1, № 1553, გვ. 50.

⁴⁹ გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, გ. გელაშვილის რედაქციით, ტომი 1, 1962, გვ. 61.

გვეძლო შეგვეტანა ეჭვი, რადგანაც სოფ. დიდუბის მახლობელ სოფლებში, ქვემო და ზემო ავჭალაშიც იდგა ციხე გალავანი და უცხო მოგზაურს შეიძლებოდა შეეცდომა მოსვლოდა, მაგრამ მის დაკვირვებულ თვალს არ გამოორჩენია მტკვრის მარცხენა ნაპირზე მდებარე ქალაქისპირა სოფლების—ზემო და ქვემო ავჭალის ციხე-გალავნებიც და მათ თანმიმდევრულად ჩამოთვლის: „...როგორც კი ამ კუთხეს შემოუხვიეთ (ლაპარაკია დევისნამუხლარზე, თ. ბ.), მტკვრის აღმოსავლეთ ნაპირზე დაეინახეთ დანგრეული ციხე ზემო ავჭალა, ხოლო ერთი ვერსით აღრე სამხრეთით მდინარე ავჭალის ხევის ჩრდილოეთ მხარეზე, ასევე დანგრეული სიმაგრე ქვემო ავჭალა“⁵⁰. საინტერესოა, თბილისის მოახლოებული მოგზაური რომელი ადგილიდან ხედავდა დიდუბის მიტოვებულ, დანგრეულ ციხე-გალავანს?

მოგზაური გარკვევით წერს, რომ მდინარე ვერისხევზე გაღებულ ხიდზე გასვლის შემდეგ დაინახა დიდუბის დანგრეული ციხე-გალავანი. გიულდენშტედტი ხიდზე გადასვლისთანავე ვერ დაინახავდა დიდუბეს, რადგანაც იგი მოფარებული იყო პატარა ქედს, რომელიც გაიჭრა 1935 წ. (ჩელუსკინელების სახელობის ქუჩა). მგზავრს რომ მტკვრის მარცხენა ნაპირი დაენახა, ამისათვის უნდა აღნიშნულ ქედზე ასულიყო (რაც მას არ გაუკეთებია), ანდა გზის გაყოლებით სოფ. ვერემდე მისულიყო დაახლოებით იქ, სადაც დღეს კიროვის სახელობის პარკია გაშენებული, იქედან ჩრდილოეთით მდინარე მტკვრის ხეობა იხსნება. მოგზაური დიდუბის დანგრეულ ციხე-გალავანს უთუოდ აქედან დაინახავდა. სამწუხაროდ, იგი ჭერდება მხოლოდ ციხის ხსენებას და არაფერს ამბობს მისი აღმშენებლის, ფორმის, დანიშნულების და აგების თარიღის შესახებ. გიულდენშტედტის მიერ მოწოდებული ცნობიდან ვერც ციხე-გალავანის ზუსტ კოორდინატებს ვიგებთ.

ჩვენთვის საინტერესო ზოგიერთი საკითხის, კერძოდ, ციხე-გალავანის მდგომარეობის ზუსტ მინიშნებაში და მისი ფორმის გარკვევაში გვეხმარება მოსკოვის ცენტრალურ ისტორიულ-სამხედრო სახელმწიფო არქივში დაცული, ჩვენს მიერ ზემოთ არაერთხელ ნახსენები ორი გეგმა — კაპიტან ჩუიკის მიერ შედგენილი თბილისის 1800 წლის, და პოლკოვნიკ ტიხონოვის მიერ შედგენილი თბილისის უთარილო გეგმა.

აღნიშნულ გეგმებზე დიდუბის ციხე-გალავანია დატანილი. ჩუიკოს გეგმას აწერია: «Разаренное замоч бывшего здесь селения»

⁵⁰ დასახელებული ნაშრომი, 0 ქვე.

დიდუხე» ხოლო მეორეს — «Разаренный замок бывшего сел. Дидухе». ორივე გეგმაზე ციხე-გალავანი მდინარე მტკვრის მარცხენა ნაპირის სიახლოვეს დგას. მისი მდებარეობის ზუსტად მინიშნებაში გვეხმარება ჩუიკოს მიერ შედგენილ გეგმაზე დატანილი დიდუხის ღვთისმშობლის ეკლესია. გეგმაზე ეკლესიას აქვს წარწერა: «Грузинская церковь пресвятой Богородицы». ეკლესია ციხე-გალავნის ჩრდილოეთითაა და დღევანდელი დიდუხის ღვთისმშობლის სახელობის ეკლესიის ადგილზე დგას. თუ ჩვენი მოსაზრება სწორია, მაშინ დიდუხის ციხე-გალავანი შეგვიძლია მოვათავსოთ დაახლოებით იქ, სადაც დღეს „დინამოს“ სტადიონია.

ზემოთ მოტანილი გეგმების მიხედვით თუ ვიმსჯელებთ, დიდუხის ციხე-გალავანი ყოფილა მოგრძო სწორკუთხა ფორმის, ოთხივე კუთხეში ცილინდრული ფორმის კოშკები ჰქონია დატანილი. თუ გავითვალისწინებთ გეგმის მასშტაბს (100 საყენი ერთ დიუმში), ციხე-გალავანი არცთუ ისე პატარა მოცულობის უნდა ყოფილიყო. გეგმის მიხედვით ციხე-გალავნის შიგნით სხვა ნაგებობა არ არის. გეგმით ვერ დგინდება ციხე-გალავანს სად ჰქონდა დატანილი კარიბჭე და თუ ჰქონდა, რამდენი?

საინტერესოა, თუ როდის ჩნდება ქართულ ხუროთმოძღვრებაში ციხე-გალავნის ტიპის ნაგებობები?

დიდუხის ციხე-გალავნის რაობის გარკვევაში გვეხმარება მისასადაგებელი მასალა, რომელიც საგანგებოდ გამორკვეული და შესწავლილი აქვს პროფესორ პ. ზაქარაიას. მკვლევარი ეხება და აღწერს XVIII ს. ქართლის ციხე-გალავნებს. იგი მათ უწოდებს „ახალი ტიპის“ სიმაგრეებს, ხალხი კი მათ „გალავანს“ უწოდებს. ციხე-გალავნები შენდებოდა გაშლილ, დაცემულ ადგილზე, მისი მოვალეობა იყო უცაბედი, მოულოდნელი უბედურების შემთხვევაში სწრაფად შეეხიზნა, შეეფარებინა სოფლის მოსახლეობა. „ამიტომ მას ძველი ციხე-სიმაგრეების მიუვალი და ვიწრო შესასვლელების მაგიერ, ფართო კარს—კარიბჭეს ატანდნენ“⁵¹.

როგორც მკვლევარი აღნიშნავს, „ახალი ტიპის“ ციხე-გალავნის შექმნა განაპირობა ქართლ-კახეთის პოლიტიკურმა მდგომარეობამ—გაუთავებელმა ლეკიანობამ. არაეინ იცოდა ამა თუ იმ სოფელს დღის რომელ დროს ან საიდან დაეცემოდა აბრაგი-ლეკი. ყანაში გასული თუ საშოვარზე წასული გლეხი, ხელოსანი არ იყო უზრუნ-

⁵¹ პ. ზაქარაია, თავდაცვითი ღონისძიებანი, XVIII საუკუნის ქართლ-კახეთში, საქ. სახ. მუზეუმის მოამბე, ტ. XVIII, 1967, გვ. 238—243.

ველყოფილი და არ იცოდა შინ მობრუნებულს როგორ დახვდებოდა ოჯახი — მშვიდობით თუ აწიოკებულ-დარბეული. კარ-მიდამოთი მოშორებული თანასოფლელები თავსდამტყდარ უბედურებაში ერთმანეთს ვერ ეხმარებოდნენ. გაჭირვებამ ქართველი კაცის ცხოვრების დღის წესრიგში საერთო თავდაცვითი ნაგებობის აგების საკითხი დააყენა, სადაც შეეძლებოდა თავის შეფარება-შეხიზვნა სოფლის მთელ მოსახლეობას — დიდსა თუ პატარას, გლეხსა თუ თავადაზნაურს. „ციხე გალავანში დამცველი ჯარი მუდმივად არ იდგა, მას საჭიროების შემთხვევაში იყენებდნენ და მისი დაცვა ევალებოდათ იმათ, ვინც შიგ იხიზნებოდა ე. ი. იგი სათემო იყო“⁵².

ჩვენ არ ვიცით სოფ. დიდუბის ციხე-გალავნის აგების ზუსტი თარიღი. ჯერჯერობით ამის შესახებ დუმან ჩვენს ხელთ არსებული გამოქვეყნებული წერილობითი წყაროები. სოფ. დიდუბის ციხე-გალავნის მიახლოებითი დათარიღების საშუალებას გვაძლევს ისტორიკოს სეხნია ჩხეიძის ნაშრომში მოტანილი ცნობა: „ამავე ქრონიკონსა უკბ—(1734 წ. თ. ბ.) ააშენა ისაყ-ფაშამ ციხე ავ-ქალასა, კოშკები დიღმის ბოლოდან ატენის წყლამდის თორმეტი, სადაც ფონი იყო ლექთ გამოსავალი“⁵³. იგივე ცნობას იმეორებს აკადემიკოსი მარი ბროსე⁵⁴. მოტანილი მონაცემებიდან ირკვევა, რომ ისაყ-ფაშას (1725—1735) დროს აგებულ ციხე-გალავანთა რიცხვში არაა ციხე-დიდუბის გალავანი. მართალია, მემატრიანე ლაპარაკობს მხოლოდ იმ ციხე-გალავანებზე, რომლებიც ააგო და შეაყეთა ისაყ-ფაშამ მოძალებული ლექთა თარეშის ასალაგმავად, მაგრამ არა გვგონია, რომ მემატრიანეს უბრალოდ გამორჩებოდა სოფ. დიდუბე. ვფიქრობთ, მიუხედავად იმისა, რომ ისაყ-ფაშას დროს სოფ. დიდუბე არსებობს, აქ ჯერ კიდევ არ უნდა მდგარიყო ციხე-გალავანი, იგი 40-იან წლებში უნდა აგებულიყო. „ციხე-გალავნები XVIII საუკუნის შუა ხანებში იგებოდა ქართლ-კახეთის მთელ ტერიტორიაზე“⁵⁵. მართლაც XVIII ს. შუა ხანებში თბილისში ჩრდილოეთიდან მომავალი თითქმის ყველა საპატრიო სტუმარი ჩერდება დიდუბეში — 1744 წ. ერეკლე ბატონიშვილმა დასცა „სევანი დიდუბეს“, 1754 წ. ჯიმშერ არაგვის ერისთავი თავის ლაშქრით „დააყენეს დიდუბეს“, 1756 წ. ბესარიონ იმერეთის კათალიკოზი „ჩამოახდინეს დიდუბეს“.

52 პ. ზ ა ქ ა რ ა ი ა, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 238.

53 ს ე ხ ნ ი ა ჩ ხ ე ი ძ ე, ცხოვრება მეფეთა, საქართველოს ცხოვრება, წ. კინაძის გამოცემით, 1913, გვ. 45.

54 მ ა რ ი ბ რ ო ს ე, საქართველოს ისტორია, 1900, გვ. 68.

55 პ. ზ ა ქ ა რ ა ი ა, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 242.

ვფიქრობთ, რომ თბილისის სიახლოვეს, დიდუბეში საპატიო სტუმრის ჩამოხდომა-გაჩერება ამ დროს, ძნელბედობის ხანაში, როცა დღის ყოველ დროში მოსალოდნელი იყო ლეკ-დამრბეველ, ამწიოკებელთა გამოჩენა, განპირობებული უნდა ყოფილიყო სწორედ აქ მდგარი თავდაცვითი ნაგებობით, ციხე-გალავნით.

საქართველოს 1772 წ. რუკაზე დატანილია დიდუბე. რუკა შედგენილია ლათინურ ენაზე. დიდუბე აღნიშნულია გეომეტრიული ნიშნით— Δ , რომელიც რუკას თანდართულ ექსპლიკაციაში ახსნილია ასე — Castellum desertum (გაპარტახებული ციხე-სიმაგრე)⁵⁶. გიულდენშტედტის მიერ აღწერილი, ქალაქისპირას მდებარე დანგრეული, მიტოვებული ციხე-გალავნები მაჩვენებელია ლეკთა გამუდმებული და გამანადგურებელი რბევა-აწიოკების.

ლეკიანობამ ისე შეაწუხა საქართველო, რომ სამეფო კარი იძულებული იყო მათ ასალაგმავად და ერის გადასარჩენად 1774 წ. შეეკმნა „მორიგი ჯარი“. ამის შესახებ მორიგი ჯარის განჩინებაში სწერია: „...რადგანაც საქართველოს ქვეყანა ლეკთაგან ამდენს ხანს ამისთანას მოუსვენებელს მტერობით შეიწრდა, და მოუთმენელს ჭირს მიეცა, ჩვენც მრავალ გზის ბევრ რიგის გარჯილობით ვეცადენით, მაგრამ არ იქნა, რომ ასეთი ნაწილი და საქმე გვეყვანა, რომ ჩვენის ქვეყნისათვის გვერგო რამე და ამხანად ღთით ყველასაგან უმჯობესად და უკეთესად ეს გამოვარჩიეთ, და საერთოდ ყველამ ვამჯობინეთ...“⁵⁷.

საუკუნის 60-70-იან წწ. დანგრეული დიდუბის ციხე-გალავანი, ეტყობა, აღარ აღუდგენიათ. ყოველ შემთხვევაში, ჩვენ ამის შესახებ არაფერი ვიცით. XIX ს. რუსეთის ქვეშევრდომობაში შესულ საქართველოს აღარ ესაჭიროებოდა ხალხის გასახიზნავად თავდაცვითი ნაგებობანი — ციხე-გალავნები. დიდუბის ციხე-გალავანი ჩვენს მიერ ზემოთ ნახსენები რუსი ოფიცრების—ჩუიკოს და ტიხონოვის მიერ შედგენილ გეგმებსა და საარქივო მასალაში იხსენიება, როგორც ძველი ციხე, ანდა დიდუბის ციხე.

დიდუბის მეორე ხუროთმოძღვრული ძეგლი, რომელიც 1800 წ. გეგმაზე⁵⁸ გვხვდება და ყურადღებას იქცევს, ესაა დიდუბის ეკლესია.

გეგმაზე დატანილი ეკლესიის მიხედვით ძნელია რაიმეს თქმა.

56 ვ. გამრეკელი, საქართველოს 1772 წლის რუკა, 1964, გვ. 45.

57 ექ. თაყაიშვილი, საქართველოს სიძველენი, ტ. I, 1920, გვ. 117.

58 ЦГВИА, ф. ВУА, д. 19807.

მისი სიდიდის, ფორმის თუ სხვათა შესახებ. გეგმიდან ვიგებთ, რომ ეკლესია ქართულია და ღვთისმშობლის სახელზე ყოფილა აგებული — „Грузинская церковь пресвятой Богородицы“. 1800 წ. გეგმაზე არ ჩანს ეკლესია დანგრეულია თუ მოქმედი. დიდუბის ეკლესიაზე ყველაზე ადრეულ, არაპირდაპირ ცნობას გვაწვდის მეფე თამარის დავით სოსლანზე ქორწინებასთან დაკავშირებით „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანის“ ავტორი: „და წარვიდეს დიდებულნი იმერნი და ამერნი, და წამოიყვანეს დედოფალი გაზრდილი მისი დავით რჩეული ღმრთისა მის, და მოვიდეს სრასა დიდუბისასა, სანახებსა ტფილისისასა. და მუნ ქმნეს ქორწილი შესატყვისი და შემსგავსებული კელმწიფობისა და სახელზეობისა მათისა“⁵⁹. თამარ მეფის ქორწინების შესახებ ასევე გვამცნობს ისტორიკოსი ბასილ ზოსიმოდუარი.

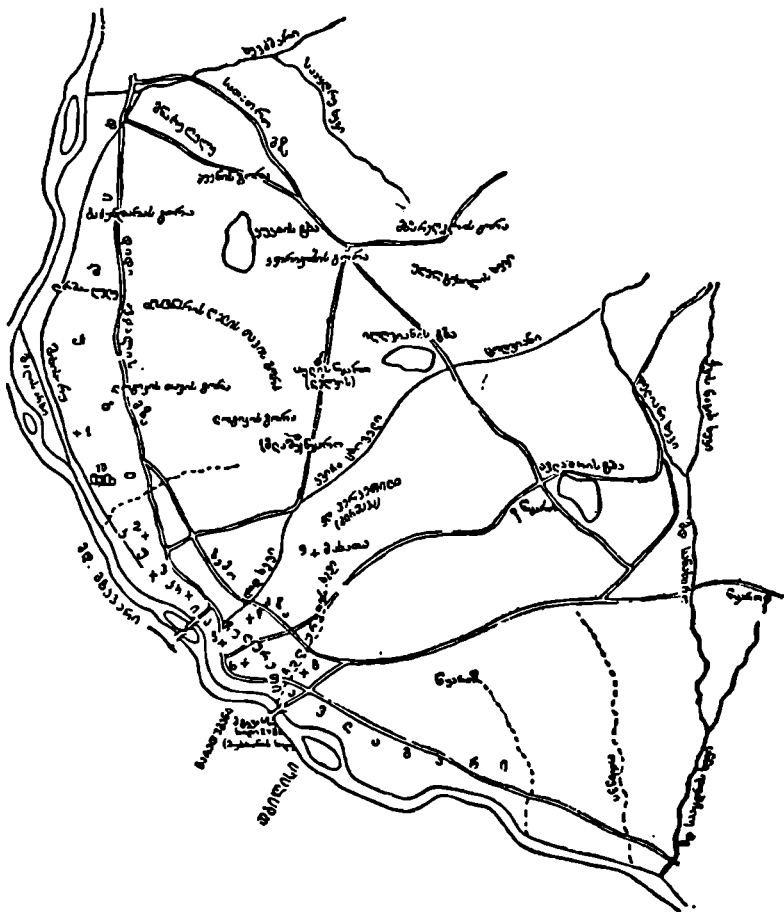
მართალია, მემატრიანეები უშუალოდ დიდუბის ეკლესიაზე არაფერს ამბობენ, მაგრამ თვით უტყუარი ფაქტი დიდუბეში მეფის სრა-სასახლის არსებობისა და აქ ქორწინების გადახდისა გვაფიქრებინებს, რომ აქ სასახლესთან ერთად კარის ეკლესია უნდა მდგარიყო. მეფის სასახლე ხომ არ შეიძლებოდა კარის ეკლესიის გარეშე. თამარ მეფის დროს რომ დიდუბეში უსათუოდ იდგა ეკლესია, ჩვენში ექვს არ იწვევს. საექვოა და სათუოა ის მოსაზრებანი, რომლებსაც გამოთქვამდნენ ისტორიკოსები დიდუბის ძველი (XII საუკ.) ეკლესიის შესახებ, რომელმაც ვითომდა XIX ს. მოაღწია. პლატონ იოსელიანი დიდუბეზე საუბრისას ამბობს: იქ მდგარი სასახლე მონღოლების შემოსევამ იმსხვერპლა, ოღონდ ძველმა ეკლესიამ ბოლო დრომდე მოაღწია.⁶⁰ იგივე პლატონ იოსელიანი სხვა ნაშრომში უფრო დაწვრილებით ლაპარაკობს და აღწერს დიდუბის ეკლესიას: «Церковь во имя пресвятой Богородицы Иверской, существует на левом берегу р. Куры, в долине Дидубийской в 3 верстах от Тифлиса между двумя немецкими колониями. Жители Тифлиса приходят туда на поклонение в понедельник святой недели. Церковь эта лишена свода»⁶¹.

მკვლევარის აღწერის მიხედვით მის დროს ეკლესიას თალი ჰქონია ჩამონგრეული.

59 ქართლის ცხოვრება, ს. ყაუხჩიშვილის რედაქციით, ტ. 2, 1959, გვ. 47.

60 Платон Иоселиани, Путевые записки от Тифлиса до Мухетли, 1871, გვ. 79.

61 Платон Иоселиани, Описание древ. города Тифлиса, 1866, гл. 262.

რეკა 7. სოფ. დილუბე, კუკია, ჩუღურეთი

1848 წ. 14 აპრილს რეუტისადმი წარდგენილ მოთხოვნაში კუ-
კიელი მეჭურჭლეები მოითხოვენ თიხის ახალ კარიერს მტკვრის
პირას, თბილისის კოლონისტების კუთვნილ მიწაზე. მოტანილ დო-
კუმენტში ვხვდებით ალექსანდერლორფთან ახლოს მდებარე ძველ
ეკლესიას. დარწმუნებით შეგვიძლია ვთქვათ, რომ აღნიშნული ძვე-
ლი ეკლესია დიდუბის ღვთისმშობლის ეკლესიაა. ჩვენი მოსაზრე-
ბის უეჭველობაში დავრწმუნდებით, თუ გავიხსენებთ, რომ ალექ-
სანდერლორფი სამხრეთით ემიჯნებოდა დიდუბის ეკლესიის მიდა-
მოს (იხილეთ ზემოთ), და, რომ ამ ტერიტორიაზე ძველი ეკლე-
სია სხვა არაფერია თუ არა დიდუბის ეკლესია.

დიდუბის ტერიტორიაზე მდგარი ჩვენამდე მოღწეული ღვთის-
მშობლის ეკლესიის აგების თარიღად თბილისის გზამკვლევის ავტორი პ.
შამრაევსკი ასახელებს 1884 წ.: «Прежней, древней церкви построен-
ной царицей Тамарой нет, она разобрана и на ея месте построен-
в 1884 году новый храм»⁶².

ნ. ფ. კლემენტიევის მიერ თბილისის 1884 წ. შედგენილ გეგ-
მაზე დატანილია დიდუბის ეკლესია და სასაფლაო.

XIX ს. თბილისის ხუროთმოძღვრული ძეგლების მკვლევარი
პროფ. ვ. ბერიძე დიდუბის ეკლესიის აგების თარიღად 1884 წ.
იღებს⁶³.

მოსე ჯანაშვილი, რომელიც 1882 წ. რკინიგზით თბილისიდან
მცხეთამდე მოგზაურობს, დიდუბეზე ლაპარაკისას დიდუბის ღვთის-
მშობლის ეკლესიასაც ეხება: «...ეკლესია, ის შესანიშნავი დიდ-
უბის ეკლესია, რომელშიაც ბრწყინვალე მეფე თამარმა ჯვარი და-
იწერა... ეხლა სამწუხარო მდგომარეობაშია: რამდენი წელიწადია
ამის განახლება დაიწყეს მაგრამ ეხლაც სანახევროდ გაუთავებელი
უგლიად»⁶⁴.

მკვლევარის სიტყვიდან ჩანს, რომ დიდუბის ტაძრის განსაახ-
ლებელი-სააღმშენებლო სამუშაოები დიდი ხნის წინ დაუწყიათ.

დიდუბის ეკლესიის ისტორიას უფრო ვრცლად ეხება დეკანო-
ზი დ. ლამბაშიძე: «...დიდუბის ეკლესია აგებული იყო აგურით
ღვთისმშობლის სახელობაზედ. მოთხრობა არის, რომ თამარის დე-

62 П. Ф. Шамраевский, Путеводитель-Справочник по гор. Тиф-
лису на 1907, გვ. 44—45.

63 ვ. ბერიძე, თბილისის ხუროთმოძღვრება 1801—1917, ტ. II, 1963,
გვ. 75.

64 მოსე ჯანაშვილი, მოგზაურობა ქართლში, „დროება“, 1882 წ.,
№ 39, გვ. 2.

და დედოფალი ბურღუხან მძიმედ შეიქნა, გიორგი მეფემ აღთქმა მისცა ღმერთს, დიდუბეში ეკლესია აეშენებია, თუ დედოფალი მშვიდობით მორჩებაო. მშვიდობით მორჩა დედოფალი და აი გიორგი მეფემ ამ ადგილს ააგო სასახლე და ეკლესია.

...შემდეგ თამარისა თან-და-თან გააძლიერდნენ საქართველოს მტრები, დაიწყეს ისევ აოხრება თბილისისა და სხვა ეკლესიებს შორის დიდუბის ეკლესიაც დასწვეს და დააქციეს. აქ 17 და 18-ტე საუკუნეობაში იყო ძველი დიდუბის ეკლ. ნანგრევი, რომელზედაც სალოცავად ისე იკრებიებოდა ხალხი, როგორც მთელს ეკლესიაში. საქართველოს ექსარქოსის პავლეს დროს აღიძრა კითხვა დიდუბის ეკლესიის განახლების შესახებ. ამ საქმეში დიდი ღვაწლი მიუძღვის განსვენებულ დეკანოზს ბესარიონ ზედგინიძეს, რომელმანც დიდი შრომა მიიღო ამ ეკლესიის აშენების საქმეში. ეკლესია სხვა გეგმაზედ აშენდა და მართლაც კარგი ეკლესია აშენდა. პირველად იგი უგუმბათო იყო, მაგრამ ეხლა მშვენიერი გუმბათი აქვს და მთლად ამშვენებს დიდუბის არე-მარეს. დიდუბის ეკლესიასთან განსვენებულმა ზედგინიძემ სკოლის შენობაც კარგი ააგო და სკოლაც არსებობდა. ამ ეკლესიას დიდი შემოსავალი აქვს სანთლისაგან და თუ რიგიანი წინამძღვარი ეყოლა მშვენიერად შეიმკობა იგი და სკოლასაც კარგად შეინახავს⁶⁵.

დეკანოზი დ. ღამბაშიძე ეკლესიის განახლების საკითხის აღძვრას მიაწერს საქართველოს ეგზარქოს პავლეს⁶⁶. ეს კი სწორი არაა. აქ ლაპარაკია პავლე ლებედევზე, რომელიც საქართველოს ეგზარქოსად ეკურთხა — 1882 წ. და ეს მაღალი სასულიერო თანამდებობა 1887 წ. ეკავა⁶⁷. წერილი 1893 წელსაა დაწერილი და მისი ავტორი შეიძლება იყოს შემცდარიყო. როგორც მოსე ჭანაშვილის 1882 წ. წერილში ვკითხულობთ, დიდუბის ეკლესიის განახლება დიდი ხანია დაუწყიათ, ოღონდ ახლა „სანახევროდ გაუთავებელი უგდიათო“. ეტყობა ეს მიტოვებული მშენებლობა პავლე ეგზარქოსმა განახლებინა და იგი მისი ეგზარქოსობის დროს დამთავრებულა—1884 წ.

დიდუბის ტაძრის ისტორიას გ. წერეთელიც ეხება:... „ძველი ეკლესია აგურით ყოფილა ნაშენი; მისი ნანგრევი განახლდა პავლე

65 მ. ჭანაშვილი, მოგზაურობა ქართლში, „დროება“, 1882, № 39, 33-2.

66 დ. ღამბაშიძე, დიდუბის ღვთის-მშობლის ეკლესია, „მწყემსი“, 1893, № 18, 33-13—14.

67 საქართველოს ეკლესიის კალენდარი 1963 წლისათვის.

ეგზარქოსის დროსა რუსულ გეგმაზედ. ძველთაგანვე დიდუბის ღვთის მშობლის ეკლესიაზე მრავალნი მლოცველნი დადიოდენ, განსაკუთრებით უძეო დედა-კაცნი და მტკიცედ სწამდათ, რომ დიდუბის ღვთის მშობლის ეკლესია მიაგებდა მათ ნაყოფიერებას. დედოფალი ბურღუხან თამარ მეფის დედა რომ მძიმედ შეიქმნა, თურმე გიორგი მეფემ ღმერთს აღთქმა დაუდვა, რომ დედოფალის კეთილად მორჩენისათვის ღვთის მშობლის სახელზედ დიდუბის ეკლესია აღეგოვო. მართლაც ეყოლა თუ არა შეილი, მეფემ აქ სასახლე და წალკოტი აღუგო თავის ქალს და თან აღთქმაც აღასრულა ღვთის წინაშე; ალაგო ტაძარი დედა ღვთისა, რომელსაც მიანდო თავისი პირმშო ქალწული.

თამარ მეფემ მეორედ ჭვარი დიდუბის ეკლესიაში დაიწერა⁶⁸.

ტაძარში არის სამარხები, რომელთა ეპიტაფიები ცოტაოდენ ნათელს პფენენ ჩვენთვის საინტერესო საკითხს. ტაძარში შესასვლელის მარცხენა მხარეს, სამხრეთ კედელთან, რუსულ ენაზე შესრულებული სამარხის ეპიტაფია გვამცნობს, რომ ვინმე დანკევიჩი გარდაიცვალა და დაუკრძალავთ 1871 წ. 16 მაისს; ტაძრის ჩრდილოეთ კედელთან ასევე რუსულ ენაზე შესრულებული ეპიტაფია გვაუწყებს, რომ აქ, ამ ადგილზე განისვენებს 1873 წ. 22 თებერვალს გარდაცვლილ ვინმე პოლკოვნიკ ივანე ივანეს ძე შევჩენკოს გვამი.

დიდუბის ტაძრის შიგნით მოთავსებული აღნიშნული ეპიტაფიები (1871, 1873) გვაფიქრებინებენ, რომ შეიძლება ძეგლის განახლება, თუ აშენება საუკუნის 60-იანი წლების დასასრულს ანდა 70-იან წლების დასაწყისში დაეწყეთ.

დიდუბის ტაძარში არსებული სამარხების წარწერებიდან ყველაზე მნიშვნელოვანია ის, რომელიც გვამცნობს საყდრის აღმშენებლის ვინაობას. წარწერა შესრულებულია ქართულ და რუსულ ენებზე. იგი დატანილია ეკლესიის სამხრეთ კედელში, შესასვლელის მარჯვენა მხარეს, საკურთხევის ახლოს. უფრო ადრეული ჩანს იატაკზე, მარმარილოს ფილაზე ქართულ ენაზე შესრულებული წარწერა. დროთა სვლისაგან წარწერა გაცუდებულია.

„აქა მდებარეობს გვამი

დეკანოზ

ბესარიონ სიმონის ძის

⁶⁸ დიდუბის ტაძარი, „კვალი“, 1893, № 17, გვ. 11.

ზედგენიძისა
აღმშენებლისა ამა ტაძრისა
7 ოკ... 1835 წ. 17 იანვარი 1893 წ.“

მაშასადამე, საყდრის აღმშენებელი დეკანოზი ზედგენიძე ყოფილა. მაგრამ, სამწუხაროდ, ეპიტაფია არაფერს გვატყობინებს ტაძრის აგების თარიღის შესახებ და არც იმას, ახლის ადგილას იდგა თუ არა ძველი საკულტო ნაგებობა.

ეკლესიის სამხრეთ კედელში დატანილია მარმარილოს ფილაზე შესრულებული ეპიტაფია, რომელიც ღალადებს: „ლოდსა ამას ქვეშ განისვენებს გვამი საქართველო იმერეთის სინოდის კანტორის წევრისა და ქვაბთახევის მონასტრის წინამძღვრისა არქიმანდრიტის ნიკოლოზისა (სიმონოვი) აღესრულა ოქტომბრის 8 დღესა შობიდან 55 წლისა.

დასცხერ რისხვისაგან წყრომისა
შენისა, უფალო დალხინება ჰყავ
უკუთუბრებისათვის ძის ერისა შენისასა
(გამოს, ლბ. იბ).“

ამასთან დაკავშირებით 1664 წლით დათარიღებულ ნასყიდობის წიგნში ვხვდებით მეტად საინტერესო ტოპონიმს: „...ასე და ამა პირსა ზ-ან მოგყიდეთ ჩ-ნის ალალის საქონლით ნასყიდი ვენაჯი დიდუბის პირს დ-ფლის ქალაქე (?) ყ-ის ადამის მონათესავეს კაცისაგან. მოუდევარი და მოუსარჩლელი, ზემოთ გოგლის ვენაჯამდი... და მტყუარისაკენ ხატის ვენაჯამდი. მისის წყლითა და გზითა და ყ-ის მისის სამართლიანის მზღურითა... დაიწერა წიგნი და სიგელი ესე ქ-კნსა. ტნბ. მარტისაჲ: კგ⁶⁹. დიდუბის პირას მდებარე ვენახი ქობულაშვილი ქობულასა და მისი ძმებისაგან უყიდია ბატონიშვილ კათალიკოზ დომენტის. დოკუმენტში, უპირველეს ყოვლისა, გვაინტერესებს დიდუბესთან დაკავშირებულ ადგილთა სახელები: „დედოფლის ქალაქე“ და „ხატის ვენაჯამდე“; აქედან პირველი — „დედოფლის ქალაქე“ გაუგებარია. იგი საბუთის ხელმეორედ გადამწერის შეცდომა უნდა იყოს. თუ ჩვენ ამ შეცდომას გავასწორებთ და „ქალაქეს“ მაგივრად „ქალაზე“ დავწერთ, მაშინ ტექსტი გაიმართება და შინაარსობლივად გასაგები გახდება. მაშ ასე, ქობულაშვილებს დომენტი კათალიკოზისათვის მიუყიდიათ „დედოფლის ქალაზე“ მდებარე ვანახი. დღეს პირს იმის დადგენა,

69 ЛОИВ, АН СССР. ф. Е-73, гз. 73-6.

თუ დიდუბის ქალა რომელ დედოფალს ეკუთვნოდა. მეორე ტოპონიმი — „ხატის ვენახი“ ნიშნავს, რომ ეს ზვარი ეკლესიას ეკუთვნოდა.

ზემოთ ვთქვით, რომ დიდუბის ეკლესიაზე, როგორც თამარ მეფის შემდეგ კიდევ არსებულ ძეგლზე ლაპარაკობენ: 1800 წ. შედგენილი თბილისის გეგმა, პ. იოსელიანი, კუყიელ მეჭურჭლეთა 1848 წ. მოთხოვნა, დეკანოზი დ. ლამბაშიძე, მ. ჭანაშვილი, გ. წერეთელი.

დიდუბის ეკლესიის გარშემო ძველი სასაფლაო ყოფილა. ეკლესიის ეზო ასფალტირებულია და მხოლოდ რამდენიმე საფლავილაა გადარჩენილი. ჩვენს მიერ ფიქსირებული და ამოკრეფილი, საფლავის ქვებზე შემორჩენილი წარწერების მიხედვით ირკვევა, რომ დიდუბის სასაფლაო მოქმედი ყოფილა XIX ს. და XX ს. 20-იან წლებამდე. წარწერებში მოხსენიებული მიცვალებულთა გვარებით დგინდება დიდუბეში მოსახლეთა ვინაობა: შუაქრიშვილი (1848 წ.), ნინო დოჩანაშვილი (1851 წ.), თეთრაძე (1861 წ.), სავანელი (1870 წ.) და სხვა.

დიდუბის ძველი სარწყავი რუს ტრასის დადგენაში გვეხმარება დიდუბის ძველი სასაფლაოს ზუსტი ადგილმდებარეობის გარკვევა. როგორც უკვე ზემოთ თავის ადგილზე აღვნიშნეთ, ავჭალიდან სოფ. დიდუბის მამულების მოსარწყავად რუ გამოიტანა მეფე შაჰ-ნავაზმა. ისტორიკოს პლატონ იოსელიანის აზრით, თამარ მეფის დროინდელი რუ გამოტანილი იყო მდინარე არაგვიდან, რომელიც სათავეს სადღაც სოფ. ჟინვალის სიახლოვეს იღებდა. მკვლევარმა არა მარტო აღნიშნული ძველი რუს არსებობის ფაქტი იცის, არამედ მისი ტრასის ნაშთებზეც მიგვითითებს:

«...и след той канавы по подошве горной, которая будучи проведена из р. Арагви у Жинвали, орошала сады и поля до Руставской лощины (Караяз) и далее...»⁷⁰

მკვლევარი აგრძელებს თხრობას და ამბობს, რომ აღნიშნული რუს აღდგენა ჭერ კიდევ მეფისნაცვლებს — მიხეილ ვორონცოვს და შემდეგ ბარიატინსკის უცდიათ, მაგრამ უშედეგოდ, მათ მიერ შედგენილი პროექტები განუხორციელებელი დარჩენილა და ისინი კიდევ მოელიან შემსრულებელ-განმახორციელებელსო.

საქართველოს ცენტრალურ სახელმწიფო არქივში დაცულ, ჩვენს მიერ მიკვლეულ ერთ-ერთ საქმეს (XIX ს. 50-იან წ-ში)⁷¹ თან ახლავს

70 Платон Иоселиани, Путевые записки..., გვ. 77—79.

71 სცსია, ფ. 192, აღწ. 8, № 654, გვ. 43.

დიდუბის ბაღების გეგმა, რომელზეც დატანილია ორი მოქმედი რუ-
ერთს ეწოდება «Большая канава Шихис-ру», ხოლო მეორეს, რო-
მელიც მდ. მტკვრის სიახლოვესაა და პირველისაგან მოშორებით, და-
სავლეთითაა გატანილი, «Садовая канава». სარწყავი სისტემის თხრი-
ლის რუთა აღმნიშვნელ სახელთა თუ ტერმინთა (ру, канава) სხვა-
დასხვაობა მიუთითებს იმაზე, რომ ისინი სხვადასხვა დროს არიან გა-
ტანილი. ასევე მეორე სარწყავი თხრილის, ტრასის ფუნქციაც უფრო
ნათელია, იგი ადგილობრივი მნიშვნელობისაა და გამიზნულია დიდუბის
ბაღების მოსარწყავად (садовая канава), სიგრძითაც არაა დიდი, გეგ-
მის მიხედვით გატანილია მდ. მტკვრიდან⁷².

მეორე სარწყავი სისტემის სახელი უფრო არქაული ჩანს (ში-
ხის რუ) და ჩვენი ყურადღებაც საგანგებოდ მან მიიქცია.

გასარკვევია, სოფ. დიდუბეს რომელ მხარეს ჩამოუვლიდა „ში-
ხის რუ“.

ამ საკითხის გარკვევაში გვეხმარება ზემოთ მოხსენიებული დი-
დუბის ბაღების გეგმაზე რუსული ასო Ц-თი დატანილი დიდუბის
სასაფლაო. „შიხის რუ“ დიდუბის სასაფლაოს ჩაუვლის შორი-ახ-
ლოს, დასავლეთით, იგი მდ. მტკვარის პარალელურია და დაახლოე-
ბით იქ უნდა ყოფილიყო გატანილი, სადაც დღეს „დიდუბის“ სა-
ხელობის ქუჩაა. „შიხის რუ“ დიდუბის ბაღ-ვენახების მორწყვის
შემდეგ სამხრეთისაკენ, სოფ. კუკიისაკენ მიდის.

თვით რუს სახელწოდება დამახინჯებული ჩანს. უფრო სწო-
რად მისი სახელი „ციხის რუ“ უნდა იყოს, რომელიც, ვფიქრობთ,
უნდა მიეღო რუს სათავესთან მდგარი რომელიღაც ციხე-გალავნის
ან ციხე-სიმაგრის გამო. ამ ტერმინს ჭერჭერობით სხვა ახსნა არა
აქვს.

ექვს გარეშეა, „ციხის რუს“ (შიხის რუ) სახით საქმე გვაქვს
მეფე ვახტანგ V-ის მიერ ავჭალიდან დიდუბეს გამოტანილ-აღდგე-
ნილ სარწყავ ტრასასთან. ჩვენში და სხვაგანაც ხშირად გვხვდება
ძველი ნარუალების აღდგენა-გამოყენების ტრადიცია.

XIX ს. დიდუბის მიწები ეკუთვნოდათ და მასზე ბაღ-ვენახები
ჰქონიათ გაშენებული ძველი დიდუბის მკვიდრთ: შუაქრიშვილებს,
პაპასშვილებს, დოჩანაშვილებს, ბერელაშვილებს...; კუკიელ გლე-

72 „ბაღის რუ“ რომ გვიანდელია და ადგილობრივი ხასიათისაა, ამაზე მიუ-
თითებს მ. ჭანაშვილი თავის ერთ-ერთ წერილში: „...ამათ (ლაპარაკია ალექსანდ-
ერლორფელ გერმანელებზე თ. ბ.) უჭირავთ უკეთესი მიწა თბილისის არემარესი,
გამოუყვანიათ მტკვრიდან რუ თავის მინდვრების და ბაღების მოსარწყავად...“.
მოგზაურობა ქართლში, „დროება“, 1893, № 39, გვ. 3.

ზებს: გიორგი და აბრამ იორდანიშვილს, ვარდიგულაშვილს;... გერმანელ კოლონისტებს: გუსტაფ გაუქსს, გაუტბრახს...; თბილისში მცხოვრებლებს: ენიკოლოპოვებს, ზავრიევს, ბაიბაკოვს; მოქალაქე იაგორ ჩარაფაშვილს; თავადებს: ლორის მელიქოვს, ამატუნს.

70-იან წლებში დიდუბის კუნძულები იჯარით აღებული ჰქონდა აზნაურ ლორთქიფანიძეს. საერთოდ დიდუბის ძველ მიწაზე ბალენახები გაშენებული ჰქონია 32 ოჯახს.

დიდუბის ტერიტორიაზე მცხოვრებ კუკიელ გლეხებს ეძლეოდათ შეღავათი: ისინი თავიანთი ვენახებიდან შემოსავლის ათ პროცენტს იხდიდნენ კულუხის სახით. იმ შემთხვევაში, თუ სხვა მოსახლე, არაკუკიელი აიღებდა მათ კუთვნილ მიწას, ახალმოსახლე აღნიშნულ შეღავათს კარგავდა⁷³.

ამ დროის (XIX ს. II ნახ.) დიდუბის მიწების ზუსტ რაოდენობაზე წარმოდგენას გვაძლევს აღნიშნულ გეგმას (1856 წ.) თანდართული ექსპლიკაცია. დიდუბის აგარაკის ფართობი მოიცავდა 66 დესეტინას და 118 კვ. საეენს., აქედან 18 დესეტინა და 1800 კვ. საეენი კუნძულებს ეკავათ, რომლებიც გამოიყენებოდნენ მტკვარზე დაკურებული ხე-ტყის საწყობად, ხრეშისა და ქვიშის კარიერებად. სარწყავი არხების—„ბალისა“ და „ციხის რუს“ ზევით მდებარე ფართობი მოიცავდა 47 დესეტინას და 1780 კვ. საეენს⁷⁴.

დღეს ძველი დიდუბის ტერიტორიაზე მიკროტოპონიმიკის სახით შემოგვრჩა არცთუ ისე ბევრი სახელი. მათგან ზოგი ძველია და ჭირს მათი სადაურობის და არსის დადგენა, ზოგი კი გასული საუკუნის წარმონაქმნია, ამდენად მათი ახსნა დიდ სიძნელეებთან არაა დაკავშირებული.

ძველი დიდუბის ტერიტორიაზე ადრეული სახელების დამოწმება ხერხდება ჩვენს ხელთ არსებული, ძირითადად XIX ს. შედგენილი (რუსი ჩინოვნიკების და სამხედრო პირთა მიერ) საქართველოს თუ თბილისის და მისი მიდამოების რუკებითა და გეგმებით. აღნიშნულ რუკებზე და გეგმებზე არსებული ზოგიერთი სახელი დღეს ჩვენს სალაპარაკო ლექსიკაში აღარ იხმარება და ამდენად მათი ზუსტი მინიშნება, ადგილმდებარეობის დადგენა და ეტიმოლოგიის ახსნა ჭირს. მიუხედავად ამ ხარვეზებისა ჩვენ მაინც შევეცადეთ, შეძლებისდაგვარად, ზოგიერთი სახელი აღგვედგინა, მათი დღევანდელი ადგილმდებარეობა დაგვედგინა და ეტიმოლოგიაც აგვეხსნა.

73 სცსია, ფ. 192, აღწ. 8, № 654, გვ. 45.

74 სცსია, ფ. 192, აღწ. 8, № 654, გვ. 4.

ძველი სახელები (შემორჩენილი): ხევ-ძმარი, ღრმა-ღელე, ყეენის გორა (ყენისი), ლოტიკის გორა (ლოტიკინი), ლოტიკის თავის გორა.

ახალი სახელებია: ნაძალადევი, ბოშათა დასახლება, ქურთთა დასახლება.

დაკარგული სახელებია: თელის წყარო, სამგლეები, მეკერა-ანთ ხევი (?), უმზეურას თავი, შავტუხის წყარო, მელის გორა, გახილულის გორა, სათათრო გზა, ბახუნდარის ხევი, ძეწვნარიანი ღელის თავის გორა, კვირიკობის გორა, მწარედელის გორა; მწარედელე.

აღსანიშნავია, რომ თბილისის მახლობლად, მტკვრის მარცხენა ნაპირზე, მდინარისაკენ თითქმის ყველა დაშვებული ხევი უწყლო—მშრალია. ხეებმა, ისევე როგორც ბევრმა სხვა ადგილმა, თავიანთი სახელი მიიღეს მდებარეობის, მათზე არსებული მცენარეულობის, ან ცხოველთა მიხედვით.

„ხევ-ძმარი“ — სიტყვა თვითონ მიგვანიშნებს ამ ხევის აკარგიანობაზე. მეურნეობისათვის იგი გამოუსადეგარი, უწყლო—მშრალი იყო. „ამ ავკალის ბოლოს — აღნიშნავს ვახუშტი ბაგრატიონი— არს კევ-ძმარი, ჩამოვარდების მშრალი კევი ქვითკირის ლილოდან მტკვრამდე“⁷⁵.

ღრმა-ღელე“, ისევე როგორც „ხევ-ძმარი“, მშრალი ხევია, მასში დიდი წვიმების შემდეგ მოვარდნა იცოდა დიდმა ნიაღვრებმა. ღელედან გადმოვარდნილი წყალი სასიკეთოს არას უქადდა ახლო-მახლო სახნავ-ნათესს.

„ყეენის გორის“ სახელი შემორჩა ღღევანდელი ლენინის რაიონში ხევძმარის დასახლებაში, თბილისის ზღვის უკიდურეს დასავლეთით მდებარე გორას.

„ყეენის გორა“ დაკავშირებული უნდა იყოს იმ თამაშობასა თუ სანახაობასთან, რომელიც იმართებოდა ხოლმე ყველიერში მთელს აღმოსავლეთ საქართველოში. ყეენი ხომ აღნიშნულ თამაშში განსასვენებლად და მოსალხენად მაღალ ადგილს ირჩევდა. შეიძლება აქ მოსახლე ხალხმა გორას „ყეენისა“ შეარქვა იმიტომ, რომ აღნიშნული თამაშობისას ყეენი საჯდომ ადგილად ამ გორას ირჩევდა.

სამგორის სანახებში ისეთი სახელების არსებობა, როგორცაა: კვირიკობის გორა, კვირა-ცხოველის ეკლესია, ყეენის გორა, მახათის მთაზე (მეხის მთა) ელია-ილია წინასწარმეტყველის სახელზე

75 ვახუშტი, აღწერა..., გვ. 94.

მდგარი ეკლესია, შეიძლება ჩვენს მიერ ერთხელ გამოთქმულ აზრს ასაბუთებდეს, კერძოდ, ამ მიდამოებში ქართველი მიწათმოქმედი უძველესი ტომის საცხოვრისზე მიგვანიშნებდეს.

მეორე მხრივ კი, „ყვენის გორის“ სიახლოვეს დიდუბის ჩრდილო-აღმოსავლეთით მდებარე „სათათრო გზა“, „მწარეღელის ხევი“, ხოლო სამხრეთით „ბახუნდარის გორა“ (ბახუნდარეს თურქული სიტყვაა, ნაზავია: ბეზინ, ბახუნ — მზერა, ცქერა და დარე, დერე — ხევი) შეიძლება ჩვენი ქვეყნის ავბედობის უამინდელი ისტორიის ერთ-ერთი მონაკვეთის გამოძახილიცაა.

დღეს ძველი დიდუბის ტერიტორიაზე ვხვდებით „ლოტკინის გორის“ დასახლებას. საინტერესოა, საიდან შეერქვა ამ გორას ერთი შეხედვით სლავური ელერადობის სახელი (ვ. ბერიძე ლოტკინის გორას უწოდებს „ლოტკის“ გორას, რუსული Подка-ს გავლენით)⁷⁶. ჩვენთვის საინტერესო საკითხის ახსნა მთლიანად ვერ შევძელით; მხოლოდ პატარა კორექტივი შევიტანეთ მისი სახელის სწორად წაკითხვისათვის.

1848 წ. თბილისის მიდამოების გეგმაზე, ზუსტად იქ, სადაც დღეს ლოტკინის მთაა, დატანილია — лоткииc тавиc гора, ხოლო მისგან სამხრეთით — лоткииc гора. ჩვენ საგანგებოდ მოვიტანეთ წარწერა იმ სახით, რა სახითაც გეგმაზეა, რათა უფრო თვალსაჩინო გამხდარიყო ადგილის სახელის ქართული წარმომავლობა. ეს რომ ასეა, ამაში ექვის შეტანაც კი არ შეიძლება.

დღევანდელი „ლოტკინი“ რომ ძველი „ლოტკია“ იქედანაც ჩანს, რომ ჩვენ დღეს ორი „ლოტკინი“ გვაქვს: „ლოტკინის გორა“ და „ლოტკინის მთა“, როგორც ვნახეთ, გეგმაზეც ორი „ლოტკია“. „ლოტკის მთაზე“ წყაროა (გეგმით), დღევანდელი „ლოტკინის გორაზეც“, გომარეთის ქუჩაზე მლაშე წყარო იყო, რომელიც დასაბუღებულ უფარგისობისა და გამოუყენებლობის გამო გააუქმეს (ქუჩის კანალიზაციის ქსელს შეუერთეს).

„ლოტკის თავის გორის“ ჩრდილო-აღმოსავლეთ ფერდის ძირში, „ილღვიანის ტბის“ სიახლოვეს „თელის წყაროა“, დღეს ამ ადგილზეც წყაროა, ოღონდ ის „ლეღვის წყაროს“ სახელს ატარებს. ნიშანდობლივია, რომ დღევანდელმა მოსახლეობამ, რომელსაც აქ დასახლების სულ რაღაცა 30-40 წლის ისტორია აქვს⁷⁷, არ

⁷⁶ ვ. ბ. რ. ი. ძე, თბილისის ზურთომოძღვრება, 1801—1917 წწ. ტ. 2, 1960, გვ. 47.

⁷⁷ აშქაშინდელი ქართული მოსახლეობა ჩამოსახლებულია ქვემო ქართლიდან, ძირითადად სოფ. გომარეთიდან. ამიტომაც, რომ აქ შეიძინა ქუჩა გომარეთის

იცის ძველი სახელი „ლოტიკი“, მისი წარმომავლობა. სამწუხაროდ, ჩვენ ვერ დავადგინეთ სიტყვა „ლოტიკის“ არსი. შეიძლება იმიტომაც, რომ რომელიღაც ქართულმა სიტყვამ ჩვენამდე რუსული ტრანსკრიპციით მოაღწია.

1872 წ. თბილისი—ფოთი რკინიგზის ხაზის გახსნა-ამუშავებას მოჰყვა ძველი დიდუბის ტერიტორიის უგეგმოდ დასახლება-ათვისება. რკინიგზის მუშახელი ყოველგვარი ნებართვის გარეშე, თვითნებურად, ძალით იკავებდა ცარიელ სამოსახლოებს. ამის გამო ახალშენს ეწოდა „ნაძალადევი“, რუსულად „Нахаловка“. მან თბილისის მიკროტოპონიმიკაში თავისი ადგილი დაიკავა.

თავისუფალი მიწების „მიტაცების“ თავიდან აცილების მიზნით დიდუბეში მიწების გაყიდვის საქმეს სათავეში ადგილობრივი ხელისუფლება ჩაუდგა და ამიერიდან ის აწარმოებდა სამოსახლეობის სყიდვა-გაყიდვას.

1874 წ. გაზეთი „დროება“ (№ 445, გვ. 4) აქვეყნებს ოფიციალურ განცხადებას: „...დიდუბეში ისყიდება ზომიერ ფასად სამოსახლო ადგილები, რომელიც ეკუთვნის სტატსკი სოვეტნიკის ცოლს ეკატერინა ნადიროვისას. შეუძლიანთ იყიდონ ვისაც რამდენი სურს, ფასის შეტყობა ნადიროვის მალაზიაში, ერევნის შეიდანზე, თამამშევის ქარვასლის პირდაპირ შეიძლება“.

რკინიგზამ ძველი დიდუბის ტერიტორია ორ ნაწილად გაყო. „ნაძალადევი“ გაშენდა რკინიგზის გაღმა—აღმოსავლეთით, გამოღმა, დასავლეთ ნაწილს კი შერჩა ძველი სახელი — დიდუბე.

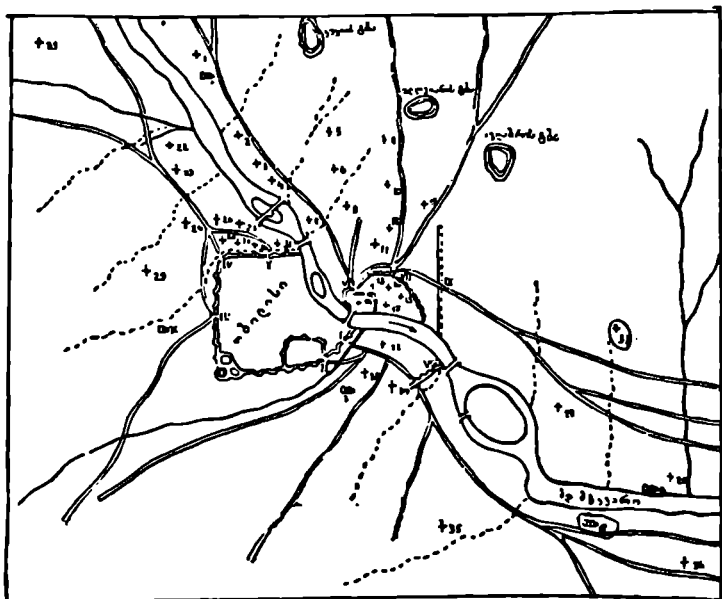
XIX ს. 70-იანი წწ. დიდუბის დაუსახლებელი მიწების ათვისებას მოჰყვა ის, რომ დიდუბე მჭიდროდ შეერწყა ქალაქს. აი, ამ დროს დაისვა საკითხი მისი თბილისთან შეერთების შესახებ. დიდუბის აუთვისებელი და დაუსახლებელი მიწა გადაეცა ხაზინას.

ამგვარად, ჩვენს ხელთ არსებული მწირი დოკუმენტური მასალით და წყაროებით დიდუბე თავდაპირველად ჩანს, როგორც საქართველოს ერთიანი და ძლიერი სახელმწიფოს მეფის ქალაქისპირა ერთ-ერთი რეზიდენცია (სასახლით, კარის ეკლესიით, ველ-მინდვრებით, სარწყავი რუთი).

მე-17 ს. ქართლ-კახეთის სახელმწიფოს მშვიდობიანობის უამს,

სახელს ატარებს. ლოტიკის გორა მათი დასახლების დროს უკაცრიელი ადგილი იყო, ისინი მისდევდნენ მესაქონლეობას — მეცხვარეობას. 1941—1942 წწ. ლოტიკის გორაზე ჩნდება ქურთებისა და ბოშათა ახალი დასახლებები. აქვეა ქურთების სასაფლაოც. (მას ადგილობრივი მოსახლეობა ქურთების სასაფლაოს ეძახის). ბოშათა დასახლების მისანიშნებლად იქაა მოლდავანის სახ. ქუჩა.

ვახტანგ V-ის მეფობის ხანაში (1658—1676) დიდუბე სოფელია, დაწინაურებული სოფლის მეურნეობით, ამისათვის აუცილებელი პირობები არსებობდა: ველ-მინდვრები, ავჭალიდან გამოტანილი სარწყავი რუ და შედარებით მკიდროდ დასახლებული მოსახლეობა. XIX ს-მდე იგი სოფლური დასახლებაა, რომელიც იბეგრება საბატონო სხვადასხვა გამოსაღებით. XVIII ს. მიწურულიდან (1796 წლის შემდეგ) და XIX დასაწყისიდან სოფ. დიდუბე, როგორც ასეთი, აღარ არსებობდა. მისი მოსახლეობა გაფანტული და გახიზნულია ქალაქისპირა სხვადასხვა სოფლებში, კერძოდ კი კუქიაში, ჩულურეთსა და თვით თბილისში, ისინი იხსენიებიან ამა თუ იმ ადგილას მცხოვრებ დიდუბელებად, მაგალითად: „კუქიას მსახლობელი დიდუბელი“, „ქალაქში მდგომი დიდუბელი“ და სხვა.

ქალაქისპირა სოფლების ხროთმომრჩვეული ძეგლები

მართლმადიდებლური ეკლესიები:

- № 1 დიდუბის—ლეთისმშობლის ეკლესია, XII—XIX სს.
- № 5 ჩულურეთის—კვირაცხოველის ეკლესია, შუასაუკუნეები.
- № 7 ჩულურეთის—წმ. ნიკოლოზის (ჭვრის გამოჩენის) ეკლესია, XIX ს.
- № 8 წმ. ელიას (ილიას) ეკლესია, XIV—XV სს.
- № 13 ავლაბრის—წმ. ირაკლისა და დარიას ეკლესია, XVIII ს.

- № 14 მეტეხის ღვთისმშობლის ეკლესია, XIII ს.
 № 16 ავლაბრის—წმ. მარინეს ეკლესია, შუასაუკუნეები.
 № 18 ავლაბრის—წმ. მიხეილის (პეტრე-პაულეს) ეკლესია, XIX ს.
 № 19 ნავთლულის—წმ. ბარბარეს (ახალი) ეკლესია, XIX ს.
 № 20 ნავთლულის—წმ. ბარბარეს (ძველი) ეკლესია, შუასაუკუნეები.
 № 21 საბურთალოს ეკლესია, შუასაუკუნეები.
 № 22 ვერეს—წმ. ანდრიას (ლურჯი მონასტერი) ეკლესია, XIII ს.
 № 23 ვერეს—წმ. ესტატეს ეკლესია, შუასაუკუნეები.
 № 25 გარეთუბნის—წმ. დავითის (მთაწმიდის) ეკლესია, XVI—XIX სს.
 № 26 გარეთუბნის—ქაშვეთის წმ. გიორგის ეკლესია VII—XV—XVII—XX სს.
 № 27 გარეთუბნის—წმ. სამების ეკლესია, XVIII ს.
 № 28 გარეთუბნის—კალოუნის წმ. გიორგის ეკლესია, ადრეშუასაუკუნეები.
 № 33 თაბორის—ფერიცვალების ეკლესია, შუასაუკუნეები.
 № 34 ხარფუხის—წმ. ნიკოლოზის (ბერძნული) ეკლესია, 1853—1856 წწ.
 № 35 კრწანისის—წმ. გიორგის ეკლესია, შუასაუკუნეები.
 № 36 სონღალულის ეკლესია, შუასაუკუნეები.

სომხურ—გრიგორიანული ეკლესიები:

- № 3 კუკიის-ასტეაწაწინის (ღვთისმშობლის) ეკლესია, XIX ს.
 № 4 კუკიის—სურბ-გევორქის (წმ. გიორგის) ეკლესია, XVIII ს.
 № 6 ჩელურეთის—ასტეაწაწინ (ღვთისმშობლის) ეკლესია, XIX ს.
 № 9 ავლაბრის—სურბ-კარაპეტას (წმ. კარაპეტას) ეკლესია, XVIII ს.
 № 10 ავლაბრის—ხოჯა ვანქის ეკლესია, XVII ს.
 № 11 ავლაბრის—ეჩმიაძინის სურბ-გევორქას (წმ. გიორგის) ეკლესია, XVIII ს.
 № 12 ავლაბრის—სურბ-მინასის (წმ. მინასას) ეკლესია, XVIII ს.
 № 15 ავლაბრის—კარმირ ავეტ-არანას (წითელი სახარების) ეკლესია, XIX ს.
 № 17 ავლაბრის—ძორაბაშ სურბ-გევორქას (ხევისთავის წმ. გიორგის) ეკლესია, XVIII ს.
 № 24 გარეთუბნის—ზირკინანთ ეკლესია, XVIII ს.
 № 29 გარეთუბნის—ქაშოანთ ეკლესია, XVIII ს.
 № 30 გარეთუბნის—თეკენშის (თუ ვიცხოვრებ) ეკლესია, XVIII ს.
 № 31 გარეთუბნის—ვანქის ეკლესია, XIV—XVI სს.
 № 32 სეიდაბად (ხარფუხის)—სურბ-სარქისას (წმ. სარქისის) ეკლესია, XVIII ს.
 № 37 ნავთლულის—წალიყ ვანქის (ყვავილია) ეკლესია, XIX ს.

ლუთერანული ეკლესია:

- № 2 კუკიის—კირხა (კირპა), XIX ს.

თავდაცვითი ნაგებობები:

- ა) დიდუბის ციხე-გალავანი, XVIII ს.
 ბ) თაბორის ციხე-კოშკი, XI ს.
 გ) სონღალულის ციხე-გალავანი, XVIII ს.
 დ) ნავთლულის (ერეკლეს ციხე) ციხე-გალავანი, XVIII ს.
 VIII ქალაქის სამხრეთით მდებარე ძველი, ე. წ. „განჯის კარის“ ზღუდე, XVIII ს.
 IX ისანის ძველი თხრილი, IX ს.

ზღუდეში დატანებული კარები:

- I იბანოს კარი.
- II განჯის კარი.
- III კოურის (ზემო) კარი.
- IV დიღმის (შუა) კარი.
- V წყლის (ქვემო) კარი.
- VI პატარა (მცირე) კარი.
- VII ავლაბრის კარი.
- X გარეთუბანში მდგარი ამართი (ემართი).

დასკვნა.

X—XI სს. ესაა ფეოდალური ქალაქის ზრდა-ჩამოყალიბების პროცესის დამთავრების პერიოდი. თბილისი, უკვე IX—X სს. სამნაწილადი ქალაქია, რომელსაც გარს არტყაა სასოფლო-სამეურნეო და სახელოსნო უბნები.

XIII ს. მოყოლებული იგი, ისევე როგორც მთელი საქართველო, განიცდიდა გარეშე მტერთა გამუდმებულ შემოსევებს, რასაც მოჰყვა ქვეყნის პოლიტიკური და ეკონომიური დაკნინება, დაქვეითება, რაც გაგრძელდა XVII ს. 30-იან წლებამდე.

XVII ს. მეორე მეოთხედიდან სახელმწიფოს საერთო პოლიტიკურმა და ეკონომიურმა აღმავლობამ საფუძველი შექმნა ქალაქური ცხოვრების აღორძინებისათვის, რამაც თავისთავად განაპირობა ქალაქის შემოგარენში სასოფლო-სამეურნეო და სახელოსნო უბნების გაჩენა-დაწინაურება.

XVII ს. მეორე მეოთხედი ახალქალაქებისა და ახალსოფლების წარმოქმნის ხანაა, რაც განპირობებული იყო საშინაო და საერთაშორისო მდგომარეობით. აღმოსავლეთ საქართველოს მეფეთა საშინაო და საგარეო საქმეებში წარმოებული პოლიტიკის მოქნილობამ, მათმა გამჭრიახობამ, ირან-ოსმალეთის სახელმწიფოებს შორის დადებულმა საზავო ხელშეკრულებამ (1639 წ.), ქვეყანა საუკუნოვანი იზოლაციიდან, დეპრესიიდან თანდათან გამოიყვანა.

სახელმწიფოში პოლიტიკური მდგომარეობის შედარებით სტაბილურობას მოჰყვა: ხიდებისა და ქარვასლების მშენებლობა, სატრანზიტო, საქალაქთაშორისო და საერთაშორისო ძველი და ახალი სავაჭრო გზების ამუშავება-გამოცოცხლება; განჯა — შამქორი — თბილისი — გორი — ახალქალაქი ე. წ. „აბრეშუმის გზის“ ერთ-ერთ განტოტებას წარმოადგენდა; ასევე გამოცოცხლება-დაეტყო თბილისთან დამაკავშირებელ დებედის ხეობას (სომხეთის გავლით მახლობელ აღმოსავლეთში გასასვლელ გზას) და დარიალის გზას, რისი მეშვეობითაც უფრო აქტიური ხდება კავშირი (პირველ რიგში სავაჭრო) კავკასიის ქედს იქით მდებარე

სახელმწიფოებთან (რუსეთი, ბალტიისპირეთი, პოლონეთი...), რისი დასტურიცაა ევროპული მონეტების მიმოქცევა გვიანშუასაუკუნეების საქართველოში.

ქვეყნის პოლიტიკური და ეკონომიური აღმავლობა, უპირველეს ყოვლისა, აისახა ქალაქის ცხოვრებაში, გააქტიურდა ალებ-მიცემობა და სავაჭრო-ეკონომიური კავშირი გარე სამყაროსთან. იმდროინდელი თბილისის ეკონომიური და პოლიტიკური ცხოვრების აღორძინების, აღმავლობის მაჩვენებელია ერთის მხრივ ქალაქის მოსახლეობის რიცხოვნობის ზრდა-მატება, ხოლო მეორეს მხრივ ქალაქის მრავალსახოვანი ხელოსნური წარმოების შექმნა. სააღებ-მიცემო საქმიანობის დაწინაურებაზე მეტყველებდა თბილისელ, საერთოდ ქართველ ვაჭართა სიმრავლე უცხოურ ბაზარზე.

ქალაქის ეკონომიურ-პოლიტიკური აღმავლობა, გაძლიერება და დაცემა თავისთავად ასახვას პპოვებდა მის შემოგარენში მდებარე სოფლების მდგომარეობაში. ქალაქური ცხოვრების აღმავლობის უცილობელი დასტურია თბილისის სანახებში ძველი და ახალი სოფლების აღდგენა, წარმოშობა.

ქალაქი თავისი სასოფლო-სამეურნეო და სახელოსნო გარეუბნებით ქმნიდა ერთ მთლიან ეკონომიურ რეგიონს. ქალაქის, ამ შემთხვევაში თბილისის, ისტორიის სრულყოფილად წარმოჩენა და შესწავლა შეუძლებელია, მისი გარეუბნების ისტორიის გაუთვალისწინებლად.

ქალაქი ეკონომიურად სოფელზე იყო დამოკიდებული. მტერი ქალაქის ეკონომიურად დაძაბუნების, დაუსტების მიზნით, იქ მისასვლელი გზების ბლოკირება-ჩაკეტვის გარდა, აოხრებდა, სპობდა და აწიოკებდა ქალაქისპირა სოფლებსაც (პაპუნა ორბელიანი). მოსული მტერი სოფლის მოსპობით ეკონომიურად აძაბუნებდა, ბოლოს უღებდა ქალაქს.

ქალაქისპირა სოფლების სასოფლო-სამეურნეო რეგიონში სოფლის მეურნეობის სხვადასხვა დარგის: მებაღეობა-მეზოსტენობის, მევენახეობის, მესაქონლეობის და სხვათა დაწინაურებას ხელს უწყობდა XVII—XVIII სს. აღდგენილი ძველი ნარუალების და ახალი სარწყავი არხების გაჭრა-გატანა, საგუბრებისა და აუზების, მტკვარზე წყლის საქაჩი დოლაბების, ჩარხებისა და რუსხმულების მოწყობა. აქ სოფლის მეურნეობის დაწინაურებაზე ასევე მეტყველებს წინაქვილთა სიმრავლე.

გვიანშუასაუკუნეების სოფლის გლახობა სამეფო გამოსაღების გარდა ფულთაც იბეგრებოდა, რენტის ნატურალურ ფორმას

ნაწილობრივ ფულადი გადასახადი ენაცვლება. სოფლის მუშა— გლეხი იძულებული იყო მეტი ემუშავნა, რათა შექმნილი ჰქარბი პროდუქცია ქალაქის ბაზარზე გაეტანა გასაყიდად, ხოლო მოგებუ- ლი ფულით შეწერილი ბეგარა გადაეხადა.

ქალაქისა და სოფლის ურთიერთობა მარტო ყიდვა-გაყიდვით არ განისაზღვრებოდა. ქალაქი სოფლიდან მუშახელს იღებდა. ფუ- ლადი რენტის შემოსვლა ყმა გლეხს აიძულებდა სოფელი მიეტო- ვებინა და ქალაქში წასულიყო. მისთვის ქალაქი დიდი „სახელოს- ნო“ იყო, სადაც ის სხვადასხვა ხელობას სწავლობდა და ყმა გლე- ხიდან ყმა ხელოსანი ხდებოდა. მაგრამ მიუხედავად ამისა, ასეთი ყმა ხელოსანი ისევ თავის სოფლის მცხოვრებად ითვლებოდა, ეს იყო ბატონ-ყმობის გამოხატვის კიდევ ერთი ფორმა (იყო შემთხ- ვეები, როცა ყმა გლეხი თავისუფლდებოდა თავის ბატონისაგან). ზოგჯერ ქალაქში ჩამოსული ყმა გლეხი ვაჭარი, ან შინამოსამსახუ- რე ხდებოდა.

თბილისის შემოგარენში მდებარე სოფლები სახასო, სადე- დოფლო, საკათალიკოსო და სათავადო იყო, იქ მცხოვრებ ყმა გლე- ხებზე და უძრავ ქონებაზე (წისქვილი, ზეთსახდელი, დუქანი, ქარ- ვასლა, სახელოსნო-საეაჭრო, ბალი, ვენახი...) ხელი მიუწვდებოდათ ქალაქის მოურავს, მელიქს, მამასახლისს, თბილელს, ქალაქში მცხო- ვრებ პრივილეგირებული, სოციალურად დაწინაურებული ფენის წარმომადგენლებს — თავად-აზნაურობას და თვით მოქალაქეებს.

ქალაქისპირა სოფლები (ზოგის გამოკლებით) თავისი სოცია- ლური შემადგენლობით, მეურნეობის მრავალსახეობით, მრავალ- ფეროვნებით განსხვავდებოდნენ სხვა სოფლებისაგან. ქალაქისპირა უბნის თუ სოფლის სამეურნეო ხასიათის მრავალგვარობა და ნა- ირსახეობა განპირობებული იყო მის მდებარეობაზე (რელიეფზე), ასევე მასზე გამავეალი გზის მნიშვნელობაზე და ხასიათზე (ქვეყნის პოლიტიკურ-ეკონომიური მდგომარეობისა და ეპოქის გათვალის- წინებით).

ქალაქის სანახებში იყო როგორც სასოფლო-სამეურნეო, ასევე სახელოსნო სოფლები და უბნები. ქალაქისპირა სოფლები, რომლებიც ქალაქის სასოფლო-სამეურნეო რეგიონში შედიოდნენ და ქალაქის ბაზარს სოფლის მეურნეობის პროდუქციით ამარაგებ- დნენ, მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე იყო: სეიდაბადი, კრწანისი (ორ- თაქალით), ვერე, ვეძისი, საბურთალო, სონღალუდი; მტკვრის მარ- ცხენა ნაპირზე: ნავთლუდი, ღომელაური, დირსიჭალა, დიდუბე. აღ- ნიშნულ სოფლებში და უბნებში სოფლის მეურნეობის დომინირე-

ბაზე მეტყველებს აქ არსებული სარწყავი სისტემა — არხები, რუები, რუსხმულები, წყლის საგუბრები და აუზები, მტკვარზე მოწყობილი წყლის საქაჩი ჩარხები და დოლაბები, წისქვილები...

სახელოსნო უბნებია: გარეთუბანი, ავლაბარი, ჩუღურეთი, კუკია. დამოწმებულ სოფლებში და უბნებში სოფლის მეურნეობასაც მისდევდნენ და თანაც ინტენსიურად (გარეთუბანში ბაღებია და სარწყავი არხები, საგუბრები, აუზები, წისქვილები, ხოლო ავლაბარში და კუკიაში ყანები, სათიბი და საძოვარი ველ-მინდვრები მესაქონლეობის არსებობაზეც მიგვანიშნებენ...); აღნიშნულ ოთხ სახელოსნო უბნიდან ხელოსნობის ნაირგვარობითა და ნაირსახეობით გამოირჩეოდნენ გარეთუბანი და ავლაბარი. ამ ორ უბანში ცხოვრობდა და საქმიანობდა: მეჭურჭლე, მეთუნე, მებაგურე, მეკრამიტე, მეჩახმახე, ჩილინდარი (იარალის მკეთებელი), ოქრომკედელი, მეყანწე, მკუპრავი, მესანთლე, მეწულე, სარაჯი, მეჩონგურე, ქუქჩი (ქურჩისა და ბეწვეულის დამამზადებელი), შილაჩი (წითლად მღებავი), დაბალი, მჩითავი, მეკონდახე, ყალთახჩი, მებურნიოთე, ხარაზი, მექვაბე, ნალბანდი, ბაზაზი (მეფართლე), ყაზაზი (ძაფის, ზონარის, თოკის მგრეხელი), მენაბდე.

გარეთუბანში და ავლაბარში (XVII—XVIII საუკუნეებში) რასტაბაზარის, დუქან-სავაჭროების, სახელოსნოების, ქარვასლების სიმრავლე ამ უბნებში ხელოსნობის, ვაჭრობისა და აღებმიცემობის მაღალი დონის მაჩვენებელია, რაც თავისთავად აქ ფულადი-სასაქონლო მეურნეობისა და საქალაქო ცხოვრების განვითარებაზე ლაპარაკობს.

ქალაქისპირა სასოფლო-სამეურნეო რეგიონში შემავალ სოფლებშიც იყვნენ სხვადასხვა დარგის ხელოსნები, მაგრამ ისინი ადგილობრივი დანიშნულებისა უნდა ყოფილიყვნენ. რომელთა ნაწარმი ქალაქის ბაზარზე გასაყიდად არ გადიოდა.

გარეთუბანი, მიუხედავად თავისი სამეურნეო ხასიათის სხვადასხვაობისა (სასოფლო-სამეურნეო და სახელოსნო), თითქმის ქალაქის განუყოფელ ნაწილს წარმოადგენდა, რაც იქედანაც კარგადა ჩანს, რომ აქ ვერ ვხვდებით ვერცერთ ადგილობრივ მოხელეს (სადავო საკითხებს აგვარებენ: ქალაქის მელიქი, ქეთხუდა, მობეითალმანე, ოსტატი და სხვ.). შიდა ავლაბარი XVIII ს. 70-იან წლებიდან მას შემდეგ, რაც იგი შემოზღუდულია, თვისებრივად უნდა განსხვავდებოდეს და განსხვავდებოდა კიდევ გარე ავლაბარისაგან. შიდა (შემოზღუდული) ავლაბარი სავაჭროებით, სახელოსნო ღუქნებით და ქარვასლით ხელოსნური უბანი იყო და იგი ქალაქური ტი-

პის დასახლებას უფრო წარმოადგენდა, ვიდრე სოფლურს, ხოლო გარეთა (შემოუზღუდავი) ავლაბარი სასოფლო-სამეურნეო უბანს წარმოადგენდა და იგი XIX ს. დასაწყისში თბილისთან შემოერთების შემდეგაც კარგა ხანს სოფლად იწოდებოდა.

თბილისის ტერიტორიის ზრდის დადგენისათვის დიდი მნიშვნელობა აქვს ქალაქის თითოეული უბნის გაჩენის, წარმოშობის თარიღის ცოდნას. აღსანიშნავია, რომ ქალაქის შემოგარენში მდებარე თითქმის არცერთი სოფელი თუ უბანი ცარიელ, უკაცრიელ ადგილზე არ გაჩენილა, თითქმის ყველა ძველი ნასახლარზეა აღმოცენებული.

ნაშრომი ძირითადად ეხება გვიან შუასაუკუნეების თბილისისა და მისი შემოგარენის ისტორიის შესწავლას, რაც განპირობებულია ადრეფეოდალური ხანის თბილისის შემოგარენის ისტორიის შემცველი როგორც წერილობითი, ასევე არქეოლოგიური მასალის სიმცირით.

ИСТОРИЯ ОКРЕСТНОСТЕЙ СТАРОГО ТБИЛИСИ

Резюме

Об окрестностях Тбилиси раннефеодального периода нам почти ничего не известно. Историческая литература дает о них весьма скудные сведения.

Процесс феодализации, начавшийся в IV веке, завершается в X—XI веках. Тогда же завершается и процесс формирования феодального города. Тбилиси расположен на обоих берегах реки Куры. Город, со своими крепостями (Кала, Исани, Табори), был окружен сельскохозяйственными угодьями и поселениями ремесленников.

С 20-х годов XIII века, в результате опустошительных нашествий Джалалэддина и монголов, население Тбилиси сокращается, соответственно сокращается и территория города. Ясное представление об этом дает уничтожение поселка мастеров гончарных дел, расположенного на территории нынешнего сада имени «300 арагвинцев» в южной части Тбилиси. Археологические раскопки, произведенные на этой территории в 1948—1949 гг., выявили печи для обжига глиняной посуды, поливную и простую керамику и др. предметы. Памятник датируется XI—XIII вв. (Г. Ломтатидзе, О. Джапаридзе).

Начиная с конца XIV века Грузия и ее столица Тбилиси подвергаются постоянным нашествиям (Тамерлан, Шах-Джехан, Шах-Исмаил, Шах-Тамаз и т. д.), в результате чего Грузия распалась на три царства и несколько княжеств (Самтавро и Сатавадо). Прекратили существование многие из старых международных транзитных путей, а некоторые из них изменили направление. Бесконечные междоусобицы экономически и политически ослабляли страну. Сократи-

лась численность городского и сельского населения Грузии, некоторые города и села окончательно исчезли с лица земли. Цветущие и многолюдные окрестности города Тбилиси были разорены. Некоторые густонаселенные части города полностью обезлюдили. К концу XVI века в Тбилиси было всего десять тысяч жителей.

В 1639 году между Ираном и Османской империей был заключен мир, согласно которому Грузия была поделена на сферы влияния Ирана и Османской империи — Восточная Грузия осталась за Ираном, а Западная Грузия, и Самцхе-Саатабаго — за Османской империей. Соглашение это не нарушалось до 1723 года. Грузия вступила в относительно спокойную пору развития. Постепенно возродилась ее духовная жизнь, возвратилось сбежавшее из-за постоянных нашествий население, отстроились разрушенные села, появились новые города — Ахалкалаки (Новгороды).

Заселение старых и появление новых городов и сел привело к возрождению нарушенной в течение столетий хозяйственной жизни.

Царь Ростом (1632—1658) уделял большое внимание строительству дорог и мостов (следует отметить строительство мостов на реках Храми, Кура, Вере и т. д.).

Оживились караванные пути, связывающие Грузию с Ближним Востоком и Севером. Это обусловило появление на окраинах Тбилиси новых поселений (Чугурети, Ахалсепли—Кукня, Навтлуги, Сейдабад, Гомелаури, Дирсичала, Сонгалуги, Ведзиси) и восстановление старых (Авлабар, Дидубе, Крцаниси, Вере, Сабуртало).

Начавшийся в середине XVII века экономический подъем благоприятно повлиял и на рост городского населения. Если в конце XVI века население Тбилиси не превышало 10 тысяч человек, то уже к началу XVIII столетия численность его достигла 20 тысяч.

В XVII—XVIII веках Тбилиси представлял собой город, окруженный многочисленными и многолюдными селами, поселениями ремесленников.

Развитию различных отраслей сельскохозяйственного производства в пригородных селах способствовали иррига-

ционные мероприятия, проведенные центральным правительством в Картли в XVII и в XVIII веках. Были восстановлены старые и проложены новые оросительные каналы, построены пруды и водосборные бассейны, а также водоподъемные сооружения на Куре.

Почти столетний мир между Ираном и Османской империей был нарушен в 1722 году. В 1723 году царь Константин (Махмад Кули-хан) вручил в Сонгалуги ключи от города подступившей к Тбилиси турецкой армии.

Кызылбашей сменили турки.

Город экономически зависел от села. И когда военной силой не могли достигнуть желаемого результата, враги пытались сломить сопротивление города экономической блокадой, перекрывая ведущие в город дороги, уничтожая и разоряя пригородные села (Папуна Орбеллани).

Кроме различных выплат в пользу царя крестьяне были обложены и денежным налогом. Натуральную ренту постепенно заменяют денежные выплаты. Это вынуждало крестьянина больше работать, чтобы выносить излишки продукции на городской рынок для продажи, выплачивая полученные таким образом деньги в качестве налога.

Село поставляло городу и рабочую силу. Город являлся для крестьянина «большой мастерской», где он учился ремеслам. И это притягивало крестьянина в город, который превращал его в крепостного ремесленника.

До XV—XVI веков пригородные села административно и экономически подчинялись городскому амиртамиру.

Чин городского моурава, заменивший амиртамира, был создан в XV—XVI веках во время распада единого государства.

Городской моурав и мелик были чиновниками царского двора, в компетенцию которых входило управление пригородными селами. Это они направляли в пригородные села мелких чиновников, обязанных выполнять различные поручения.

В отличие от своего предшественника, моурав получал лишь часть урожая, собранного в пригородных селах.

Второй крупный городской чиновник — мелик — появ-

ляется в XVI веке, во время правления царя Луарсаба I (1534—1558). Ему был поручен сбор податей в городе, опись казенных крепостных крестьян, подписание царских грамот, упорядочение финансовых вопросов. Административные права городского мелика распространялись и на пригороды. Мелик принимал личное участие в урегулировании спорных вопросов, возникавших в пригородных поселениях и селах, а иногда посылал для этих целей своих чиновников — мобенталмане, кетхуда, гзпри, остати.

Бесконечные нашествия разорили многие села и пригородные поселения, в связи с чем в XVII—XVIII вв. появляется слово «партах», «верана», «бейталман». Именно из этого последнего произошло название чиновника — «мобенталмане», на которого была возложена обязанность описания бесхозного, выморочного имущества — бейталмана, а также перепись крепостных крестьян. Это понятие должно было возникнуть во второй половине XVIII века.

В пригородных селах, принадлежащих царю, царице, каталикосу или князьям, были назначены местные чиновники: моурави, мамасахлиси, гзпри, хасадари, милахвари, мегале, мекулухе и др.

«В чиновничьем строе Грузии имело место одно примечательное явление. Часто в руках одного человека было объединено несколько должностей» (В. Габашвили). В этом отношении не составляли исключения и расположенные в пригородах села. И здесь имеются случаи, когда одно и то же лицо занимало несколько должностей. Например, певчий Отар Антадзе является сборщиком податей и мекулухе в Ортачала; на Авлабаре, во владениях царицы, моуравом и милахваром был Иосиф Корганашвили, сборщиком податей в Кукни и Авлабаре являлся казначей (моларе) Петр и т. д.

В функции сельского моурава входило упорядочение административных и экономических вопросов в управляемом им имени, в чем ему помогали нацвали и мамасахлиси (И. Сургуладзе). Моурав занимался урегулированием спорных вопросов не только в селе, но был одним из главных

действующих лиц при решении разногласий, возникших между селами.

Царь является крупным владельцем. Управление его владениями, надсмотр за ними и ведение хозяйства возлагалось на хасадара. Хасадар является чиновником ранга мамасаклиса и пацвала, имевшим право пользоваться частью собранного оброка.

Из всех пригородных сел хасадар встречается только в Авлабаре и Крцаниси.

Чиновники, милахвары были у царя, царицы, наследников и отдельных князей-владельцев. На милахвара возлагалась обязанность ведения финансовых и хозяйственных дел в управляемых им поместьях, однако, в конце XVIII века в Авлабаре, милахвар царицы Иосиф Корганашвили кроме хозяйственных и административных дел ведал также и строительством.

В Диренчале встречается устабаш садовников. Это первый случай, когда упоминается устабаш в пригородном селе и это крайне интересное сведение для изучения истории должностных лиц в пригородных селах и поселеннях. Подтверждается, что должность устабаша диренчальских садовников, также как и устабашей городских ремесленных цехов, давалась и утверждалась царем. На устабаша садовников, следует предположить, возлагалась обязанность руководства садовниками, обложения податью урожая, ее своевременный сбор и сдача в царские хранилища.

На царской службе находились также временные сторожа-каракулы, получавшие из казны плату за должность. В XVIII веке с целью отражения постоянных набегов лезгин, как видно, были организованы постоянные караульные посты в пригородах. Караульные посты были на всех значительных караванно-транспортных путях и в ущельях. Тбилиси со всех сторон охранялся специально выделенными караульными, которым платили из денежных средств, выделенных на содержание «калакис-пирис моригис джари» (обязательное срочное ополчение).

Особое место среди пригородов занимал Авлабар. Он граничил с городом с востока и северо-востока. Топоним

«авлабар» является персидско-арабским словом композитом, который разъяснялся как «окрестности дворца» (С. Джанашиа, Ш. Месхи и др.). Мы же увидели в этом слове другую семантику — حوالی (окрестности) и روم (рубеж, ров), т. е. «квартал (убани), расположенный за ровом». Наше предположение подтверждается армянским названием «авлабарских ворот» — таптаг (Ш. Месхи). В 1795 году через «таптаг» в Тбилиси вступает армянский купец Артем Араратский. թափ թաղ по-армянски означает ров (թափ) и квартал — убани (թաղ).

Авлабаром называлась территория за Метехской крепостью, а ворота в крепостной стене с восточной стороны — «авлабарскими воротами».

Позднесредневековый Авлабар делился на две части — внутреннюю и внешнюю. Внутренний Авлабар царицей Дареджан в 70-х годах XVIII века был обнесен стеной. Эта часть Авлабара представляла собой поселение городского типа, являясь торгово-ремесленным поселением, в котором были мастерские, базар и духаны. Внешний, неогороженный Авлабар в основном представлял собой сельскохозяйственное поселение. Село Авлабар было присоединено к Тбилиси в XIX веке. Авлабар выделялся наличием большого количества административных чиновников (моурав, мамасахлис, милахвар, хасадар, гзир, мегале, мекулухе и др.).

В Авлабарской стене было двое ворот, к которым стекались дороги с севера и востока. У этих ворот стоял привратник (мекаре и мебаже), собирающий подать с завозимого товара.

Авлабар являлся уделом царицы.

Название «Авлабар» в письменных источниках впервые встречается с XIV века, однако, как видно из грамот XVII—XVIII вв., его возрождение совпадает именно с этим периодом.

Особое значение среди пригородов города, как и Авлабар, имел Гаретубани со своим базаром, мастерскими, духанами, лавками, садами, каналами для полива земли и мельницами.

В Гаретубани, в отличие от Авлабара и других пригородов Тбилиси, мы не встречаем местных чиновников. Те или иные спорные вопросы, возникавшие здесь, решались на месте чиновником, присланным из города. Это свидетельствует о том, что пригород, расположенный к северо-западу от города, был уже слит с ним.

В Гаретубани вели трое имевшихся в городской стене ворот — Коджорские, Средние или Дигомские и Нижние или Водные ворота. Отсюда в Тбилиси попадали караваны из стран Ближнего Востока и России.

С севера к городу примыкало село Чугурети.

Название Чугурети произошло от турецкого слова чугур //чукур//чухур, обозначающего яму, углубление. Село должно было появиться на рубеже XVII—XVIII вв. Основным занятием населения являлось ремесленничество — гончарничество. Это подтверждается названием улиц — Кувшинная, Гончарная и т. д. Чугурети было царским селом, пожалованный в 1795 году царем Ираклием II князю Георгию Аматуну.

В 1823 году село Чугурети было присоединено к городу.

С Чугурети граничило село Ахалсопели—Кукия.

Название Ахалсопели свидетельствует о возникновении нового поселения, а второе название села — «Кукия» должно быть этимологически связано с древнегрузинским земледельческим ритуалом. Куки принимала участие в магическом земледельческом ритуале «гонджи». Грузинский народ посредством «Куки» молил божество об урожае и погоде.

Во второй четверти XVIII столетия на месте пригородного села Ахалсопели под названием Кукия возникает новое село. Село Кукия сперва принадлежало царице Дареджан (супруге Ираклия II), а в конце XVIII века — царице Мариам (супруге Георгия XII). Так же, как и в Чугурети, население этого села в основном занималось ремесленничеством (обработка глины). Кукия была присоединена к городу в 1823 году.

После Кукия на Авчальской дороге пригородным селом является Дидубе. Древнее название этого села — Цхенистерпи (Вахушти Багратиони). Название Дидубе впервые

встречается в XII веке. Здесь стоял царский дворец с придворной церковью. В позднем средневековье (XVII в.), во время экономического и политического подъема страны, село Дидубе восстанавливается. Оно вновь упоминается в XVII веке как царское село. Царь Вахтанг V (Шах-Наваз — 1658—1676 г.г.) проводит новый канал (Цихис-Ру) по старой трассе античного и раннефеодального времени, а в XIX веке из реки Куры был отведен второй канал (Багисархи), что свидетельствует о значении Дидубе, как сельскохозяйственного пригорода.

Дидубе — большая равнина, низменность (Н. Чубинашвили). В 40-х годах XVIII века в Дидубе была построена крепость (цихе-галавани), а в 80-х годах XIX века на месте древней церкви была построена новая, существующая и поныне.

Село Дидубе было присоединено к городу в 70-х годах XIX века.

С северо-востока с селом Авлабаром граничили села Гомелаури, Дирсичала и Навтлуги. Впервые эти названия в окрестностях Тбилиси встречаются в XVII—XVIII в. в. Села были царскими. Во второй половине XVIII века царь Ираклий II пожаловал село Навтлуги князю Сумбаташвили.

О сельскохозяйственном значении села Дирсичала свидетельствует существование здесь усташа садовников.

На правом берегу Куры к югу от города находилось село Сеидабад. Это городская территория древнего Тбилиси IV—XIII в.в. которая по данным Г. Ломтатидзе и О. Джапаридзе в XI—XIII, а по данным М. Мицишвили — в IX—XIII веках представляла собой одну из передовых ремесленных частей (убани) города. В результате постоянных нашествий внешних врагов эта часть города обезлюдела. В XIV—XV в.в. она входила в границы села Крцаниси. В 30-х годах XVII века царь Ростом II поселяет здесь тюркское племя сеидов, в связи с чем эта местность получила название Сеидабад (Вахушти Багратиони). На рубеже XVIII—XIX в.в. вторым названием Сеидабада становится Харлухи, что по-армянски означает «насморк».

На дороге, ведущей в Ганджу, неподалеку от города находились села Крцаниси и Сонгалуги.

Село Сонгалуг, раннее Куркута, со своими двумя оросительными каналами, выведенными из р. Куры, покосами и пастбищами, представляло собой один из значительных сельскохозяйственных пригородов. С. Сонгалуг было расположено в начале естественного узкого коридора между рекой и прибрежными утесами, который вел в город с юга и, поэтому, это село иногда называли Гзнскарн (Дорожные ворота, Пл. Иоселнани).

Название Крцаниси встречается в XIV веке. Это село принадлежало каталикосу. Крцаниси со своими заливными лугами, виноградниками и садами представлял собой один из развитых и имеющих большое значение для города сельскохозяйственных пригородов. Так же, как и все остальные пригороды Тбилиси, Крцаниси тоже начинает обновляться и развиваться с XVII века.

Среди пригородных сел, входящих в сельскохозяйственный регион города, значительное место занимали Ведзиси и Вере (старый сквирети) расположенные к западу от города.

Вере с XVI века являлось вотчиной князей Габашивили (Сагабашвило). Так же, как и Дидубе, Сендабад, Сонгалуг, Крцаниси, Гаретубани, Вере тоже играло большое значение в снабжении города сельскохозяйственными продуктами. Здесь были оросительные каналы, отведенные из рек Вере и Куры, сады и виноградники, мельницы. В XIX веке на территории древнего Вере возникло несколько новых населенных пунктов — Вардисубани, Ваке, а Сабуртало появилось вторично.

Установление точной даты появления каждого пригорода, каждой части (убани) города, имеет большое значение для изучения истории г. Тбилиси. Следует отметить, что почти все села и пригороды, расположенные неподалеку от Тбилиси, возникли не на голом месте, а на месте древних поселений. Их точная датировка возможна лишь посредством данных предварительных археологических раскопок. К сожалению, археологическому изучению окрестностей Тбилиси мешает плотность заселения этих частей, но, не-

смотря на это, на территории некоторых из них появилась возможность производства археологических раскопок (Дидубе, Грма-Геле, Сабуртало, Ведзиси, Навтлуги, «Ганджис-кари» и др.). В результате этого установлено, что территория нынешнего Тбилиси (пригороды древнего Тбилиси) начиная со времен энеолита вплоть до конца феодального периода использовалась человеком для поселения (Д. Коридзе, Г. Ломтатидзе, Р. Абрамишвили и др.).

გეოგრაფიულ სახელთა საკიევალი

- ბბანოების უბანი — 72, 76, 87
 აბანოს კარი — 72, 73, 75, 76, 84
 აბანოს ხევი — 71
 აბანოს ხილი — 76, 85
 აბოცი — 61
 აბრეშუმის გზა — 258
 აგარანი, აგარაები — 99, 106
 აგურხანა — 51
 ავლაბარი, ალობარი — 11, 21, 22, 27, 30, 32, 34, 36, 37, 38, 39, 44, 49, 71, 92, 103, 125, 126, 127, 129, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 149, 152, 163, 171, 173, 177, 178, 179, 186, 194, 195, 196, 208, 261, 262
 ავლაბრის კარი — 13, 135, 140, 141, 142,
 ავლაბრის ხილი — 177
 Авлабар — 127, 134, 146, 189, 207, 212, 219, 264, 266, 267, 268.
 ავქალა — 16, 27, 28, 49, 130, 141, 142, 156, 158, 159, 160, 162, 163, 176, 197, 198, 207, 219, 221, 229, 239, 241, 249, 252
 ავქალის ხევი — 239
 აზრუმი — 13
 ალაზანი — 226
 ალექსანდერლორფი — 237
 ალმატი — 156
 ათონი — 95
 ამიერკავკასია — 8, 9, 11, 40, 74, 187
 ამილახვრების თელუთი — 109, 110
 აღიხანა ალაქი — 119
 ანავა — 192
 ანანური — 112, 122
 ანტიოქია — 84
 ანჩისხატი — 11, 44, 129
 არაბეთი — 126, 187, 190
 არაგვი მდ. — 156, 159, 224, 228, 229, 234, 249
 არაგვის ხეობა — 94
 არმაზი — 7
 არსენალის გორა — 183
 არტანუჯი — 45
 ასტრახალი — 112
 ასტრახანი — 9, 14
 ატენის ციხე — 61
 აღმოსავლეთი საქართველო — 9, 10, 18, 20, 73, 74, 93, 118, 136 163, 230, 234, 238
 აფხაზეთი — 90
 აღჯაყალა — 110
 ახალი ზალი შეიდნისა (ორბელიანების კენძული) — 54
 ახალსოფელი (კუქია) — 21, 155, 157, 193, 194, 198, 199, 202, 213, 220
 ახტალა (სომხეთის) — 108
 ახალქალაქი — 11, 52, 258
 ახალციხე — 16
 ახალ ჩუხური — 154, 155
 Авчала — 159, 219
 Атенн — 63
 Ахалсепели (Куклия) — 264, 269
 Ахтали — 83
 ზაბ-ულ-აბუაბი (დარუბანდი) — 5
 ზაგები — 66
 ზაიდარი — 114
 ზალტიისპირეთი — 259
 ზალის რუ — 250
 ზალის ქუჩა — 59

- ბაღების გზა — 141
 ბახუნდარი (გორა, ხევი) — 252, 253
 ბეჭულეში — 88
 ბიზანტია — 90, 225
 ბოლნისი — 74
 ბორჩალო — 80, 113, 114, 120
 ბოტანიკური ბაღი — 75
 ბოშის უბანი — 53, 54
 ბოშების დასახლება — 252
 Биг-уль-Абдиг — 126
 ბაბანახევი — 63
 გამარჯვება (სოფ. კახეთში) — 192
 გაჩა — 11, 13, 84, 95, 109, 113, 117, 123, 196, 258
 განჯისკარი — 21, 76, 77, 83, 96, 99, 121
 გარეთუბანი — 18, 25, 27, 29, 30, 37, 41, 42, 43, 44, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 66, 71, 76, 124, 129, 130, 135, 137, 138, 161, 174, 208, 223, 225, 261
 გარეჯის უღბნო — 88
 გახილულის გორა — 229, 252
 გერმანელთა კოლონია (თბილისში) — 183, 186, 207, 215, 218, 219, 220
 გზისკარი (სონლალული) — 109
 გმირთა მოედანი — 66
 გორი — 11, 52, 94, 258
 გრდელისი (დელისი) — 63
 Ганжуйская (дорога, ворота) — 84, 96, 270, 271, 272
 Гаретубანი — 269, 271
 Гомелაური — 264, 270
 Грмаგელე — 272
 Гზისკარი — 109, 271
 Грузия — 63, 75, 263, 264, 266
 ღაბახანა, დაბახანკა მდ. — 58, 88
 დავით გარეჯა — 40
 დამოენა (ხარფუხში) — 85
 დარიალის გზა — 258
 დასავლეთი ევროპა — 9
 დასავლეთი საქართველო — 6, 10, 91
 დასო — 106
 დალესტნის გზა — 141, 231
 დებელა — 109
 დედოფლის ბაღი — 48, 57
 დედოფლის ქალა — 248
 დელისი — 63
 დენისნამუხლარი — 239
 დეაღეთი — 230
 დიდი აეკალის გზა (აეკალის დიდი გზა) — 194, 198, 207
 დიდგორი — 60, 61
 დიდუბე — 6, 21, 22, 112, 155, 157, 160, 162, 163, 171, 173, 174, 198, 218, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 253, 254, 255, 260
 დიდხევი — 156, 160, 163, 172, 185, 186, 197
 დირსიქალა (დარსიქალა) — 25, 38, 136, 146, 147, 148, 149, 223, 228
 დროში — 6, 41, 48, 52, 65, 66, 67, 68, 157, 160, 162, 221, 238, 260
 დმანისი — 109
 Дюгомские ворота — 269
 Дидუბე — 168, 223, 235, 238, 239, 240, 243, 264, 269, 270, 271, 272
 Дирсичала — 149, 264, 267, 270
 ევროპა — 187
 ელია — 88, 188, 189, 192, 252
 ერეკლი — 33, 34, 73, 93
 ერეკლის მოედანი — 254
 ერეკლეს ციხე (სოფ. ნავთლული) — 149, 150, 151, 152, 153
 წმ. ესტატეს ეკლესია (ვერაზე) — 64, 65
 ეჩმიაწინი — 145
 შაკე — 63, 66, 67
 ჯანჭის უბანი — 47, 51, 53, 54, 56
 ვარაზის ხევი — 66
 ვარდისუბანი (სოფელი, შთა) — 66, 67
 ვერე (ვერა) — 11, 21, 25, 39, 48, 59,

- 60, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 223, 234, 260
- ჰერისხევი — 25, 26, 39, 60, 61, 63, 65, 238, 239
- ვეთისი — 21, 38, 68, 69, 260
- ვოლგა — 14
- ვორონცოვის ხიდი — 70
- Ваке — 271
- Вардисубани — 271
- Ведзиси — 264, 272
- Верე — 63, 264
- Витенберг — 219
- ზაქესი — 228
- ზედა გზა — 80, 162
- ზემო ქართლი — 16, 94, 202, 230
- ზენა სოფელი — 230
- ზირკინაანთ (ეკლესია) — 54, 55
- ზოპაბი (სოფელი) — 10
- შაბორი (მთაბორი) — 58, 64, 77, 79, 81, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100
- თაკრიზი — 13
- თათრების სასაფლაო — 72, 81
- ბათრის მოედანი — 72, 127
- თაფთალი — 135, 141
- ჭყაქი რაჟ — 135, 268
- თბილისი (ტფილისი) — 3, 5, 6, 7, 8, 9, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 40, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 52, 53, 55, 57, 58, 59, 60, 61, 63, 64, 65, 69, 70, 71, 72, 73, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 85, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 100, 106, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 117, 118, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 132, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 142, 144, 146, 148, 149, 150, 151, 153, 157, 158, 160, 161, 162, 167, 169, 170, 174, 175, 176, 177, 179, 180, 181, 182, 186, 187, 192, 193, 197, 201, 206, 207, 209, 210, 211, 214, 215, 217, 218, 220, 221, 223, 226, 227, 233, 234, 238, 239, 241, 242, 245, 246, 252, 254, 255, 258, 259, 260, 262
- თბილისის ზღვა — 252
- თბილისის კოლონია (კერმანელთა) — 210, 219, 220
- თბილისის ლილო — 194
- თეკენაში (ეკლესია) — 54, 56
- თელავი — 86, 231
- თელეთი — 33, 78
- თელიანთ ხევი — 173
- თელის წყარო — 253
- თელის წყაროს ხევი — 229, 252
- თრიალეთი — 52, 60, 61, 88, 200
- თურქეთი — 9, 14, 15, 113, 187
- თაილოვანა — 63
- თხრილის უბანი (აგლაბარი) — 135
- იერუსალიმი — 7, 88, 89,
- ილიას (ელია) უბნი — 88, 192, 252
- ილღვიანის ტბა — 172, 173
- ინერეთი — 62, 104, 112, 230, 234
- იმიერკავკასია — 233
- ინგლისი — 14
- ინდოეთი — 14, 89, 187, 231
- იორდანე მდ. — 88
- იორი მდ. — 226
- ირანი — 9, 10, 14, 15, 20, 25, 26, 28, 74
- ისანი — 11, 43, 71, 91, 99, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 153, 156, 158
- ისპაბანი — 74
- Иверия — 63
- Исани — 127, 135
- კავკასია — 175, 177, 178
- კავკასიის ქედი — 258
- კალა — 43, 44, 46, 58, 71, 72
- კალოუბანი — 42, 43, 44, 45, 53, 54, 55
- კარი (ყარსი) — 72
- კარლ მარქსის მოედანი — 209, 215
- კარმილის მთა — 190

კასპისპირეთი — 14, 15
კახეთი — 9, 13, 14, 15, 38, 68, 79, 91,
113, 121, 149, 201, 229, 230, 233
კახეთის გზა — 142, 149
კახეთის ხილი (ვორონცოვის, მნაცაკანო-
ვის) — 85
კვირაცხოვლის გორა — 88, 156, 157, 163,
164, 165, 172, 185, 192, 197
კვირიკობის გორა — 88, 161, 163, 192,
252
კობალჩიჩის ხევი — 136, 172, 186, 188
კიევი — 188
კირიჩნი (კიროჩნი, კირხა) — 216, 217,
220
კლდეკარი — 61, 90
კოვობი (კოჯობი — გზა, კარი) — 48,
52, 58, 60, 63, 64, 66, 106, 162
კორჩიყალა — 96
კრწანისი (თბილისი) — 17, 18, 21, 25,
28, 32, 33, 35, 36, 38, 80, 95, 98,
99, 100, 101, 102, 103, 104, 105,
106, 107, 223, 260
კუთა — 17, 18, 21, 22, 32, 157, 162,
167, 168, 171, 174, 175, 176, 177,
178, 179, 181, 186, 193, 194, 195,
196, 197, 198, 199, 200, 201, 202,
203, 204, 205, 206, 207, 208, 209,
210, 211, 212, 213, 214, 215, 216,
217, 218, 220, 223, 229, 235, 236,
237, 238, 245, 261
კუმისი (ტბა) — 109
Кала — 263
Калубани — 54
Картли — 265
Караз — 249
Кахетинский мост — 128
Коджорские ворота — 269
Кокни — 195
Корча-кала — 96
Красная горка — 164, 165
Кукня — 168, 177, 205, 207, 211,
212, 215, 217, 219, 223, 235, 238, 263,
264, 266, 269

Курა — 109, 127, 166, 177, 219, 263,
264, 265, 270
Куржута — 109, 270
Крцаниси — 264, 267, 270, 271

ლენინის მოედანი — 56, 58
ლელვის (ლელვა) ხევი — 58, 88, 97,
99, 100, 109
ლელვის წყარო — 253
ლილო — 16, 110, 155, 207, 233
ლორე — 32, 34, 109, 139
ლოტიკის თავის გორა — 252, 253, 254
ლოტიკის მთა — 252
ლოქინი — 115
ლურჯი მონასტერი (წმ. ანდრეას ეკ.) —
59, 60, 64, 65, 69

მაიდანის (მეიდანის, მოედანის) — 53
მაიდანის კარი — 45, 46, 72, 73
მალაკნების უბანი — 217, 218
მაშადავითი (მთაწმიდა) — 61
მანგლისის ხევი — 61
მაღალი ლილო — 194
მახათა — 88, 173, 188, 189, 190, 191,
192, 252
მახლობელი აღმოსავლეთი — 14, 258
მეიდნის ახალი ბაღი — 54
მეიდნის კარი — 53, 76, 77
მეიდნის სასახლე — 53
მეტეხი, (ციხე, ეკლესია) — 44, 94, 95,
96, 99, 100, 123, 125, 130, 131, 132,
133, 134, 136, 138, 140, 141, 144,
217
მეკერანთ ხევი — 252
მელის ჯორი — 229, 252
მეხთა მთა — 88, 252
მთაწმიდა — 48, 54, 59, 60, 61, 62, 66,
88
მირზაბადი — 152
მიჯნაძორი — 220
მოსკოვი — 64, 127
მტკვარი — 11, 42, 43, 44, 45, 47, 51,
53, 54, 56, 57, 58, 77, 85, 88, 92,
94, 97, 98, 99, 107, 108, 109, 110,

- 118, 119, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 130, 131, 135, 136, 147, 149, 150, 152, 153, 155, 156, 157, 159, 161, 162, 165, 171, 172, 173, 174, 177, 178, 179, 183, 184, 187, 193, 194, 197, 198, 208, 209, 210, 214, 220, 221, 224, 226, 228, 229, 230, 239, 245, 250, 252, 259, 260, 261
- მუხათვეერი — 41, 90
- მუხრანბატონის უბანი — 53, 56
- მუხრანი — 230
- მუხრანის ხიდი — 11, 53, 161, 187, 188
- Махата — 189, 197
- Мухета — 103, 108, 159, 161, 228, 245
- ნავთლული — 21, 41, 119, 121, 141, 146, 147, 149, 150, 151, 152, 153, 157, 178, 179, 194, 260
- ნარიყალა — 11, 58, 72, 94, 95, 129
- ნაძალადევი — 252, 254
- ნახიდური — 109
- ნახშირგორა — 68
- წმ. ნიკოლოზის ეკ. — 83, 86, 163, 165, 167, 168, 186
- ნიენინოვგოროდი — 205
- Навтлуг — 147, 264, 270, 272
- Нахаловка — 254
- ორბელიანების უბანი — 53, 56, 201
- ორბის ციხე — 61
- ორთაქალა — 25, 28, 42, 99, 101, 104, 105, 106, 107, 149, 223, 260
- ოსნალეთი — 8, 9, 10, 27, 231
- ოსეთი — 230
- ოქროყანა — 64
- ოქუანთ ხიდი — 64
- პარიყი (პარიზი) — 110, 141
- პატარა კარი (მცირე) 45, 46, 127, 140, 141
- პეტერბურგი — 209
- პოლონეთი — 259
- შინგალი — 52, 249
- ჩაბადის კარი — 45, 46, 127
- ჩიყე — 160, 162, 176, 182, 186, 217
- ჩუსეთი — 9, 14, 15, 52, 57, 93, 95, 97, 107, 112, 117, 119, 120, 174, 178, 187, 203, 259
- ჩუსთა სასაფლაო — 149
- ჩუსთავი — 41, 194
- Пшан-Хевсуретини — 177
- Россия — 159, 197, 269
- სააკას ლილო — 194, 230
- სამილახორი — 112
- სასპარეზო — 49, 53
- საბაჟო — 85
- საბაზიერო — 53
- საპარათიანო — 120, 160, 196, 201, 230
- საბატე — 200
- საბურთალო — 63, 64, 66, 67, 68, 260
- საგოდებელი — 124, 125, 150
- საგურე — 47
- საზამთროს ბაღი — 83
- სუნეთი — 164
- საგურამო — 110
- სათათრო გზა — 229, 252, 253
- სამასი არაგველის ბაღი — 7
- სამგლეები — 252
- სამგორი — 163, 192, 252
- სამეზა (სოფ.) — 149
- სამშვილდე — 52, 61
- სამეხრეო — 200
- სამცხე-საათაბაგო — 10, 62
- სამხრეთ საქართველო — 220
- სანგრის გორა — 109
- საფრანგეთი — 14
- საქათმის კარი — 220
- საქართველო — 6, 7, 8, 10, 15, 25, 28, 31, 37, 40, 48, 57, 60, 65, 71, 74, 75, 81, 90, 91, 95, 97, 100, 104, 107, 111, 112, 118, 120, 121, 128, 130, 133, 145, 146, 151, 159, 162, 164, 166, 168, 169, 170, 171, 174, 175, 199, 200, 201, 202, 204, 208, 209,

210, 213, 214, 221, 224, 226, 231,
 234, 238, 242, 259
 ზაუზახო გზა — 112
 ზაუალუეტნოს გზა — 119
 ზაყარულო (კახეთში) — 149
 საციციანო — 115
 საცხენო — 112
 საბუღაბელი — 189
 საჩინო — 130, 150
 სეიდაბადის კარი — 76, 79
 სეიდაბადი — 21, 22, 25, 74, 75, 76, 77,
 78, 79, 80, 81
 სემიონოვკა (დასახლება) — 63, 66
 სიონი — 11, 43, 44, 80
 სირაჩხანი — 130
 სირია — 55
 სკვირეთი (სკორეთი) — 39, 59, 60, 61,
 62
 სოლოლაკი (სალალაკი) — 47, 48, 53,
 58, 59, 62, 72, 78, 80, 88, 96, 216
 სომხეთი — 52, 93, 108, 109, 258
 სომხითი — 93, 196, 201
 სომხის საყდარი — 56
 სონლაღელი (სონლაღუხი, სოლაღუხი,
 სონღული, სალაღული) — 15, 21, 80,
 95, 108, 109, 110, 111, 112, 113,
 114, 115, 117, 118, 119, 120, 121,
 122, 123, 157, 260
 სოღღებელი (საღღებელი) — 45, 46,
 124, 126, 127, 128, 141, 230
 სპარსეთი — 75, 91, 110, 111, 112, 187,
 231
 სურბ-კარაპეტას ხევი — 136, 156, 172,
 188
 სურბ-სარქისას ხევი — 84
 საბურტალო — 67, 264, 271
 საგაბაშვილო — 271
 სამიხე-საათაბაგო — 264
 სეიდაბად — 75, 82, 264, 270, 271
 სკვირეთი — 63
 სონგალუგ — 108, 265, 270, 271
 სოღღენისკის ვორთა — 127
 Садовая канава — 250
 შაბაბგელა — 80, 84, 189

ტალის (თალი) ქვა — 109
 ტაშირი — 61
 ტაშხარუანა — 109
 ტრაპიზონი — 62
 Табахмела — 84
 Таборская (крепость, гора) — 263
 Таможня — 85
 Тапигагские ворта — 127, 135, 268
 Тифлис (Тбилиси) — 7, 17, 26, 60,
 67, 75, 82, 96, 108, 109, 122, 126,
 135, 161, 169, 177, 195, 212, 219,
 243, 263, 264, 267, 268, 271, 272
 Турция — 6
 Тчалисопели — 163
 Тчартальское ущелье — 163
 შენღული — 6
 უმზეურას თავი — 252
 ცღღელტეხილი — 223
 უძოს მთა — 88
 შაიტაკარანი — 61
 ფოთი — 252, 254
 ფოსო (ფოსეი) — 155, 158
 ფშავი — 93
 შამოანთ ეკ. — 54, 56
 ქანანეთი — 190, 191
 ქართლი — 6, 7, 8, 9, 10, 15, 24, 25,
 26, 28, 33, 38, 49, 61, 66, 68, 69,
 75, 90, 92, 93, 94, 110, 112, 113, 114,
 117, 118, 119, 125, 150, 154, 221,
 229, 230, 231, 233, 240
 ქართლ-კახეთი — 9, 14, 15, 31, 33, 57,
 64, 68, 74, 75, 95, 113, 114, 115, 118,
 120, 123, 137, 203, 233, 240, 241,
 255
 ქაშეთი — 51, 52, 54, 55
 ქექოტი — 63
 ქველა გარეუბანი (სეიდაბადი) — 76
 ქვემო აეჭალა — 239
 ქვემო გზა — 80
 ქვემო ზოღღე — 192
 ქვემო კარი — 52, 53, 162
 ქვემო ქართლი — 121, 155, 194, 229,
 253

ქეთიკირის ლილო — 155, 230, 252
 ქიზიყი — 33
 ქსანი — 94
 ქურთთა დასახლება — 252
 ქცია — 10, 200, 202
 ლომელაური — 136, 146, 147, 149, 194,
 228, 260
 ღრმა-ღელე — 21, 229, 252
 შაბახი — 49, 51
 ყაზახი — 68, 80, 109, 113, 114, 117,
 119
 ყარაბალი — 227
 ყარსი — 77
 ყეენის გორა — 81, 164, 192, 229, 252,
 253
 ყენისი — 229, 252
 ყვითელი ფლატე — 229
 ყოჩის ქვა (გორა) — 109
 ყორჩიყალა — 96
 ყურყუთა — 108, 109, 110, 111, 113,
 114, 117, 118, 123
 შაეი ზღვა — 187
 შაეიზღვისპირეთი — 8
 შაეი სოფელი — 149
 შამქორი — 109, 258
 შამშადილე — 68
 შაქი — 113
 შაეტუხის წყარო — 252
 შიდა ქართლი — 60, 230
 შილა — 156
 შინდისი — 99, 106
 შირვანი — 113
 შიხის (ციხის) რუ — 250
 შემახა — 9
 შუა კარი — 52, 54
 შუატბის გზა — 141
 შულაერის გზა — 109
 შუშა (ციხე) — 95
 Шихис (Шихис) ру — 270
 ჩანადერეს ხევი — 83
 ჩერქეზეთი — 113, 114

ჩრდილოეთი კავკასია — 234
 ჩულურეთი — 21, 22, 136, 153, 154,
 155, 156, 157, 158, 160, 162, 163,
 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172,
 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179,
 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186,
 188, 190, 192, 193, 194, 197, 204,
 206, 208, 210, 212, 215, 218, 220,
 229, 237, 238, 261
 ჩუხური — 153, 154, 155, 167
 Чугурети — 166, 169, 170, 177, 205,
 207, 212, 223, 235, 264, 269
 ციხის კარი — 72, 127
 ციხის შოედანი — 72, 127
 ციხის რუ — 252
 ცოდვიანის ხევი — 172
 ცხენის ტერფი — 221, 222
 ცხრა პურაანთ უბანი — 52, 53, 54
 Цховс.ру-хевн — 164
 ძალისი — 61
 ძაღლის უბანი (სოფელი) — 149
 ძევენარიანი — 252
 წაეკისი (წაეკისის წყალი) — 18, 44, 58,
 63, 64, 71, 75, 76, 77, 78, 84, 87,
 88
 წინაქალაქი (აბანოების უბანი, სეილა-
 ბადი) — 76
 წითელი გორა — 165, 185
 წითელწყარო — 192
 წინწყარო — 30, 196
 წინამური — 228
 წოდორეთი — 11, 136
 წყაროსუბანი — 83
 წაალყინისი — 91
 წყაროს ხევი — 172
 წყლის კარის უბანი — 47, 52, 53, 54,
 162
 წუნეთის გზა — 66
 შალა — 104, 105, 133, 148
 კალის ბაღი — 105
 კარი — 74

ზაზარეთი — 221
ხალათკარი — 84, 85
ხალან ხანა — 83, 84, 85
ხალვათ-გარი — 79, 84, 85
ხანდუხდარეს ხევი — 109,
ხარფუხი — 22, 40, 81, 82, 174
ხატის ვენახი — 249
ხატის თელეთი — 99
ხევძმარი — 229, 252
ხერთვისი (დიღუბის) — 220

ხრამი (მდინარე) — 10
Хавелин-бар — 139
Халат-хана — 83
Храмн (река) — 264

ჰაქვი — 159
ჟვარი — 159

ბაელაბარი — 13, 135
პაეკალა — 237

შ ი ნ ა ა რ ს ი

წინასიტყვაობა	3
შესავალი	5
ქალაქისპირა სოფელთა მოხელენი	24
გარეთუბანი	42
ვერე — ვერა	59
ვეძისი	68
სეიდაბადი	69
თაბორის ციხე	87
ერწანისი	98
ყურყუთა (სონღალუდი)	108
აელაბარი	123
ლომელაური და დირსიჭალა	146
ნავთლუდი	149
ჩულურეთი	153
ელია-მახათა	188
კუკია	193
დიდუბე	220
დასკვნა	258
Резюме	263
სამიებელი	273

დაიბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
სარედაქციო-საგამომცემლო საბჭოს დადგენილებით

*

რედაქტორი მ. ბერძნიშვილი
გამომცემლობის რედაქტორი ლ. ჭვებენაძე
ტექნორედაქტორი ც. ქამუშაძე
მხატვარი მ. თალაკვაძე
კორექტორი გ. გრძელიშვილი

გადაეცა წარმოებას 26.5.1977; ხელმოწერილია დასაბეჭდად 16.11.77;
ქალაქის ზომა 60X90¹/₁₆; ქალაქი № 1; ნაბეჭდი თაბახი 17,50;
სააღრიცხვო-საგამომცემლო თაბახი 15.05;

უე 01197;

ტირაჟი 2000;

შეკვეთა № 2336

ფასი 2 მან.

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Издательство «Мецниереба», Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის სტამბა, თბილისი, 380050, კუტუზოვის ქ., 19
Типография АН Груз. ССР, Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19